

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

КРИМІНАЛІСТИКА

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки, молоді та спорту України*

Київ • Атіка • 2012

УДК 343.9(075.8)
ББК 67.52я73
К-82

*Затверджено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-10356 від 8.XI 2011 р.)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Протокол № 10 від 7 грудня 2009 р.)*

Рецензенти:

Лисенко Володимир Васильович – доктор юридичних наук, професор;
Когутич Іван Іванович – доктор юридичних наук, доцент.

Колектив авторів:

Благута Р. І., канд. юрид. наук, доцент (теми 20, 41, 43);
Сибірна Р. І., докт. біол. наук, професор (теми 1–4, 31, 32);
Бараняк В. М., канд. хім. наук, доцент (теми 5–12, 19);
Пряхін С. В., канд. юрид. наук (теми 13–18, 27, 30, 33–35, 37, 38);
Дуфенюк О. М., канд. юрид. наук (теми 21–25, 36, 39, 40);
Марко С. І., канд. юрид. наук (теми 26, 28, 29, 42);
Щур Б. В., докт. юрид. наук (теми 19, 42, 43).

Криміналістика : [навч. посіб.] / Р. І. Благута, Р. І. Сибірна, В. М. Бараняк та ін. ; за заг. ред. С. В. Пряхіна. – К. : Атіка, 2012. – 496 с.
ISBN 978-966-326-431-8

Видання підготовлено відповідно до навчальної програми дисципліни «Криміналістика» у Львівському державному університеті внутрішніх справ. Відображає сучасний стан та перспективи розвитку вітчизняної криміналістики.

Для курсантів, студентів, аспірантів та викладачів юридичних вишів і факультетів усіх форм навчання. Може бути використано працівниками правоохоронних органів.

УДК 343.9(075.8)
ББК 67.52я73

© Бараняк В. М., Благута Р. І.,
Дуфенюк О. М., Марко С. І.,
Пряхін С. В., Сибірна Р. І.,
Щур Б. В., 2012
© Видавництво «Атіка», 2012

ISBN 978-966-326-431-8

ВСТУП

Багато вчених-криміналістів вважають криміналістику багатогранною спеціальною юридичною наукою, яка забезпечує потреби слідчої, експертної та судової практики. З огляду на це першочергового значення набувають питання криміналістичного забезпечення правоохоронних органів засобами криміналістики. Саме на цьому зосереджено увагу в цьому посібнику.

Видання підготовлене відповідно до навчальної програми дисципліни «Криміналістика» у вищих навчальних закладах. Підготування видання зумовлено змінами у Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах, оновленням нормативної бази, що регулює діяльність у боротьбі зі злочинністю, а також вирішенням проблеми забезпечення науково-методичною літературою навчального процесу у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Запропонований матеріал викладено у чотирьох розділах, які охоплюють 43 теми (лекції).

У першому розділі «Загальні положення криміналістики» висвітлюються найбільш загальні проблеми криміналістичної науки, зокрема: предмет, система та завдання криміналістики; механізм учинення злочину; методи та методологія криміналістики; криміналістична ідентифікація та діагностика.

Другий розділ «Криміналістична техніка» присвячено викладу теоретичних положень, науково-технічних способів і методів виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів. У цьому розділі розглядаються такі галузі криміналістичної техніки: криміналістична фотографія та відеозапис; криміналістична габітоскопія; криміналістична трасологія; криміналістична балістика; судове почеркознавство та автороззнавство; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичні обліки.

У третьому розділі «Криміналістична тактика» розглядається система теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо організації проведення слідчих дій та визначення оптимальної поведінки осіб, які здійснюють розслідування. Окремо розглядаються тактика слідчого огляду, допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання, обшуку, виймки, відтворення обстановки та обставин події, використання спеціальних знань.

Четвертий розділ «Криміналістична методика» розкриває систему наукових положень і практичних рекомендацій щодо організації та проведення розслідування окремих видів злочинів, зокрема: вбивств і вбивств на замовлення; заповідання тілесних ушкоджень; згвалтувань; торгівлі людьми; крадіжок; грабежів, розбоїв та вимагань; хуліганства; порушень правил безпеки дорожнього руху; хабарництва тощо.

Кожен розділ складається з текстів лекцій, до яких пропонується перелік контрольних запитань для закріплення пройденого матеріалу і перевірки його засвоєння курсантами (студентами). Кожна лекція супроводжується переліком тем рефератів. У кінці розділів наведено перелік використаної та рекомендованої літератури, куди вміщено основні видання з криміналістики українських та російських вчених-криміналістів.

Прикладний характер цього видання робить його корисним і доступним не лише для курсантів, студентів, магістрів, аспірантів та викладачів юридичних вишів і факультетів, а й практичних працівників правоохоронних органів України.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

- Предмет, система та завдання криміналістики.
- Механізм вчинення злочину та виникнення криміналістичної (доказової) інформації.
- Методи та методологія криміналістики.
- Криміналістична ідентифікація та діагностика.

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ, СИСТЕМА ТА ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Одним із небезпечних явищ суспільства є злочинність, яка не тільки впливає на всі сфери його життя, а й створює реальну загрозу існуванню держави.

Наприкінці XIX ст. розвиток процесуальної думки та потреби практики створили передумови для відгалуження від фундаментальних правових галузей знань спеціальних, які мали прикладний характер: судова медицина, криміналістика, судова психологія та ін.

Вперше система спеціальних знань, покликана протистояти злочинності, була офіційно проголошена в кінці XIX ст. австрійським судовим слідчим Гансом Гроссом (1847–1915) у праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1892 р.) і названа криміналістикою (від лат. *crimen* – злочин). На переконання Г. Гросса, криміналістика покликана вирішувати практичні завдання – встановлення істини за кожною кримінальною справою та теоретичні – вивчення злочинця.

Г. Гросс вважав, що криміналістика має вивчати речові докази, характер, звички та способи діяльності учасників кримінального процесу, методи виявлення та дослідження різних слідів, підроблених документів. На його думку, «німі свідки» злочину (речові докази) не можуть помилятися.

У літературі того періоду з'явилися рекомендації щодо порад у розпізнанні дописок, підчисток, інших змін у документах про спадщину.

Розвиток судової медицини сприяв тому, що судові лікарі стали обов'язковими учасниками слідчих дій у процесі розслідування злочинів про тілесні ушкодження та вбивства. Активне формування інституту судової експертизи виявилось поштовхом до широкого використання криміналістичних знань.

Розвиток криміналістичних знань у той період здійснювався за трьома напрямками:

- розроблення та вдосконалення засобів кримінальної реєстрації (таку назву мала тоді криміналістична реєстрація) та розшуку злочинців;

- розроблення наукових методів дослідження речових доказів;

- розроблення та систематизація способів і методів організації та планування розслідування, засобів, способів і методів виявлення, фіксування та використання доказів.

Перший напрям було представлено переважно дослідженнями у галузі антропометрії, дактилоскопії, опису зовнішності людини, фотографії.

У 1882 р. працівник Паризької поліційної префектури Альфонс Бертільйон запропонував метод антропометричної реєстрації та ототожнення злочинців, побудований на висновках статиста Адольфа Кетле, який стверджував, що у світі немає двох людей з однаковими розмірами всіх частин тіла. А. Бертільйон запропонував проводити 11 вимірів, яких, на його думку, було достатньо, щоб за повторного затримання цієї людини встановити її особистість. Метод бертільйонажу було застосовано в більшості передових країн, зокрема і в Росії (до складу якої входила Україна), де в 1890 р. відкрилося перше антропометричне бюро.

Поряд із позитивом були й суттєві вади бертільйонажу, зокрема:

- досить тяжко було досягнути необхідної точності вимірів тіла на практиці;

- до неповнолітніх цей метод не зміг застосовуватися взагалі;

- були складнощі у вимірюванні голови в жінок (довге волосся).

Одночасно з бертільйонажем виник дактилоскопічний метод реєстрації, засновниками якого були Вільям Гершель (1877 р.), Генрі Фолдс (1879), Френсіс Гальтон, Едварт Генрі (1880 р.), в Росії – В. І. Лебедев. Наступні десятиріччя він повністю витіснив антропометрію як в Європі, так і в Америці. У Росії в період 1906–1908 років

було створено дактилоскопічне бюро. Перші російські експертизи проводились у Варшаві (1909 р.), Одесі (1911 р.) та Санкт-Петербурзі (1912 р.– експерт В. І. Лебедев). У 1914 р. Міжнародний поліцейський конгрес рекомендував дактилоскопію як основний метод кримінальної реєстрації.

У подальшому Альфонс Бертільйон розробив методи сигналістичного (прикметоописувального) та метричного фотознімання на місці події та апаратуру для його проведення. Він був автором ідеї словесного портрета – систематизованого опису зовнішності людини за допомоги уніфікованої термінології, яку в подальшому було вдосконалено та спрощено швейцарським криміналістом Рудольфом Арчибальдом Рейссом.

Другий напрям – розроблення методів дослідження речових доказів («німих свідків») – пов'язаний з іменами таких вчених, як Є. Ф. Буринський, Рудольф Рейсс (Швейцарія), Чезаре Ломброзо та Отто Ленгі (Італія), Гендель (Німеччина), Локар (Франція) та ін. Зокрема, Є. Ф. Буринського визнано «батьком судової фотографії». У 1903 р. він видав свою працю «Судова експертиза документів», яка відіграла важливу роль у становленні криміналістичної науки. У 1895 р. вийшла у світ книга Чезаре Ломброзо «Графологія», в якій стверджувалося, що почерк – це дзеркало особи.

Третій напрям – розроблення та систематизація засобів і методів збирання доказів, організації та планування розслідування, що пов'язаний з іменем Ганса Гросса. Його ідеї підтримали багато послідовників. Швейцарський криміналіст Р. Рейсс започаткував у Лозані школу для чинів поліції та судових відомств.

У 1911–1912 рр. його лекції слухала група високопоставлених російських судових діячів, серед яких був і С. М. Потапов (1873–1957 рр.), який у 1914 р. очолив київський кабінет науково-судових експертиз, а в подальшому став одним із основоположників радянської криміналістики.

Період між двома світовими війнами для криміналістики був переважно часом нагромадження емпіричного матеріалу. Вирішувалися завдання розповсюдження криміналістичних знань серед працівників правоохоронних органів.

У 1935–1939 рр. вийшли у світ перші колективні підручники з криміналістики для юридичних вишів, у підготуванні яких узяли участь всі провідні криміналісти того часу: С. М. Потапов, І. Н. Якимов, В. І. Громов, А. І. Вінберг та ін.

Вагомий внесок у розвиток криміналістичної науки зробили і українські вчені. Так, у 1870 р. вийшла монографія доцента кафедри

кримінального права Харківського університету Л. О. Владимірова «Про значення лікарів-експертів у кримінальному судочинстві», «Вчення про криміналістичні докази: Особлива частина. Кн. 1 особистий судовий огляд і висновки експертів» (1886 р.). У 1871 р. кандидат законодавства Київського університету З. М. Соколовський видав монографію «Найголовніші моменти в історії повального обшуку». Професор психіатрії при Харківському університеті П. І. Ковалевський у 1880 р. опублікував наукову працю для медиків та юристів «Судово-психіатричні аналізи».

У 1894 р. в Одесі вийшла праця М. В. Шимановського «Фотографія в праві і правосудді». Того ж року в Санкт-Петербурзі було надруковано книгу професора Київського університету М. О. Оболонського «Посібник при судово-медичному дослідженні трупа і при дослідженні речових доказів». У 1901 р. побачила світ праця Т. Н. Брейтмана «Злочинний світ. Нариси з побуту професійних злочинів», а в 1910 р. у Харкові вийшла монографія одного із засновників криміналістичного напрямку в судовій медицині професора Харківського університету М. С. Бокаріуса (1869–1931 рр.) «Судово-медичні, мікроскопічні і мікрохімічні дослідження речових доказів», а в 1915 р. книга «Судова медицина, викладена для юристів».

До робіт цього часу слід віднести і довідкові видання, в яких різною мірою висвітлювалися питання криміналістичних засобів розслідування злочинів, та юридичну літературу з різноманітних галузей знань.

Від середини 40-х років ХХ ст. у криміналістичній науці почався процес активного формування приватних криміналістичних теорій. Було відкинуто концепції природно-технічного напрямку криміналістики, подвійно-технічної та юридичної природи, і в результаті дискусій у 50-х роках утвердився погляд на криміналістику як науку юридичну.

До кінця ХІХ ст. в Російській імперії не існувало спеціальних експертно-криміналістичних закладів. Основну допомогу правоохоронним органам надавали приватні особи та деякі державні установи і наукові заклади, які періодично проводили дослідження з кримінальних і цивільних справ.

Першою в Росії криміналістично-експертною установою стала лабораторія, створена в 1889 р. Є. Ф. Буринським власним коштом у Санкт-Петербурзі.

У 1912 р. лабораторію скасували, а замість неї організували кабінет науково-судових експертиз.

У 1913–1914 рр. аналогічні кабінети було відкрито в Москві, Києві та Одесі. В 1923 р. такий кабінет організовується у Харкові.

У 1925 р. кабінети перетворюються в інститути науково-судової експертизи. Значно пізніше створюється низка науково-дослідних інститутів судових експертиз, у 90-х роках такий інститут відкривається у Львові.

Предметом будь-якої науки є вивчення закономірностей об'єктивної дійсності, пов'язаних з її метою та завданням.

Вперше визначення предмета криміналістики зробив Г. Гросс у своїй фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1892 р.): «Криміналістика за своєю суттю починається там, де встановлюють, яким саме способом учиняються злочини».

Як досліджувати ці способи і розкривати їх, які були мотиви, що спричинили злочин, яка була мета – про це не говорить ані норма права, ані процес. Все це становить предмет криміналістики. Подальші визначення предмета криміналістики були вдосконаленням запропонованого.

Край дискусії про правовий статус криміналістики в 1955 р. поклав С. П. Митричев, який обґрунтував, що *криміналістика* як юридична спеціальна дисципліна є наукою про технічні засоби, тактичні засоби і методи, які використовуються для виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій судових і слідчих органів щодо виявлення і збирання, фіксації та дослідження доказів з метою розслідування злочинів.

Власне визначення предмета криміналістики запропонував у 1967 р. та доповнив у 1987 р. відомий криміналіст сучасності професор Р. С. Белкін:

«Криміналістика – наука про закономірності механізму злочину, виникнення інформації про злочин та його учасників, збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів, заснованих на пізнанні цих закономірностей, засобах і методах судового дослідження та попередження злочинів».

Отже, об'єктами криміналістики є: з однієї сторони – злочинність (злочин), а з іншої – попереднє розслідування, судовий розгляд, профілактика (попередження) злочинів. Між цими обома об'єктами існує закономірний взаємозв'язок.

У криміналістичній науці має місце застосування загальних принципів через пізнання специфічного предмета. До принципів

криміналістики належать: об'єктивність, історизм та системність науки.

Принцип об'єктивності означає, що криміналістична наука існує та розвивається на фундаменті діалектики як загальної філософської методології. Відображенням принципу об'єктивності в криміналістиці служить непримиренність до помилок і хиб у наукових дослідженнях, висока вимогливість до рекомендацій науки у практиці. Реалізація цього принципу сприяє розвитку духу теорії, вільної дискусії, який притаманний криміналістиці, відсутність у ній монополізму та диктаторського накидання своїх поглядів.

Принцип історизму передбачає розгляд предмета пізнання з позиції його виникнення, розвитку, зникнення. Жодне явище не може бути вивчено, якщо розглядати його ізольовано від оточення, у відриві його від історії.

Принцип системності науки означає такий підхід до предмета пізнання, за якого криміналістика в цілому, окремі її розділи та напрямки, об'єкти, які вона вивчає, та явища розглядаються як елементи (взаємопов'язані та взаємообумовлені) частини цілого.

Кожна наука як одне ціле складається із сукупності елементів, які тісно між собою взаємопов'язані. Криміналістика, виникнувши у надрах кримінального процесу, довгий час не складала самостійної галузі знань. Протягом свого розвитку криміналістичні знання накопичувалися, а їхня роль у розслідуванні злочинів підвищувалася.

Найзагальніше, найзначиміше для науки та практики поняття криміналістики – це криміналістична категорія. До неї насамперед належать поняття розділів криміналістики.

Сучасне уявлення про зміст криміналістичної науки дозволяє вирізнити в її системі чотири розділи: загальну теорію криміналістики, криміналістичну техніку, криміналістичну (слідчу) тактику, криміналістичну методика (методика розслідування та попередження окремих видів злочинів).

Загальна теорія криміналістики – це система її методологічних принципів, теоретичних концепцій, категорій, понять і визначень, проблем і закономірностей розвитку цієї галузі в історичному аспекті.

Основні елементи загальної теорії криміналістики є такими:

1. Введення у загальну теорію криміналістики (предмет криміналістики, її завдання, закони розвитку тощо).

2. Часткові криміналістичні теорії (вчення про механізм злочину, вчення про спосіб скоєння та приховування злочину), на зміст яких суттєво впливає практика боротьби зі злочинністю.

3. Вчення про мову криміналістики (криміналістичні терміни), що являє собою специфічний понятійний апарат, за допомоги якого наука описує свій предмет дослідження (наприклад, ідентифікація, криміналістична ситуація, слідча версія, дактилоскопія та ін.).

До тенденції розвитку загальної теорії криміналістики належать: вдосконалення вчення про мову криміналістики; поповнення системи часткових криміналістичних теорій тощо.

Криміналістична техніка – це розділ науки криміналістики, що об'єднує систему теоретичних положень та розроблених на їхній основі технічних засобів і методів збирання та подання криміналістичної інформації з метою розкриття та попередження злочинів.

Складовою частиною цього розділу є: судова фотографія, техніко-криміналістичне дослідження документів, криміналістична реєстрація, балістика, трасологія тощо.

До тенденції розвитку криміналістичної техніки належать:

- криміналістична фоноскопія (дослідження голосу людини);
- криміналістична одорологія (дозволяє аналізувати сліди за запахом);
- криміналістичне дослідження речей та їхніх мікроелементів.

Криміналістична (слідча) тактика – це лінія поведінки слідчого, вчення про способи виконання слідчих дій, про керування слідством, його планування та висунення версій, використання спеціальних знань і технічних засобів з метою більш ефективного розкриття та попередження злочинів.

Зміст криміналістичної тактики охоплює такі слідчі дії, як огляд, допит, обшук, впізнання, затримання, відтворення обстановки та обставин події, перевірку показань на місці, освідування, експертизу, що утворюють її систему.

Останнім часом криміналістична тактика поповнилася новими тактичними засобами, такими як тактична операція, тактична комбінація, тактичне рішення, психологічна засідка, слідча хитрість тощо.

До тенденції розвитку криміналістичної тактики належать:

- поглиблене розроблення особливостей слідчих ситуацій з використанням сучасних інформаційних технологій;

– розроблення та вдосконалення нових ефективних тактичних прийомів допиту та інших слідчих дій;

– подальше розроблення тактики судового слідства, що допоможе суддям ефективніше досліджувати, оцінювати нові докази тощо.

Криміналістична методика – система наукових положень та розроблених на їхній основі рекомендацій з організації та здійснення розслідування та попередження окремих видів злочинів.

Основний зміст цього розділу криміналістики складають часткові криміналістичні методики розслідування і попередження окремих видів злочинів: убивств, розбійних нападів, крадіжок, шахрайств тощо.

Між усіма розділами криміналістичної науки існує нерозривний зв'язок, що знаходить підтвердження у повсякденній практиці роботи правоохоронних органів, які використовують криміналістичні знання для боротьби зі злочинністю.

До основних криміналістичних понять належать такі: техніко-криміналістичні засоби, криміналістичні прийоми, криміналістичні рекомендації, тактична комбінація (операція), слідчі ситуації, тактичний ризик, механізм злочину, способи скоєння та приховування злочинів, слід злочину (злочинця).

Техніко-криміналістичний засіб – пристрій або матеріал, який використовується для збирання та дослідження доказів або для створення умов, які перешкоджають скоєнню злочину. У практиці боротьби зі злочинністю застосовуються технічні засоби трьох видів:

– універсальні або загальнотехнічні, які використовуються з криміналістичною метою без їх пристосування та переробки (наприклад, побутова фотоапаратура, звичайні засоби зв'язку та освітлювальні пристрої) тощо;

– спеціально пристосовані для досягнення криміналістичної мети (наприклад, лупа з підсвіткою, пристрої для масштабної та метричної фотозйомки);

– спеціально розроблені для досягнення криміналістичної мети (наприклад, криміналістична валіза, портативний набір «Молекула», пересувна криміналістична лабораторія).

Криміналістичний прийом – найраціональніший та найефективніший спосіб дії або найбільш обґрунтована лінія поведінки у процесі збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів, а також попередження злочинів.

Існують техніко-криміналістичні прийоми, тактико-криміналістичні й тактичні прийоми.

До перших належать прийоми використання техніко-криміналістичних засобів (наприклад, прийоми роботи з порівняльним мікроскопом) та прийоми використання наукових положень криміналістичної техніки (наприклад, прийоми знаходження слідів). До других належать прийоми організації та планування розслідування, підготування та здійснення окремих слідчих та судових дій. Умовами застосування як техніко-криміналістичних засобів, так і криміналістичних прийомів є їхні обґрунтованість і допустимість.

Криміналістична рекомендація – науково обґрунтована та апробована практична порада, яка стосується вибору та застосування засобів, методів і методик збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів. Такі рекомендації можуть бути загальними для використання будь-яким учасником доказування та в будь-якій ситуації, незалежно від обставин справи.

Окрім того, рекомендації можуть бути спеціальними, які розраховані на конкретного адресата (слідчого, експерта) або на конкретну ситуацію, або загальними.

Тактична комбінація (операція) – низка тактичних прийомів або слідчих чи інших дій, які переслідують мету вирішення конкретного завдання розслідування, обумовлена цією метою та слідчою ситуацією.

Слідча ситуація – сукупність умов та обставин, в яких на певний момент має перебіг процес доказування. За змістом слідча ситуація складається із сукупності компонентів: психологічного характеру, інформаційного характеру, процесуального і тактичного характеру, матеріального та організаційно-технічного характеру.

Слідчі ситуації поділяються на початкові, проміжні, кінцеві, конфліктні, безконфліктні, а за змістом їх значення для розслідування – на сприятливі та несприятливі.

Тактичний ризик – можливість негативного наслідку у проведенні слідчої дії або тактичної комбінації.

Завдання слідчого полягає в тому, щоби діяти, унеможливаючи ризик, або звести його до мінімуму.

Механізм злочину – складна, багатокомпонентна, динамічна система, яка утворюється:

- діями суб'єкта злочину, скерованими на досягнення певного наслідку щодо конкретного предмета злочинного посягання;
- діями потерпілого та осіб, які стали випадковими учасниками події, що мала перебіг у конкретних умовах та обставинах, сукупність яких обумовлює спосіб скоєння та приховування злочину.

Спосіб скоєння злочину – обумовлена особою, предметом та обставинами злочинного посягання система дій суб'єкта, що скерована на досягнення злочинної мети та об'єднана одним злочинним задумом. У цій системі можуть бути вирішені дії з підготування безпосередньо скоєного та приховування слідів злочину.

Слід злочину (злочинця) – відображення в обстановці злочинного діяння елемента механізму злочину, матеріальні та ідеальні відображення події, що підлягає розслідуванню.

Внаслідок бурхливих дискусій, які розгорнулися в 1952–1955 роках, перемогла думка про юридичну природу криміналістики, що дало можливість чітко визначити її місце в системі юридичних наукових дисциплін.

Юридична суть криміналістики, на думку Р. С. Белкіна, обумовлена такими положеннями:

- її предмет, об'єкти пізнання, засоби і методи, що нею розробляються, перебувають у сфері правових знань;
- її службова функція і задачі, які вона розв'язує, належать до сфери діяльності правоохоронних органів, до правових процесів розслідування, судового розгляду та покарання;
- рекомендації, які розробляються криміналістикою для практики, базуються на законі, вони покликані до життя потребами практики;
- криміналістика пов'язана з багатьма науками, але ці зв'язки переважно спрямовані на створення науково-технічних засобів і методів роботи з доказами.

Як спеціальна наука криміналістика найбільш тісно пов'язана з **наукою кримінально-процесуального права**, особливо з тими її розділами, які присвячені теорії доказів та процесуальному порядку проведення слідчих та судових дій, оскільки там визначаються межі та умови застосування криміналістичних рекомендацій, компетенцію різних учасників процесу.

Криміналістика та кримінальне право. Без визначення ознак складу злочину, які визначає кримінальне право, не є можливим розроблення методик їх розслідування. Криміналістика, вивчаючи слідчу практику, при цьому насамперед звертає увагу на нові засоби та способи злочинної діяльності, які в законі нерідко отримують статус кваліфікаційних ознак.

Криміналістика та кримінологія. Відповідно до ст. 22 КПК України криміналістика виконує профілактичні завдання своїми криміналістичними засобами та методами у спосіб:

- вдосконалення науково-технічних засобів, тактичних прийомів розкриття і розслідування злочинів, забезпечення невідворотності покарання;

- розроблення методів і засобів слідчого та експертного дослідження матеріальних джерел доказів, які забезпечують попередження злочинів. Наприклад, на основі узагальнення слідчої практики слідчий надає рекомендації для усунення причин та обставин, що сприяють вчиненню злочину, у конкретних справах в конкретній організації або установі;

- розроблення криміналістичних засобів охоронної сигналізації, захисту від посягань об'єктів різних форм власності, життя та здоров'я громадян (наприклад, нових замкових пристроїв, електронних контролерів, що працюють на основі ідентифікації об'єкта за звуковими слідами);

- розроблення автоматизованих засобів фіксації та збирання криміналістичної інформації, скажімо, систем телевізійного спостереження, що встановлюються на місці можливого вчинення злочинів та правопорушень, тощо; системи спостереження на ділянках інтенсивного руху автомоботранспорту (переїздах, перехрестях). Такі системи здатні фіксувати візуальне і звукове середовище «картини» місця події.

Дані кримінології використовуються в криміналістиці для розроблення криміналістичної характеристики, встановлення кореляційних зв'язків між її елементами, визначення найбільш можливих осередків злочинності, часу проведення оперативних заходів та слідчих дій.

Взаємозв'язок **криміналістики і оперативно-розшукової діяльності** насамперед полягає в тому, що в розробленні проблем тактики і методики розслідування враховуються можливості оперативно-розшукових засобів і методів збирання інформації та способів її документування спеціальними засобами (фото-, відео-, звукозапис).

Крім того, криміналістичні рекомендації повинні створювати оптимальні умови для проведення тактичних операцій, складовими елементами яких є оперативні заходи, котрі зазвичай є обов'язковими. Своєю чергою, рекомендації оперативно-розшукової діяльності сприяють виконанню слідчих дій, наприклад, підготуванню до обшуку, перевірці показань на місці, допиту, затриманню, які нерідко виконуються в поєднанні з оперативно-розшуковими заходами.

Криміналістика безпосередньо пов'язується з іншими юридичними науками, зокрема з адміністративним правом, цивільним процесом, виправно-трудоим правом, судовою статистикою. До того ж вона має міцні зв'язки з багатьма природничими та суспільними науками, які не є правовими. Серед природничих наук живильним середовищем для криміналістики насамперед є фізика, хімія та біологія, пізнання закономірностей яких є основою для розроблення багатьох технічних, фізичних, хімічних та біологічних засобів і методик досліджень речових доказів.

Судова медицина і судова психіатрія, психологія, етика, логіка та наукова організація праці пов'язані з криміналістикою, їхні теоретичні посилення та наукові положення неодноразово використовувались криміналістикою для розроблення тактичних прийомів, створення засобів і методів збирання, дослідження і використання доказової інформації в розслідуванні злочинів.

Дані природничих і технічних наук здавна використовуються безпосередньо для розкриття і попередження злочинів. Наприклад, фотографічна, мікроскопічна, рентгеноскопічна та інша техніка використовується без будь-яких переробок або зі спеціальними переробками, змінюється методика її використання для розв'язання спеціальних криміналістичних завдань.

Так, стереоскопічний мікроскоп МБС використовується без змін, а також зі спеціальними конструктивними змінами для збільшення глибини різкості в дослідженні трасологічних та біологічних об'єктів. Для виконання стереознімків штрихів, що перетинаються, за допомоги мікроскопа використовується найпростіше спеціальне устаткування – столик, що хитається.

З використанням фізико-хімічних закономірностей кольорових матеріалів у криміналістиці було розроблено новий метод розпізнання кольору способом фотографування безпосередньо на кольоровий фотопапір, що дозволило розрізняти невидимі кольорові відтінки фарбувального чорнила при різних дописках та вираженнях у документах.

Хімічна закономірність утворення пофарбованих сполук потожирової речовини сліду пальця з розчином нінгідрину дозволила вважати, що існують і інші хімічні речовини, які вступають у реакцію з речовиною сліду. Таку речовину було відкрито криміналістами, нею виявилася дешева хімічна речовина – марганцевокислий калій. З нанесенням його розчину на об'єкт потожирова речовина невидимого сліду фарбується, і слід стає видимим. Так, криміналістами на основі пізнання хімічних закономірностей було розроблено новий спосіб виявлення невидимих слідів пальців рук на різних матеріалах.

Біологічні методи дослідження об'єктів тваринного і рослинного походження було вдосконалено криміналістами і трансформовано у криміналістичні методики, наприклад, установлення групової належності способом спорово-пилкового аналізу. Водночас криміналістика впливає на фундаментальні науки. Так, метод криміналістичної ідентифікації використовується багатьма природничими науками як загальний метод пізнання, а криміналістичні методики встановлення підроблених грошей та інших паперів лежать в основі створення технічних детекторів визначення справжніх купюр і монет.

Криміналістика та судова медицина. Криміналістика і судова медицина мають найбільш давні та міцні зв'язки. Судово-медичні знання використовувались у розкритті злочинів значно раніше, ніж виникла криміналістика. Тому деякі медичні методи виявлення слідів злочину на тілі людини були запозичені криміналістикою і, навпаки, багато криміналістичних методів і технічних засобів з успіхом використовуються у судовій медицині.

Криміналістика та судова психіатрія. Судова психіатрія, як і судова медицина, сформувалась окремо від криміналістики, і вони залишаються самостійними з огляду на чітке розмежування їхніх предметів дослідження. Судова медицина досліджує тканини та різні об'єкти життєдіяльності людини, а також трупи. Судова психіатрія досліджує психіку людини, її поведінку за розладу психічної діяльності. Психічний стан злочинця безпосередньо пов'язаний із призначенням міри покарання і взагалі притягненням людини до кримінальної відповідальності.

Криміналістика і судова психологія. Дані психології широко використовуються в криміналістичній тактиці і методиці розслідування окремих видів злочинів, а також для формування часткових методик, теорії спілкування на попередньому слідстві, вчення про навички, методи розпізнання інсценування, способи вчинення злочинів, детектування емоційного стану допитуваного тощо.

Криміналістика, логіка та етика. Криміналістика широко і творчо запозичує положення формальної та діалектичної логіки, особливо такі методи мислення, як аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, гіпотезу і аналогію, узагальнення і абстрагування тощо. Логічні закони та методи мислення входять у методологічні основи криміналістики, до того ж їх використання дозволило розробити «логіку слідства», вчення про криміналістичну версію, логіку доказування у кримінальному судочинстві.

Глибоке проникнення психології та логіки в криміналістику стало передумовою для розроблення програм розслідування конкретних видів злочинів, створення автоматизованих систем пошуку інформації та забезпечення інформацією процесу прийняття процесуальних рішень слідчим та судом.

Експертні системи підтримки прийняття рішень автоматизують працю слідчого для класифікації зібраних доказів, дозволяють автоматично групувати їх та будувати зіставлювані ряди кількісних показників їхніх взаємозв'язків.

Розроблення тактичних прийомів не є можливим без урахування етичних правил спілкування і поведінки в суспільстві. Тактичні методи роботи з об'єктами живої та неживої природи розрізняються за етичними особливостями. Те, що можна використати для дослідження неорганічного об'єкта, треба простежити через принципи етики, щоби використати для дослідження об'єкта живої природи, особливо людини. Крім того, криміналістика пов'язана з наукою організації праці, оскільки діяльність слідчого, судді, прокурора підпорядковується загальним закономірностям наукової організації праці (НОП), її машинізації та автоматизації, вона широко використовується для планування навантажень і розслідувань конкретних справ. Останнім часом на основі принципів НОП в слідчу практику впроваджено мережеве планування.

Отже, криміналістика у своєму розвитку пройшла складний історичний шлях зародження та становлення. Маючи власний предмет дослідження, криміналістика виконує специфічні для неї завдання.

За змістом криміналістика складається з певних складових частин, які тісно між собою взаємопов'язані. Як самостійна сфера наукових знань криміналістика розвивається за певними законами і керується в своїй діяльності певними принципами. Для більш ефективного виконання своїх завдань криміналістична наука використовує певні криміналістичні категорії. Наука криміналістика посідає важливе місце в системі наукових знань.

Контрольні питання

1. *Історія виникнення та розвитку криміналістики та криміналістичних установ.*
2. *Предмет та об'єкти криміналістичної науки.*
3. *Система криміналістики: предмет кожного розділу, основні тенденції розвитку.*
4. *Основні криміналістичні категорії: поняття, класифікація.*
5. *Загальні, спеціальні та конкретні завдання криміналістики.*
6. *Принципи та закони розвитку криміналістики.*
7. *Зв'язок криміналістики з юридичними, природничими і технічними науками.*

Теми рефератів

1. *Історія розвитку криміналістики в Україні.*
2. *Історія розвитку криміналістичних установ в Україні.*
3. *Сучасний стан і розвиток криміналістичної науки в Україні.*
4. *Сучасний стан і розвиток криміналістичної науки за кордоном.*
5. *Перспективи розвитку криміналістики в Україні.*
6. *Роль криміналістики у професійнім підготованні фахівців правоохоронних органів.*

ТЕМА 2

МЕХАНІЗМ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ТА ВИНИКНЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ (ДОКАЗОВОЇ) ІНФОРМАЦІЇ

Злочинність є об'єктом криміналістики не взагалі, не як складне соціальне явище, а як протиправна діяльність, акт, процес, поведінка людини. Об'єктом криміналістики є функціональна сторона протиправної діяльності людини та система дій і стосунків, що становить зміст механізму вчинення злочину. З огляду на це розуміння та розпізнавання механізму вчинення злочину є одним з основних завдань криміналістичної науки.

У соціальній діяльності люди розрізняються за способами дії, які в масовому спостереженні набувають закономірного характеру.

Виникнення слідів у вчиненні злочинів – процес динамічний; будь-який рух, а також взаємодія супроводжуються відображенням, тобто появою змін у матеріальному середовищі. Існує народна мудрість про те, що «немає злочину без слідів, тому немає руху без утворення слідів злочинів».

На підставі загальної закономірності Р. С. Белкін сформував п'ять закономірностей утворення слідів злочинів.

- Повторюваність процесу виникнення слідів події (наприклад, коли рукою торкаються до полірованої поверхні, на ній залишаються сліди пальців; коли в приміщенні, в якому проходить людина, є пилюка – залишаються сліди ніг тощо).

- Зв'язок між дією злочинця та злочинним наслідком, який є доказом у справі.

- Зв'язок між способом вчинення злочину і слідами, які виникають як наслідок використання цього способу.

- Залежність вибору способу від конкретних обставин (під способом необхідно розуміти систему дій до підготування, скоєння та приховування злочину).

- Зникнення доказів, тобто слідів злочину.

Вказані закономірності характеризують механізм злочину та діяльності злочинця, встановлення яких становить лише одну частину розслідування. Другу частину становить діяльність слідчого, яка полягає у збиранні, дослідженні, оцінюванні та використанні зібраного матеріалу в процесі доказування. Вивчення криміналістичної закономірності вчинення злочину та його механізму є лише однією стороною, іншу становлять методи та засоби збирання, дослідження, подання, використання доказової інформації для розслідування та попередження злочинів.

Злочин – це специфічна діяльність суб'єкта в матеріальному середовищі. Об'єкти цієї діяльності, перебуваючи в орбіті подій злочину, відображають злочин та його суб'єктів. Відображення є загальною властивістю матерії. Воно притаманне всім об'єктам живої та неживої природи. Відображення завжди пов'язують із взаємодією і повторенням, з внутрішньою здатністю матеріальних об'єктів пристосовуватись до дій та відповідним чином реагувати на них. Результатом такого реагування і пристосування об'єктів, що взаємодіють, є сліди-відображення, характер яких обумовлено їхнім рівнем організації. Внаслідок процесу відтворення утворюється відбиток, який фіксує особливості явища, що відображається.

За формою і глибиною відтворення розпізнають відображення в живій та неживій природі, а також у суспільстві.

У неживій природі процес відображення відносно простий і завершується утворенням матеріальних слідів (рук, ніг, транспортних засобів та ін.).

У живій природі відображення складніше, його форми неоднакові та залежать від рівня розвитку живих організмів. Найдосконалішим є відображення людиною, яка володіє свідомістю і мисленням. Таке відображення називають психічним. Процес взаємодії відбувається на чуттєвому (органолептичному) рівні. Всі відчуття, взаємодіючи, перетворюються у пам'яті людини на суб'єктивні образи об'єктивного світу. Чуттєве відображення викликає формування мисленнєвого (ідеального) образу як джерела криміналістичної інформації. Розслідування при цьому можна інтерпретувати як процес відображення на рівні людської свідомості ідеальних та матеріальних слідів злочину.

У процесі відображення беруть участь три об'єкти: відображуваний (слідоутворювальний), відображувальний (слідосприймальний), в результаті чого виникає відображення-слід.

Відображуваний об'єкт – це загальне джерело, яке є причиною слідоутворення. Ним може бути: людина, тварина, річ, машина, інструмент, подія тощо. Він сам є джерелом енергії чи отримує її від іншого джерела.

Відображальний об'єкт – будь-яке матеріальне тіло живої та неживої природи, яке під час взаємодії змінює свої зовнішні ознаки і внутрішні властивості, відтворює (копіює) властивості слідоутворювального об'єкта.

Відображення – результат процесу відбиття, сліди в широкому розумінні (матеріальні та ідеальні). Відображення може виникнути і внаслідок проміжного об'єкта, який міститься між відображуваним і відображувальним об'єктами (наприклад, рідке, газоподібне, сипуче середовище). Такі матеріальні проміжні об'єкти мають назву каналів зв'язку процесу відображення.

Отже, загальна властивість матерії відображатися дозволяє інтерпретувати подію злочину як процес відображення і слідоутворення. Якщо є слід, то обов'язково повинен бути предмет, який його залишив. Ступінь копіювання слідоутворювального об'єкта, повнота передання його рельєфу залежить тільки від матеріалу контактуючих об'єктів і механізму взаємодії та не залежить від суб'єкта дії.

Поняття «криміналістичні сліди» у перебігу боротьби зі злочинами використовується у двох значеннях:

– сліди певного слідоутворювального об'єкта (сліди, що залишені пальцями рук людини та сліди крові, які утворені кров'ю);

– сліди події злочину, тобто такі, що виникли у процесі готування злочину, його здійснення та приховування слідів події злочину.

Насамперед здебільшого використовують перше значення слідів як тих чи тих ідеальних або матеріальних змін, що є наслідком дії певного слідоутворювального об'єкта у свідомості людей (ідеальні сліди) чи на будь-якому іншому об'єкті (матеріальні сліди). Коли встановлено, що такі зміни виникли під час готування чи скоєння злочину або приховування його слідів, констатується, що в цьому випадку ідеальні чи матеріальні зміни є слідами певної злочинної події.

Тож під слідами події злочину розуміють будь-які ідеальні чи матеріальні зміни, процес виникнення яких має причинний зв'язок з готуванням до злочину, його скоєнням чи з приховуванням такого роду змін.

Коли виникнення ідеальних чи матеріальних змін у свідомості людини чи на інших об'єктах не пов'язано з подією злочину, але це все набуває певного значення у процесі боротьби зі злочинами, то ці зміни також є криміналістичними слідами, але вже незлочинної події.

Ідеальні чи матеріальні зміни можуть бути представлені у вигляді трас, субстанцій чи їх різновидів, що становлять дві великі групи речових джерел інформації. При цьому поняття трас застосовується до будь-яких матеріально фіксованих ознак.

Якщо ж досліджуються морфологічні ознаки твердого тіла або субстанціональні ознаки речових джерел інформації будь-якого агрегатного стану (їхній якісний та кількісний склад), то йдеться про субстанції.

Правоохоронна діяльність взагалі і слідча зокрема являють собою інформаційно-керівний процес, який містить усі його елементи: збирання, закріплення, перероблення, зберігання та використання інформації.

У сфері правового регулювання кримінального судочинства використовується юридична інформація. Її джерелами є:

- тексти систематизованих нормативних актів;
- юридично значимі факти, які підлягають доказуванню у кримінальних справах;
- матеріали кримінальних справ;
- соціальні явища, які виникають у житті та виступають об'єктами правового регулювання.

Юридична інформація представлена такими видами, як кримінально-правова, криміналістична, доказова, орієнтувальна, процесуальна, непроцесуальна, оперативна.

Поняття криміналістичної інформації охоплює відомості про розслідування злочинів. Джерелами криміналістичної інформації є

матеріальні об'єкти в широкому їх розумінні, які причинно пов'язані з подією злочину, оскільки вона розвивається у матеріальному середовищі.

Оскільки вид інформації залежить від виду носія, джерела криміналістичної інформації класифікують із урахуванням відповідних основ: філософської, кримінально-процесуальної (доказової), криміналістичної.

Так, філософською основою класифікації служить теорія відображення, згідно з якою у природі за рівнем організації матерії існують два види відображення: *психічне (ідеальне)* та *матеріальне (фізичне)*. Виходячи з цього всі об'єкти поділяються на джерела ідеальних відображень і джерела матеріальних відображень, а, відповідно, джерелами ідеальних відображень є люди, а матеріальних – речі.

В основі кримінально-процесуальної класифікації лежить інформаційний підхід щодо визначення фундаментальних понять теорії доказів.

Зокрема, джерела доказів поділяють на *особові* та *речові*.

До особових відносять людей, які є суб'єктами події злочину або мають іншу інформацію щодо події злочину. До речових джерел зараховують речі, предмети, матеріальні утворення, які перебувають у будь-якому агрегатному стані (твердому, сипучому, рідкому, газоподібному).

Криміналістичну основу класифікації джерел становить теорія криміналістичної ідентифікації та поняття криміналістичної тотожності. Тобто, об'єкт, який перебуває в орбіті кримінального судочинства, розглядається під кутом зору його тотожності самому собі (чи він є тим, що був присутнім на місці злочину і відображає інформацію про подію).

Джерелом ідеальних відображень є люди, оскільки ідеальний слід – суб'єктивно уявний образ, що називається *слідом пам'яті*.

Джерела матеріальних відображень – об'єкти матеріального світу (в основному неживої природи), які елементарно відображають події злочину, оскільки були присутніми під час його вчинення. Такі криміналістичні джерела-речі об'єднують у декілька груп:

- предмети обстановки місця події;
- об'єкти безпосереднього замаху;
- об'єкти біологічного походження;
- засоби вчинення злочину;

• предмети, залишені злочинцем чи учасниками злочину на місці події;

• речі, які випадково потрапили на місце події або навмисно залишені після події злочину.

Якщо у процесі судового розгляду для отримання інформації в одній слідчій дії одночасно використовуються два джерела, то вони створюють складну систему простих джерел, яка відображає сумарну інформацію ідеального і матеріального відображення.

Отже, утворення криміналістичної інформації, зокрема в системному джерелі, є складним психічним взаємозв'язком, у якому ідеальне проектується на матеріальне та відбувається накладення і зіставлення двох видів відображень.

Контрольні питання

1. Сформулювати основні закономірності утворення слідів злочину.
2. Охарактеризувати об'єкти процесу відображення.
3. Поняття слідів у криміналістиці.
4. Різновиди слідів.
5. Джерела матеріальних та ідеальних слідів.

Теми рефератів

1. Роль відображення у механізмі вчинення злочину.
2. Значення криміналістичних слідів у розслідуванні злочинів.
3. Сутність і класифікація слідів, трас і субстанцій.
4. Джерела та носії криміналістичної інформації.

ТЕМА 3

МЕТОДИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

КРИМІНАЛІСТИКИ

Думка про те, що будь-яка протиправна дія пізнається і може бути попереджена, створює впевненість громадян та правоохоронних органів у тому, що злочинність як соціальне явище може бути ліквідована не тільки каральною дією, а й профілактичною роботою.

З огляду на це, знання законів та закономірностей пізнавальної діяльності дозволяє цілеспрямовано діяти в реальних ситуаціях, планувати кінцевий результат, а сам процес (у цьому випадку – розслідування злочинів) – зробити більш творчим, значно доцільнішим і, звичайно, керованим, що особливо важливо.

Будь-яка самостійна наука, зокрема і криміналістика, характеризується не тільки специфікою предмета та об'єктів дослідження, а й власним потенціалом для їх пізнання. Тобто, кожній науці притаманні методологія та методи вирішення своїх задач.

Методологія являє собою систему ідей, вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. Це – система підходів, принципів і методів пізнання відповідних об'єктів у теоретичній і практичній діяльності.

Методологія є не тільки логікою наукового пізнання, а й сукупністю визначених методів конкретної практичної діяльності. Саме практична діяльність (практика) є важливою ділянкою процесу пізнання, оскільки вона забезпечує перевірку надійності й ефективності будь-якого методу, який розроблено в рамках тої чи тої науки. А сам процес пізнання здійснюється через систему методів. Власне дослідження і розроблення цих методів становлять основну задачу будь-якої науки. А структуру пізнання будь-якого об'єкта, зокрема об'єктів, які є предметом криміналістичного дослідження, можна представити у вигляді схеми: **об'єкт пізнання – мета (задача) пізнання – метод пізнання.**

Слід також звернутися до двох таких понять. Теорія і метод – це органічно пов'язані, але не тотожні форми сприйняття людиною навколишньої дійсності. Теорії надається значення більш високої, найрозвинутішої форми організації наукового знання. Теорія дозволяє отримати цілісне уявлення про закономірності і суттєві зв'язки визначеної дійсності, тобто її об'єкта. На основі пізнання закономірностей природи і суспільства виникає і розвивається будь-яка наука. Кожне явище або подія є ланцюгом взаємопов'язаних відносин людей, предметів, моментів часу.

Такий зв'язок є об'єктивною закономірністю, а його вияв у вигляді відносин – об'єктивним законом.

Наука криміналістика теж має свої закони, які розподіляються на загальні та часткові.

До загальних відносять:

закон про об'єктивну необхідність, узагальнення, інтеграцію, неперервність та нагромадження;

закон про взаємозв'язок науки та практики.

Часткові закони криміналістики:

закон зв'язку та спадкоємності між наявними й такими, що виникають, концепціями;

закон активного творчого пристосування сучасних досягнень науки для розв'язання окремих задач науки криміналістики;

закон обумовленості криміналістичних рекомендацій для потреб практики;

закон прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу.

Закон зв'язку та спадкоємності між наявними й такими, що виникають, концепціями заснований на тому, що все нове завжди виникає на основі використання досвіду минулого. Наприклад, відомо, що нінгідрин закономірно вступає в реакцію з потожирною речовиною, утворюючи забарвлену сполуку. Це дало змогу спрогнозувати перебіг аналогічних хімічних реакцій інших речовин із потожирною речовиною відбитка пальця, що супроводжується появою забарвлення. Така закономірність стала передумовою створення нової часткової методики виявлення невидимих відбитків пальців рук розчином перманганату калію.

Давно розроблені основи теорії ідентифікації до цього часу залишаються базою для побудови ряду нових часткових методик ідентифікації конкретних об'єктів, наприклад, у трасології для порівняння слідів під час проведення судових експертиз; у судовій балістиці для дослідження вогнепальної зброї (калібру дула, кулі); у криміналістичній експертизі почерку для порівняння почерку досліджуваного зі зразками.

Закон активного творчого пристосування сучасних досягнень науки для розв'язання окремих задач науки криміналістики. Вчені криміналісти давно звернули увагу на те, що у криміналістиці широко застосовуються методи природничих і технічних знань. Тому згодом цей закон було названо А. І. Вінбергом законом криміналістичної трансформації. Справді, творче використання досягнень природничих і технічних наук – це найбільш розповсюджений спосіб розроблення часткових методів і методик збирання, дослідження, оцінювання та використання джерел доказової інформації.

Зокрема, фізико-хімічна закономірність кольорових негативних фотоматеріалів відображати забарвленість об'єкта у додаткових кольорах використовується у криміналістичному методі кольорової трансформації. Це дозволяє диференціювати і розпізнавати тексти, які виконані близькими за кольорами барвниками, але не розрізняються оком.

Закон обумовленості криміналістичних рекомендацій для потреб практики. Криміналістика дає поштовх для пошуку нових методик. На перше місце висувуються потреби практики у розробленні науковцями-криміналістами нових методів і засобів для вдоскона-

лення діяльності з розслідування та попередження злочинів. Так, наприклад, потреби практики щодо розшуку похованих трупів навели на думку про створення спеціальних приладів для цього. Широке застосування звуко- та відеозапису в оперативній та слідчій діяльності постійно ставить нові й нові задачі щодо створення більш чутливих і досконаліх засобів фіксації звукових слідів на місці вчинення злочину. Гостра потреба криміналістів у встановленні батьківства чи ідентифікації особи за біологічними субстанціями чи частинами тіла спонукала генетичну науку до розроблення методу полімеразної ланцюгової реакції (PSR), який надзвичайно ефективно використовується у криміналістичних лабораторіях світу.

Закон прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу базується на творчому пристосуванні досягнень інших наук.

Нові методи та засоби криміналістики виникають саме з відкриттям закономірностей у фундаментальних і прикладних науках. Прикладом цього є бурхливий розвиток кібернетики, інформатики, обчислювальної техніки, електроніки.

Отже, інтеграція наукових знань створює величезну можливість прискореного впровадження сучасної техніки та досягнень природничих наук у слідчу, експертну та правоохоронну діяльність.

Події, що відбувались у минулому, пізнаються за матеріальними та іншими фактичними даними. Це неможливо без вивчення явища у його зв'язку з іншими явищами, у всебічному дослідженні його виникнення і розвитку, а також без використання відповідного методу, що являє собою найзагальніший спосіб дослідження явищ у природі та суспільстві для досягнення будь-якої мети.

Отож, процес пізнання істини у розслідуванні підпорядкований загальним діалектичним закономірностям.

Утім, загальний метод пізнання у криміналістичній практиці має свою специфіку, оскільки його об'єктом є подія злочину. Вона має власні причини і наслідки, конкретні умови (ситуацію), які залишили на фізичній обстановці чи у свідомості людей інформацію про цю подію. За допомоги дослідження такої інформації на основі повного, всебічного та об'єктивного вивчення фактів і пізнається подія, яка вивчається.

При цьому всі дії слідчих і суддів здійснюються в установленій законом процесуальній формі: з дотриманням юридичної процедури, що накладає на процес пізнання (розслідування, судовий розгляд, оперативно-розшукова діяльність) свій відбиток. Зокрема, це стосується характеру та обсягу фактичних даних, необхідних для

конструювання версій та обґрунтування рішень слідчого чи суду. А закон установлює певні строки для всього пізнання чи певних дій, що обмежує в ряді випадків можливість одержання фактичних даних поза такими строками.

Згідно з останніми даними методи науки криміналістики переділяють на *загальні та часткові (спеціальні чи окремі)*.

До загальних (чи загальнонаукових) методів у першу чергу належать: спостереження, вимірювання, експеримент, порівняння, моделювання, математичні та кібернетичні, логічні (аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, абстрагування). Усі вони використовуються для розв'язання криміналістичних задач у розслідуванні злочинів. Названі методи широко застосовуються і в інших науках, таких, як: фізика, хімія, біологія, медицина тощо.

Спостереження – вихідний елемент будь-якої пізнавальної діяльності. Його суть зводиться до цілеспрямованого, планомірного і відносно тривалого сприйняття будь-якого об'єкта, явища чи процесу. В результаті цього вирізняються та оцінюються властивості й характерні ознаки об'єкта, явища або процесу. Спостереження здійснюється у процесі розкриття й розслідування злочинів та є професійною ознакою слідчого.

Спеціальні знання, якими володіють оперативний працівник, слідчий, суддя, їхній практичний досвід загострюють увагу, роблять її більш спрямованою.

Те, чого не можуть розрізнити інші люди, спостерігаючи те або те явище чи предмет, розрізнить слідчий. З великої кількості ознак він відбере те, що стосується розслідуваного злочину.

Вимірювання – відображення вимірювальних величин їх значеннями способом експерименту та обчислень за допомоги спеціальних технічних засобів.

Точність вимірювання у криміналістиці є однією з важливих умов встановлення істини у кримінальній справі.

Традиційними засобами вимірювання у криміналістичній практиці вважаються: лінійка, транспортири і штангенциркулі, вимірювальні прилади великої точності (мікроскопи, візири).

Але всі методи вимірювання набувають певного специфічного змісту, оскільки їх застосовують в установленому законом порядку для вивчення фактичних даних, які виникли в ході приготування, здійснення і приховування злочинів.

Експеримент – багатократне повторення в різних умовах; цілеспрямоване проведення випробування для досягнення мети.

Експеримент являє собою дослідницьку дію з метою перевірки конкретних фактичних обставин. У розслідуванні експеримент використовується:

як самостійна слідча дія, що має назву слідчого експерименту; під час проведення експертизи, у формі експертного експерименту;

у структурі окремих слідчих і судових дій, наприклад, під час проведення обшуку, огляду, пред'явлення для впізнання, отримання зразків для порівняльних досліджень.

Порівняння – зіставлення ознак, властивих для одного або декількох об'єктів, та їх вирізнення з метою встановлення подібностей або відмінностей. Об'єктами порівняння можуть бути:

властивості, ознаки, окремі сліди, предмети, особи, події та окремі обставини;

статичні та динамічні ознаки;

ідеальне відтворення властивостей і явищ, які залишились у пам'яті людини.

Для того, щоб порівнювати, потрібно мати два предмети з більш або менш вираженими груповими та індивідуальними ознаками.

Порівняння у криміналістиці застосовується як один із методів характеристики фактів, виявлення їх походження і причинного зв'язку, систематизації, встановлення подібності, родових або видових ознак, вирізнення предмета чи явища із подібних до нього.

Метод порівняння лежить в основі таких слідчих дій, як пред'явлення для впізнання, перевірка і уточнення показів на місці. Крім того, він використовується у ряді криміналістичних експертиз (технічна, товарознавча, хімічна, біологічна, балістична, трасологічна та ін.).

Моделювання як метод пізнання полягає у створенні моделі, яка може замінити у процесі розслідування оригінал (тобто модель є лише аналогом). Моделювання містить у собі елементи спостереження, порівняння та експерименту. У моделюванні об'єктом спостереження є модель.

Розрізняють два види моделювання:

– *мишленневе (чи ідеальне)* – відтворює у свідомості слідчого модель злочинної дії: що відбулося, як розвивалися події, якими були дії злочинця, в якій послідовності;

– *матеріальне (чи фізичне)* – використання слідчим у ході огляду гіпсового зліпка слідів взуття, зліпка з предметів, що стосуються справи (сліди протектора шин, ключі, замок, будь-який предмет чи його частина).

До низки логічних загальнонаукових методів належать: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування. Всі вони є основними логічними засобами розумової діяльності. За їхньої допомоги провадиться не тільки розумова діяльність, а й весь пізнавальний процес у цілому. Спостереження об'єкта криміналістичного дослідження і його пізнання обов'язково супроводжується цими мисленневими операціями.

Аналіз і синтез – це мисленнєве розкладання об'єкта пізнання на складові його елементи та складання з метою виявлення суті в їх єдності. Наприклад, виявивши окремі ознаки рукопису та здійснивши їх аналіз, експерт синтезує їх. Це дає змогу судити про особливості рукопису в цілому, а також про його виконавця.

Дедукція та індукція – принцип пізнання та логічного висновку від загального до окремого і від окремого до загального. Прикладом дедуктивного методу може слугувати судження про спосіб учинення злочину і спосіб дії злочинця. Власне, з цього виводяться потенційні джерела інформації, а від них залежить вибір методів дослідження.

Аналогія (подібність) – логічний висновок від окремого до окремого та від загального до загального. Зокрема, під час візуального спостереження метод аналогії використовує зовнішню подібність порівнювальних об'єктів.

Абстрагування (відокремлення) – спосіб пізнання, за якого відкидається все несуттєве для певної криміналістичної задачі. При цьому вирізняється лише те, що необхідне для успішного її вирішення.

У криміналістиці широко використовуються математичні та кібернетичні методи, геометричні та графічні методи аналізу, математичне моделювання з використанням ЕВМ. У криміналістичному дослідженні поряд із якісними повинні бути виявлені й досліджені кількісні та структурні характеристики об'єкта пізнання. Крім того, є необхідною інформація про його функціональні зв'язки і відносини з іншими об'єктами.

Для ідентифікації осіб за їхнім фотозображенням у криміналістиці розроблені і широко застосовуються графічні ідентифікаційні алгоритми (ГІА). Вони ж використовуються для ідентифікації друкарських машин, контрольно-касових апаратів, компостерів, печаток, штампів, тавр та інших об'єктів.

Для вирішення криміналістичних задач широко використовуються фізичні, хімічні, фізико-хімічні, біологічні методи.

Серед наукового потенціалу криміналістики саме ця група методів має першочергове значення. Вони використовуються

для фіксації, дослідження морфологічних ознак об'єкта пізнання, окремих фізичних і хімічних властивостей, біологічних особливостей, внутрішньої структури об'єкта – фото-, кінознімання, звукозапис, мікроскопія біологічних субстанцій (волосся, шкіра, кров, сперма, лімфа, м'язи), спектральний аналіз, хроматографія, електрофорез (послідовність амінокислот та білковий склад біологічного об'єкта), мікрохімічний аналіз.

При проведенні експертизи живих осіб і трупів, впізнанні, розшуці осіб, що ухиляються від слідства і суду, використовуються антропологічні (дані про будову тіла) та антропометричні (дані про розміри частин тіла) методи.

Опитуванням та анкетуванням здійснюється соціологічний метод дослідження у криміналістиці.

Отже, ряд наявних загальнонаукових методів у криміналістиці, стоять на службі розкриття злочинів.

Криміналістика широко застосовує і власне криміналістичні методи: криміналістичні версії, криміналістичне планування, криміналістичний аналіз, криміналістична ідентифікація, криміналістичне експериментування.

Криміналістичні версії – сукупність методів, які базуються, в основному, на даних логіки для розроблення слідчих, розшукових, судових та експертних версій. Вони дають можливість обрати правильний напрямок у доказуванні та попередньому слідстві, в оперативно-розшуковій роботі, в судовому розгляді та в експертно-криміналістичному дослідженні окремих обставин справи та речових доказів.

Криміналістичні версії дозволяють спрямувати криміналістичне мислення в раціональному напрямку виявлення, збирання, дослідження та оцінювання доказів.

Криміналістичне планування передбачає координацію слідчих та оперативно-розшукових дій з метою розкриття і попередження злочинів. Це є науковою основою організації попереднього розслідування і судового розгляду кримінальних справ.

Криміналістичний аналіз фактичних даних і конкретної ситуації складається із сукупності методів і базується на наукових положеннях судової психології. Він використовується для вивчення поведінки злочинця та інших осіб, які беруть участь у розслідуваній справі. Сюди відносять збирання та оцінювання доказів від свідків, потерпілих, підозрюваних, підсудних і експертів для обрання найдоцільніших методів проведення слідчих і

оперативно-розшукових дій, а також для розроблення слідчої тактики, експертних досліджень, методики розслідування окремих видів злочинів.

Криміналістична ідентифікація – різні методи, які утворюють окремі методики ідентифікаційних досліджень: почеркознавчого, дактилоскопічного, трасологічного, балістичного, портретно-криміналістичного, одорологічного та ін.

Криміналістичне експериментування використовується для перевірки чи одержання доказів і проведення експертних досліджень.

Отже, методика у криміналістиці – це сукупність засобів, що дають змогу провести системно і в найдоцільнішій послідовності будь-яку роботу для розслідування злочину.

У криміналістиці це може бути проведення експертизи, певного дослідження чи окремої дії, розслідування окремих видів злочинів. За способом застосування це можуть бути методи підготовки, виконання, фіксації чи оцінювання результатів і перевірки конкретних дій.

Всі засадничі способи і методи криміналістики передбачені юридичними нормами.

Контрольні питання

1. *Поняття і сутність методології та методів криміналістики.*
2. *Класифікація криміналістичних методів.*
3. *Загальний метод криміналістики: поняття, практичне застосування для розкриття і розслідування злочинів.*
4. *Загальнонаукові методи криміналістики: поняття, класифікація, практичне застосування для розкриття і розслідування злочинів.*
5. *Окремі (спеціальні) методи криміналістики: поняття, класифікація, практичне застосування для розкриття і розслідування злочинів.*

Теми рефератів

1. *Значення загального методу криміналістики для розкриття і розслідування злочинів.*
2. *Значення візуальних методів криміналістики для розкриття і розслідування злочинів.*

3. Значення логічних методів для розкриття і розслідування злочинів.
4. Значення соціологічних і психологічних методів для розкриття і розслідування злочинів.
5. Значення природничо-наукових і математичних методів для розкриття і розслідування злочинів.
6. Значення спеціальних методів для розкриття і розслідування злочинів.

ТЕМА 4

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ДІАГНОСТИКА

Криміналістична ідентифікація посідає провідне місце серед теоретичних положень криміналістики. Ідентифікація має загальнотеоретичне значення для криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів, знаходить широке використання в оперативно-розшуковій, слідчій, судовій діяльності, діяльності експертних підрозділів, спрямованих на розкриття і розслідування злочинів.

Криміналістична ідентифікація посідає також чинне місце серед загальнотеоретичних питань криміналістики, оскільки є науковою базою для вивчення ряду напрямів у криміналістиці, наприклад, криміналістичного вчення про зовнішній вигляд людини, криміналістичне дослідження слідів тощо. Крім того, її роль є значною і в практичній діяльності.

Будь-який злочин відбувається в умовах реальної дійсності. При цьому неминуче в навколишньому середовищі, де відбувається той чи той злочин, утворюються різні сліди (відображення) через загальну властивість матерії як властивість відображення.

У процесі розслідування злочинів нерідко виникає необхідність установити за слідами та іншими відображеннями зв'язок людини, предмета чи інших об'єктів із розслідуваною подією.

Наприклад, за слідами рук та ніг встановлюють особу, яка була на місці події; за слідами транспортних засобів – автомобіль; за слідами на кулі та гільзі – конкретну зброю, з якої зроблено постріли; за почерком – особу, яка написала рукописний текст.

Тобто, за слідами, що залишилися, встановлюють (іншими словами – ідентифікують) об'єкт, який залишив ці сліди або своє відображення.

З метою встановлення об'єкта, який міг залишити той чи той слід, у криміналістиці використовується загальнонауковий метод – *метод ідентифікації*.

Термін «ідентифікація» походить від лат. *identifico* – ототожнюю. *Теорія ідентифікації* вивчає технічні засоби, методи і способи встановлення тотожності об'єктів, що мають значення для розслідування злочину.

Теорія ідентифікації вивчає загальні засоби, методи і принципи, які притаманні всім випадкам установаження тотожності, і тому називається *загальною теорією криміналістичної ідентифікації*.

Для того, щоб вирішити питання про тотожність або відмінність, необхідно в одних випадках здійснити досить складне дослідження (судово-криміналістичну експертизу), а в інших – провести слідчі дії (наприклад, пред'явлення для впізнання). Тому розрізняють *оперативно-слідчу та експертну ідентифікацію*. Але в усіх випадках установаження тотожності – це процес, який охоплює дослідження, порівняння або зіставлення ознак і має назву **ідентифікації**. Отже, **криміналістична ідентифікація** – процес встановлення індивідуальної тотожності об'єктів, які мають значення для розслідування злочину або розгляду кримінальної справи.

Розроблення теорії криміналістичної ідентифікації є досягненням криміналістики. Криміналісти у з'ясуванні всіх вузлових питань ідентифікації виходять із положення щодо діалектичної тотожності, а саме: немає двох речей, предметів матеріального світу, які були б абсолютно подібними за всіма рисами та ознаками. Кожен об'єкт тотожний лише сам собі та відрізняється від усіх інших, зокрема й подібних до нього.

Ідентифікацію можна визначити як форму пізнавальної діяльності, яка використовується в різних галузях знань, у тому числі і в кримінальному судочинстві, для встановлення істини у кримінальній справі.

Суть ідентифікації полягає в установаженні тотожності. Це – пізнавальний процес виділення індивідуального чи конкретного із загального. В інших науках ідентифікація означає встановлення формально-логічної тотожності, коли об'єкти вважаються тотожними за наявності хоча б однієї спільної ознаки. Отже, по суті ідентифікація в інших науках як загальнонауковий метод установалює групу, рід, вид об'єктів.

Криміналістичний метод ідентифікації є окремим (спеціальним), оскільки мета і завдання, що вирішується, зводяться до встановлення тотожності конкретного об'єкта, особи, предмета, події, факту. Залежно від цього ідентифікацію в криміналістиці переділяють на *індивідуальну* і *групову* (родову).

Основи теорії ідентифікації, як методу встановлення тотожності, становлять певні положення матеріалістичної діалектики та логіки, зокрема такі:

1. Є загальний взаємозв'язок, взаємозалежність явищ у природі та суспільстві (якщо є наслідок, то обов'язково існує причина, немає наслідку без причини, не існує злочинів без слідів).

2. Усі об'єкти матеріального світу індивідуальні (немає двох речей, які були б однакові, будь-який об'єкт, подія, явище індивідуальні та можуть бути ототожнені).

3. Враховуючи те, що всі об'єкти рухаються та видозмінюються, об'єкт залишається самим собою тільки деякий час, який залежить від швидкості змін. Час, протягом якого об'єкт залишається відносно незмінним і його можна ідентифікувати, або ототожнити, називають **ідентифікаційним періодом**.

Від розуміння основного положення про те, що будь-який об'єкт може бути тотожний сам собі, що предмети матеріального світу суто індивідуальні, залежить подальше розуміння теорії криміналістичної ідентифікації.

Пізнання об'єктивних закономірностей, властивостей, умов і процесів, за яких може бути встановлений той самий предмет, теж явище і становить предмет теорії ідентифікації. Будь-який предмет матеріального світу вступає у взаємодію з навколишнім середовищем, в результаті чого він набуває нових відмінних ознак і накладає свої сліди взаємодії на інші предмети.

Отже, ідентифікувати – означає визначити конкретний об'єкт за його слідами.

Ідентифікація – процес дослідження. Тож у ньому беруть участь певні особи, які встановлюють одиничний конкретний об'єкт. Їх називають *суб'єктами криміналістичної ідентифікації*. Ними можуть бути різні учасники кримінального процесу: слідчий, дізнавач, суддя, експерт, потерпілий та ін. Кожний з них вирішує завдання ідентифікації згідно зі своїм процесуальним становищем. Наприклад:

а) експерт, проводячи судово-балістичну експертизу за матеріальним відображенням, визначив, що кулю було вистрілено з певного пістолета;

б) свідки, потерпілий, підозрюваний, обвинувачуваний бачили злочинця, запам'ятали його зовнішній вигляд і за ідеальним відображенням (сліди пам'яті, уявний образ) можуть його впізнати.

Криміналістична ідентифікація відрізняється від ідентифікації в інших науках за спеціальними ознаками.

1. Об'єктами криміналістичної ідентифікації є всі тіла живої та неживої природи, що мають стійку зовнішню форму. Це – люди, тварини, їхні трупи, фізичні тіла, що мають стійку будову, а також сипучі, рідкі, газоподібні речовини та їхні стани. У деяких випадках можуть бути відтинки і моменти часу та стану людей в окремих ситуаціях, щодо яких треба встановити тотожність чи групову належність.

2. Криміналістична ідентифікація здійснюється за матеріальним та ідеальним відображенням ознак зовнішньої будови об'єктів.

3. Метод криміналістичної ідентифікації застосовується в процесі доказування у кримінальних справах під час спеціальних слідчих дій (пред'явлення для впізнання, судової експертизи, освідування і т. д.).

Відомо, що кожен об'єкт має безліч властивостей і ознак (форма, розмір, колір, склад тощо).

Під **ознаками** розуміється об'єктивне зовнішнє відображення якостей предмета, його індивідуальних особливостей, які дозволяють відрізнити цей предмет від усіх інших. У криміналістиці розрізняють ознаки, які характеризують об'єкт, на ознаки групового та індивідуального значення.

Під властивостями розуміють те, що насамперед сприймається суб'єктом, – внутрішні якості речей, їхні фізичні властивості, стан, вага, колір тощо.

Властивості – це внутрішні ознаки, що відображають якісну кількість речовини та характеризують групову, родову або видову схожість порівнюваних частин цілого. Відмінність між ознаками і властивостями дотична до ідентифікації полягає в тому, що внутрішні властивості цілого зберігаються в кожному новоутвореному об'єкті, тобто вони роздільні, а ознаки є нероздільними, оскільки руйнування об'єкта тягне за собою утворення частин з новими зовнішніми ознаками, хоча властивості не змінюються.

Ознаки характеризують зовнішню будову об'єкта, але ідентифікаційне значення має сукупність цих ознак, їх вираженість, стійкість, незалежність.

Ознака вважається ідентифікувальною, коли відповідає певним вимогам:

1. Ознака повинна відображатися в ототожнюваному (ідентифікувальному) об'єкті. Відображення виникає внаслідок матеріальної та психофізіологічної взаємодії (матеріальний слід – слід пальця руки, ідеальний слід – слід у пам'яті).

2. Ознака повинна бути нестандартною, будь-яким відхиленням від норми, дефектом від виробництва чи експлуатації (вдавлений слід на дереві від лома).

3. Ідентифікаційна ознака повинна бути стійкою і в певних межах ідентифікувального періоду залишатися незмінною (у процесі життя відбиток пальця руки може мати певні зміни, додаткові рубці, шрами, але суть візерунку в комплексі залишається незмінним).

4. Ідентифікаційна ознака повинна бути відносно незалежною, тобто мінімально пов'язаною з іншими ознаками. Коли ознаки взаємопов'язані, їхня цінність менша, оскільки зміна однієї ознаки тягне за собою зміну іншої.

5. Ознака повинна бути доступна до сучасних методів пізнання. Не можуть бути ознаками відомості окультних знань, результати явищ і фактів, які науково не підтверджені.

Отже, криміналістична ідентифікація в судовій та слідчій практиці дозволяє встановити конкретні події злочину та осіб, які його вчинили, розшукати та розпізнавати будь-які об'єкти злочинної події. Зміст ідентифікації полягає в установленні подібностей та відмінностей об'єктів, які досліджуються, чим установлюється певний зв'язок речей, предметів, фактів, процесів, у чому і проявляється криміналістична цінність ідентифікації.

Як було сказано вище, ідентифікація – це процес дослідження, в якому беруть участь два об'єкти: той, що ідентифікується, і той, що ідентифікує. Об'єкт, який залишає своє відображення, може бути тільки один, а об'єктів, на яких залишилось його відображення, може бути багато.

Залежно від того, чи отримують результати ідентифікації значення доказів, розрізняють процесуальну та непроцесуальну форми криміналістичної ідентифікації.

Процесуальні – це ті форми ідентифікації, що прямо передбачені Кримінально-процесуальним кодексом України. Вони можуть проводитися в разі:

проведення ідентифікаційних судових експертиз (висновок експерта);

проведення слідчих дій:
пред'явлення для впізнання;
огляду та освідування;
виїмки та обшуку.

Результати ідентифікації відображаються в протоколах, які є доказами у кримінальній справі.

До **непроцесуальних** форм належить ідентифікація, яка здійснюється з оперативною метою.

До них можна віднести:

- проведення експертного дослідження (довідка експерта);
- проведення слідчим самостійного чи спільно з фахівцем попереднього доекспертного дослідження (визначення зросту людини за слідом взуття тощо);
- перевірка (встановлення) особи за документами;
- використання криміналістичних і оперативних обліків тощо.

Загальновизнаним є те, що об'єктами ідентифікації в криміналістиці можуть бути речі, тварини, особи. Об'єктами ідентифікації вони стають тоді, коли потрапляють у поле зору судового процесу, а встановлення тотожності набуває істотного значення для справи.

Предмети (речі). Завдання встановлення тотожності предметів може виникнути в розслідуванні різних злочинів. Неможливо дати вичерпний перелік предметів, щодо яких виникне потреба встановлення тотожності.

За кримінальними справами такими предметами можуть виступати знаряддя і засоби, використані злочинцем під час учинення злочину, залишені сліди, предмети, загублені злочинцем, викрадені речі, печатки, штампи тощо.

Тварини. Встановлення тотожності тварин набуває значення, коли тварину було використано злочинцем для вивозу викрадених цінностей і на місці події виявлено сліди лап, або коли тварина була предметом розкрадання.

Особи. Об'єктом ідентифікації може бути особа людини або труп. У слідчій практиці найчастіше трапляються випадки ідентифікації особи обвинуваченого, потерпілого, жертви злочину (невпізнаного трупа) та ін.

У криміналістиці розрізняють такі **види ідентифікації**:

- встановлення тотожності об'єкта за ознаками, зафіксованими в пам'яті людини у вигляді уявних образів, які виникають у свідомості людей як результат зорових чи інших сприйнять (прикмети злочинця в пам'яті потерпілого, особливості звуку пострілу, впізнання, освідування тощо);

- встановлення тотожності за описом (опис ознак особи в орієнтуванні на її розшук, складання фоторобота);
- встановлення тотожності об'єкта за його матеріально фіксованим відображенням, тобто за слідами, які відображають ознаки зовнішньої будови (сліди рук, ніг, знарядь злому, транспортних засобів тощо);
- встановлення тотожності за фотозображенням, відображення у вигляді механічних записів людської мови, голосу (фонограми);
- встановлення тотожності цілого за частинами, за ознаками єдиного походження (уламків розбитого скла фари від автомобіля, частини знаряддя злому і т. д.).

Необхідно розрізняти індивідуальну ідентифікацію (ідентифікацію у вузькому розумінні) та встановлення групової належності (групову ідентифікацію).

За індивідуальної ідентифікації встановлюється конкретна тотожність, себто те, що об'єкт є саме тим, що спостерігався раніше або залишив сліди. За встановлення групової належності з'ясовується лише те, що об'єкт належить до певної групи (роду, виду, марки, системи тощо). Тобто, за індивідуальної ідентифікації встановлюється конкретна тотожність, а за встановлення групової належності – подібність (віднесення об'єкта, що залишив сліди, до групи, роду, виду об'єктів).

Установлення конкретної тотожності має важливіше значення для слідства, ніж установлення належності групової. Але групову ідентифікацію також треба брати до уваги.

Значення встановлення групової належності полягає в тому, що воно:

- є необхідним етапом для встановлення конкретної тотожності;
- дозволяє виключити групу об'єктів з обсягу криміналістичного дослідження, є засобом виключення деяких версій у справі, що звужує коло пошуків потрібного об'єкта.

Групову ідентифікацію має місце тоді, коли необхідно ідентифікувати матеріали і речовини. У цьому випадку йдеться про збіг властивостей порівнюваних об'єктів, які належать до певної групи, що й буде ототожнюваним об'єктом.

Індивідуальна ідентифікація не завжди можлива, і тому дослідження може обмежуватися тільки встановленням групової належності. Частіше за все індивідуальна ідентифікація є неможливою через недостатньо повне відображення ознак об'єкта.

У деяких випадках можливість установлення тільки належності до групи залежить від рівня розвитку науки.

Існує загальне правило, за яким *індивідуальна ідентифікація можлива тільки за ознаками зовнішньої будови об'єктів, а якщо таких ознак немає (рідина, газоподібні речовини) або вони не відобразились як слід, то в такому разі проводиться тільки групова ідентифікація.*

В ідентифікації є два види об'єктів: ідентифіковані (відображувані) та ідентифікувальні (відображальні).

Ідентифікованим називається об'єкт, встановлення тотожності якого є завданням даного дослідження.

Ідентифікувальними називаються об'єкти, за допомоги яких установлюють тотожність чи групову належність. Ідентифікувальні об'єкти є носіями матеріально-фіксованого відображення ознак ідентифікованих об'єктів.

Ознаки об'єктів, які можуть бути використані для їхнього ототожнення, поділяються на **загальні та часткові**.

Загальні ознаки притаманні не тільки певному об'єкту, а й усім об'єктам тієї чи тієї конкретної групи (виду, роду). Наприклад, усім сокирам притаманні визначений розмір і форма леза, будь-якому почерку – виробленість, розмір, нахил, зв'язаність і т. д. Ототожнення за ними не може бути здійснено, вони служать для звуження кола об'єктів, що шукаються.

Часткові ознаки – це такі, які притаманні об'єктам однієї групи і характеризують деталі кожного об'єкта. Наприклад, частковими ознаками леза сокири можуть бути зазубринки, вм'ятини, підшви взуття – тріщинки, подряпини, заплатки і т. д. Вони є основою для ідентифікації.

Іноді часткова ознака може бути притаманна і деяким іншим об'єктам подібного виду. Тому в ідентифікаційному дослідженні використовується сукупність як загальних, так і часток ознак.

Для вирішення питання про тотожність або відмінність користуються ідентифікувальними об'єктами.

Наприклад, для того, щоб вирішити питання, чи залишені сліди ніг, що виявлені на місці злочину, відповідають слідам вилученого в обвинуваченого взуття (чи є воно тим самим), необхідно дослідити самі сліди або їхні копії (зліпки). За допомогою зліпка й вирішується це питання.

Взуття – ідентифікований об'єкт, а слід взуття (зліпок) – ідентифікувальний об'єкт.

Ідентифікувальні об'єкти переділяються на дві групи.

Перша група – об'єкти, що за припущенням слідчого відображають ознаки ідентифікованого об'єкта. Наприклад, сліди ніг, пальців рук, знарядь злочину тощо, виявлені на місці події.

Друга група – об’єкти, походження яких від певного об’єкта є незаперечним. Такі ідентифікувальні об’єкти називаються *зразками*. Залежно від характеру ідентифікації та властивостей інших ідентифікувальних об’єктів до зразків пред’являються ті або ті вимоги. Загальною і найважливішою вимогою є безсумнівність походження зразків. Зразки, своєю чергою, переділяються на основні та додаткові, або експериментальні.

Отже, класифікація, вивчення, аналіз видів та об’єктів ідентифікації та групової належності дають можливість глибше засвоїти та усвідомити суть криміналістичної ідентифікації, її роль у дослідженні події злочину, обставини, слідів злочину та особи злочинця, робити аналіз і оцінювання процесів, які мали місце.

Поряд з установленням тотожності в розслідуванні широке використання і вагоме значення має встановлення групової належності.

Встановлення групової належності – метод криміналістичної ідентифікації, який дозволяє в судово-слідчій практиці встановлювати схожість об’єктів і на цій основі відносити їх до класу, виду, роду чи групи (наприклад, склад залишків борошна на місці викрадення і борошно вилучене в особи, яка вчинила крадіжку).

Якщо за ідентифікації відбувається встановлення одного конкретного об’єкта з безлічі йому подібних, то в установленні групової належності визначається група (вид, рід), до якої належить цей об’єкт. Встановлення групової належності здійснюється в основному за загальними (груповими) ознаками. Зі збільшенням кількості ознак звужується коло об’єктів, що входять у цю групу (наприклад, пляма на одязі злочинця, залишена кров’ю, кров людська, походження її від місця і т. д.).

Встановлення групової належності має місце і в процесі ідентифікації, будучи її першою сходинкою, що служить для звуження кола об’єктів, серед яких має перебувати об’єкт.

Визначення групової належності об’єктів дозволяє:

1. Максимально обмежити коло встановлюваних об’єктів, полегшуючи цим завдання встановлення конкретного об’єкта.
2. Побудувати версії про конкретних осіб та предмети, які могли залишити виявлені сліди, і здійснити їх цілеспрямований пошук.

Для розуміння суті досліджень, спрямованих на встановлення групової належності і матеріальних об’єктів, необхідно враховувати, що кожен об’єкт, окремо тотожний тільки самому собі, водночас має такі

властивості й ознаки, які роблять його схожим на інші об'єкти. Наприклад, кожному протектору шин автомобіля притаманна сукупність окремих ознак однієї й тієї ж моделі (діаметр, малюнок, ширина).

Встановлення групової належності об'єктів сприяє найбільш правильному обробленню слідчих версій, розшуку самого об'єкта, а згодом його ідентифікації або визначенню джерела його походження.

Встановлення групової належності проводять у таких випадках.

1. Ознаки, що відобразилися на ідентифікаційному об'єкті, є недостатніми для вирішення питання про тотожність (відобразилися тільки групові ознаки, наприклад, сліди взуття на розсипчастому ґрунті).

2. Ідентифікаційний об'єкт зазнав таких змін, які унеможливили його ототожнення (наприклад, взуття, яким залишено слід на місці події, після цього тривалий час носилося злочинцем, і його ознаки, що відобразилися на сліді, зазнали змін або зникли зовсім).

3. Механізм утворення слідів такий, що не відображає в них ознак, які індивідуалізують конкретний об'єкт (наприклад, сліди розпилу, утворені пилюкою, зубчиками пилки тощо).

4. Коли об'єкти не мають здатності відобразитися на інших об'єктах, себто ті, що не мають стійкої зовнішньої форми. Це найчастіше сипучі і рідкі речовини.

5. Коли визначення групової належності задовольняє завдання розслідування (наприклад, визначення однорідності дробу, виявленого на місці події та вилученого в підозрюваного).

Групова належність установлюється з метою:

1. Визначення природи невідомої речовини. Питання вирішується за допомоги хімічних, біологічних та інших методів дослідження, коли слідство цікавить, наприклад, якою речовиною утворено пляму на одязі підозрюваного, або що за рідина міститься у флаконі, виявленому на місці події.

2. Визначення сутності і значення предмета. У цьому випадку проводяться криміналістичні, технічні та інші дослідження з метою вирішення питань, чи є цей предмет вогнепальною зброєю, чи придатне це пристосування для виготовлення самогону і т. д.

3. Віднесення об'єкта до певної групи. Для його визначення проводяться різні дослідження, наприклад, однорідності об'єктів, виявлених на місці події та вилучених у підозрюваного.

4. З'ясування джерела походження або способу виготовлення об'єкта (наприклад, фальшивих грошей).

Групова належність об'єкта може бути встановлена слідчим, судом, оперативним працівником як у процесуальній, так і в не-

процесуальній формі, Наприклад: експертом тільки в процесуальній формі – у разі проведення судової експертизи, а фахівцем – лише в непроцесуальній формі. Види встановлення групової належності аналогічні видам криміналістичної ідентифікації.

Поняття криміналістичної діагностики вперше ввів В. А. Снетков на початку 70-х років. Термін «*діагностика*» походить від грец. *διαγνωστικός* – здатний розпізнавати. Зокрема, розпізнавання – як навчання про методи розпізнавання хвороб і про ознаки, що характеризують ті чи ті захворювання.

У широкому сенсі цього слова процес розпізнавання використовується в усіх галузях науки і техніки та є одним з елементів пізнання матерії, тобто дозволяє визначати природу явищ, речовин, матеріалів і конкретних предметів. З позицій філософії та логіки термін «діагностика» правомірно можна використовувати в будь-яких галузях науки.

Сутність криміналістичної діагностики може бути визначена як вчення про закономірності розпізнавання криміналістичних об'єктів за їхніми ознаками (людини – за почерком; росту людини – за слідами ніг; віку записів – за властивостями штрихів; групи крові – за змазаними потожировими слідами; типу вогнепальної зброї – за слідами на гільзах, дистанції пострілу – за слідами застосованої вогнепальної зброї; виду одягу – за складом і властивостями одиничних волокон і т. д.).

Будучи спеціальним видом пізнавального процесу, діагностування відрізняється від використовуваних у криміналістичній практиці впізнання та ідентифікації. В діагностуванні об'єкт установлюється способом зіставлення знань, накопичених наукою, досвідом про групу або клас відповідних об'єктів.

У криміналістичній ідентифікації об'єкт установлюється способом зіставлення двох (чи більше) конкретних об'єктів, кожен з яких є індивідуальним. Розходження не відкидає застосування діагностування в початкових стадіях ідентифікації, навіть більше, часом виявляється корисним для вибору найбільш ефективного методу ідентифікації, оцінювання значимості виявлених ознак.

Діагностування може проводитись як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах. Особливо перспективна діагностика в рамках оперативно-розшукових заходів, здійснених для розкриття злочинів, оскільки надає оперативним працівникам та іншим особам інформацію для побудови версій про розшук підозрюваних. Нарешті, такі дослідження дозволяють проводити оперативну перевірку підозрюваних у здійсненні злочину осіб.

Отже, впровадження діагностичних досліджень у практику органів внутрішніх справ є дуже актуальною проблемою.

Ідентифікація та групофікація – дослідницькі процеси, структура яких поєднує одні й ті ж етапи: огляд об'єктів, роздільне дослідження, експериментальне дослідження, порівняльне дослідження, оцінювання результатів порівняння та обґрунтування висновків.

Огляд об'єктів – поняття, яке містить у собі дослідження з метою встановлення ознак і властивостей опису в постанові про призначення експертизи або протоколі огляду. У процесі огляду об'єкти фотографуються в упаковці та без неї.

Роздільне дослідження спрямоване на окреме дослідження ототожнюваного і ототожнювального об'єктів, окрему їх фіксацію, виявлення, встановлення і закріплення ознак і властивостей, які належать кожному з цих об'єктів. На цій стадії експерт вивчає матеріали справи, механізм походження ідентифікаційних ознак, властивостей. Під час цього процесу ознаки вимірюють, описують, фотографують.

Мета порівняльного дослідження полягає в установленні подібностей або відмінностей чи ступеня подібності слідоутворювального і слідоприймального об'єктів. З технічного боку порівняння виконується способами зіставлення, суміщення, накладання.

З метою ефективного проведення ідентифікації чи групофікації до об'єктів ставляться такі вимоги.

1. Зразки повинні бути отримані з матеріалу, який схожий чи однаковий з матеріалом ототожнюваного об'єкта.

2. Порівнювані об'єкти мають бути зафіксовані в одному масштабі, ракурсі та освітленні.

3. Вираження порівнюваних ознак повинно мати однаковий рівень деталізації (мікроскопічний, макроскопічний, молекулярний, генний).

4. Ознаки, які збігаються, мають виявляти однакові результати за різних методів і способів порівняння.

Оцінювання результатів порівняння та формування висновків – це логічна діяльність, яка полягає у співвіднесення результатів дослідження з походженням порівнюваних об'єктів, подією випадку, механізмом утворення відображень.

Ознаки, які збіглися, оцінюються порізно і в сукупності. Порівнюються якість і кількість.

Отже, в оцінюванні ознак, які збіглися, формується переконання про неповторність комплексу збіжних ознак, на його основі висновок про тотожність чи нетотожність, про рід, вид, клас об'єкта.

Тому досконале знання методик дослідження об'єктів, які ідентифікуються, дає можливість якісно досліджувати об'єкти на місці події та в лабораторних умовах, оперативно та ефективно впливаючи на хід розслідування, виявляти інформацію про подію злочину, особу, яка його скоїла, та докази.

Суттєвим питанням теорії криміналістичної ідентифікації є загальна методика ідентифікації, яка розглядає головні риси та основні методи встановлення тотожності, що властиві будь-якому виду ідентифікації. Ідентифікація як процес установа тотожності розмежовується на дві основні стадії: *аналітичну* і *синтетичну*, що є взаємозалежними.

Аналітична стадія починається з вивчення загальних, а потім окремих, індивідуальних ознак ідентифікованого об'єкта або ідентифікувальних об'єктів, походження яких не викликає сумніву, після чого вивчаються інші ідентифікувальні об'єкти.

Процес установа тотожності розпочинається з усебічного вивчення, *аналізу* ознак об'єктів ідентифікації. Після проведеного вивчення ознак здійснюється їх порівняння. Ця частина роботи – *порівняльне дослідження* – є найважливішою в ідентифікації. Таке дослідження тісно пов'язане з безпосереднім аналізом, оскільки порівняння, відділене від аналізу, не може забезпечити детального зіставлення властивостей і ознак порівнюваних об'єктів.

Порівняння здійснюється за допомоги зіставлення ознак ідентифікованого об'єкта з ознаками ідентифікувального або ознак тільки ідентифікувальних об'єктів. Останній випадок означає:

- а) ідентифікований об'єкт відсутній (два машинописні тексти);
- б) порівняння з ознаками ідентифікованого об'єкта неможливе (ознаки почерку), важке (папілярний візерунок), недоцільне через особливі умови слідоутворення (куля).

Кожний із об'єктів має множинність ознак, однак у порівнянні використовуються не всі ознаки. Ідентифікаційними ознаками називаються ознаки, які слугують для порівняння.

Способи порівняльного дослідження

Спосіб зіставлення зводиться до розміщення порівняльних відображень в одне поле зору або на можливо ближчу відстань одне від одного з тим, щоб порівнювані об'єкти перебували на

відстані найкращого сприйняття і при цьому було забезпечено ступінь збільшення, достатній для аналізу і порівняння ознак.

З метою створення найкращих умов для зіставлення часто використовуються різноманітні оптичні прилади. Широко застосовуються фотографічні методи порівняння. В зіставленні іноді роблять допоміжні побудови.

Спосіб накладення відображень полягає в накладанні одного з порівнюваних прозорих відображень на інше, з тим, щоб у суміщенні виявити як збіжні ознаки, так і ті, що різняться. Для цього часто виготовляють спеціальні прозорі відображення на плівці, склі (негатив – позитив).

Спосіб лінійного суміщення полягає в такому розміщенні двох відображень, за якого частина одного з них може розглядатись як продовження іншого. Найчастіше два фотозображення розрізняються за якоюсь лінією, а потім за нею складаються різні частини цих зображень. Якщо основним завданням аналітичної стадії було встановлення збігу і розбіжностей в ідентифікаційних ознаках, то перед *синтетичною* стадією ставиться завдання науково пояснити виявлені збіги і розбіжності та дійти висновку про тотожність або відмінність, іноді – подібність.

У результаті порівняння може бути встановлений збіг частин ознак і розбіжність інших. Залежно від виду дослідження експерт пояснює це даними конкретної науки, але завжди і в усіх випадках необхідно:

- а) у *поясненні відмінностей* враховувати:
 - зміни властивостей об'єктів ідентифікації;
 - зміни умов прояву властивостей;
 - зміни матеріально-фіксованого відображення;
- б) у *поясненні збігу* враховувати:
 - стійкість ознак;
 - наскільки часто ознака трапляється в об'єктах ідентифікації (що більш рідкісною є ознака, то вона цінніша);
 - конкретні умови відображення об'єктів ідентифікації.

Істотне значення для наукового пояснення збігу і відмінностей в ознаках має *вивчення умов і механізму утворення ознак*.

Висновок про тотожність, відмінність або групову належність, яким закінчується ідентифікація, повинен будуватися на даних дослідження та бути обґрунтованим. Цей висновок має бути результатом глибокого оцінювання збігу і відмінності в ознаках. При цьому ознаки повинні розглядатись у взаємозв'язку і взаємозалежності як єдиний комплекс ознак об'єкта. Для висновку про наяв-

ність тотожності необхідним є збіг комплексу ознак, неповторних у цьому сполученні та ні в якому іншому об'єкті. Для тотожності необхідним є збіг саме комплексу ознак, окремі ознаки можуть бути у багатьох об'єктів. Отже, для індивідуальної ідентифікації (встановлення конкретної тотожності) необхідним є збіг комплексу загальних і окремих ознак. Критерієм для вирішення питання про достатність цього комплексу для висновку про тотожність є практика і наукові положення.

Для висновку про групову належність (групову ідентифікацію) більш важливим є збіг усіх істотних ознак цієї групи (роду, виду, системи, сорту, марки тощо), себто таких ознак, за відсутності однієї з яких унеможлиблюється належність об'єкта до групи.

Результат ідентифікації може бути виражений:

- у позитивній формі – тотожність встановлено;
- у негативній формі – встановлено відмінність;
- у категоричній формі – інше вирішення даного питання на переконання експерта є неможливим;
- в імовірній (передбачуваній) формі – існує велика можливість цього рішення, інше рішення хоча і малоімовірне, але можливе, припустиме.

Наукова достовірність визначається в результаті вирішення таких основних питань:

- а) чи необхідні спеціальні знання для вирішення питання про тотожність, і якщо так, то чи було призначено судову експертизу чи достатньо кваліфікований експерт;
- б) чи було надано експертові необхідні об'єкти; чи мали вони потрібні властивості;
- в) в яких умовах провадилась ідентифікація;
- г) чи є науковими метод і засоби, які застосовувалися в порівняльному дослідженні;
- г) наскільки обґрунтований збіг комплексу ознак; чим мотивуються відмінності;
- д) чи немає логічних суперечностей.

Отже, *криміналістична ідентифікація* має загальнотеоретичне значення для криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування окремих видів злочинів, оскільки завдяки процесу ідентифікації можна вирішити низку питань, а саме: встановлення наявності або відсутності зв'язку об'єкта з подією, перевірку побудови слідчих версій, встановлення інших важливих для розслідування обставин.

Контрольні питання

1. *Поняття, суть і суб'єкти криміналістичної ідентифікації.*
2. *Об'єкти криміналістичної ідентифікації: поняття, класифікація, ознаки та властивості.*
3. *Форми та види криміналістичної ідентифікації.*
4. *Поняття, види та завдання групофікації (встановлення групової належності), її значення для розкриття та розслідування злочинів.*
5. *Методика (структура, стадії) ідентифікації та групофікації.*
6. *Поняття криміналістичної діагностики, її відмінність від ідентифікації. Значення криміналістичної діагностики для розкриття та розслідування злочинів.*

Теми рефератів

1. *Ідентифіковані об'єкти криміналістичної ідентифікації: поняття, класифікація.*
2. *Ідентифікувальні об'єкти криміналістичної ідентифікації: поняття, класифікація.*
3. *Процесуальна форма криміналістичної ідентифікації поняття, підстави та порядок проведення.*
4. *Непроцесуальна форма криміналістичної ідентифікації: поняття, підстави та порядок проведення.*
5. *Значення індивідуальної криміналістичної ідентифікації для розкриття та розслідування злочинів.*
6. *Значення групофікації для розкриття та розслідування злочинів.*
7. *Значення криміналістичної діагностики у слідчій, експертній практиці та оперативно-розуиковій діяльності.*

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Аверьянова Т. В. Криминалистика: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин (ред.), Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2002. – 971 с.*
2. *Баев О. Я. Основы криминалистики: Курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – 320 с.*
3. *Басай В. Д. Історія, предмет і система криміналістики (лекція) / В. Д. Басай. – К. : КІВС, 2002. – 62 с.*
4. *Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 837 с.*

5. *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 475 с.

6. *Гора І. В.* Криміналістика: Навч. посібник / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – 4-те вид., випр. та доповн. – К. : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

7. *Гурак Р. В.* Інтеграція знань як фактор розвитку науки криміналістики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та кримінологія; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Р. В. Гурак. – К., 2005. – 20 с.

8. *Драпкин Л. Я.* Криминалистика: Учебник / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. – М. : Проспект, 2007. – 672 с.

9. *Захаров В. П.* Використання біометричних технологій правоохоронними органами у XXI столітті / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 440 с.

10. *Ієрусалімов І. О.* Генезис проблематики криміналістичного забезпечення слідчої діяльності / І. О. Ієрусалімов // Криміналістичний вісник. – 2006. – № 1 (5). – С. 47–52.

11. *Іщенко А. В.* Проблеми призначення криміналістики в сучасних умовах (теоретико-прикладний аспект) / А. В. Іщенко, С. В. Павлов. – Запоріжжя: Юрид. ін-т, 2004. – 192 с.

12. *Іщенко А. В.* Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та кримінологія; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Українська академія внутрішніх справ. – К., 1996. – 36 с.

13. *Іщенко Е. П.* Криминалистика: Учеб. пособие / Е. П. Ищенко, В. А. Образцова. – Минск: Элит. Год, 2007. – 536 с.

14. *Колдаев В.* Из истории практической криминалистики в России: применение научных методов работы в розыске и расследовании преступлений / В. Колдаев. – М. : ЛексЭст, 2005. – 376 с.

15. *Колдин В. Я.* Источники криминалистической информации / В. Я. Колдин, О. А. Крестовников. – СПб. : Юрлитинформ, 2007. – 192 с.

16. *Комаха В. О.* До питання про початок формування криміналістичної думки в Україні / В. О. Комаха, Л. М. Чернобай // Криміналістичний вісник. – 2004. – № 1 (1). – С. 34–37.

17. *Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. зал. освіти.* – [В. М. Глібо, А. Л. Дудников, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 684 с.

18. *Лукашевич В. Г.* К вопросу о новых направлениях в криминалистике / В. Г. Лукашевич, Т. Ю. Луценко // Криміналістичний вісник. – 2004. – № 2 (2). – С. 27–34.

19. *Маркусь В. О.* Криміналістика: Навч. посібник / В. О. Маркусь. – К. : Кондор, 2007. – 558 с.

20. *Нежурбіда С.* Ганс Гросс: людина, вчений, вчитель / С. Нежурбіда // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 3. – С. 119–123.
21. *Образцов В. А.* Криміналістика. Парные категории / В. А. Образцова. – СПб. : Юрлитинформ, 2007. – 296 с.
22. *Павлов С. В.* Функції і завдання криміналістики (теоретико-прикладний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криминологія; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 17 с.
23. *Салтевський М. В.* Криміналістика: Підручник: У 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум, Основа, 1999. – Ч. 1. – 398 с.
24. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
25. *Скригонюк М. І.* Криміналістика: Підручник / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.
26. *Шеремет А. П.* Криміналістика: Навч. посібник / А. П. Шеремет. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.
27. *Шурухнов Н. Г.* Криміналістика: Курс лекцій / Н. Г. Шурухнов. – М. : Эксмо-Пресс, 2006. – 624 с.
28. *Яблоков Н. П.* Криміналістика: природа и система / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Юристъ, 2005. – 147 с.

Розділ 2

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

- Загальні положення криміналістичної техніки.
- Криміналістична фотографія та відеозапис.
- Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія).
- Криміналістична трасологія (слідознавство).
- Криміналістичне дослідження зброї, боєприпасів та слідів їх застосування (судова балістика).
 - Судове почеркознавство та авторознавство.
 - Техніко-криміналістичне дослідження документів.
 - Інформаційно-довідкове забезпечення розкриття і розслідування злочинів (криміналістичні обліки).

ТЕМА 5

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Кожен вчинений злочин породжує об'єктивні зв'язки і взаємодію у навколишньому середовищі, ознаки яких відображаються у пам'яті очевидців (ідеальних слідів) або у вигляді (матеріальних слідів) на предметах обстановки місця події. Оскільки злочин – минула подія, то для його пізнання особливе значення мають матеріальні сліди, які збережені у теперішньому часі.

Виявлення слідів злочину є першочерговим завданням розслідування. Це завдання виконують слідчий (спеціаліст-криміналіст, експерт, оперативні працівники), використовуючи при цьому сукупність технічних засобів (приладів, інструментів, пристроїв і матеріалів), а також розроблених на їхній основі технічних (у широкому розумінні) способів і методик, що призначені для збирання, дослідження і використання доказів.

Розділ криміналістики, в якому вивчається діяльність із дослідження матеріальних слідів місця події та інших речових доказів

за допомоги криміналістичної техніки та засобів, має назву «Криміналістична техніка»; його загальні положення розглядатимуться нижче.

У науці криміналістиці існують такі поняття, як «науково-технічні засоби», «техніко-криміналістичні засоби», «технічні засоби», «оперативна техніка», «спеціальні засоби» та ін., які застосовуються у слідчій, оперативній, експертній і судовій практиці для виявлення, фіксації, вилучення та дослідження доказів, що об'єднані загальною назвою «криміналістична техніка».

Підставами для виникнення і впровадження технічних засобів у практику стало досягнення природничих і технічних наук, насамперед фізики, хімії, біології, методи і засоби яких були трансформовані у слідчу практику розслідування злочинів.

В історичному аспекті технічні засоби спершу застосовувались як спеціальні знаряддя праці, що розширюють пізнавальні можливості слідчого, працівника карного розшуку, експерта. Згодом вони набули функції дослідження матеріальних джерел, а потім оцінювання і подання доказів у кримінальному судочинстві. Отже, визначилися предмет і завдання криміналістичної техніки.

Вчені-криміналісти по-різному визначають предмет криміналістичної техніки. Зокрема, «криміналістична техніка» – це розділ науки криміналістики, система наукових положень і розроблених на її основі технічних засобів і методик, призначених для збирання, дослідження і використання доказів (за Р. С. Белкіним). В. Я. Колдін і М. П. Яблоков у визначенні предмета криміналістичної техніки роблять акцент на інформаційному підході до збирання та оброблення інформації. «Криміналістична техніка», на їхню думку, є системою теоретичних положень і принципів розроблення і застосування науково-технічних засобів і методів виявлення, фіксації, вилучення, накопичення і перероблення речової інформації про розслідувану подію, а також технічних засобів і способів попередження злочинів.

Багато подібних визначень предмета криміналістичної техніки можна зустріти у підручниках з криміналістики І. П. Крилова, В. К. Лисиченка, В. І. Гончаренка та інших вчених.

Отже, поняття «криміналістична техніка» на сучасному етапі використовується у двох значеннях.

1. Криміналістична техніка як розділ науки криміналістики.
2. Криміналістична техніка як сукупність технічних засобів і методів їх використання в розслідуванні злочинів.

Отже,

«криміналістична техніка» – розділ науки криміналістики, який є системою теоретичних положень і принципів та заснованих на них технічних засобів і методів, що застосовуються для збирання, оброблення, дослідження та подання криміналістичної інформації в розслідуванні та попередженні злочинів.

Криміналістична техніка є важливим розділом криміналістики, який виник у результаті впровадження досягнень природничо-технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Методи фізики, хімії, біології, медицини та інших галузей знань пристосовувалися для виявлення слідів злочину та отримання інформації з метою кримінального судочинства. Кримінальна, або поліцейна, техніка в ХІХ ст. заклала підґрунтя сучасної криміналістики.

Науково-технічні засоби криміналістики – це прилади, пристосування і матеріали, які використовуються для збирання і дослідження доказів або створення умов, що утрудняють вчинення злочинів. Такі засоби можуть бути розподілені на кілька груп:

- 1) взяті без змін із різних технічних і природничо-технічних наук;
- 2) спеціально пристосовані для криміналістичних цілей;
- 3) спеціально розроблені для цілей криміналістики.

Основними формами застосування криміналістичної техніки є:

- 1) використання науково-технічних засобів оперативними працівниками у проведенні оперативно-розшукових заходів;
- 2) застосування науково-технічних засобів слідчими у проведенні слідчих дій;
- 3) використання науково-технічних засобів спеціалістами та експертами під час відповідних досліджень;
- 4) застосування науково-технічних засобів учасниками судового розгляду.

Вирізнення таких форм використання криміналістичної техніки пов'язано із суб'єктом, що її застосовує.

Криміналістична техніка розвивається у трьох основних напрямках:

- 1) оперативно-слідча;
- 2) науково-дослідна;
- 3) профілактична.

Кожний з напрямів передбачає розроблення не тільки відповідних приладів, пристосувань, інструментів, матеріалів, а й найефективніших методів використання науково-технічних засобів.

Найскладнішим напрямом є розвиток науково-дослідної техніки, яка застосовується в основному в лабораторних умовах висококваліфікованими фахівцями.

До науково-дослідної техніки належить різноманітне обладнання та апаратура, які дозволяють здійснювати дослідження у рентгенівських променях, проводити люмінесцентний чи спектральний аналіз та ін.

Для ефективної реалізації науково-технічних засобів необхідно враховувати вимоги щодо їх застосування (принципи), а саме:

1) принцип **законності** використання науково-технічного засобу (використання криміналістичної техніки не повинно порушувати законні права та інтереси громадян);

2) принцип **етичності** застосування науково-технічного засобу (використання криміналістичної техніки не повинно порушувати моральні та етичні норми);

3) принцип **науковості** (бути науково обґрунтованими, базуватися на вивчених об'єктивних закономірностях);

4) принцип **безпеки** науково-технічного засобу (не створювати небезпеки для життя та здоров'я оточення);

5) принцип **цілісності** об'єктів у незмінному вигляді;

6) принцип **ефективності** використання науково-технічного засобу.

Система криміналістичної техніки складається з таких основних галузей.

1) **Загальні положення криміналістичної техніки** – теоретичні положення (концепції) та основані на них технічні засоби і методи, які застосовуються для збору, дослідження, оброблення і використання джерел криміналістичної інформації в розслідуванні і попередженні злочинів.

2) **Криміналістична фотографія та відеозапис** – галузь криміналістичної техніки, що являє собою систему наукових положень, а також розроблених на їх основі фотографічних засобів і методів знімання, які використовуються у збиранні та дослідженні доказів для розкриття, розслідування та попередження злочинів. Криміналістичний відеозапис становить собою систему науково розроблених методичних рекомендацій відеозапису за допомоги сучасних відеозаписувальних пристроїв у різних видах криміналістичної діяльності, які використовуються у збиранні та фіксації доказів.

3) **Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія)** – галузь криміналістичної техніки, що є системою

теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та сукупність методів і науково-технічних засобів, які забезпечують збирання, дослідження і використання цих ознак для ототожнення особи.

4) **Криміналістична трасологія (слідознавство)** – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає теоретичні основи слідоутворення, закономірності виникнення слідів, що відображають механізм злочину, розробляє рекомендації щодо застосування методів і засобів виявлення слідів, їх вилучення та дослідження з метою визначення обставин, що мають суттєве значення для розкриття, розслідування та попередження злочинів.

5) **Криміналістичне дослідження зброї, боєприпасів та слідів їх застосування (судова балістика)** – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає ознаки вогнепальної зброї та боєприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування, розробляє засоби і методи збирання й дослідження таких слідів для встановлення певних обставин розслідуваних злочинів, а також рекомендацій щодо запобігання злочинам, пов'язаним із вогнепальною зброєю.

6) **Судове почеркознавство (криміналістичне дослідження письма) та авторознавство** – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає закономірності письма, процес його дослідження, можливість ідентифікації людини за почерком та вирішує інші завдання почеркознавчої експертизи. *Судове авторознавство* базується на наукових засадах щодо встановлення автора тексту за допомоги даних лінгвістики (фразеології, граматики та ін.).

7) **Техніко-криміналістичне дослідження документів** – галузь криміналістичної техніки, предметом якої є вивчення способів виготовлення і підроблення письмових документів і характерних для них ознак, а також розроблення, засобів і методів огляду і дослідження документів з метою ідентифікації, встановлення інших фактів, які мають значення для розслідування і судового розгляду.

8) **Криміналістична реєстрація (інформаційно-довідкове забезпечення розкриття і розслідування злочинів)** – науково розроблена система довідкових, розшукових та інших криміналістичних обліків об'єктів носіїв криміналістично значущої інформації, яка використовується для розкриття, розслідування і попередження злочинів.

В основу системи криміналістичної техніки покладено предметний принцип, що відображає особливості кожної галузі.

Застосування техніко-криміналістичних засобів і прийомів у боротьбі зі злочинністю визнається правомірним, якщо воно прямо

передбачено або рекомендовано законом (чи іншими нормативними актами), або не суперечить закону за своєю сутністю. Найбільш загальні правові основи використання технічних засобів визначаються ст. 2 КПК України, яка регламентує завдання кримінального судочинства. У ст. 22 КПК України визначається, що прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Для виконання таких завдань необхідно використовувати всі передбачені законом засоби, зокрема технічні.

У кримінально-процесуальному законодавстві відсутня спеціальна норма, за якою визначались би правові основи застосування криміналістичної техніки. У статтях 79, 85, 85¹, 85², 191, 194, 195 КПК України визначаються окремі прийоми і засоби фіксації речових доказів, місця події та умови проведення інших слідчих дій. У ст. 87¹ КПК України передбачено процедуру фіксування судового процесу технічними засобами. Ці норми надають можливість у необхідних випадках використовувати ті або ті технічні засоби.

Статті 75 і 76 КПК України регламентують порядок призначення експертизи і, зокрема, вказують, що експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань для провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Для того, щоб використання науково-технічних засобів у розслідуванні злочинів сприяло підвищенню ефективності праці слідчого, необхідно широко використовувати допомогу спеціалістів (ст. 128¹ КПК України). Названі статті кримінально-процесуального законодавства є передумовами застосування спеціальних знань і технічних засобів у кримінальному судочинстві.

Для використання технічних засобів необхідно процесуально оформити:

- 1) факт застосування технічних засобів і прийомів;
- 2) матеріали, отримані в результаті їх застосування.

Використання криміналістичної техніки доцільно відображати у протоколі за такою схемою: де, коли, через що, стосовно яких об'єктів, ким, для чого і що застосовано, що і як саме виявлено або отримано в результаті застосування технічних засобів. У протоколі обов'язково зазначається, що перед застосуванням технічних засобів про це було оповіщено осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії.

Існують певні вимоги, що забезпечують доказове значення результатів застосування науково-технічних засобів. Для оформлення

матеріалів, які отримані в результаті застосування криміналістичної техніки, необхідно:

- 1) показати зв'язок між фактами, виявленими технічними засобами та проведеною слідчою дією;
- 2) додатки мають бути засвідчені підписами учасників слідчої дії;
- 3) додатки повинні мати засоби захисту від фальсифікації;
- 4) додатки повинні містити стислі пояснювальні написи.

Криміналістична техніка використовується у проведенні слідчих дій для вивчення та фіксації матеріальної обстановки злочину, виявлення, фіксації, вилучення і збереження доказів, їх попереднього дослідження, а також у підготованні об'єктів для експертизи.

Науково-технічні засоби можуть застосовуватися окремо або в комплектах. Спеціальні комплекти науково-технічних засобів розроблено у вигляді слідчих валіз, портфелів, оперативних сумок тощо. Слідча валіза (портфель, сумка) – це комплект техніко-криміналістичних та інших засобів (приладів, пристосовань, інструментів, матеріалів) для роботи з доказами під час проведення огляду та інших слідчих дій.

На практиці слідчі набори бувають трьох типів: універсальні (призначені для вирішення різноманітних завдань), спеціалізовані (для роботи експерта-криміналіста, працівника ДАІ, спеціаліста-вибухотехніка та ін.) і набори із змінним змістом (формується безпосередньо перед проведенням певної слідчої дії). Останнім часом в Україні розпочато розроблення комплектів науково-технічних засобів вузької спрямованості: комплект пошукових засобів слідчого (набір-пошук); комплекти науково-технічних засобів огляду місця дорожньо-транспортної пригоди; пожежі (набір-пожежа); для огляду вибухових пристроїв і місця вибуху (набір-вибух); для роботи з мікрооб'єктами (набір-мікро); для роботи зі слідами рук (дактилоскопічний набір); оперативний одорологічний комплект та ін.

Розповсюдженням у практичній діяльності органів слідства є універсальний переносний криміналістичний комплект слідчого (ВС-1), який за своєю структурою складається з семи відділів:

- 1) пошукові прилади та пристосування (щупи для м'яких меблів, щільного ґрунту та для пошуку у сипучих і рідких середовищах, магнітний шукач (підіймач); викрутка-індикатор напруги «Ю-500»);

- 2) вимірювальні прилади та пристосування (лінійка масштабна (довідкова); лінійка візирна; рулетка велика 10-метрова; рулетка

мала 2-метрова; розсувний трикутник із транспортиром; циркуль-вимірювач; штангенциркуль; планшет із компасом);

3) інструменти (пасатижі комбіновані, ножиці, викрутка, ніж складаний, пінцет, алмазний склоріз);

4) засоби для виявлення невидимих і слабовидимих слідів (акумуляторний електричний ліхтар, лупи 3,5-х та 7-х; йодна трубка у пластмасовому футлярі, набір дактилоскопічних порошків (оксид кобальту, двоокис титану, порошок відновленого воднем заліза, порошок карбонільного заліза), дактилоскопічна щіточка із синтетичних волокон, пензель магнітний, пенал із засобами для попереднього визначення крові);

5) засоби фіксації та вилучення слідів (силіконові пасти у тубах одноразового використання (пасти «К», «У-4»), каталізатори до силіконових паст у скляних флаконах із крапельницею (каталізатор № 18 для пасти «К», каталізатор № 21 для пасти «У-4»), пластмасова платівка і металева лопатка для приготування силіконового компаунду; скальпель; коробка пластмасова, у якій міститься гіпс, що використовується для приготування гіпсової пасти; ложка пластмасова; пульверизатор із гумовою грушею; універсальний розприскувальний пристрій; дактилоскопічна плівка – світла і темна);

6) засоби для дактилоскопіювання живих осіб і трупів (друкарська фарба у тюбику, платівка скляна для нанесення фарби, дактилоскопічний валик, пристосування для розгинання пальців рук трупа);

7) папка з креслярськими пристосуваннями (лінійка масштабна; лінійка візирна; розсувний трикутник; планшет; циркуль-вимірювач; каталог кольорів).

Комплекти науково-технічних засобів вузької спрямованості мають інше наповнення. Так, комплект науково-технічних засобів для роботи зі слідами рук (дактилоскопічний набір) призначений для виявлення, фіксації, попереднього дослідження й вилучення слідів рук на місці події (під час проведення слідчих дій), а також для дактилоскопіювання живих осіб і трупів.

До комплектації набору входять: щіточки магнітна та флейцева, порошки дактилоскопічні магнітні й немагнітні, хімічні реактиви для виявлення слідів рук (алоксан, нінгідрин, малахітова зелень, азотнокисле срібло та ін.), йодна трубка, ліхтар електричний акумуляторний, дактилоплівки (темні та світлі), валик дактилоскопічний, фарба друкарська, скельце предметне, подушечка та ложка для дактилоскопіювання, рукавички гумові, пінцет анатомічний, пристосування для розгинання пальців трупа, ножиці, скаль-

пель, лупи вимірювальна і криміналістична, дактилокарти, лінійки масштабна і вимірювальна, олівці кольорові, олівець графітовий, склограф, ручка кулькова, ластик, конверти, папір, голка швейна, нитки, етикетки для речових доказів.

Портативний набір «Молекула» призначений для роботи з мікрооб'єктами на місці події. До комплекту набору входять: лупа 4-складна, пробірки з пробкою, піпетка, липка стрічка, щіточка, шкребок, лопатка-шпатель, зонд штиковий, пінцети прямий і вигнутий, ножиці манікюрні, скельця предметне та предметне із заглибленням, пакети поліетиленові із замком, шкребок вигнутий.

Пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ) – автомобіль спеціального призначення (здебільшого, мікроавтобус) із розміщеним у його кузові комплексом приладів і апаратів, різними криміналістичними комплектами для провадження досліджень на місці події. Широкого вжитку набули ПКЛ, створені на базі різних моделей автомобілів «РАФ», «УАЗ», «Газель». Останнім часом використовуються автомобілі імпортного виробництва високої прохідності (наприклад, «Mazda»).

Основними завданнями ПКЛ є:

1) своєчасне транспортування науково-технічних засобів до місця провадження слідчої дії;

2) забезпечення виїзду учасників слідчої дії на місце її проведення;

3) використання салону автомобіля ПКЛ для провадження процесуальних дій із застосуванням техніко-криміналістичних методів, фіксації їх ходу і результатів;

4) проведення попередніх досліджень предметів, документів, слідів.

ПКЛ оснащено технічними засобами, які умовно поділяються на сім відділів:

1) електротехнічне устаткування;

2) засоби зв'язку і сигналізації;

3) засоби для виявлення, фіксації, вилучення і попереднього дослідження доказів;

4) фотовідділ;

5) протипожежні засоби та інструменти;

6) допоміжні технічні засоби;

7) спецодяг і санітарні засоби.

Типова ПКЛ містить такі комплекти науково-технічних засобів: комплект пошукових засобів; комплект для роботи зі слідами;

комплект для роботи з мікрочастинами; комплект для огляду і дослідження документів; комплект для роботи з трупом; фотокомплекти; комплект відеоапаратури; комплект освітлювальної апаратури; набір інструментів; набір пакувальних засобів; комплект засобів сигналізації та зв'язку; комплект засобів забезпечення безпеки; комплект допоміжних засобів. Криміналістична техніка має велике значення у попередженні злочинів. Розроблення спеціальних захисних науково-технічних засобів і методів попередження злочинності є завданням криміналістичної науки.

Технічні засоби профілактики розробляються на підставі вивчення та узагальнення слідчої, оперативно-розшукової та експертної практики, виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів. Важливим є вивчення типових способів вчинення певних видів злочинів з метою розроблення науково-технічних засобів протидії злочинності.

Відмінність технічних засобів профілактики від інших криміналістичних засобів полягає в тому, що вони застосовуються до виникнення злочинного діяння. Використання таких засобів і методів має превентивний характер. Вони перешкоджають вчиненню злочину або допомагають його виявленню.

Розвиток технічних засобів попередження злочинів має такі головні напрями:

1) удосконалення захисту документів від підроблень (розроблення бланків різних типів документів; запропонування певних реквізитів документів; нанесення спеціальних захисних сіток; застосування поліграфічних особливостей виготовлення документів; використання спеціальних захисних чорнил чи відбитків печаток тощо);

2) розроблення профілактичних приладів і пристроїв (наприклад, пристроїв охоронної сигналізації; електронних контролерів; приладів спостереження в нічний час; відеоспостереження важливих об'єктів; противикрадних автомобільних пристроїв різних конструкцій; хімічних засобів захисту тощо).

Злочинець під час взаємодії з такими приладами та пристроями залишає на місці події додаткові сліди. До науково-технічних засобів попередження злочинів належать також засоби фіксації правопорушника на місці вчинення злочину. Це насамперед різного роду хімічні пастки – спеціальні хімічні сполуки, що використовуються в профілактичній і оперативно-розшуковій діяльності для штучного слідоутворення. Потрапляючи на об'єкт, деякі спецсполуки викликають появу яскраво забарвлених слідів, що погано

змиваються, або люмінесценцію в ультрафіолетових променях. Розрізняють хімічні пастки активні (поєднання спецполуки із пристроями викиду) і пасивні (слідоутворення відбувається під час контактних взаємодій). В оперативно-розшуковій діяльності використовуються хімічні пастки «Купіль», «Катапульта» та уніфікована багаторазова хімічна пастка «Керн».

Технічні засоби профілактики тісно пов'язані з організаційними заходами запобіжного характеру. Це стосується порядку реєстрації документів, процедури видання дозволів, існування спеціальних правил обліку певних видів документів (наприклад, нотаріальних), певного порядку продажу вогнепальної чи холодної мисливської зброї та її обліку тощо.

Серед сучасних досягнень криміналістичної техніки, яке запропонували англійські вчені в галузі дактилоскопії, є виявлення давніх слідів пальців рук на різних металевих поверхнях, зокрема на поверхні вогнепальної зброї чи гільзі, яку брали у руки, за допомоги тонкодисперсного провідного порошку та прикладеного невеликого потенціалу напруги. Індійські вчені запропонували технологію впізнання особи за її ходом. Вчені відзначають, що хода людини є настільки ж індивідуальною, як і її обличчя чи відбитки пальців. Процедура впізнання здійснюється за допомоги камери відеоспостереження, яка може записати набір визначальних кадрів у той час, коли людина йде, наприклад, до стійки в банку чи аеропорту. Японські вчені розробили нові технології з визначення голосу людини за її зображенням. По суті вчені розвивають науку ідентифікації особи за її зображенням та голосом.

Отже, криміналістична техніка отримала широке використання у розслідуванні злочинів завдяки ефективному та оперативному виявленню, вилученню, фіксації, дослідженню слідів та обставин події, що дає можливість досконало досліджувати злочин у цілому, виявляти винних та запобігати злочинам, які готуються.

Контрольні питання

1. Дайте визначення криміналістичної техніки.
2. Розкрийте зміст правових основ використання техніко-криміналістичних засобів.
3. Які техніко-криміналістичні засоби використовуються для виявлення і огляду слідів та інших речових доказів?
4. Які техніко-криміналістичні засоби використовуються для фіксації слідів та інших речових доказів?

5. Які техніко-криміналістичні засоби використовуються для вилучення та попереднього дослідження слідів та інших речових доказів?
6. Якими техніко-криміналістичними засобами комплектується пересувна криміналістична лабораторія?
7. Охарактеризуйте основні стадії лабораторних досліджень речових доказів.
8. Розкрийте зміст техніко-криміналістичних засобів і методів та їх значення для розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Теми рефератів

1. Правова та етична регламентація застосування засобів криміналістичної техніки, методів збирання та дослідження криміналістичної інформації у розкритті та розслідуванні злочинів.
2. Сучасні напрями розвитку та досягнення вітчизняної криміналістичної техніки.
3. Сучасні напрями розвитку та досягнення закордонної криміналістичної техніки.
4. Значення криміналістичної техніки у діяльності щодо попередження злочинів.

ТЕМА 6

КРИМІНАЛІСТИЧНА ФОТОГРАФІЯ ТА ВІДЕОЗАПИС

Одним із найважливіших напрямів вдосконалення роботи правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю є впровадження у практику розкриття злочинів найновіших досягнень науки і техніки.

Фотографія та відеозапис посідають чільне місце в роботі органів внутрішніх справ як додатковий засіб фіксації доказової інформації у проведенні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів і забезпечують об'єктивність, точність і повноту доказів.

Застосування судової фотографії у проведенні слідчих дій передбачено кримінально-процесуальним законодавством. Так, відповідно до ст. 191 КПК слідчий під час огляду місця події в необхідних випадках проводить фотографічне знімання. У ст. 79 КПК

зазначено, що речові докази повинні бути по можливості сфотографовані.

Криміналістична фотографія – галузь криміналістичної техніки, яка розробляє фотографічні засоби, прийоми і методи виявлення, фіксації та дослідження доказів. Зміст судової фотографії становлять наукові положення і практичні рекомендації щодо використання фотографії в розслідуванні злочинів. Використання фотографічного знімання в розслідуванні злочинів зумовлено такими чинниками:

- 1) дозволяє з великою точністю зафіксувати об'єкт, його стан, ознаки;
- 2) забезпечує швидку фіксацію тих чи тих об'єктів;
- 3) дає адекватне уявлення про зображений на фотознімку об'єкт;
- 4) фотографічне зображення має властивість наочності й документальності;
- 5) існує можливість одержання слабовидимих і невидимих деталей, слідів, ознак.

Результати фотознімання успішно використовуються в розслідуванні різних видів злочинів, під час провадження різноманітних слідчих дій (огляду місця події, слідчого огляду документів, обшуку, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події та ін.), в експертних дослідженнях, в оперативно-розшуковій діяльності. Фотографічний метод фіксації не порушує стану матеріальних об'єктів або слідів. У деяких випадках фотографічне знімання може заповнити прогалини в описі фактів у протоколах слідчого огляду. Ілюстративність і наочність фотографії дозволяють застосовувати її у попередженні злочинів, у розшуку осіб, які зникли безвісти, та злочинців.

Криміналістична фотографія поділяється на судово-оперативну (фіксувальну) та судово-дослідницьку (експертну) фотографію.

Судово-оперативна фотографія є сукупністю методів, прийомів і засобів, що застосовуються у провадженні слідчих чи оперативно-розшукових дій для фіксації обстановки, слідів та інших об'єктів. Фотознімання виступає додатковим засобом фіксації у процесі здійснення слідчої дії. Судово-оперативна фотографія, як засіб фіксації, під час розслідування застосовується у поєднанні з оформленням протоколу, схем і планів. Об'єктами судово-оперативного фотознімання є: місцевість і приміщення, а також їхні окремі ділянки, предмети, сліди, трупи, живі особи, окремі дії учасників слідчих дій та їхні результати. Судово-оперативне фотозні-

мання здійснює слідчий, оперативний працівник органу дізнання або спеціаліст за допомоги фотографічної техніки, що входить до фотокомплекту слідчого.

Судово-дослідницька фотографія – система спеціальних методів, прийомів і засобів, які застосовуються для одержання нових фактів у провадженні судових експертиз. Дослідження з використанням засобів і методів судової фотографії передбачає виявлення слабковидимих або зовсім невидимих за звичайних умов ознак, подібності або різниці між ними. Судово-дослідницьку фотографію іноді називають експертною, через те що її методи і засоби застосовують експерти під час своїх досліджень. Об'єктами судово-дослідницької фотографії є речові докази, які піддаються експертному дослідженню, порівняльні зразки та матеріали, що використовуються під час експертизи. Така фотографія здійснюється за особливих умов освітлення, проведенням знімання в невидимих променях, зніманням люмінесценції, посиленням контрастів, із використанням розрізнення кольорів, методом мікрофотографії тощо.

Фотознімання має передувати будь-якому іншому засобові фіксації інформації та виконуватися відповідно до криміналістичних рекомендацій. За своєю правовою природою фотознімки належать до документів і можуть бути використані у кримінальному процесі як джерело доказів.

На сьогодні у практиці розслідування злочинів достатньо часто використовується, крім чорно-білої, кольорова фотографія (*фотофіксація*), тобто фіксація, крім інших ознак, й колірної гама об'єкта. Кольоровий фотодрук дозволяє зафіксувати додаткові ознаки об'єкта і тому має переваги перед чорно-білим друком.

Сучасна промисловість виготовляє велику кількість фотоапаратів різних конструкцій та моделей, які різняться між собою об'єктивами, видошукачами, затворами та іншими конструктивними особливостями.

Попри такі відмінності, будь-який фотоапарат, у якого для отримання фотографічного зображення використовується фотоплівка, складається з корпусу, об'єктива, пристрою для наведення на різкість і кадрування, касетної частини, додаткових пристроїв та різних приналежностей.

Корпус – світлонепроникна камера, яка служить для захисту фотоматеріалу від впливу стороннього світла, а також для кріплення вузлів і деталей фотоапарата.

Об'єктив – збірна оптична система, яка складається з декількох лінз, об'єднаних загальною оправою, і призначена для

створення оптичного зображення об'єкта знімання на фотоматеріалі всередині камери.

Основні характеристики об'єктивів: фокусна відстань; світлосила; глибина різкості; роздільна здатність.

Затвор – спеціальний механізм, призначений для точного відліку часу освітлення (витримки) світлочутливого матеріалу в процесі фотографування. Залежно від принципу дії затвори поділяються на центральні та шторні.

Пристрій для наведення на різкість і кадрування. Наведення на різкість може здійснюватися за допомоги матового скла, шкали відстані, далекоміра.

Видошукач – призначений для визначення меж кадру.

Касетна частина – призначена для запобігання дії світла на фотоматеріал і для розміщення касет.

Додаткові пристрої: лічильник кадрів, автоспуск, синхроконтакт, покажчик світлочутливості плівки, вмонтований у корпус фотоапарата експонетр.

Приналежності фотоапарата: подовжувальні кільця, змінні об'єктиви, світлофільтри, спускові тросики, штатив.

Фотографічні матеріали поділяються на негативні й позитивні.

Негативні фотоматеріали – призначені для отримання на емульсійному (світлочутливому) шарі негативного зображення об'єкта знімання (зворотне зображення). До них належать фотопластинки і фотоплівки. Основними характеристиками негативних фотоматеріалів є світлочутливість, кольороцутливість, контрастність, роздільна здатність.

Позитивні фотоматеріали – призначені для отримання зображення в такому вигляді, в якому об'єкт знімання спостерігається крізь окуляр видошукача фотоапарата. Позитивним фотоматеріалом є фотопапір, властивістю якого є його світлочутливість.

Фотографічне знімання починається з вибору об'єкта знімання. Водночас вирішуються питання про визначення меж кадру, вибору параметрів експозиції фотоплівки (витримки і діафрагми), наведення на різкість. Після підготовчих операцій здійснюється фотографування.

Негативний процес – процес отримання видимого зображення на фотоматеріалі (обернене зображення).

Позитивний процес – процес отримання зображення, щільність якого збігається з оптичною щільністю об'єкта знімання.

Внаслідок науково-технічного прогресу традиційні фототехнічні засоби замінюються на більш сучасні. У практиці розслідування злочинів і в експертній практиці важливого значення набуває використання цифрових фотокамер.

Робота з електронними документами відкриває принципово нові перспективи оброблення інформації. Безперечною зручністю цифрової фотографії є можливість швидкого перегляду і роздруку зафіксованої інформації у будь-якій кількості примірників. Цифрові фотознімки можна негайно переслати будь-якому адресату, використовуючи можливості комп'ютерних мереж.

Відмінність в отриманні графічних зображень з використанням звичайної та електронної технологій починається на етапі сприйняття та запам'ятовування зображення. В електронній камері функцію фотоплівки виконують три послідовні пристрої: матриця, яка сприймає світлові хвилі, аналогово-цифровий перетворювач (АЦП), який перетворює звичайне аналогове зображення, що зафіксоване елементами матриці, у цифрову форму, і пристрій пам'яті. Подальшою ланкою в обробленні електронних зображень є оцифровування.

В електронній камері зафіксоване аналогове електронне зображення з матриці переходить на аналогово-цифровий перетворювач, де й перетворюється у цифрову форму. Від часу, коли відбулося оцифровування зображення, матриця вивільняється від отриманого сигналу і знову готова до сприйняття нових світлових хвиль, і відповідно камера готова до знімання.

Файл графічного формату, який являє собою перетворену в цифрову форму інформацію відповідного зображення, переходить з АЦП у пристрій для зберігання даних – пам'ять фотокамери.

Залежно від характеру слідчої дії та її цілей, специфіки об'єкта фотознімання і завдань фіксації застосовуються різні види, методи і засоби судово-оперативної фотографії. Судово-фотографічні засоби, методи і види знімання становлять систему судової фотографії.

Спосіб – порядок дії, спрямований на вирішення завдань щодо використання фотографії: що, як, у якій послідовності, за допомоги яких засобів; що і як показати на фотознімках. *Методи судової фотографії* – сукупність способів (правил і рекомендацій) щодо обрання фототехнічних засобів і способів їх застосування. Сукупність методів і способів знімання щодо особливостей криміналістичних об'єктів становлять види знімання.

У судово-оперативній фотографії найпоширенішим видом знімання є **фотознімання місця події**. До фотографічної фіксації місця події ставляться такі вимоги:

1) порядок фотознімання та процедури огляду місця події є взаємопов'язаними;

2) фотознімання має передувати іншим методам фіксації;

3) засоби і методи фотознімання обираються залежно від ситуації огляду, для забезпечення повноти, всебічності й точності фіксації;

4) сукупність фотознімків повинна давати достатньо повне і ясне уявлення про обстановку злочину, його сліди і деталі;

5) до внесення якихось змін в обстановку слід сфотографувати загальний вигляд місця події та взаємне розташування об'єктів;

6) окремі сліди і предмети спершу фотографуються в тому вигляді, в якому вони були виявлені.

Розрізняють чотири види фотографічного знімання на місці події: орієнтувальне, оглядове, вузлове і детальне. Цей розподіл до деякої міри є умовним.

Орієнтувальне знімання своїм завданням має фіксацію певного об'єкта або місця події разом із навколишніми предметами, будівлями, місцевістю, тобто орієнтувальний знімок повинен містити зображення власне місця події на тлі навколишніх предметів чи місцевості.

Місце події слід фотографувати на тлі предметів, що можуть слугувати орієнтирами.

Орієнтувальне знімання провадиться звичайним або панорамним методом. Звичайне знімання виконується ширококутовим або звичайним об'єктивом зі значної відстані.

У більшості випадків орієнтувальний знімок важко зробити на один кадр із невеличкою відстані. Для того, щоб охопити місце події та прилеглу територію, використовують кругову або лінійну панораму.

Оглядове знімання застосовується для фіксації загального вигляду місця події без навколишніх предметів. Аби зафіксувати взаємне розташування найважливіших об'єктів, відобразити їхню специфіку, знімання провадять із різних боків. Важливою вимогою щодо оглядових знімків є повнота зображення місця події.

Оглядовий знімок повинен бути зроблений із такої позиції, з якої можна було б із упевненістю розпізнати взаємне розміщення важливих об'єктів обстановки. Особливістю оглядового знімання є можливість фіксації тих самих предметів у кількох ракурсах. У тісних приміщеннях знімання проводять панорамним методом або з використанням ширококутних об'єктивів.

Вузлове знімання – це знімання частин (вузлів) об'єкта. Вузол – частина місця події, де виявлено сліди злочину. За такого знімання великим планом фотографуються певні ділянки місця події, що мають важливе значення, та об'єкти, з якими були пов'язані дії злочинця.

Так, у приміщенні, де вчинено крадіжку, це можуть бути зламані двері, пошкоджене вікно, розкриті сховища та ін. На місці вбивства об'єктом вузлового знімання може бути труп зі слідами ушкоджень.

Кількість вузлів на місці події визначається слідчим і залежить від особливостей злочину та специфіки об'єктів на місці події.

Детальне знімання – це знімання окремих слідів, предметів, деталей обстановки місця події. Її завжди провадять масштабним способом: великим планом із масштабною лінійкою. Детальному зніманню піддаються насамперед предмети і сліди, які не можуть бути вилучені з місця події, швидко змінюють свої властивості або мають небезпеку їх ушкодження.

Повна фотографічна фіксація обстановки місця події передбачає використання всіх розглянутих видів знімання – орієнтуючого, оглядового, вузлового і детального, які доповнюють одне одного, забезпечують ілюстративність та об'єктивне уявлення про місце події. Сліди і ушкодження фотографують спершу так, щоб на знімку було видно, на якій частині тіла чи одягу вони є, а потім великим планом із масштабною лінійкою. Сліди крові треба фотографувати масштабним зніманням. Особливо важливо зафіксувати локалізацію, напрямок потьоків крові, їхню форму. Для фотознімання слідів і ушкоджень на трупі можуть використовуватися світлофільтри.

Фотографування слідів на місці їх виявлення використовується для фіксації їхнього місця, загального вигляду, стану, індивідуальних особливостей. Місце виявлення сліду фіксують зніманням на тлі навколишніх об'єктів, потім окремо фіксується слід, а також його деталі та особливості.

У фотозніманні слідів на місці події рекомендується така послідовність дій: спершу фотографують предмет, на якому виявлено сліди, потім взаємне розташування слідів, і останнє – кожний слід окремо за методом великомасштабного знімання.

Фотознімання слідів рук на місці події може бути виконана різними способами. Так, окремі найбільш чіткі сліди пальців рук фотографують у натуральний розмір, використовуючи подовжувальні кільця. Потожирові сліди на прозорому склі можна сфотографувати за допомогою проникного штучного освітлення, спрямованого під кутом до оптичної осі об'єктива.

За фотографічного знімання слідів пальців рук слід правильно встановити освітлення, для чого використовуються настільні лампи, лампи спалаху або спеціальні освітлювачі. Фотокамера звичайно встановлюється на спеціальний штатив.

Впізнавальне (сигналетичне) фотознімання застосовується для фіксації зовнішності злочинців, з метою використання їхніх знімків у криміналістичному обліку, під час розшуку та ідентифікації, а також щодо невпізнаних трупів для обліку їх та встановлення осіб загиблих.

Для знімання живих осіб звичайно виготовляють три погрудні знімки з зображеннями в 1/7 натурального розміру: правий профіль, вид спереду (анфас) і з поворотом голови вправо (лівий напівпрофіль). У повний комплект входить також четвертий знімок – вид спереду на повний ріст.

Третій і четвертий знімки можна замінити одним – із зображенням людини на повний ріст із поворотом усього корпусу вправо. На знімках у профіль і анфас людина повинна бути зображена без головного убору, шарфа, окулярів, на третьому знімку – в тому вигляді, в якому її було затримано. Ретуш упізнавальних знімків не допускається.

Впізнавальне знімання трупа має свої особливості. Спотворене обличчя трупа попередньо відновлюють і провадять його «туалет». Відновлення обличчя полягає в накладенні швів на рани, а «туалет» – у припудренні шкіри, підфарбуванні губ та ін. Обличчя трупа повинно бути сфотографоване до відновлення і «туалету» та після цього. Труп фотографується в тому ж одязі, в якому його виявили, а оголений труп прикривають шматком тканини.

Обличчя трупа слід фотографувати у фас, обидва профілі (лівий і правий), а також у 3/4 повороту обличчя. Перед зніманням необхідно надати трупу певне положення, зручне для фотографування. Обличчя трупа знімається з розплющеними очима.

Фотознімання при відтворенні обстановки та обставин події (під час слідчого експерименту або перевірки показань на місці) застосовується для фіксації найбільш істотних моментів процесу і результатів зазначених дій у взаємозв'язку з конкретною матеріальною обстановкою. Так, залежно від виду й умов слідчого експерименту існує необхідність у спосіб фотографічного знімання зафіксувати місце, обстановку та умови, предмети, що використовувались, окремі елементи дослідних дій. У слідчому експерименті через велику різноманітність дослідних дій та умов їх виконання використовуються різні способи і методи знімання. Причому знімання провадиться до і після реконструкції. Зокрема, за слідчого експерименту в установленні можливості бачити подію, що сталася, доцільно зафіксувати фотозніманням місце перебування особи в момент спостереження і місце, на якому відбувалася подія. Якщо потрібно перевірити можливість переміщення якогось предмета крізь певний

отвір, спершу слід сфотографувати окремо отвір, потім об'єкт, який будуть переміщувати, і послідовно моменти цього процесу.

Фотографування під час проведення перевірки показань на місці провадиться з метою наочної фіксації дій учасників на місцевості й у приміщеннях, де згідно з показаннями раніше допитаної особи відбувалася подія злочину чи її окремі обставини. За допомоги фотознімання фіксуються об'єкти, розміщення, стан і ознаки яких можуть об'єктивно підтвердити або спростувати показання, що перевіряються.

Фотозніманням рекомендується фіксувати:

1) місце або вихідний пункт, звідки розпочинається перевірка показань;

2) окремі ділянки маршруту і розташування учасників слідчої дії;

3) орієнтири, на які вказує особа, чий показання перевіряються;

4) місця, де виявлено сліди і предмети;

5) особливості слідів і предметів, виявлених під час перевірки.

Фотознімання під час проведення обшуку передбачає використання орієнтувального, оглядового, вузлового і детального знімань. Фотознімання під час обшуку є доцільним для фіксації місця розташування об'єкта обшуку, місць розташування предметів пошуку, схованок, їхніх особливостей, будови. За необхідності застосовується масштабне знімання. Документи фіксуються за правилами репродукційного знімання.

Фотознімання під час пред'явлення для впізнання провадиться з метою фіксації запропонованих для впізнання об'єктів. Таке фотографування дає наочне уявлення про правильність добору об'єктів і дозволяє зафіксувати низку ознак, за якими об'єкт було впізнано.

Запропоновані для впізнання речі фотографують пронумерованими. До них прикріплюють (або біля них розміщують) бірки з чіткими контрастними номерами. Спершу фотографують усі пред'явлені предмети, а потім упізнаний предмет із біркою. Необхідно зафіксувати також індивідуальні (окремі) ознаки об'єкта, за якими його було впізнано. Індивідуальні особливості фотографуються великим планом із масштабною лінійкою (сліди зносу або ремонту, перероблення, пошкодження тощо).

У пред'явленні для впізнання людей доцільно сфотографувати всіх пред'явлених осіб (спершу на повний зріст, а потім побільше-ним планом – по груди). Після цього окремо фіксується впізнана особа. Якщо особу було впізнано за якими-небудь індивідуальними ознаками, то їх необхідно зафіксувати за допомогою масштабного фотознімання (наприклад, родимку або шрам на обличчі).

Методи судово-оперативної фотографії – різноманітні, але основними є панорамне, вимірвальне, стереоскопічне та репродукційне фотознімання.

Панорамне фотознімання полягає в суворому послідовному фотографуванні частин місцевості чи приміщення горизонтально чи вертикально, а також довгих, високих споруд і окремих великих об'єктів, що не вміщаються в один кадр великого плану. Потім з окремих зафіксованих частин складають одне загальне зображення, яке називається *фотопанорамою*. Розрізняють лінійну, кругову та ярусну панораму.

За *лінійного* панорамного знімання камера переміщується за прямою лінією вздовж об'єкта, на однаковій відстані від нього. Кожний подальший кадр має частково (1/3) перекривати зображення попереднього.

Кругове панорамне знімання є доцільним у тих випадках, коли необхідно зафіксувати з різних боків далеко розташовані об'єкти. Фотографування провадиться з однієї точки, а камеру після кожного кадру повертають навколо її вертикальної осі на певний кут. Фотоапарат рекомендується встановлювати на штатив, використовувати спеціальну головку з градуйованою шкалою. Під час знімання необхідно забезпечувати часткове перекриття попереднього кадру. Частина попереднього кадру, що перекривається подальшим, повинна становити 10–15% його площі. Повна кругова панорама являє собою зображення місцевості за колом (360°).

На відміну від кругового, ярусне знімання здійснюється поворотом фотокамери навколо її горизонтальної осі; застосовується для фіксації високих об'єктів. При цьому масштаб нижніх і верхніх кадрів буде різним внаслідок збільшення відстані до частини об'єкта, що знімається.

Аби панорамний знімок мав високу якість, усі фрагменти мусять бути однаковими за щільністю. Тому рекомендується фотографувати всі частини об'єкта в однакових умовах. Монтаж готових знімків у фотопанораму провадиться за деталями зображень, що збігаються. Знімки обрізають таким чином, щоб на панорамі одна й та сама деталь не була зображена двічі та не було б відсутності зображень окремих частин об'єкта.

Панорамне знімання може бути виконане фотокамерою загального призначення або панорамним фотоапаратом.

Вимірювальне знімання призначене для одержання фотознімків, за якими можна визначити розміри сфотографованих об'єктів і відстані між ними. Таке знімання може бути виконане кількома способами: з масштабною лінійкою, зі стрічковим (глибинним) або квадратним масштабом.

Сутність масштабного знімання полягає в тому, що об'єкт фотографується разом із масштабною лінійкою. Лінійка розміщується поруч зі слідом або предметом, на рівні їхніх поверхонь. Масштабний знімок фіксує співвідношення предмета і лінійки у тому вигляді, яким воно було в дійсності, і не потребує будь-яких пояснень. Для знімання об'ємних предметів лінійку піднімають за допомоги підкладок до рівня площини, що фотографується. Оптична вісь об'єктива фотоапарата має бути перпендикулярна площині об'єкта і спрямована в його центр.

Вимірювальне знімання зі стрічковим (глибинним) або квадратним масштабом (метричне знімання) у слідчій практиці не набуло поширення через незручність розрахунків. Проте його рекомендується застосовувати у тих випадках, коли при огляді місця події особливо важливе значення має фіксація відстаней між предметами в глибину і за фронтом.

Стереоскопічне знімання – метод одержання знімків, який дозволяє повніше сприймати об'єм сфотографованих предметів. Об'єкт фотографується з двох різних точок, які відповідають позиції лівого і правого ока. Два знімки утворюють стереопару, яку розглядають крізь стереоскоп.

Використання стереоскопічного знімання у слідчій практиці може бути корисним для фіксації місця події, обстановка якої являє собою складне накопичення значної кількості речей і предметів.

Репродукційне фотознімання – система способів фіксації площинних об'єктів. Вона застосовується для відтворення фотографічними способами плоских оригіналів (документів, фотознімків, креслень, схем, малюнків тощо). За такого фотографування дотримуються правил масштабного знімання, що забезпечує високу точність копії. У процесі репродукційного знімання необхідно:

- а) рівномірно освітлювати всю поверхню об'єкта;
- б) забезпечити паралельність взаємного розташування негативного матеріалу та об'єкта;
- в) оптична вісь об'єктива повинна проходити через центр об'єкта.

Таке знімання виконується за допомоги спеціальної або звичайної фотоапаратури, для чого використовують репродукційне устатку-

вання портативне (РУ-2, РДУ, С-64) та стаціонарне (МРКА, УРУ «Білорусь СБ-2», «Уларус»).

Судово-дослідницька фотографія застосовується під час проведення експертних досліджень. Спеціальні методи фотознімання в лабораторних умовах (мікрофотографічне дослідження, фотографічна зміна контрастів, кольороподіл, фотознімання в невидимих променях спектра та ін.) розширюють пізнавальні можливості людини та дозволяють виявляти нові ознаки і властивості об'єктів, які неможливо побачити за звичайного візуального сприйняття.

Фотографічна зміна контрастів широко застосовується в техніко-криміналістичному дослідженні документів. При цьому використовуються ефект контрасту за яскравістю (у одноколірних об'єктів за світлістю, що виникає в результаті неоднакового відбиття світла або нерівномірності освітлення), за кольором (відмінності об'єктів чи їхніх частин за кольором), тіньовий контраст (виникає за рахунок тіней, які утворюються від нерівностей поверхні об'єкта).

Кольороподіл – процес збільшення кольорового контрасту шляхом дослідження або фотографування об'єкта крізь спеціальний світлофільтр.

Виявлення невидимих об'єктів може бути здійснено через фотографування їх із використанням мікроскопа. *Мікрофотографія* – це фотознімання, що застосовується для виявлення мікроструктури і мікрорельєфу досліджуваних об'єктів. Мікрофотознімання зі значним збільшенням провадиться звичайним фотоапаратом, мікрофотонасадкою, мікрофотокамерою.

В експертній практиці використовуються методи фотознімання в невидимих променях спектра. Позитивний результат дає фотознімання в інфрачервоних, ультрафіолетових чи рентгенівських променях.

Фотографування в інфрачервоних променях – це фотознімання об'єкта, який освітлюється тепловими променями. Об'єктів оснащується інфрачервоним фільтром, а об'єкт освітлюється електролампами розжарювання. Використовується з метою дослідження документів.

Фотографування в рентгенівських променях – метод отримання тіньового зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь сфотографований об'єкт. Застосовується для вивчення внутрішньої будови частин вогнепальної зброї, замків, пошуку захованих предметів, читання деяких текстів.

Фотографування в ультрафіолетових променях – метод, заснований на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об'єкта

знімання. Для збудження люмінесценції об'єкт освітлюють ультрафіолетовим світлом ртутно-кварцевої лампи. За допомоги такого фотознімання відновлюють витравлені, вицвілі або написані «симпатичними» чорнилами тексти.

Нині відеозапис знаходить широке застосування в судово-слідчій діяльності. Кримінально-процесуальне законодавство передбачає можливість використання відеозапису у проведенні різних слідчих дій (ст. 85² КПК).

Відеодокументи – це завжди носій певної інформації, джерело доказів за кримінальною справою.

Відеозапис використовується в тих випадках, коли необхідно зафіксувати певні факти, динамічну картину події, взаємозв'язок тих чи тих предметів і слідів, складну обстановку місця події. Відеознімання може застосовуватися для фіксації якої-небудь слідчої дії цілком або окремих її елементів. Відеозапис у розслідуванні злочинів має такі переваги:

- 1) дає змогу одночасно фіксувати звук і зображення на магнітній стрічці та візуально контролювати якість запису;
- 2) містить інформацію про динамічність події, розвиток тієї чи тієї дії або явища;
- 3) не потребує лабораторного опрацювання відзнятого матеріалу;
- 4) дає можливість багаторазово використовувати відеоплівку для запису.

Судовий відеозапис являє собою систему видів, методів і прийомів знімання, які застосовуються у проведенні слідчих і судових дій, оперативно-розшукових заходів і судових експертиз з метою розслідування злочинів і надання суду наочного доказового матеріалу.

Застосування відеозапису повинно забезпечити найбільш точну і повну фіксацію фактів, що мають доказове значення. Відеознімання не підміняє фотографії, а доповнює її, дозволяє фіксувати об'єкти не тільки у статиці, а й у динаміці.

Відеознімання у проведенні слідчих дій передбачає використання певних видів, методів і прийомів знімання. Так, різновидами відеознімання є орієнтувальне, оглядове, вузлове і детальне знімання. Відеозапис рекомендується проводити в послідовності, в якій провадиться слідча дія. Визначення послідовності знімання є необхідною передумовою для одержання загального уявлення про подію.

Використання традиційних видів знімань на місці події (орієнтувального, оглядового, вузлового і детального) під час відеозапису набуває специфічного забарвлення.

Зокрема, за орієнтувального відеознімання центральний об'єкт шляхом плавного переходу від дальнього плану може бути виконаний великим планом, завдяки чому орієнтувальна композиція стає більш інформативною. Оглядовим зніманням можна зафіксувати загальну обстановку та її окремі елементи в просторовій орієнтації та існуючій послідовності.

Особливості відеознімання пов'язані з видом слідчої дії, під час якої воно виконується. У слідчій практиці найчастіше відеознімання застосовується:

- у процесі перевірки показань на місці;
- під час провадження слідчого експерименту;
- під час пред'явленні для впізнання;
- під час огляду місця події;
- під час огляді трупа;
- на допитах і очних ставках.

У певних випадках відеозапис є найбільш ефективним засобом проведення слідчих дій. Так, відеознімання є доцільним при оглядах місць подій у справах про підпали і пожежі, порушення правил безпеки праці, аварії на залізничному транспорті, авіакатастрофи, дорожньо-транспортні події та ін.

Однією з передумов доброякісності відзнятого матеріалу є правильний вибір методів і прийомів відеознімання. Як методи відеознімання можуть бути успішно використані методи судово-оперативної фотографії, проте відеознімання передбачає ширший спектр застосованих методів.

Наприклад, відеозапис із панорамуванням застосовують у тих випадках, коли необхідно показати великі простори перед об'єктивом або в разі знімання в малих приміщеннях. Цей метод досить часто використовується в орієнтувальному зніманні.

Панорамування – це знімання камерою, яка перебуває в русі. Воно може бути статичним (коли здійснюється плавним поворотом камери навколо горизонтальної або вертикальної осі) та динамічним (здійснюється камерою, яка переміщується у просторі).

Знімати панорамним методом найкраще, застосовуючи штатив із панорамною головкою. Панорами повинні починатися і закінчуватися зі статичних кадрів, інакше вони погано узгоджуються з сусідніми епізодами фільму. Усередині панорам слід робити зупинки для вирізнення головних об'єктів. Для цього застосовують наїзд (наближення камери до об'єкта), тобто плавний перехід від загального плану до середнього і великого.

Інший прийом, протилежний наїздові (віддалення від об'єкта), – від'їзд частіше використовується для підтримки орієнтації в обстановці проведення слідчої дії після серії епізодів, знятих великим і детальним планами, або для введення в кадр інших учасників після показу основного суб'єкта знімання.

До прийомів відеознімання відносять також знімання кількома відеокамерами, знімання прийомами обходу та знімання різноманітними планами, що обираються залежно від особливостей об'єкта, який необхідно зафіксувати, динамічності процесів і станів, завдань фіксації.

Зокрема, багатокамерне знімання є найдоцільнішим у фіксації неповторних явищ і дій (наприклад, в огляді місця пожежі) і здійснюється одночасно з різних точок.

Достатньо ефективним прийомом відеознімання є круговий обхід (переміщення камери навколо об'єкта), коли є можливість показати місце події з усіх боків: рухаючись за колом, зупиняються у певних точках, і через відповідні проміжки часу з цих точок знову проводять знімання.

Суб'єктом відеознімання не обов'язково повинен бути слідчий. Відеозапис може здійснюватися спеціалістом або прокурором-криміналістом, на яких покладено обов'язок надавати слідчому допомогу в застосуванні науково-технічних засобів, а також може бути запрошений спеціаліст-телеоператор.

Результати застосування криміналістичного фото- і відеознімання можуть бути використані в процесі розслідування лише за правильного кримінально-процесуального оформлення.

Фотознімання та відеозапис оформляють у спосіб детального опису в протоколах слідчих дій, в ході проведення яких вони застосовувались:

- 1) об'єкти фотознімання;
- 2) застосовані фотографічні засоби (тип апарата, вид об'єктива, марка світлофільтра, освітлення, за якого проводилося фотознімання, час фотознімання):

- 3) умови, порядок та методи фотознімання.

Фотографії, що додаються до протоколу слідчої дії, повинні оформлятися у вигляді фототаблиці. Під фотознімком ставлять номер і дають стислий пояснювальний напис. Кожен фотознімок затверджується печаткою органу розслідування таким чином, що одна частина відбитка печатки розміщується на краю фотознімка.

Фототаблицю підписує особа, яка проводила фотознімання. До фототаблиці додають негативи, з яких виготовляли фотознімки або відеокасету.

Якщо з технічних причин знімок виготовити неможливо, складають довідку і долучають її до протоколу слідчої дії.

Контрольні питання

1. Які сучасні способи фіксації та дослідження візуальної інформації у процесі розкриття та розслідування злочинів Вам відомі?
2. Дайте визначення поняття криміналістичної фотографії.
3. Перелічіть основні стадії фотографічного процесу.
4. Дайте загальну характеристику технічних засобів і фото-матеріалів.
5. Які методи фіксувального фотознімання використовуються у криміналістиці?
6. Які основні методи судово-дослідницького фотознімання Вам відомі, у чому їхній зміст?
7. Які особливості фотознімання місця події?
8. Які правила монтажу фотопанорами?
9. Як оформляються (процесуально і технічно) фотознімки, отримані під час слідства?
10. Охарактеризуйте зміст і значення результатів відеозапису в розкритті злочинів, розшуку злочинців, встановленні та доказуванні обставин злочину.
11. У чому полягають особливості процесуального оформлення результатів застосування відеозапису та результатів фотознімання?
12. Які засоби і методи криміналістичного відеозапису під час проведення окремих слідчих дій?
13. Охарактеризуйте значення результатів використання відеозапису в розслідуванні злочинів під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Теми рефератів

1. Сучасні напрями розвитку та застосування криміналістичного фотознімання.
2. Переваги та перспективи застосування цифрової фотографії у криміналістичних цілях.
3. Нові напрями розвитку судово-дослідницької фотографії.
4. Сучасні фотографічні засоби та їх використання як додаткового засобу фіксації ходу та результатів слідчих дій.
5. Відеозапис та його застосування під час проведення слідчих дій.

ТЕМА 7

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ (ГАБІТОСКОПІЯ)

Необхідність у встановленні особи виникає у процесі проведення різних оперативних і слідчих дій, зокрема розшуку і затримання осіб, які переховуються від слідства та суду, або таких, які втекли з кримінально-виконавчих установ; під час освідування і пред'явлення для впізнання; перевірки за обліками безвісти зниклих і невпізнаних трупів; перевірки документів підозрюваної особи; експертного встановлення тотожності особи, зображеної на двох та більше фотознімках.

Криміналістична габітоскопія або криміналістичне вчення про зовнішні ознаки людини – галузь криміналістичної техніки, яка містить теоретичні положення про зовнішні ознаки людини, сукупність методів і науково-технічних засобів та методів збирання, дослідження і використання цих ознак для ототожнення (ідентифікації) особи.

Предметом вивчення габітоскопії є поняття і властивості зовнішності людини, класифікація її елементів та ознак, закономірності відображення, збирання та використання даних про зовнішність людини у криміналістичній практиці, а також методика криміналістичної портретної ідентифікації.

Засобами для встановлення особи є:

1. Уявний образ особи, яка підлягає ототожненню, що закарбувався у пам'яті інших осіб (потерпілого, рідних безвісти зниклих та інших осіб).

2. Фотографії розшукуваної особи.

3. Опис зовнішності розшукуваної особи.

4. Сліди, які відображають зовнішню будову частин тіла людини (рук, ніг, губ тощо).

5. Тілесні останки людини (труп, череп, скелет).

В ототожненні людини також мають значення її одяг і взуття.

Елементи та ознаки зовнішності людини, їх класифікація

Зовнішній вигляд людини складається з елементів зовнішності, кожен з яких характеризується певними ознаками.

Ознаки зовнішності – найхарактерніші риси зовнішності людини або окремих її елементів. Вони поділяються на анатомічні, функціональні, особливі прикмети, прикмети одягу тощо.

Анатомічні ознаки – відображають зовнішність людини в цілому та окремих її частин (елементів), їхні розміри, форму, положення та інші параметри.

Функціональні ознаки – ознаки у вигляді звичних для людини рухів і положень тіла та окремих його елементів (наприклад, особливості ходи, жестикуляції, міміки, а також мовні особливості).

Спеціальну групу анатомічних і функціональних ознак становлять особливі прикмети.

Особливі прикмети – ознаки, які рідко трапляються і є відхиленнями від нормальної морфологічної будови (аномалії). Вони можуть бути вродженими або набутими протягом життя, зокрема з волі людини (татування, пластичні операції). До анатомічних особливих прикмет належать родимі плями, бородавки, шрами, сліди віспи, викривлення хребта, стійкі пухлини, відсутність кінцівок (пальця), а також татування. Функціональними особливими прикметами є манера тримати голову сильно закинutoю назад або сильно опущеною, розмахування тільки однією рукою при ходьбі, кульгавість, а також кліпання повік, смикання голови тощо.

Опис зовнішніх ознак людини за методом словесного портрета

В описі зовнішніх ознак людини з метою її розшуку, впізнання та реєстрації працівникам правоохоронних органів необхідно дотримуватися спеціальних правил, які входять до методики, що має назву словесний портрет.

Словесний портрет – криміналістичний метод опису зовнішності людини з використанням єдиних термінів, який здійснюється за певною системою з метою кримінальної реєстрації, розшуку та ототожнення живих осіб і трупів.

Словесний портрет дає можливість уявити і впізнати особу за прикметами її зовнішності, правильно їх описати, полегшує запам'ятовування зовнішності людини, допомагає скласти її фото-портрет.

Для успішного використання словесного портрета у своїй практичній роботі працівникам правоохоронних органів необхідно:

1. Знати назву окремих частин тіла, голови, обличчя, а також частин одягу та взуття.
2. Дотримуватися правил і послідовності опису зовнішніх ознак особи.

3. Вдало вибрати з-поміж зовнішніх ознак найхарактерніші, себто такі, які рідко трапляються і дозволяють вирізнити конкретну особу серед інших осіб.

В описі зовнішності людини за методикою словесного портрета необхідно дотримуватися таких правил.

1. Складати опис у певній послідовності за принципом «від загального до часткового (конкретного)». Спершу дається характеристика анатомічних ознак (стать, вік, тип обличчя, форма голови та її окремих частин), а потім – функціональних ознак та особливих прикмет.

2. Опис зовнішніх ознак повинен бути достатньо повним, але без зайвої деталізації. У кожному словесному портреті не можна фіксувати всі відомі ознаки. У визначенні комплексу ознак, які підлягають опису, важливо врахувати призначення словесного портрета та обставини, за яких він буде використовуватись.

3. Для характеристики зовнішності людини необхідно використовувати спеціальну термінологію. Це сприяє більш точному та однозначному опису. Не рекомендується вводити в опис нечіткі терміни або такі, що вимагають неоднозначного трактування («туманні очі», «підозрілий погляд»).

4. Анатомічні ознаки повинні бути описані з двох положень: спереду – анфас і збоку – профіль. При цьому щодо кожної ознаки відзначаються величина (розмір), форма (контур), положення, колір та особливості.

Величина (розмір) визначається візуальним зіставленням одних частин тіла з іншими і передається такими поняттями, як малий, середній, великий, високий, низький, широкий, вузький.

Форма (контур, окрес) – визначається формою геометричних фігур і ліній, а також загальновідомих предметів (круглий, овальний, квадратний, прямий, опуклий, увігнутий, звивистий, грушеподібна, куполоподібний).

Положення – визначається розташуванням відносно вертикальної або горизонтальної площини та інших частин тіла людини і передається такими поняттями, як горизонтальне, опущене, трохи підняте, скошений, опуклий, прилягальні, відстовбурчені тощо.

Колір – характеризується загальноприйнятими поняттями: чорний, білий, русявий тощо.

Особливості – ознаки, які рідко трапляються.

**Схема опису зовнішності людини за методом
словесного портрета (використовується органами
внутрішніх справ України)**

Опис анатомічних ознак

Перед описом анатомічних ознак насамперед слід дати загальну характеристику людини: стать, вік, національність (тип обличчя).

Стать – чоловіча, жіноча.

Вік – визначається на основі документів, або приблизно на вигляд 25–30, 30–35, 35–40 років і т. д.

Зріст – для чоловіків: дуже високий (вище 185 см); високий (176–185 см); вище середнього (171–175 см); середній (168–170 см); нижче середнього (до 165 см); низький (156–160 см). Зріст жінок менший за зріст чоловіків у середньому на 8–11 см.

Національність (тип обличчя) – європейський, середньоазійський, монгольський, кавказький.

Тілобудова – гладка, повна, худорлява, середня, атлетична.

Статура – струнка, сутула, кремезна, горбата.

Тулуб: шия – описується за розміром (довжиною і товщиною): коротка, середня, довга, товста, тонка. Особливості: наявність зморщок, опуклий кадик.

Плечі – за розміром (шириною): широкі, середні, вузькі; за положенням (нахилом): опущені, горизонтальні, підняті. Особливості: одне плече вище іншого, дуже широкі або опущені.

Груди – за розміром (шириною і довжиною): широкі, середні, вузькі, короткі, довгі; за формою виступу: опуклі, плоскі, увігнуті.

Спина – за розміром (шириною): вузька, середня, широка. Особливості: пряма, викривлена, сутула, з горбом.

Руки – за розміром (довжиною і товщиною): короткі, середні, довгі, тонкі, товсті. Особливості: відсутність руки, пальців або їхніх суглобів, наявність протеза, професійних мозоль.

Ноги – за розміром (довжиною і товщиною): короткі, середні, довгі, товсті, тонкі; за формою (прямі, (–)–подібні, (–)–подібні).

Особливості: відсутність ніг, дефекти ніг (відсутність пальців), наявність протеза.

Голова – за величиною відносно тулуба: велика, середня, мала; за формою: грушеподібна, подовжена, нормальна, приплюснута; за контуром потилиці: вертикальна, скривлена, опукла.

Обличчя – за формою: кругле, овальне (з розширенням догори чи донизу), прямокутне, трикутне, квадратне; за загальним контуром:

пряме, опукле, увігнуте; за кольором: біле, засмагле, бліде, жовте, темне. Особливості: чисте, з ластовинням, зморшкувате, прищаве, з віспинами, родимками, бородою, вусами, бакенбардами.

Волосся – за густотою: густе, середньої густоти, рідке; за формою: пряме, кучеряве, хвилясте; за контуром лінії росту в передній частині чола: дугоподібне, пряме, хвилясте; за кольором: темне, руде, світле, сиве; за ступенем і локалізацією облісіння: тім'яне, маківкове, загальне, лобне, залисини.

Лоб – за висотою: високий, середній, низький; за шириною: широкий, вузький; за формою: опуклий, прямий, скошений назад. Особливості: великі лобні горби, надбрівні дуги.

Брови – за довжиною: короткі, середні, довгі; за шириною: вузькі, середньої ширини, широкі; за густотою: рідкі, середньої густини, густі; за формою: прямі, дугоподібні, звивисті; за висотою: високі, середні, низькі. Особливості: дуже широкі, дуже довгі, зрощені.

Очі – за розміром: великі, середньої величини, малі; за формою: круглі, овальні, щілинні; за кольором: темно-карі, світло-карі, зелені, блакитні, сірі. Особливості: більма, косоокість, відсутність ока, витрішкуваті, прищуплені, протез ока.

Ніс – за довжиною: короткий, середній, довгий; за розміром: великий, середній, малий; за шириною та формою спинки: широкий, середній, вузький, опуклий, з горбинкою, прямий, увігнутий; за положенням основи: опущений, горизонтальний, широкий, трохи піднятий; за формою кінчика: гострий, тупий, округлий. Особливості: червоний, синьо-багряний, викривлений, приплюснутий, горбистий, з прожилками.

Вуха – за розміром: великі, середні, малі; за формою: овальні, круглі, прямокутні, трикутні. Особливості: асиметричні, волосся у вухах, відстовбурченість (загальна, верхня, нижня).

Рот – за розміром: малий, середній, великий; за положенням кутиків рота: горизонтальний, піднятий, опущений. Особливості: запалий, напіввідкритий.

Губи – за товщиною: товсті, тонкі, нормальні. Особливості: розсічені губи («заяча губа»), випуклі (обидві, верхня, нижня).

Зуби – за розміром: дрібні, середні, великі. Особливості: з жовтого (білого) металу, почорнілі, рідкі, гнилі, жовті, наявність протезу, відсутність окремих зубів.

Підборіддя – у профіль: скошене, вертикальне, виступає; в анфас: вузьке, широке, гостре, квадратне. Особливості: роздвоєне, з бородавкою, з ямкою.

Опис особливих прикмет

Шрами: на обличчі, правій, лівій руці, грудях, животі, спині, шії, носі (описується точне розташування).

Опіки: на обличчі, правій, лівій руці, грудях, животі, спині, шії, носі (описується точне розташування).

Татуювання – внесення до тканин шкіри людини за допомогою голки або системи голок (кліше) різних барвників. Виконується у вигляді окремих позначок, літер, цифр або малюнків, схем і текстів. За інформаційним значенням татуювання поділяють на три основні класифікаційні групи: декоративно-побутове, наслідувально-блатне та кримінальне.

Декоративно-побутове пов'язане з інтелектуальними елементами, етичними, еротичними, віковими та релігійними особливостями особи і відображає психологію особи, службу в армії, захоплення певною професією, жінкою тощо.

Наслідувально-блатне відображає нестійку психіку та інтереси особи, характер наслідування лідера і пов'язане, зокрема, з романтикою, набутими, часто негативними, життєвими цінностями.

Кримінальне набувається, зазвичай, в місцях позбавлення волі. Воно може мати різну тематику і позначати, наприклад, злодійську масть, наркоманів, судимість за певний злочин, роль у злочинному середовищі тощо.

У змісті татуювань переважає морська (якір, корабель, маяк), авіаційна (літак, парашут, емблема тощо), релігійна (хрест, храм), портретна (зображення партійних і державних діячів) та кримінальна (злочинна) тематика.

В описі татуювання вказуються розташування (на руці (правій, лівій), грудях, спині, носі, інших частинах тіла), вигляд, тематика, зміст малюнка.

Особливі прикмети з метою більш повного використання їх для розшуку і ототожнення особи повинні бути описані докладніше і точніше. Щодо кожної з них вказуються місце, напрямок, ступінь виразності, форма, розмір, колір, а в окремих випадках – характер поверхні. В описі татуювання необхідно фіксувати його зміст.

Опис функціональних ознак

Більшість функціональних ознак виявляються в русі, тому їх іще називають динамічними. Це – хода, жестикуляція, міміка, голос, мова, звички (манери) поведінки.

Хода – сукупність звичних механічних рухів людини. Хода буває повільною, швидкою, легкою, важкою, твердою, з підстри-

буванням, пружною, з розмахуванням чи без розмахування рук. До особливих ознак належить кульгавість (на яку ногу кульгає і чи користується ціпком тощо).

Жестикуляція – комплекс рухів рук, плечей (іноді голови) людини, якими вона супроводжує свою мову, з метою надати їй більшої виразності. Жестикуляцію розрізняють за темпом (швидка, повільна), характером і змістом жестів (вказівна, зображувальна), виразністю (пожвавлена, енергійна).

Міміка – звичні рухи м'язів і частин обличчя, які змінюють його вираз залежно від емоційного стану людини або її бажання (підморгування, закушування губ, підняття брів тощо).

Голос – визначається за тембром: бас, баритон, тенор; за силою: слабкий, середній, сильний; за чистотою: чистий, глухий, дзвінкий, хриплий, писклявий, сиплий.

Мова – характеризується ознаками темпу вимови слів, речень: повільна, швидка, спокійна, збуджена, уривчаста, виразна, невиразна. Особливості: гаркавість, заїкання, акцент, місцевий діалект, засміченість, «ковтаня» закінчень слів.

Звички (манери) поведінки – одноманітне виконання людиною певних дій, наприклад, манера тримати руки за спиною або на стегнах, у кишеньках, потирати долоні, переступати з ноги на ногу; у спілкуванні – наспівування, насвистування, потирання руками обличчя.

Опис одягу, взуття та інших особистих речей людини

Одяг, взуття та інші особисті речі людини характеризуються як за загальними (родовими), так і за індивідуальними ознаками.

Описуючи одяг, необхідно вказати вид (цивільний, військовий, спортивний, спеціальний), його назву (куртка, плащ, светр, піджак), фасон і покрій (піджак з двома вилогами, пальто «реглан», шапка-вушанка тощо), колір, малюнок, назву тканини, а також ознаки, які виникли під час носіння та ремонту (наявність плям, латок, дірок, відіраного гудзика тощо). Крім цього, відзначається манера носити одяг, його відповідність зросту і тілобудові людини.

В описі взуття вказуються назва (туфлі, чоботи, черевики, сандалі), вид (чоловіче, жіноче, дитяче, цивільне, військове, спортивне), фасон (з каблуком (високим, низьким), без каблука, на застібку (типу «блискавка», «липучка» тощо), на шнурки, з халявами (високими, низькими)), колір, вид матеріалу (шкіра, шкірзамінник, тканина), а також ознаки, які виникли під час носіння та ремонту (подряпини, зношений каблук, фарбоване, пришита нова підощва).

Прикмети різних особистих речей (окуляри, прикраси, годинник, протези та інші кишенькові речі) складають невід'ємну час-

тину зовнішніх ознак людини і доповнюють характеристику її зовнішності.

Правильно зафіксовані прикмети одягу, взуття та інших речей сприяють успішному розшуку злочинців (особливо за «гарячими слідами»). При цьому необхідно враховувати, що окремі прикмети можуть бути навмисно змінені, а речі підкинута на місце події для того, щоб спрямувати слідство на помилковий шлях. Часто об'єктом розшуку є викрадені особисті речі людини.

У таких випадках необхідно давати більш детальний і повний опис.

Засоби та методи отримання інформації про зовнішні ознаки людини

Інформація про зовнішність людини може бути отримана під час проведення оперативно-розшукових і слідчих дій (за опитування, допиту, освідування, огляду місця події та окремих предметів, особистого спостереження). Необхідну інформацію можна отримати також із реєстраційних та облікових матеріалів осіб, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності, заарештованих і засуджених (фотоальбоми, фототеки, відеотеки, інформаційно-пошукова карта на особу (ПК – особа)).

Об'єм інформації про зовнішні ознаки насамперед залежить від мети їх використання (розшуку, впізнання, експертного дослідження) і категорії осіб (відомих або невідомих), відносно яких проводиться ототожнення.

Інформація про зовнішність людини широко використовується оперативними та слідчими працівниками органів внутрішніх справ:

- під час розшуку і затримання злочинців за прикметами, встановленими у проведенні оперативно-розшукових заходів і початкових слідчих дій;
- під час розшуку і затримання осіб, які втекли з місця відбування покарання і переховуються від слідства та суду;
- під час розшуку безвісти зниклих, реєстрації та впізнання трупів невідомих осіб;
- під час допиту потерпілих, очевидців злочину, свідків, які бачили злочинця, і можуть впізнати його за прикметами;
- під час перевірки документів, які засвідчують особу;
- під час проведення різних оперативних заходів (розвідопитування, особистого розшуку).

Збирання даних про зовнішність відомих осіб звичайно не становить особливих труднощів. Точні та детальні відомості про

зовнішність людини можна отримати з різних джерел, наприклад, з даних оперативних і криміналістичних обліків, облікових справ заарештованих, засуджених, із архівних справ, через опитування осіб, які добре знали особу, у спортивних організаціях, санаторіях, курортах, лікувальних закладах, військкоматах, відділеннях громадянства, паспортної та імміграційної служби. Отримання даних про зовнішність невідомої особи є складним завданням. У таких випадках основним джерелом є дані, отримані під час проведення оперативно-розшукових заходів та початкових слідчих дій (розвідопитування, допит свідків, очевидців, огляд слідів і речових доказів, документів, малюнків та ін.).

Виявлені дані, які характеризують зовнішність розшукуваної або невідомої особи, фіксуються різними засобами та методами.

Найбільш розповсюдженим методом є **уявний образ**, який являє собою відображення зовнішності однієї людини у свідомості іншої. З метою його фіксації використовують такі засоби і методи, як **опис і відтворення у портретах**.

Опис – один із найважливіших засобів фіксації зовнішності людини. Він може бути довільним і систематизованим.

Довільний опис застосовується в опитуванні та допитах свідків, очевидців, потерпілих і фіксується у відповідних оперативно-службових і процесуальних документах (пояснення, рапорти, орієнтування, протоколи допиту тощо).

Систематизований опис застосовується, головню, для використання в різних пошукових системах (картотеках осіб, безвісти зниклих, невпізнаних трупів), а також у проведенні портретної ідентифікації особи.

В оперативно-розшуковій та слідчій практиці для відтворення зовнішності особи складають **суб'єктивні портрети**, які становлять собою отримані на основі показів свідків зображення обличчя та фігури людини.

У криміналістиці відомі такі різновиди суб'єктивних портретів: мальовано-суб'єктивний, композиційно-мальований та фотокомпозиційний (фоторобот).

Мальовано-суб'єктивний портрет є набором малюнків обличчя, виготовлених відповідними спеціалістами зі слів очевидців. Сюди ж належать живописні портрети, силуети, вирізані з різних матеріалів.

Композиційно-мальований портрет складається із заздалегідь виготовлених стандартних малюнків елементів зовнішності людини.

Композиційно-мальовані портрети можуть виготовлятися за допомоги спеціальної системи типу ІКМ (*індентифікаційний комп-лект малюнків*) та альбому одномасштабних малюнків елементів зовнішності людини.

Фотокомпозиційний портрет (фоторобот) це монтаж фото-знімків елементів обличчя різних людей. У сучасних умовах фото-композиційний портрет складається з використанням комп'ютерних програм композиції суб'єктивних портретів. У пам'ять комп'ютера вводять елементи ознак зовнішності з альбому-реєстра системи ІКМ-портрет. Складаючи портрет, спеціаліст-криміналіст проектує на екран мальовані ознаки, вибирає зі слів очевидця схожі та конструює портрет. Складений портрет подається до розшукового орієнтування. Виявлені збіги чи розбіжності в порівнюваних портретах повинні підтверджуватися описом (словесним портретом) розшукованої особи.

У сучасних умовах також складають **психологічний портрет** особи. За слідами, які виявлені на місці події, та способом учинення злочину часто можна встановити належність злочинця до певної категорії осіб: неповнолітніх, військовослужбовців, рецидивістів, душевнохворих, а також створити уявний образ злочинця (зовнішність, професія, психічний стан, темперамент, особливості характеру).

Так, підставами для висунення версії про вчинення злочину неповнолітнім можуть бути дані про типові для підлітків розміри слідів рук, ніг, зубів; відомості про характер дій злочинця (відсутність послідовності, логічності дій, немотивована жорстокість, зміст написів, записок тощо); загублені предмети одягу та взуття, викрадення спиртних напоїв, сонцезахисних окулярів, комп'ютерних дисків, відеокасет тощо поряд із залишенням більш цінних речей.

Про вчинення злочину рецидивістом свідчать предмети, які за своїм характером могли належати досвідченому злочинцю, або особі, яка відбувала покарання у місцях позбавлення волі (набір відмичок, виготовлена засудженими зброя тощо), а також учинення злочину з особливою жорстокістю, нетипове нанесення ударів холодною зброєю, садизм, звірячий характер злочинних дій.

На вчинення злочину душевнохворою людиною можуть вказувати особлива жорстокість злочинних дій, непоправне понівечення обличчя жертви, розчленування трупа, розташування трупа в певному положенні, а також переміщення його у визначені місця, немотивована поведінка або невідповідність мотивів злочину механізмові його вчинення, сексуальні збочення, написи, виконані кров'ю та іншими виділеннями людини, залишення на місці вчинення злочину ритуальних предметів тощо.

Контрольні питання

1. *Що таке криміналістична габітоскопія, предмет її вивчення?*
2. *Що таке ознаки зовнішності?*
3. *Які види таких ознак Ви знаєте?*
4. *Що таке особливі прикмети?*
5. *Що таке словесний портрет?*
6. *Якими є правила складання словесного портрету?*
7. *Якими є правила опису анатомічних ознак людини?*
8. *Якими є правила опису особливих прикмет людини?*
9. *Якими є правила опису функціональних ознак людини?*
10. *Якими є правила опису одягу, взуття та інших особистих речей людини?*
11. *Сфера застосування інформації про зовнішність людини.*
12. *Методи збирання інформації про зовнішність людини.*

Теми рефератів

1. *Поняття і наукові основи ототожнення людини за її ознаками зовнішності.*
2. *Характеристика ознак зовнішності людини, їхні ідентифікаційні значення та класифікація.*
3. *Сучасні можливості отримання інформації про зовнішність людини.*
4. *Поняття і значення судово-портретної експертизи.*

ТЕМА 8

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТРАСОЛОГІЯ (СЛІДОЗНАВСТВО)

Трасологія, або криміналістичне дослідження слідів, – як розділ криміналістики, де вивчаються сліди, види слідів, що їх виявляють на місці події в різних їхніх видах, станах і формах. Оцінювання і дослідження слідів у подальшому дозволяє ефективно встановлювати причини та умови скоєння злочину, встановлювати винних осіб, будувати версії, визначати тактику й методику проведення розслідування і попередження злочинів.

У практичній роботі кожен працівник ОВС повинен володіти навичками виявлення, роботи зі слідами, які залишилися після скоєн-

ня злочину на місці події, знати, як зберегти їх від пошкодження, погодних та інших несприятливих умов, вміти визначати за слідами час скоєння злочину, обставини, умови, кількість учасників, спосіб скоєння злочину та інші обставини.

У криміналістиці сліди, що залишаються після вчинення злочину, вивчаються з метою швидкого його розкриття, виявлення злочинців, встановлення істини у справі. Дослідження слідів має також важливе криміналістичне значення, оскільки допомагає встановити знаряддя злочину, отримати відомості про злочинця, визначити механізм злочинної події. Вивчення матеріально-фіксованих слідів (слідів-відображень) здійснює трасологія – криміналістичне вчення про сліди.

Трасологія – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає матеріально фіксовані сліди, закономірності їх утворення та розробляє методи і науково-технічні засоби їх виявлення, фіксації, вилучення і дослідження.

Трасологія базується на таких наукових положеннях:

1) об'єкти матеріального світу індивідуальні. Кожен об'єкт індивідуальний і тотожний тільки самому собі. Індивідуалізація об'єкта здійснюється за збігом загальних і окремих ознак;

2) за певних умов зовнішня будова одного об'єкта може відобразитися на іншому. Точність відображення залежить від фізичних властивостей слідоутворювального і слідоприймального об'єктів, механізму слідоутворення. За матеріально фіксованими слідами можлива ідентифікація (встановлення тотожності) об'єкта, який їх залишив;

3) відносна стійкість об'єктів. Об'єктами механічної контактної взаємодії можуть бути тільки тверді тіла, які мають достатньо стійкі зовнішні ознаки;

4) відображення у сліді зовнішньої будови предмета є перетвореним (має вид негативу). У сліді ознаки зовнішньої будови предмета переважно мають дзеркальне відображення.

Криміналістичне значення слідів визначається існуванням причинного зв'язку з подією злочину, у трасології за слідами можна встановити:

1) індивідуальну тотожність об'єкта, яким утворений слід (ідентифікувати об'єкт);

2) групову належність об'єктів (тип, клас, рід, вид, різновид);

3) механізм і умови виникнення слідів, слідоутворення (вид сліду, напрямок і кут взаємодії об'єктів тощо);

4) окремі обставини злочинної події (спосіб проникнення у житло, кількість учасників події, їхні анатомо-фізіологічні особливості, напрямок пересування злочинців, використання транспортних засобів, орієнтовно час вчинення злочину та ін.).

Трасологічні дослідження дозволяють вирішувати ідентифікаційні та діагностичні завдання.

Вчинення багатьох злочинів супроводжується певними змінами у навколишньому середовищі. Такі зміни прийнято називати *слідами злочину*. Слід являє собою відображення злочинних дій, окремих елементів злочинного акту. У криміналістичному розумінні цінність слідів обумовлена існуючою залежністю між злочином та його відображенням (слідами). Історично використання слідів з метою розкриття злочинів відомо з давніх часів (особливо це стосується держав Стародавнього Сходу: Індії, Китаю, Японії).

У сучасній криміналістиці поняття сліду розглядається за кількома аспектами. У *широкому* розумінні слід – це результат будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок учинення злочину: матеріально фіксовані зміни одного об'єкта на іншому; поява або зникнення тих чи тих предметів, порушення початкового розміщення, місця, стану різних об'єктів (наприклад, загублені злочинцем на місці події власні речі, уламки розбитого віконного скла). Сліди в широкому розумінні охоплюють: комплекси елементів, властивих певним подіям (сліди дорожньо-транспортної події, сліди пожежі тощо); зміни обстановки (поява або зникнення предметів, зміна місця їх розташування); зміна вигляду або стану предмета (зламаний замок). На сучасному етапі розвитку криміналістики як сліди розглядаються: звукові сліди, запахові сліди, сліди-мікрочастки, сліди-речовини, сліди генетичного коду людини.

Традиційно трасологія вивчає сліди тільки у *вузькому* розумінні, а саме: матеріально фіксовані відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому (сліди-відображення). Сліди-відображення виникають внаслідок взаємодії двох об'єктів і мають достатньо широке розповсюдження: це – сліди рук людини, ніг, взуття, зубів, транспортних засобів, знарядь та інструментів тощо. Сліди-відображення є *головним предметом* вивчення у трасології.

Механізм слідоутворення – система компонентів процесу утворення слідів-відображень. Такий механізм може бути різним: слідоутворення може здійснюватись у результаті фізичних, хімічних, біологічних та інших процесів. Матеріально фіксовані сліди виникають у результаті механічної контактної взаємодії двох об'єктів:

один об'єкт утворює слід (той, який залишив слід) – *слідоутворювальний об'єкт*, інший – сприймає зміни (на якому утворився слід) – *слідосприймальний*. Ділянки поверхні об'єктів, якими вони стикаються під час утворення сліду, називаються *контактними поверхнями*, а факт взаємодії – *слідовим контактом*. Сліди завжди залишаються на слідосприймальних об'єктах.

Слід виникає за умови, що слідоутворювальний об'єкт є твердішим, ніж слідосприймальний, і діє з такою силою, яка зможе викликати його відбиття. Утворення слідів за взаємодії слідоутворювального і слідосприймального об'єктів залежить від низки чинників: твердості об'єктів, напрямку взаємодії, розташування об'єктів, сили і характеру взаємодії.

У трасології сліди класифікуються за різними підставами. Залежно від роду слідоутворювального об'єкта вирізняють сліди людини, сліди тварин, сліди предметів. Що ж до конкретних слідоутворювальних об'єктів, то найчастіше трапляються сліди рук, ніг, зубів, транспортних засобів, знарядь злочину та інструментів. Залежно від механізму утворення слідів розрізняють сліди об'ємні та поверхневі, статичні й динамічні, локальні та периферичні.

Об'ємні (вдавлені) сліди відображають зовнішню будову слідоутворювального об'єкта в об'ємі, тобто в усіх трьох його вимірах – за довжиною, шириною і глибиною. Вони виникають від вдавлення слідоутворювального об'єкта у слідосприймальну поверхню, яка при цьому деформується. Достатньо часто об'ємні сліди утворюються на слідосприймальній поверхні (наприклад, ґрунті, деревині, пластиліні, снігу) в результаті натискання або удару (сліди взуття на снігу, сліди пальців рук на пластиліні та ін.).

Об'ємний слід дає змогу уявити зовнішню будову та окремі елементи слідоутворювального об'єкта. Якість сліду залежить від властивостей речовини слідосприймальної поверхні, сили і напрямку натискання (удару), інших умов слідоутворення.

Поверхневі (площинні) сліди виникають в результаті змін, що відбуваються на поверхні слідосприймального об'єкта (за двома вимірами – довжиною і шириною). Обидва об'єкти, що беруть участь у слідоутворенні, за твердістю приблизно однакові. До поверхневих слідів можуть бути віднесені, наприклад, сліди пальців рук на поверхні меблів, сліди босих ніг на паркетній підлозі, сліди протектора транспортного засобу на асфальті.

Поверхневі сліди звичайно поділяють на два види: сліди нашарування і сліди відшарування. *Сліди нашарування* формуються внаслідок накладення на слідосприймальний об'єкт речовини, яку

має на собі слідоутворювальний об'єкт (потожирові сліди пальців рук, сліди, залишені забрудненою підошвою взуття, та ін.).

Відображення рельєфу контактної поверхні у поверхневих слідах нашарування відбувається за рахунок речовин, які містяться на його випуклих частинах (наприклад, сліди паливно-мастильного матеріалу від протектора шини автомобіля на асфальті – **позитивний слід**), або сліди ґрунту від заглиблень рельєфу підошви взуття – **негативний слід**).

Сліди відшарування формуються з речовини, частки якої відокремлюються від слідосприймального об'єкта і залишаються на слідоутворювальному об'єкті (наприклад, сліди пальців рук, утворені на вкритій порошком або свіжопофарбованій поверхні).

Поверхневі сліди можуть бути видимими і невидимими. *Видимі сліди* – це такі, які можна виявити способом безпосереднього візуального сприйняття, а *невидимі* – виявлення і сприйняття яких передбачає застосування спеціальних засобів або пристосувань.

Залежно від стану об'єктів на момент слідоутворення виникають статичні або динамічні сліди.

Статичні сліди виникають у момент спокою (статика), який настає під час механічної взаємодії слідоутворювального і слідосприймального об'єктів, що контактують у перпендикулярному напрямку. У більшості випадків такі сліди зберігають зовнішні ознаки слідоутворювального об'єкта, відображають його без істотних спотворень, тому їх називають також відбитками (відтисками). Типовими прикладами статичного сліду є відбиток пальця руки з відображенням папілярного візерунка та відбиток підошви взуття на ґрунті. Різновидом статичних слідів є сліди кочення, які утворюються за прокатування слідоутворювального об'єкта по поверхні слідосприймального (наприклад, слід протектора транспортного засобу, утворений за поступально-обертального руху якою-небудь поверхнею).

Динамічні сліди виникають в результаті руху одного чи обох об'єктів слідоутворення. Кожна точка утворювальної поверхні залишає слід у вигляді лінії (траси). До динамічних можуть бути віднесені сліди розрубу, розпилу, ковзання, свердління, різання, тертя тощо.

Залежно від місця, на якому сталися зміни слідосприймального об'єкта, розрізняють *локальні та периферичні* сліди.

Локальні сліди виникають у межах контакту взаємодіючих об'єктів (наприклад, слід босої ноги в межах контакту з поверхнею підлоги). Навколо локального сліду поверхня слідосприймального об'єкта залишається незмінною.

Периферичні сліди виникають за межами контактної взаємодії слідоутворювального і слідоприймального об'єктів (наприклад, слід від предмета на вкритій пилом поверхні стола, утворений «на периферії», навколо предмета, за його межами).

Сліди бувають механічного, хімічного, біологічного, термічного походження. У криміналістиці переважно вивчаються сліди механічної дії, як найпоширеніші об'єкти трасологічного дослідження.

Виникнення та розвиток дактилоскопії пов'язані з іменами дослідників Великої Британії Вільяма Гершеля, Генрі Фолдса, Френсіса Галтона, Едварда Генрі. Сучасний стан криміналістики дає можливість з високою достовірністю встановити особу за слідами її долоней чи пальців рук. Сліди рук, що виявлені на місці події, є незаперечним доказом того, що певна особа була на цьому місці. Останнім часом в Україні висловлювалися пропозиції щодо необхідності введення системи загального дактилоскопіювання та створення відповідного банку даних.

Дактилоскопія – розділ трасології, що вивчає властивості й будову папілярних візерунків з метою використання їхніх відбитків для ототожнення особи і розкриття злочинів.

У криміналістиці важливе значення надається слідам рук, оскільки:

- 1) контактування руки з яким-небудь об'єктом відбувається переважно поверхнею долоні;
- 2) на пальцях і долонях рук є потожирові виділення, які залишають сліди нашарування;
- 3) шкіра руки має специфічні властивості.

Основними властивостями папілярних ліній є їхня індивідуальність, стійкість і відновлюваність. Індивідуальність папілярних візерунків полягає в тому, що у кожної людини є свої малюнки папілярних ліній, будова яких має таку сукупність ознак, яка дозволяє відрізнити один візерунок від іншого.

Стійкість папілярних візерунків виявляється в тому, що протягом усього життя людини їхня будова не змінюється. В експертній практиці мали місце випадки пересадження злочинцям, які перебували на дактилоскопічному обліку, ділянок шкіри папілярного візерунка. Однак і в цих випадках є певні ознаки, що дозволяють встановити факт пересадження шкіри та ідентифікувати особу. Ушкоджений епідерміс через певний час відновлюється у початковому вигляді, а ушкодження дерми призводить до порушення папілярних ліній та утворення шрамів або рубців.

На різних ділянках долонної поверхні папілярні лінії утворюють різні за складністю візерунки. Більшість узорів на нігтьових фалангах пальців складається з трьох потоків папілярних ліній: а) внутрішній малюнок у вигляді петель, кругів, завитків чи інших фігур; б) верхній потік зовнішнього малюнка; в) нижній потік зовнішнього малюнка; г) дельта – місце зближення чи з'єднання всіх трьох груп папілярних ліній; д) основа, яка підкреслює малюнок.

Папілярний візерунок – узор на нігтьових фалангах пальців рук, утворений папілярними лініями. Папілярні візерунки поділяються на три основні типи: дугові, петльові та завиткові.

Дугові папілярні візерунки є найпростішими за будовою і складаються з одного-двох потоків папілярних ліній, які беруть початок біля одного бічного краю пальця та продовжуються до другого, утворюючи в середній частині візерунка дугоподібні фігури. Дугові візерунки становлять близько 5% загальної кількості пальцевих візерунків.

Петльові папілярні візерунки складаються не менше ніж із трьох потоків ліній, мають одну дельту, а в їхньому внутрішньому малюнку є хоча б одна папілярна лінія, що утворює вільну петлю. Петльові візерунки становлять близько 65% загальної кількості пальцевих візерунків.

Завиткові папілярні візерунки найскладніші за будовою, їхній внутрішній малюнок має хоча б одне коло, повний оберт спіралі або хоча б одне півколо, опуклість якого звернена до основи візерунка. Завиткові візерунки мають дві дельти (іноді три-чотири). Завиткові візерунки переділяються на кругові, спіралеподібні та інші. Завиткові візерунки становлять близько 30% загальної кількості візерунків.

На місці події *трапляються* такі види слідів пальців рук, як об'ємні (утворюються на пластичних речовинах) і поверхневі (видимі, слабковидимі та невидимі; відшарування і нашарування). Поверхневі сліди рук можуть бути безбарвними або забарвленими. Механізм утворення слідів та їхній вид обумовлюють техніку їх виявлення.

Способи виявлення слідів рук. У пошуках слідів рук на місці події необхідно уявляти, яких предметів міг торкатися злочинець. Виявлення об'ємних і забарвлених слідів не викликає значних труднощів. Поверхневі сліди рук виявляють:

- оглядом у косопадних променях;
- оглядом у проникному світлі (якщо об'єкт огляду прозорий);
- обробленням поверхні дактилоскопічними порошками;
- окурюванням парами йоду;

використанням хімічних реактивів (розчинів азотнокислого срібла, нінгідрину та алоксану).

Об'ємні сліди виявляють візуальним оглядом.

Фізичні способи виявлення слідів рук засновані на здатності потожирового сліду утримувати частки іншої речовини (порошка). Існує загальне правило про те, що слідчий або спеціаліст повинні по можливості уникати застосування порошоків з метою виявлення слідів на місці події, а вилучати предмети разом із виявленими слідами. Якщо немає такої можливості у виявленні та вилученні слідів рук, то виникає необхідність у застосуванні дактилоскопічних порошоків та копіюванні слідів.

Дактилоскопічні порошки – порошки, які використовуються для виявлення невидимих або слабковидимих потожирових слідів рук (двооксид титану, порошки алюмінію та заліза, сажа, графіт). Серед них розрізняють магнітні та немагнітні, прості та складні, темні та світлі.

Найбільш відомі такі магнітні порошки, як «Агат», «Сапфір», «Рубін», «Малахіт», «Топаз» та ін. Існують універсальні суміші порошоків, що придатні для забарвлення слідів на різних поверхнях. Принцип використання порошоків полягає в тому, що потожирові виділення на відбитках пальців рук тривалий час залишаються зволоженими, тому до них прилипають частинки порошоків. Слід на темній поверхні забарвлюють світлим порошком, а на світлій – темним.

До фізико-хімічних способів виявлення слідів рук належить також оброблення поверхні об'єкта парами йоду. Окурювання парами йоду не знищує слідів і не відкидає в разі неуспіху застосування інших методів. Сліди забарвлюють парами йоду за допомоги йодної трубки. Таким способом добре виявляють сліди рук на найрізноманітніших поверхнях: папері, картоні, дереві, пластмасі, лакованих меблях. Однак сліди, що виявлені за допомоги парів йоду, швидко знебарвлюються внаслідок швидкого випаровування парів йоду (протягом 10–15 хв). Забарвлені парами йоду сліди фіксують фотографуванням, а в деяких випадках закріплюють на поверхні розчином крохмалю або порошком заліза.

Для виявлення слідів пальців рук використовують також пари ціанакрилової кислоти.

Хімічні способи засновані на взаємодії деяких складових частин потожирової речовини з певними хімічними реактивами і таким чином забарвлюють сліди рук. Найбільше розповсюдження отримали такі хімічні реактиви, як водний розчин азотнокислого

срібла (5–10%), розчин нінгідрину (0,2–2%) або алоксану в ацетоні (1%), розчин бензидину у перекисі водню. Робота з хімічними реактивами провадиться в лабораторних умовах. Таким способом добре виявляються давні сліди рук на папері.

Способи фіксації слідів рук:

- 1) основний спосіб – опис у протоколі;
- 2) фотографування;
- 3) копіювання слідів.

Після виявлення слідів рук їх необхідно сфотографувати, а потім описати у протоколі слідчого огляду. У протоколі зазначається: на якому предметі виявлено сліди та їхнє місце; розташування слідів на об'єкті; характер і стан поверхні об'єкта; вид сліду; розміри кожного сліду; які способи виявлення і фіксації використовувалися; яким чином упаковано об'єкти зі слідами.

Копіювання потожирових слідів, забарвлених дактилоскопічними порошками, здійснюється на спеціальну слідокопіювальну (дактилоскопічну) плівку (темну або світлу). Для копіювання об'ємних слідів рук використовують полімерні матеріали: силіконові пасти «К», «У-4», «СКТН-1».

Упакування предметів зі слідами рук. Вилучені предмети зі слідами рук повинні бути певним чином упаковані. Способи упакування: циліндричні предмети (наприклад, склянку) можна помістити між двома дощечками, які перев'язують шпагатом; предмет може бути затиснутий листами картону, поміщений у коробку, яка перев'язується шпагатом. Дактоплівку зі скопійованими слідами рук поміщають у конверт.

Сутність дактилоскопічної експертизи. Дактилоскопічна експертиза (експертиза слідів рук) є різновидом трасологічної експертизи, основним завданням якої є ідентифікація особи за слідами рук, залишеними на місці події.

Для проведення дактилоскопічної експертизи слід підготувати: постанову про призначення експертизи; протокол огляду місця події (інші матеріали кримінальної справи); досліджувані об'єкти зі слідами або сліди, перенесені на плівки, фотознімки слідів тощо; зразки для порівняння.

Типовими питаннями, що їх вирішує дактилоскопічна експертиза, є такі: чи залишено сліди рук цією особою; чи залишені сліди рук, вилучені з місця події, однією особою; чи є на цій предметі сліди рук і чи придатні вони для ідентифікації або визначення

родової (групової) належності; якою рукою і якими пальцями руки залишено сліди; які особливості мають руки людини, яка залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів тощо); якими ділянками поверхні долоні залишено сліди; внаслідок якої дії залишено слід (хапання, торкання тощо).

Основним завданням процесу експертного дослідження з метою ідентифікації є виявлення і вивчення загальних та окремих ознак зовнішньої будови, які відбиті у сліді та притаманні об'єктові.

Під час експертного дослідження слідів рук використовуються дактилоскоп і сучасні комп'ютерні автоматизовані дактилоскопічні ідентифікаційні системи (АДІС) «Сонда», «Дакто – 2000».

Порівняння ознак здійснюється з метою встановлення збігу або відмінностей щодо кожної ознаки та їх сукупності. Порівняльне дослідження папілярного візерунка дозволяє дійти висновку про наявність або відсутність тотожності.

Сліди ніг і взуття – відбитки морфологічних особливостей будови ніг, шкірного рельєфу (або рельєфу шкарпеток, панчох, підошви взуття). Види слідів ніг (взуття) поділяються на об'ємні (утворюються на поверхні ґрунту) і поверхневі (видимі, невидимі), статичні та динамічні. Об'єктом трасологічного дослідження можуть бути сліди ніг людини, сліди взуття і доріжка слідів.

Сліди босої ноги бувають об'ємні й поверхневі; в них вирізняють пальці, плюсневу частину, звід і п'ятку. На поверхні ступні розташовані папілярні лінії, які утворюють певні візерунки. За статичними слідами босої ноги можна встановити особу, яка їх залишила.

На місці події може бути виявлено *одиначний слід* або кілька послідовно залишених слідів ніг чи взуття. *Доріжка слідів ніг* – це група слідів ніг людини, яка складається з кількох (три та більше) послідовно розташованих відбитків босих ніг або взуття. Елементи доріжки слідів ніг: лінія напрямку руху; лінія ходьби; довжина кроку; ширина кроку; кут розгортання стопи. Доріжка слідів ніг має діагностичне значення (дозволяє дійти висновку про напрямок, швидкість і характер пересування, зріст, стать, фізичний стан і приблизний вік, фізичні вади, професію).

Способи фіксації слідів ніг (взуття): опис у протоколі; фотографування; копіювання; виготовлення зліпків (із гіпсу, пасти «К», «СКТН»); складання схем і замальованок.

У протоколі слідчого огляду слід зазначити: місце і час виявлення слідів; на якій поверхні вони виявлені (пісок, глина, сніг, асфальт тощо); вид сліду (об'ємний, поверхневий); форма (сліди черевиків,

чобіт, босої ноги); розміри сліду; індивідуальні особливості підошви; дані вимірів елементів доріжки слідів; спосіб виявлення і фіксації сліду; спосіб вилучення сліду та його упакування.

Сліди ніг (взуття) фотографуються за правилами масштабно-го знімання. Об'ємні сліди ніг на снігу фотографують із жовтим світлофільтром. Доріжка слідів фотографується панорамним методом.

Під час огляду одиночного сліду взуття підлягають вимірюванню такі параметри: 1) довжина сліду; 2) довжина і ширина підметки; 3) довжина і ширина проміжної частини; 4) довжина і ширина підбора.

Завжди необхідно намагатися вилучити слід у натурі. Якщо це неможливо, вдаються до копіювання слідів ніг.

Виготовлення зліпків. Після фотографування та опису у протоколі слідів із них виготовляють зліпки, використовуючи при цьому гіпс, полімерні матеріали.

Порядок виготовлення гіпсового зліпка: зі сліду видаляють сторонні предмети; готують арматуру для каркаса (за довжиною і шириною) та бірку; роблять розчин гіпсової маси; заповнюють слід насипним, наливним або комбінованим способом; після затвердіння зліпка його видаляють і промивають чистою водою.

Наливний спосіб. У посуд невеликими дозами насипають сухий гіпс, рівномірно перемішуючи до утворення «сметаноподібної» маси.

Заливають у слід гіпсову масу на 10–15 мм, розміщають арматуру, потім виливають іншу частину гіпсового розчину. Для виготовлення одного зліпка необхідно мати 0,5 л води і 0,5–0,7 кг медичного гіпсу. Якщо сліди взуття залишено на снігу, рекомендується застосовувати комбінований спосіб.

Слід покривається невеликим шаром сухого гіпсу, а потім виливають гіпсовий розчин. У цьому випадку розчин має відповідати температури повітря (у воду додають сніг, лід), а за дуже низької температури розчин гіпсу роблять на антифризі (суміш води з етиленгліколем).

Якщо сліди взуття залишено на сипучому ґрунті, їх попередньо укріплюють, розприскуючи навколо них на відстані 30–50 см лак з аерозольного балончика, а потім застосовується наливний спосіб.

Якщо в сліді є вода, рекомендується застосовувати насипний спосіб або видалити воду за допомогою гумової груші. Для цього в слід насипають на 2–2,5 мм сухого гіпсу, кладуть арматуру, поверх

знову насипають стільки ж гіпсу і крізь зволожену марлю ллють воду, поки вона не буде на його поверхні. Поверхневі сліди-нашарування копіюють на глянцевий фотопапір чи дактилоплівку, а на нерівних поверхнях копії виготовляють за допомоги полімерних матеріалів – паст «К», «У-4», «СКТН-1».

Сліди знарядь злому – сліди, залишені різними засобами, які використовувалися злочинцем для відкриття сховищ і руйнування перепон. Сліди знарядь злому поділяють на такі види: сліди натискання, сліди ковзання (тертя), сліди різання, розпилу, розрубку і свердління. Залежно від умов слідоутворення вони можуть бути об'ємними та поверхневими, статичними і динамічними. Сліди знарядь злому та інструментів виявляють на зламаних вікнах, дверях, проламаних підлогах або стелях, на замикальних пристроях.

Знаряддя злому – будь-який твердий предмет (металевий прут, лом, труба, сокира тощо), який може бути використаний для подолання перешкод. Звичайно застосовується різний столярний або слюсарний інструмент, металеві предмети.

До особливої групи знарядь злому належать спеціально виготовлені для злочинних намірів інструменти та пристрої: «гусяча лапа», «фомка», «відмички» та ін.

Фіксація слідів здійснюється за загальними правилами у протоколі слідчого огляду, де відображається, що зламано, з якого матеріалу виготовлено цей об'єкт, де він розташований, які на ньому пошкодження, їхні розміри, контур, форма, механізм утворення, вид слідів, наявність у них сторонніх речовин тощо. Виявлені на місці події знаряддя злому підлягають ретельному огляду і опису у протоколі. Сліди знарядь злому та інструментів необхідно сфотографувати за правилами масштабного знімання. Дрібні сліди-відображення доцільно фотографувати методом макрознімання.

Способи фіксації слідів знарядь злому: 1) опис у протоколі; 2) фотографування; 3) виготовлення схем; 4) копіювання; 5) виготовлення зліпків.

Для виготовлення зліпків використовуються різні матеріали: пластилін, гіпс, синтетичні матеріали – пасти «К», «У-4», «СКТН-І», зуболікарські зліпкові маси (стиракрил, стенси, дентол, тіодент). Виготовлені зліпки слід упакувати та опечатати.

Дослідження слідів знарядь злому та інструментів дозволяє з'ясувати механізм злому, навички злочинця, встановити групову належність знаряддя, яке було застосовано, або ідентифікувати його.

Сліди транспортних засобів – сліди, які відображають зовнішню будову частин транспортного засобу: сліди-відображення (сліди коліс на ґрунті); предмети, що відокремилися від транспортного засобу (частки фарного скла); речовини (плями мастила).

Колісний транспорт залишає сліди статичного походження – сліди кочення, а під час різкого гальмування утворюються сліди динамічного походження – сліди гальмування. Сліди автотранспорту залишаються у вигляді відбитків протектора. Вони можуть бути об’ємними (на снігу, глині, іншому ґрунті) і поверхневими (на асфальті).

За слідами транспортного засобу можна: визначити групову належність (тип, марку, модель); ототожнити транспортний засіб або його частину; встановити деякі обставини розслідуваної події {напрямок руху, довжину шляху гальмування, швидкість гальмування, механізм і характер ушкоджень та ін.}. Вивчення слідів дозволяє встановити: колю (відстань між середніми лініями слідів колес, установлених на одній осі), базу (відстань між передньою та задньою осями), кількість осей та колес, ширину бігової доріжки, довжину кола колес.

Способи фіксації слідів транспортних засобів: 1) опис у протоколі; 2) фотографування; 3) виготовлення схем, замальованок; 4) копіювання; 5) виготовлення зліпків.

У протоколі слідчого огляду необхідно зазначати: місце слідів і час їх виявлення; вид і стан ґрунту або покриття дороги, де виявлено сліди; вид слідів (об’ємні, поверхневі); кількість слідів, їх розташування між собою; ширину кожного сліду; глибину об’ємних слідів стосовно поверхні дороги; розмір колії; форму малюнка протектора шин, їхні розміри, індивідуальні особливості; довжину сліду одного оберту колеса; довжину шляху гальмування; ознаки напрямку руху; ознаки шляху гальмування і ступінь його відображення.

Поверхневі сліди протектора можуть бути скопійовані на фотопапір або прошкурену листову гуму. У випадку виявлення слідів на картоні, фанері, папері, одязі потерпілого вони вилучаються в натурі.

З об’ємних слідів транспортних засобів виготовляють гіпсові зліпки (зліпки повинні бути завдовжки 600–700 мм). Для фіксації окремих деталей використовують полімерні матеріали.

Отже, трасологія вивчає матеріально фіксовані сліди, закономірності їх утворення та розробляє прийоми, методи і науково-технічні засоби їх виявлення, фіксації, вилучення й дослідження, резуль-

тати якого дають можливість працівникам правоохоронних органів зробити висновки про механізм їх утворення, скласти версії щодо способу скоєння злочину, механізму його вчинення, обставин, умов і причин скоєння злочину, що, своєю чергою, дає можливість оперативно та ефективно встановити осіб, їхню участь і вину у скоєнні злочину, а в кінцевому результаті повно, всебічно та об'єктивно провести розслідування злочину.

Контрольні питання

1. *Предмет, система і завдання криміналістичної трасології. Механізм утворення слідів та їх класифікація у криміналістиці.*
2. *Дактилоскопія як криміналістичне вчення. Типи і види папілярних візерунків пальців рук людини та їхні властивості.*
3. *Техніко-криміналістичні засоби і прийоми виявлення та вилучення слідів рук людини під час огляду місця події.*
4. *Процесуальні вимоги щодо опису виявлених слідів рук у протоколі огляду та їх технічного оформлення.*
5. *Використання вилучених з місця події слідів рук у криміналістичних обліках та їхнє доказове значення в установленні та ідентифікації злочинців.*
6. *Мета і правові підстави дактилоскопіювання живих осіб і трупів.*
7. *Технологія дактилоскопіювання осіб, затриманих за підозрою у вчиненні злочину.*
8. *Технологія одержання зразків відбитків пальців рук потерпілих і свідків.*
9. *Питання, що вирішуються дактилоскопічною експертизою.*
10. *Різновиди слідів ніг людини та їхнє значення в розслідуванні злочинів.*
11. *Доріжка слідів ніг та її елементи.*
12. *Прийоми виявлення та фіксації слідів ніг і транспортних засобів під час огляду місця події.*
13. *Питання, що вирішуються трасологічною експертизою.*
14. *Різновиди злочинського знаряддя, слідів знарядь зламу та прийоми виявлення і фіксації цих об'єктів під час огляду житлових і службових приміщень, вантажних автомобілів, залізничних вагонів і контейнерів.*
15. *Замки і замикальні пристрої та особливості їх дослідження.*
16. *Пломби, їхні різновиди і способи зламу, маскування вчинених дій та прийоми виявлення і фіксації слідів зламу.*

Теми рефератів

1. *Значення трасології на сучасному етапі боротьби зі злочинністю.*
2. *Сучасні напрямки трасологічних досліджень.*
3. *Нові засоби та методи виявлення, фіксації, вилучення та дослідження слідів у криміналістиці.*
4. *Латентні сліди та засоби їх дослідження.*

ТЕМА 9

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЇ, БОЄПРИПАСІВ ТА СЛІДІВ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ (СУДОВА БАЛІСТИКА)

Історія застосування вогнепальної зброї починається з XIV ст., коли її вперше було використано у битві біля Креси (1346 р.). Спершу вогнепальна зброя призначалася винятково для ведення бойових дій, а згодом з'явилася мисливська, спортивна зброя, яку досить часто використовують у злочинних цілях. Незважаючи на певні обмеження, деякі громадяни мають доступ до вогнепальної зброї, що створює передумови для її використання у протиправних цілях. Це, безперечно, створює суспільну небезпеку випадків, пов'язаних із застосуванням ручної вогнепальної зброї, і служить підставою для проведення передбаченого законом розслідування.

У кримінальному законодавстві України передбачено чимало злочинів, вчинення яких пов'язане із застосуванням вогнепальної та холодної зброї. Серед таких злочинів, що спрямовані, зокрема, проти громадської безпеки, життя, здоров'я і власності громадян, слід відзначити бандитизм, умисне вбивство, розбій, погрозу вбивством.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» від 26 квітня 2002 р. № 3 з метою правильної кваліфікації дій винних осіб дано визначення вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв та вибухових речовин, а також роз'яснення незаконних дій з ними та кримінальної відповідальності за порушення правил їх обігу. Відповідно

до Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., наказу МВС України «Про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу ОВС України» від 25 листопада 2003 р. № 1444 працівники органів внутрішніх справ повинні знати порядок та умови застосування зброї, заходи безпеки під час поводження з табельною вогнепальною зброєю.

Необхідною умовою успішного виконання цих завдань є знання будови ручної вогнепальної зброї, боеприпасів, холодної зброї, їхніх призначення та бойових властивостей, закономірностей виникнення слідів їхньої дії, способів, методів і засобів виявлення, збирання і дослідження цих об'єктів як речових доказів для одержання доказової інформації в розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів.

Криміналістичне дослідження зброї, вибухових речовин, вибухових пристроїв і слідів їх застосування є одним із головних напрямів дослідження в сучасній криміналістиці.

Криміналістичне зброєзнавство – специфічна галузь криміналістичного вчення про вогнепальну, холодну, газову та інші види зброї, які мають зв'язок зі злочинною поведінкою (діяльністю), а також про матеріали, засоби виготовлення, перероблення, сліди злочинного застосування та обіг зброї.

Головним завданням криміналістичного зброєзнавства є розроблення засобів, прийомів і методів виявлення, фіксації, вилучення і дослідження вказаних об'єктів і рекомендацій щодо їх реалізації у кримінальному судочинстві.

Сучасна система криміналістичного зброєзнавства складається з трьох галузей: судової балістики; криміналістичного дослідження холодної зброї; криміналістичного дослідження вибухових пристроїв та вибухових речовин.

У сферу оперативно-розшукової та слідчої діяльності органів внутрішніх справ під час розкриття і розслідування деяких видів злочинів нерідко потрапляє вогнепальна, холодна зброя, боеприпаси і сліди їх застосування.

Судова балістика – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає ознаки вогнепальної зброї та боеприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування, розробляє засоби і методи збирання й дослідження таких слідів для встановлення певних обставин розслідуваних злочинів, а також рекомендацій що-

до запобігання злочинам, пов'язаним із вогнепальною зброєю. У військово-технічній галузі балістика є вченням про закономірності польоту набоїв, випущених із вогнепальної зброї. У судовій балістиці досліджуються вогнепальна зброя і наслідки її застосування зі злочинною метою. Дослідження зброї дає можливість висунути обґрунтовані версії, виявити суттєві обставини у справі, встановити винну особу.

Речовими доказами у випадку використання вогнепальної зброї є сама зброя, боеприпаси та їхні частини, пристосування і матеріали, що застосовувались у процесі їх виготовлення, сліди зброї та боеприпасів на різних об'єктах.

Об'єктами судово-балістичного дослідження є:

- ручна вогнепальна зброя та її частини;
- боеприпаси до ручної вогнепальної зброї, як споряджені (патрони), так і їхні частини: кулі, гільзи, дріб, картеч, пижі, порох тощо;
- сліди пошкоджень при ураженні з ручної вогнепальної зброї;
- матеріали та інструменти для виготовлення зброї та спорядження боеприпасів;
- сліди-відображення на гільзах, кулях, пижах тощо.

Пізнання особливостей та ознак цих об'єктів, установлення закономірностей утворення слідів від застосування зброї складають **предмет судової балістики**.

До основних **завдань** судової балістики відносять: діагностичні (чи є предмет вогнепальною зброєю); класифікаційні (встановлення групової належності зброї (вид, калібр і модель зброї), боеприпасів тощо); ідентифікаційні (ідентифікація зброї та боеприпасів); ситуаційні (визначення місця та способу вчинення злочину, напрямку та дистанції пострілу; кількості проведених пострілів та їхньої черговості). Перелічені завдання вирішуються у взаємодії зі спеціалістами в галузі судової балістики, судово-медичним експертом.

Судова балістика пов'язана з іншими галузями знань. Найбільш тісним є зв'язок судової балістики із судовою медициною та судовою хімією, методи яких використовуються під час дослідження зброї та слідів пострілу. Судова балістика пов'язана також з іншими галузями криміналістичної техніки – трасологією, судовою фотографією тощо.

Знання судової балістики та практичне використання її даних дозволяє слідчому одержати докази про використання вогнепальної зброї у вчиненні злочинів, встановити обставини її застосування, отримати необхідну інформацію про особу злочинця.

Вогнепальна зброя – це механічний пристрій, призначений для ураження цілі набоями, які мають достатню кінетичну енергію (не менше 0,05 кг/мм²) і направлено вилітають із дула під дією енергії газів, що утворюються від згоряння металюної вибухової речовини.

Вогнепальна зброя повинна відповідати *загальним і спеціальним* критеріям.

Загальний критерій визначає цільове призначення зброї – для нападу, активного захисту, нанесення тілесних ушкоджень.

Спеціальний критерій – використання енергії порохових газів, наявність дула, замка, конструкція, міцність.

Факультативні критерії – зручність тримання, носіння, прицільність стрільби.

Вогнепальною зброєю предмет може бути за таких умов:

– наявність дула – пустотілої трубки для спрямування польоту набою і згоряння вибухової речовини та надання кулі обертального руху (за нарізного дула);

– наявність запірних пристроїв для замикаання дула у момент пострілу;

– наявність пристроїв для запалювання металюної вибухової речовини (ударно-спусковий механізм);

– достатня кінетична енергія набою для ураження цілі;

– достатня міцність конструкції зброї;

– для метання набою повинна бути використана енергія, яка утворюється від згоряння вибухової речовини (пороху тощо).

Для визнання предмета вогнепальною зброєю він має відповідати всім критеріям. У криміналістиці предмет уважають вогнепальною зброєю, коли він відповідає хоча б першим трьом умовам.

Класифікація ручної вогнепальної зброї

За цільовим призначенням: бойова, мисливська, спортивна, кримінальна.

Бойова зброя поділяється на військовою, поліційну і цивільну. Це – гвинтівки, карабіни, автомати, пістолети, револьвери, рушниці.

Мисливська зброя – рушниці різних систем, мисливські карабіни тощо.

Спортивна зброя – спортивні гвинтівки, спортивні пістолети.

За механізмом перезаряджання: неавтоматична (гвинтівка, револьвер), автоматична (автомат, пістолет-кулемет, гвинтівка), напівавтоматична (пістолет).

Автоматична зброя – зброя, перезарядження якої здійснюється за рахунок енергії газів, утворених за згоряння вибухової речовини (пороху).

За ступенем заряджання: однозарядна, багатозарядна.

За довжиною дула: короткодулова (50–200 мм): пістолети, револьвери; середньодулова (200–300 мм): пістолети-кулемети, обрізи; довгодулова (450–800 мм): гвинтівки, карабіни, мисливські рушниці.

За кількістю дул: однодулова, дводулова, багатодулова.

За характером оброблення дула: нарізна, гладкодулова (ненарізна), комбінована (гладконарізна).

У більшості ручної вогнепальної зброї в дулі є чотири або шість гвинтових нарізів, які можуть мати правий або лівий нахил. Нарізи призначено для надання кулі обертального руху, що впливає на кучність стрільби. Дула гладкодулової зброї нарізів не мають.

За способом виготовлення: заводська (виготовлена у промислових умовах з дотриманням установлених стандартів); кустарна (виготовлена в непромислових умовах, здебільша, у приватних майстернях та без дотримання встановлених стандартів); саморобна (виготовлена окремими особами, із використанням різних механізмів, підручних матеріалів, деталей заводської зброї або інших пристроїв); перероблена зі стандартної, а також із газової зброї.

За особливостями конструкції: стандартна, нестандартна, атипова.

Стандартна вогнепальна зброя найчастіше трапляється у слідчій практиці. До неї відносять автомати, пістолети, рушниці, револьвери, карабіни, гвинтівки.

Нестандартна вогнепальна зброя – обрізи гвинтівок, мисливських рушниць, багатодулові пістолети.

До *атипової зброї* відносять усі стріляючі предмети та пристрої нетипових конструкцій.

За калібром: дрібнокаліберна (до 6,5 мм), середньокаліберна (6,5–9,0 мм), великокаліберна (понад 9,0 мм).

Калібр нарізної зброї – відстань за діаметром між двома протилежними полями нарізів каналу дула. Найрозповсюдженішими є калібри: 5,45; 5,6; 6,35; 7,62; 7,65; 7,92 (8,0); 9,0; 11,43 мм.

Калібр гладкодулової зброї – це кількість круглих куль, які можуть бути виготовлені з англійського фунта свинцю (453, 592 г). Найбільш поширені калібри сучасних мисливських рушниць – 12 (18,2–19,3 мм), 16 (16,8–17,75 мм), 20 (15,7–16,6 мм), 24 (14,7–15,5 мм), 32.

За видами вогнепальну зброю поділяють на гвинтівки, карабіни, мисливські рушниці, пістолети, пістолети-автомати, револьвери, автомати.

Оригінальна конструкція певного виду зброї називається *системою*. Наприклад, вид зброї – пістолет. Система цього виду: пістолети «ТТ», «Макарова», «Парабелум», «Вальтер», «Кольт» і т. д. Система зброї може мати різні зразки, які називаються *моделлю* зброї. Наприклад, система «Вальтер» має такі моделі: «Вальтер РР», «Вальтер Р-38», «Вальтер-РРК» тощо.

Босприпаси – це боезаряди, призначені для ураження цілі, дія яких заснована на використанні енергії вибухових речовин.

Постріли з бойової вогнепальної зброї проводяться з використанням унітарного патрона, який складається з гільзи, капсуля з ініціювальним спеціальним ударним складом, порохового заряду і набою (кулі). За формою і конструкцією патрони мають різні розміри, наприклад, неоднакове розміщення ініціювальної речовини для запалювання порохового заряду. З цього приводу розрізняють патрони центрального і кільцевого запалювання.

Патрони до мисливської зброї, призначені для нарізних рушниць, майже нічим не відрізняються від бойового патрона. Однак кулі в них часто бувають безоболонкові або напівоболонкові, експансивної дії, без сталевго осердя. У більшості гладкодулової зброї між порохом і кулею поміщають повстятий клейтух. Патрони до гладкодулових рушниць мають металеву, пластмасову або картонну гільзу циліндричної форми. У картонній гільзі донна частина є металевою. У дні гільзи розміщено капсуль. У гільзу насипають порох, на поверхню якого накладають картонну прокладку і клейтух («клейтух на порох»). Потім насипають дріб (або закладають кулю) і на поверхню дробу накладають прокладку або клейтух («клейтух на дріб»). Вільний край гільзи закатують.

Класифікація патронів:

за умовами виготовлення: стандартні, перероблені, саморобні;

залежно від виду зброї: пістолетні, гвинтівкові, мисливські, револьверні;

за призначенням: військові, мисливські, спортивні;

за калібром: дрібнокаліберні, нормального калібру, великокаліберні;

за видом каналу дула: до нарізної та до гладкодулової зброї.

Набоєм у патроні є куля, дріб, картеч, а також інші предмети (кульки з підшипника, посічені цвяхи, дріт).

Гільза – частина патрона, що призначена для набою, заряду пороху і засобів для його запалювання. Сучасні гільзи виготовляють зі сталі, яку плакують томпаком (сплавом міді й цинку) та покривають антикорозійним лаком.

Класифікація гільз:

за конструкцією: суцільнометалеві, комбіновані (мисливські);

за призначенням: револьверні, пістолетні, гвинтівкові;

за формою: пляшкоподібні, циліндричні, конічні;

за будовою фланця: із закраїною, без закраїни (з кільцевою проточкою).

Гільза пляшкоподібної форми має: дульце, скат, корпус, кільцеву проточку або головку, капсульне гніздо і капсуль. На денці гільзи вказано калібр, завод (фірму), рік виготовлення та умовні символи (маркувальні позначення). На гільзах для мисливських рушниць позначається калібр зброї, для якої вона призначена. У дульці кріпиться куля, а тому його внутрішній діаметр дорівнює приблизно калібру зброї (зовнішньому діаметру кулі). За конструкцією денця розрізняють гільзи з фланцем (головкою), в яких донна частина більша за діаметр корпусу, і гільзи, в яких донна частина має кільцеву проточку. Фланець і кільцева проточка служать для екстракції гільзи викидачем із патронника. Кріплення кулі в гільзі здійснюється різними способами: кернуванням, обтисканням (суцільним, поясковим, сегментним), тугої посадки. Кожний з цих способів може бути встановлений за слідами, які залишаються на кулях та гільзах.

У капсульному гнізді дна гільзи кріпиться капсуль з ініціувальною (запалювальною) сумішшю.

У патронах до бойової зброї капсуль розташовується в центрі головки гільзи, тому така зброя називається зброєю центрального бою (запалювання).

У патронах до спортивної зброї у дні гільзи з фланцем капсуль, як окрема частина, відсутній. Запалювальну суміш запресовано на внутрішній поверхні дна гільзи. Тому такі патрони називаються патронами кільцевого запалювання.

Набоєм у патронах є куля. Куля має три частини: головну, ведучу і хвостову. У деяких видів куль (пістолетних, револьверних і ряду гвинтівкових) хвостова частина відсутня.

Класифікація куль:

за конструкцією: суцільні (безоболонкові), півоболонкові та оболонкові. Суцільні виготовлені з однорідного матеріалу, найчастіше зі свинцю, і використовуються у спортивних та мисливських

патронах. Оболонкові можуть бути звичайними та спеціального призначення, мають оболонку і сталеве осердя, між якими міститься свинець («свинцева сорочка»). Матеріалом для оболонки служать мельхіор, латунь, цинк, мідь, томпак (стоп міді з цинком) та біметал (сталь, вкрита томпаком);

за формою головної частини: гостроконечні і тупоконечні (півсферичні, конусні);

за формою хвостової частини: конусні, циліндричні;

за калібром: (відповідає калібру патрона);

за призначенням: бронебійні (зі сталевим осердям), запалювальні, трасуючі, розривні, комбіновані тощо;

за способом кріплення кулі у гільзі: суцільне обтискання (туга посадка), кернення, пояскове обтискання (обтискання краю дульця), сегментне обтискання.

Порох: димний, бездимний.

Застосування вогнепальної зброї у вчиненні злочинів призводить до виникнення численних слідів на місці події. Сліди зброї різноманітні і залежать від багатьох чинників: моделі зброї; використаних боєприпасів; умов вчинення злочину; дій, що їх виконує суб'єкт для приховування слідів злочину.

Сліди зброї – це насамперед, сліди-предмети: залишені зброя, боєприпаси, різні речі (шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал (тканина, папір, у якому зберігалась зброя). Крім того, це сліди взаємодії зброї та боєприпасів із предметами навколишнього середовища (пробоїни, вм'ятини, зруйновані предмети); сліди на тілі людини (рани, розриви та кіптява на тканині одягу, опіки тощо).

Сліди-предмети – патрони зі слідами осічки, гільзи, дріб, клейтухи, прокладки, незгорілі порошинки, сліди кіптяви.

Під час пострілу зі зброї пороховий заряд, набій (куля, дріб) і перепона взаємодіють, внаслідок чого виникають зміни, які називаються слідами пострілу.

Найбільша кількість слідів зброї залишається на гільзах, набоях, перешкодах, тілі особи, що стріляла в потерпілого. Тому під час огляду місця події саме на ці джерела інформації слід звертати особливу увагу, проводити їх огляд і дослідження за участі спеціаліста. Вид слідів, особливість їхнього розміщення допоможуть розв'язати низку питань у ході розслідування злочину. Крім того, належна їх фіксація забезпечить успішне проведення судово-балістичної та інших експертиз.

Утворення слідів зброї на кулі за пострілу

На поверхні кулі залишаються сліди від нарізів і полів за проходження кулею каналу дула. Експертне дослідження слідів на кулі (кількість нарізів, напрям, ширина нарізів і полів, їхня крутизна, крок нарізів) дозволяє встановити, зі зброї якої моделі проведено постріл.

У результаті пострілу на кулі утворюються сліди від стінок каналу дула і перешкоди, в яку вона потрапила. На початковому етапі куля рухається прямолінійно без обертання, і на оболонці утворюються сліди у вигляді трас, направлені паралельно осі кулі (*первинні сліди*). Рухаючись під дією порохових газів, куля вривається у нарізи дула. Оскільки діаметр кулі дещо більший за калібр дула, на зовнішній частині її оболонки утворюються сліди від полів у вигляді правонахилених (лівонахилених) борозденок і валиків. Сліди від нарізів і полів називають *вторинними*.

За кількістю слідів (від 4 до 8), шириною (від 0,3 до 3,3 мм), крутизною (від 2 до 9–12 градусів) та їхнім напрямом можна визначити вид і систему зброї. За первинними і вторинними слідами на кулі можна провести ідентифікацію зброї. Від зіткнення з твердою перешкодою на кулі залишаються сліди її деформації (вм'ятини, сліди ковзання, розриви) та частини перешкоди.

Утворення слідів зброї на гільзі за пострілу

На гільзах, вистрілених з автоматичної зброї (пістолети, автомати) сліди утворюються від дії різних частин зброї під час заряджання, проведення пострілу і вилучення вистріленої гільзи:

– *на капсулі*: слід бойка у вигляді вм'ятини і сліди чашки замка (патронного упору) – у вигляді бороздок і валиків;

– *на дні гільзи*: сліди відбивача, сліди від сигнальної спиці (вказівника патрона в патроннику);

– *на ребрі та дні кільцевої проточки*: слід від викидача;

– *на корпусі гільзи*: можуть відбитися сліди патронника у вигляді поздовжніх трас і дрібні вм'ятини від країв кожух-замка.

На гільзах, вистрілених з неавтоматичної зброї (мисливські рушниці, гвинтівки, револьвери), утворюються такі сліди:

– *на капсулі*: слід бойка і переднього зрізу замка, або щитка колодки, а на корпусі гільзи – сліди патронника. Окремі зразки зброї залишають на гільзах слід відбивача та викидача.

Для визначення моделі зброї, з якої було вистрілено гільзу, досліджують сліди, які виникають на гільзі у процесі досилання

патрона у патронник, пострілу та викидання (екстрактування) гільзи після пострілу. Основними слідами є сліди досилача, патронної упори, бойка ударника, викидача, відбивача.

Сліди пострілу на перешкодах

Сліди дії набою на перешкодах за пострілу називаються *основними*, а сліди, які утворюються за допомогою явищ, що супроводжують постріл, – *додатковими*.

Основними слідами пострілу є наскрізний або сліпий отвір; сліди рикошету.

Додатковими слідами пострілу є поясок обтирання (навколо вхідного отвору на перешкоді), поясок осаднення (навколо рани на тілі людини), сліди дії порохових газів і полум'я (у вигляді розриву та опалення тканини одягу), зони проникнення незгорілих порошинок і відкладення порохової кіптяви, відбиток дулового зрізу зброї «штанцмарка» (за пострілу впритул).

Додаткові сліди пострілу в багатьох випадках залежать від дистанції пострілу. Дослідження вогнепальних пошкоджень дозволяє визначити напрямок, дистанцію і місце, звідки відбувся постріл. Вогнепальні ушкодження мають відмінні ознаки, обумовлені видами зброї, набою і перешкоди.

Вхідний отвір є меншим від вихідного, краї його рівні, вигнуті досередини перешкоди, а їхня форма нагадує поперечний переріз кулі та залежить від виду і стану перешкоди.

Вихідний отвір є більшим за вхідний, краї його нерівні з розривами і відщепами матеріалу перешкоди, обернені у напрямку пострілу.

Виявлену на місці події зброю необхідно зафіксувати за допомогою фотознімання, заряджену зброю розрядити – відокремити магазин, вийняти патрон із патронника та оглянути за допомоги спеціаліста, описати у протоколі огляду. Піднімаючи зброю, слід узяти її так, щоб не пошкодити можливих наявних слідів злочинця і не залишити своїх. Детальний огляд зброї проводиться в експертній установі.

У протоколі огляду зазначають місце виявлення зброї, відстань від зброї до нерухомих об'єктів місця події, розташування дула зброї, наявність маркувальних позначень, загальний стан зброї, положення курка, запобіжника, кожух-замка, наявність патрона (гільзи) в патроннику, магазині (барабані), слідів пальців рук на зброї та слідів запаху порохових газів.

До завдань огляду також входять виявлення, фіксація, вилучення боєприпасів, куль та гільз із метою визначення виду, системи,

калібру зброї, кількості проведених пострілів, дистанції, напряму і місця, звідки проведено постріл, а також вирішення інших питань, необхідних для організації початкових слідчих дій для розшуку злочинця і зброї. Кулі, гільзи та інші складові частини боєприпасів підлягають виявленню, фіксації, дослідженню під час огляду і вилучення з місця події.

Гільзи слід шукати на місці, звідки проводилися постріли, або навколо у радіусі, який відповідає відстані вильоту гільзи за викидання її зі зброї. За дальністю викидання гільз та їх розміщенням інколи визначають місце, звідки стріляли, та вид зброї. Сліди частин зброї на гільзі дозволяють установити групову належність та ідентифікувати зброю. Для розшуку кулі оглядають усі предмети, розміщені в напрямку пострілу. Виявлені пошкодження досліджують і встановлюють, чи є в них куля. Для відшукування куль у піску та інших сипучих об'єктах їх просіюють. Для успішного розшуку куль та гільз на місці події застосовується метод огляду за квадратами та секторами, використовуються металошукачі, а також спеціально навчені службово-розшукові собаки.

У протоколі огляду за опису гільзи відображають місце її виявлення, форму, колір металу, маркувальні позначення та розміри.

За опису кулі у протоколі зазначається вид перешкоди, в якій її виявлено, а також форму, колір металу оболонки, розміри, наявність і кількість нарізів, їхній напрям, пошкодження кулі.

Як підсистема криміналістичної балістики, вчення про холодну зброю складається з двох частин. До першої входять знання про холодну зброю, яка має стосунок до кримінальної поведінки (діяльності), а також про сліди її носіння, виготовлення, ремонту і збуту.

Друга частина цієї галузі складається з системи технічних засобів, методів і методик виявлення, фіксації, вилучення, зберігання і дослідження об'єктів холодної зброї з метою вирішення ідентифікаційних та інших завдань у кримінальному судочинстві.

Об'єктами досліджень холодної зброї є: зброя, окремі її частини, заготовки зброї, предмети зі слідами від холодної зброї.

Холодна зброя – предмети, які не мають прямого промислового або господарсько-побутового призначення, спеціально виготовлені та конструктивно призначені для нанесення удару і ураження цілі за допомоги м'язової сили людини в разі безпосереднього контакту з об'єктом ураження.

Окремо вирізняється холодна метальна зброя, призначена для ураження цілі на відстані, яка отримує направлений рух за допомоги м'язової сили людини (метальні ножі, сокири, списи, бумеранги тощо) або механічного пристрою (лук, арбалет).

Холодна зброя є об'єктом криміналістичного дослідження у таких випадках:

- коли необхідно вирішити питання, чи належить до холодної зброї вилучений у справі предмет;

- коли у процесі розслідування злочинів за слідами, які залишилися після застосування холодної зброї, і за слідами, які залишилися на самій зброї, необхідно встановити деякі обставини і факт її застосування конкретно особою (особами).

Холодна зброя поділяється на різні види, підвиди, типи, кожний з яких має специфічний набір ознак, які характеризують її цільове призначення, принцип дії та конструктивні особливості.

Холодна зброя класифікується:

- **за цільовим призначенням:** бойова, мисливська, спортивна, атипова (кримінальна).

Бойова холодна зброя є штатною, зазвичай, стандартною, та призначена для вирішення бойових і оперативно-службових завдань державними воєнізованими організаціями (багнети, шаблі тощо).

Спортивна холодна зброя є об'єктом криміналістичного дослідження, якщо вона (лук, арбалет) використовується для вчинення злочинів або її було спеціально перероблено (загострено) для кримінальних цілей (спортивна зброя, шпаги, рапіри, шаблі);

- **за способом виготовлення:** заводська, кустарна, саморобна, перероблена;

- **за принципом дії:**

- колноча (списи, кортики, стилети, багнети);

- колночо-ріжуча (ножі, кинджали);

- колночо-рубляча (шаблі, мечі, ятагани);

- ударно-роздроблювальної дії: (кастети, надолонники, нунчаки, палиці тощо);

- метальна (сурикен, саї тощо).

- **за будовою ударно-разючої частини:** клинкова (багнети, ножі, кинджали, тесаки тощо), некликнова (ударно-роздроблювальної дії), комбінована (має властивості клинкової та некликнкової зброї);

- **за довжиною клинка:** довгокликнова, середньоклинкова, короткликнова.

До холодної зброї не належать різні предмети промислового і господарсько-побутового призначення, хоча вони за своїми конст-

руктивними особливостями можуть мати високі різючі властивості та використовуватися як зняряддя вчинення злочинів.

Під час вирішення питання про віднесення конкретного предмета до холодної зброї не завжди виникає потреба у проведенні експертних досліджень.

Так, легко можна впізнати бойову та спортивну зброю, яка має стандартні форми, спеціальні маркувальні позначення (шаблі, стилети, багнети, кортики тощо), а також кастети, нунчаки, надолонники та інші предмети ударно-роздроблювальної дії, використання яких заборонено законом.

Огляд і дослідження холодної зброї

Огляд і дослідження холодної зброї проводяться з метою встановлення:

- групової належності (чи належить предмет до холодної зброї);
- визначення виду зброї (ніж, кастет);
- наявності на її поверхні слідів рук, крові та інших речовин;
- наявності зовнішніх дефектів зброї;
- наявності позначок (номер, ініціали тощо).

Виявлення, фіксація, вилучення та дослідження холодної зброї мають місце у проведенні різних слідчих дій (освідування, слідчий огляд тощо), у процесі яких вирішуються такі питання: чи було застосовано холодну зброю; яку зброю було застосовано; які об'єкти несуть на собі сліди від застосування зброї; яке місце злочинця у момент застосування зброї щодо ураженого об'єкта; чи саме цією зброєю завдано поранення тощо.

В огляді зброї її слід брати так, щоб не пошкодити слідів пальців рук злочинця і не залишити своїх. Виявлену холодну зброю фотографують за правилами вузлового та детального фотознімання, описують у протоколі огляду і вказують її розміщення відносно інших об'єктів на схемі плану місця події.

У протоколі огляду зброї зазначають: місце виявлення зброї, відстань від неї до двох нерухомих об'єктів, вид зброї, матеріал, із якого її виготовлено (зокрема матеріал окремих її частин), розміри зброї та окремих її частин, форму, маркувальні позначення, вагу для ударно-роздроблювальної зброї, пошкодження поверхні, сліди пальців рук, крові та інші сліди. Зброя та сліди її застосування можуть нести інформацію, яка характеризує особу злочинця, його навички, інколи професійну належність, про обставини, які належать до об'єктивної сторони вчиненого злочину, кількість нанесених ударів, де перебували суб'єкти стосовно один до одного.

Отже, успіх у розкритті злочинів, де застосовувалася вогнепальна або холодна зброя, залежить не тільки від якості експертизи, а й, насамперед, від знань та умінь слідчих і оперативних працівників, які проводять огляд, фіксування і вилучення зброї та слідів її застосування. Для ефективного та якісного виконання завдань є необхідними знання матеріальної частини вогнепальної та холодної зброї, її будови, правила виявлення, огляду, фіксування і вилучення зброї та слідів її застосування, механізм утворення слідів та місця їх розташування, а також питання, що їх вирішують судово-балістична експертиза і експертиза холодної зброї.

Контрольні питання

1. Що вивчає судова балістика?
2. Що є предметом судової балістики? Якими є її завдання та значення?
3. Що є об'єктами судово-балістичного дослідження?
4. Що таке боєприпаси та якими є їхні види?
5. Назвіть основні частини патрона.
6. Які сліди пострілу є основними, а які додатковими?
7. Який механізм утворення слідів пострілу на кулі та гільзі, що відстріляні з нарізної та гладкодулової зброї?
8. Які сліди від частин зброї утворюються на відстріляних кулі та гільзі і яке їхнє криміналістичне значення?
9. Як визначити місце злочинця у момент проведення ним пострілу за слідами застосування зброї?
10. Яких правил слід дотримуватись у виявленні, огляді та вилученні боєприпасів та їхніх частин?
11. Що повинно бути вказано у протоколі огляду за опису патронів, кулі і гільз?
12. Які основні характерні ознаки холодної зброї?
13. Які питання вирішуються судово-балістичною експертизою та криміналістичною експертизою холодної зброї?

Теми рефератів

1. Значення судової балістики на сучасному етапі боротьби зі злочинністю.
2. Сучасні напрямки судово-балістичних досліджень.
3. Нові засоби та методи виявлення, фіксації, вилучення та дослідження слідів вогнепальної зброї.
4. Можливості ідентифікації вогнепальної зброї за її слідами на тілі людини.

ТЕМА 10

СУДОВЕ ПОЧЕРКОЗНАВСТВО ТА АВТОРОЗНАВСТВО

Серед багатьох теоретичних і практичних завдань, які виникають під час проведення правової реформи в Україні, підготування високопрофесійних спеціалістів перебуває на передньому плані кадрового забезпечення органів внутрішніх справ.

Важливість теми полягає в тому, що внаслідок постійного збільшення кількості приватних, кооперативних, комерційних та інших підприємств, руху товарно-матеріальних цінностей, кількості банківських операцій, які супроводжуються складанням різних документів, перед правоохоронними органами постають завдання щодо збереження цих цінностей від злочинного розкрадання. Крім того, у процесі життєдіяльності кожний громадянин використовує або має низку документів, які засвідчують його особу, наприклад, паспорт, посвідчення особи, права водія тощо, а також майнові документи.

Документи можуть бути як засобом учинення злочину, так і засобом його приховування чи предметом злочинного посягання. Чимала кількість серед них є рукописними.

Криміналістичне почеркознавство та авторознавство є одним із розповсюджених видів дослідження документів – речових доказів, які проводяться з метою розкриття і розслідування злочинів.

Криміналістичне дослідження письма (судове почеркознавство) – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає закономірності письма, процес його дослідження, можливість ідентифікації людини за почерком та вирішує інші завдання почеркознавчої експертизи. Судове почеркознавство вивчає письмо з метою вирішення ідентифікаційних і неідентифікаційних (діагностичних) завдань.

Почеркознавче дослідження документів із метою встановлення їх виконавця належить до найбільш розповсюджених видів криміналістичної експертизи.

Об'єктом почеркознавчого дослідження можуть бути як рукописи (листи, щоденники і т. д.), так і короткі записи, підписи, цифрові або символічні позначення, в яких проявилися індивідуальні ознаки письма і почерку. Головне питання, яке вирішує почеркознавче дослідження, – ідентифікація (встановлення) виконавця рукопису.

Письмо – засіб фіксування та зберігання думки людини за допомогою системи графічних знаків і правил їх сполучення. Воно походить від звукового мовлення і є засобом спілкування людей.

Письмо людини засноване на двох тісно пов'язаних між собою навичках: інтелектуальній – письмової мови і руховій – почерку, які формуються, здебільшого, одночасно. *Письмова мова* – це зміст документа і мовні засоби, за допомогою яких він знаходить свій вираз. *Почерк* – відображення на папері системи рухів під час виконання письмових знаків. Письмо людини містить своєрідну закодовану інформацію про індивідуальність того, хто писав, і про умови виконання документа.

Навички письма виробляються у кожної людини в результаті довгого навчання і тренування та належать до складних механізмів нервової діяльності людини.

Розрізняють такі навички:

технічні (тримання пишучого пристрою, розміщення аркуша паперу, постава особи в письмі);

графічні (відтворення письмових знаків та їхніх сполучень);

письмової мови (словниковий зміст і побудова тексту, речень, використання тих чи тих типів речень).

Для ідентифікації виконавця за почерком найбільше значення мають графічні й технічні навички завдяки їхній значній стійкості та індивідуальності.

Індивідуальність почерку є сукупністю ознак, які відобразилися в ньому, а стійкість почерку означає збереження в ньому впродовж тривалого часу індивідуальних особливостей.

Почерк – звична і стійка система своєрідних для кожної людини рухів, які служать для фіксації її письмової мови, за допомогою письмових знаків.

Ознаки почерку переділяють на *загальні* та *окремі*.

Загальні – характеризують систему рухів, які властиві почерку.

Окремі (часткові) – відображають особливості рухів у виконанні окремих букв, цифр та їхніх елементів.

Загальні ознаки почерку:

Виробленість почерку – ступінь пристосованості рухів особи, яка пише, до сучасної системи письма. Це – складна ознака, що визначається на основі координації рухів і темпу письма. За ступенем виробленості почерк поділяється на: вироблений, маловироблений та невироблений. Для виробленого є характерними висока координація рухів і швидкий темп письма.

Нахил почерку. Визначається співвідношенням поздовжньої осі письмового знака з лінією рядка. Розрізняють правонахилений, прямий, лівонахилений і безладний почерк. Нахил не є стійкою ознакою почерку і може бути зміненим з метою його маскування.

Розгін почерку. Характеризує тяглість (розмір) руху по горизонталі й визначається відношенням ширини знаків до їхньої висоти, а також відстанню між письмовими знаками. Вирізняють: стиснутий (малий розгін) – ширина малих літер менша за їхню висоту, відстань між буквами незначна; середній – ширина малих літер приблизно дорівнює їхній висоті, а також відстані між літерами; розгонистий (великий розгін) – ширина малих літер більша за їхню висоту, відстані між літерами збільшені.

Розмір почерку. Визначається висотою малих літер і може бути великий (5 мм та більше), середній (від 2 до 5 мм), дрібний (не перевищує 2 мм).

Зв'язність почерку. Полягає у неперервності виконання певної кількості письмових знаків та їхніх частин у межах одного слова. Зв'язність характеризується як мала (з'єднання літер у більшості слів по дві-три), середня (з'єднання від чотирьох до шести) і велика (виконання шести та більше знаків в одному слові за безупинного руху рукою в процесі письма). Ця ознака є стійкою, оскільки збільшити зв'язність почерку без тривалого тренування неможливо.

Натиск почерку. Характеризує інтенсивність і розміщення зусиль на письмове приладдя у виконанні письмових знаків і визначається ступенем (сильний, середній, слабкий).

Переважаюча форма і напрямки рухів. Форма рухів буває прямолінійною і криволінійною; вирізняють округлий (ліво- і правокружний) та кутастий почерк.

Часткові (окремі) ознаки почерку – сукупність навичок письма, які відображаються у способах виконання і зв'язку письмових знаків та їхніх елементів, а також у розташуванні письмових знаків та їхніх елементів відносно один одного. Окремі ознаки почерку можуть мати місце в різних елементах (штрихах) букв: початках і закінченнях тощо.

Окремі ознаки почерку:

Форма рухів: у виконанні письмових знаків та їхніх елементів (прямолінійна, дугова, петлева, кутова).

Напрямок рухів. Завжди аналізується за формою рухів у виконанні відносних знаків та його елементів. Напрямок рухів може бути правокружним, лівокружним, змішаним.

Тривалість рухів. Характеризується відносним розміром штрихів різних елементів букв (велика та мала).

Сукупність зв'язаності рухів – властивість виконання знаків та їхніх елементів без відриву письмового приладдя, тобто вид з'єднан-ня елементів у буквах та букв між собою.

Відносне розміщення точок початку, закінчення і з'єднання рухів.

Послідовність рухів, якими виконуються різні елементи букв та їхніх з'єднань тощо.

Часткові (особливі) ознаки почерку містять найбільшу ідентифікаційну інформацію про особу виконавця. Їх сукупність складає індивідуальний почерк. Висновок експерта щодо ідентифікації особи виконавця за почерком повинен ґрунтуватися на збігу не тільки загальних, а й окремих (часткових) його ознак.

У підготуванні матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи головним завданням слідчого є надання у розпорядження експерта доброякісних порівняльних зразків. У разі потреби слідчий має право винести постанову про вилучення чи відібрання зразків почерку, необхідних для порівняльного дослідження, про відібрання зразків складається протокол (ст. 199 КПК).

Зразки для експертного дослідження переділяються на *експериментальні* (спеціально отримані для цілей конкретної експертизи) та *вільні* (створені або отримані поза зв'язком із розслідуваною кримінальною справою, звичайно, до її порушення). Інколи можуть використовуватись умовно-вільні зразки почерку, себто такі, що виконані після порушення кримінальної справи, але без зв'язку з експертизою, наприклад, написані власноручно особою пояснення чи показання під час допиту.

Основні вимоги щодо вільних зразків почерку: достовірність (безсумнівність) походження; відповідність досліджуваному документові (близькі за часом виконання, формою і змістом, виконані аналогічним письмовим приладдям та ін.), достатність зразків за кількістю. Експериментальні зразки отримують тоді, коли відсутні вільні зразки або вони недостатні за обсягом і якістю. Експериментальні зразки почерку, підписів, цифрових записів повинні відповідати досліджуваному документові за матеріалом письма, письмовим приладдям та бути надані в достатній кількості.

Експериментальні зразки відбираються під диктування чи способом самостійного написання підозрюваним (обвинуваченим) на пропозицію слідчого або судді та обов'язково в їхній присутності. При цьому використовується текст досліджуваного документа або

складається спеціальний текст із використанням окремих слів, їх поєднань чи цифр із досліджуваного.

За необхідності дослідити рукописний текст експертові надають: 1) вільні зразки письма підозрюваного (обвинуваченого) на 8–10 аркушах; 2) експериментальні зразки – на 5–10 аркушах. Вільні та експериментальні зразки засвідчуються слідчим або суддею.

Для вирішення питання, чи виконано підпис певною особою, необхідні такі зразки: вільні та експериментальні зразки підпису особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис; вільні зразки підозрюваного у вигляді текстів; вільні зразки підписів підозрюваної особи; експериментальні зразки, виконані у вигляді написів прізвища особи, від імені якої зроблено підпис.

Експериментальні зразки підписів отримують на кількох аркушах паперу через деякі проміжки часу. Для експертизи підписів експертові рекомендується надавати: вільні та експериментальні зразки почерку на 8–10 аркушах; по 10–15 вільних і 20–30 експериментальних зразків підписів особи. Експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах паперу (по 5–6 підписів на кожному аркуші) або на таких самих бланках, що й досліджуваний документ.

Почеркознавча експертиза призначається за мотивованою постановою (ухвалою) слідчого або судді (суду), де вказуються об'єкти, які мають бути досліджені.

Судово-почеркознавча експертиза – судова експертиза, основним завданням якої є ідентифікація виконавця рукопису тексту, цифрових записів або підпису. Така експертиза вирішує також деякі неідентифікаційні завдання, а саме: встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисне зміненим почерком із підробленням (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також належності його до певної вікової групи.

Типові питання, що вирішуються експертизою: чи виконано рукопис певною особою; чи виконано кілька рукописів однією особою; чи виконано рукопис навмисне зміненим почерком; чи виконано рукопис у незвичних умовах; чи перебувала особа, яка виконала рукопис, у незвичайному стані; чи володіє особа, яка виконала рукопис, навичками письма спеціальними шрифтами; особою якої статі виконано рукопис; до якої вікової групи належить виконавець рукопису.

Методика судово-почеркознавчої експертизи передбачає чотири стадії дослідження:

попереднє ознайомлення з матеріалами (вивчення матеріалів кримінальної справи, ознайомлення з документами – речовими доказами і зразками, з питаннями, які поставлені перед експертом тощо); роздільне дослідження (здійснюється роздільне вивчення документа – речового доказу та зразків для порівняльного дослідження; провадиться виявлення загальних та окремих ознак письма і почерку); порівняльне дослідження (виявлені ознаки зіставляються; результати порівняння заносяться до спеціальних таблиць – розроблення); оцінювання наслідків і формулювання висновків (оцінюється індивідуальна сукупність виявлених ознак; експерт робить висновок про наявність або відсутність індивідуальної totoжності).

Існують певні особливості дослідження почерку, що зазнав навмисних змін. Найпоширенішими видами навмисного змінення почерку є: скорописне маскування (навмисна зміна зовнішнього вигляду почерку); наслідування друкованого почерку (той, хто пише, обирає для себе новий вид письма, яким він звичайно не користується); зміна особою руки писання (виконання письма лівою рукою); імітація чужого почерку (наслідування почерку іншої особи); наслідування шкільних прописів; наслідування недостатньо виробленого почерку. Так, ознаками зміни особою руки писання є розлад координації рухів, нестійкий нахил, нерівномірність розташування літер відносно горизонтального рядка, ознаки «дзеркальності» окремих елементів, розмір і розставлення літер, злами овальних і вертикальних штрихів тощо.

Під час дослідження експерт має виявити ознаки, які виникли внаслідок навмисного спотворення почерку. Встановлюються стійкі ознаки та їхня достатність для ідентифікації особи, що писала.

Особливості дослідження підписів. Підпис – особливий вид рукопису, який відображає прізвище особи або умовні письмові знаки і має посвідчувальне значення. Підпис виконується власноручно. Особливістю підпису є малий обсяг графічного матеріалу та графічні ознаки.

До графічних ознак підпису належать:

- 1) розчерк (напрямок завершального штриха);
- 2) співвідношення рядків основи письма та верхніх закінчень штрихів;
- 3) гладіолаж (зменшення розміру штрихів до кінця підпису);
- 4) положення підпису відносно тексту документа (топографічна ознака). Підписи можуть мати різну транскрипцію – літерну, безлітерну, змішану.

Методика дослідження підписів базується на загальних почеркознавчих положеннях (охоплює чотири основні стадії), але має певну специфіку. Дослідження підпису слід розпочинати з таких ознак, як транскрипція, загальний вигляд, ступінь виробленості. У дослідженні підпису, виконаного наслідуванням або спотворенням, виявляються ознаки, які є відмінними чи збігаються.

Новим напрямом розвитку криміналістичної техніки є *судове авторознавство*, яке базується на наукових засадах щодо встановлення автора тексту за допомоги даних лінгвістики (фразеології, граматики та ін.). Такі дослідження проводяться на підставі призначення авторознавчої експертизи.

Авторознавча експертиза – різновид криміналістичної експертизи, під час якої досліджується текст документів (рукописних, друкарських, поліграфічних та ін.) для встановлення його автора. При цьому вирішуються питання ідентифікаційного та діагностичного характеру. Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту.

Такою експертизою можуть також установлюватися (найчастіше в імовірній формі) деякі соціально-біографічні риси автора тексту (його рідна мова, рівень освіти, володіння науковим, діловим або іншим функціональним стилем мови).

Типовими питаннями, що вирішує авторознавча експертиза, є такі: чи є певна особа автором тексту; чи є певна особа автором декількох різних текстів; чи є в тексті ознаки, що свідчать про соціально-біографічні риси його автора, та які саме. Вирішення питань, поставлених перед авторознавчою експертизою, можливе лише за наявності відносно великого тексту (не менше 500 слів).

Методами авторознавчого дослідження є:

- 1) лінгвістичні;
- 2) психолінгвістичні;
- 3) соціолінгвістичні;
- 4) логіко-психологічні;
- 5) математичні та ін.

Об'єктами дослідження є письмова мова та мовні навички (загальні – лексико-фразеологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні, пунктуаційні, а також окремі – використання певних мовних засобів, мовні помилки тощо).

Письмова мова – вираження думок людини за допомоги різних засобів мови (синтаксису, орфографії, лексики, пунктуації, стилістики). Письмова мова кожної людини різняється стилем

викладання, словниковим складом, загальним рівнем грамотності. Для письмової мови людини характерними є індивідуальність і відносна сталість.

Зовнішні прояви стійких навичок письма, що відображаються в рукописі, складають *систему ідентифікаційних ознак письма*, яка охоплює ознаки письмової мови, топографічні ознаки письма та ознаки почерку. Причому для кожної особи ця певна сукупність ознак є неповторною.

Ознаки письмової мови поділяються на загальні та окремі. До *загальних* ознак належать такі: рівень володіння письмовою мовою (високий, середній, низький); ступінь розвитку граматичних і стилістичних навичок (високий, середній, низький); довжина речень (велика, середня, мала); переважні типи речень (прості, складні); використання фразеологічних засобів; лексичні ознаки та обсяг словникового запасу тощо.

До *окремих* граматичних ознак письмової мови належать орфографічні чи пунктуаційні помилки, своєрідність побудови окремих речень, наявність у реченнях стилістичних чи синтаксичних особливостей (вживання архаїзмів, діалектизмів, жаргону, скорочень, професіоналізмів, тавтології тощо).

Ознаки письмової мови мають важливе ідентифікаційне значення для встановлення автора письма, а також допоміжне значення – для ідентифікації особи за почерком.

Топографічні ознаки письма характеризують особливості розміщення тексту в цілому або окремих його частин – це стійкі звички розміщення тексту. Під час вивчення топографії звертають увагу на поля, абзаци, побудову рядків за напрямком, розміщення розділових знаків чи лапок, спосіб переносу слів, нумерацію сторінок тощо. Так, вирізняють розмір полів – малий (до 10 мм), середній (до 20 мм) і великий (понад 20 мм), абзаци – малі (20 мм), середні (30 мм), великі (понад 40 мм), лінія полів – пряма, хвиляста, випукла, ввігнута, ступінчаста.

Готуючи матеріали для проведення авторознавчої експертизи, слідчий (суддя) має зібрати вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки. Вільні зразки мусять відповідати досліджуваному тексту за мовою, а також, по можливості, за часом виконання, характером документа, іншими суттєвими обставинами, які могли вплинути на формування ознак письмової мови. Вільні зразки повинні надаватися не менш ніж на 25 аркушах. Умовно-вільні зразки надаються як доповнення до вільних, особливо якщо останні не було зібрано

в достатньому обсязі. Експериментальні зразки мають бути виконані мовою документа, що досліджується. Спочатку особі, яка ідентифікується, пропонують написати текст на вільно обрану нею тему, але аналогічну досліджуваному за своїм функціональним призначенням (скарга, особистий чи службовий лист тощо). Після цього відбираються зразки, аналогічні досліджуваному не тільки за своїм функціональним призначенням, а й за темою.

Мінімальний обсяг кожного зразка – 500 слів. Якщо текст зразка виявився меншим, ніж мінімальний, слід відібрати зразки на інші вільні теми. Бажаний загальний обсяг експериментальних зразків 25–30 сторінок тексту. До постанови (ухвали) про призначення експертизи бажано додавати соціально-біографічну характеристику гаданого автора.

Методика експертного авторознавчого дослідження складається з чотирьох стадій: попереднє дослідження; роздільне дослідження; порівняльне дослідження; оцінювання результатів і формулювання висновків.

Отже, на основі теоретичних відомостей про природу письма та почерку криміналістичне дослідження почерку дозволяє вирішувати такі питання: *діагностичні* (відомості про зовнішню обстановку письма та внутрішній стан того, хто писав), *класифікаційні* (встановлення за почерком властивостей особи, характерних для певних груп осіб, що пишуть), *ідентифікаційні* (встановлення конкретного виконавця рукописного тексту (підпису) або вирішення питання про виконання однією особою різних текстів, підписів тощо), а за стилем письма встановити автора письмового тексту.

Контрольні питання

1. *Предмет і наукові основи судового почеркознавства (криміналістичного дослідження письма) та судового авторознавства.*
2. *Поняття письма, письмової мови та почерку. Ознаки письмової мови та почерку, їх класифікація.*
3. *Загальні та часткові ознаки почерку. Природна та навмисна зміна ознак письма. Маскування ознак письмової мови та почерку. Підроблення почерку (підпису).*
4. *Використання ознак письма для розшуку виконавця та автора письма.*

5. *Криміналістична експертиза письма та авторознавча експертиза. Підготування матеріалів на експертизу. Види зразків почерку, підписів та вимоги, яким вони повинні відповідати.*
6. *Методика експертного ототожнення особи за почерком.*

Теми рефератів

1. *Наукові засади ідентифікації особи за ознаками письма та почерку.*
2. *Класифікація ознак письма, загальних і часткових ознак почерку.*
3. *Технологія складання розшукової таблиці за ознаками письма і почерку.*
4. *Особливості підготування та призначення почеркознавчої (авторознавчої) експертизи.*
5. *Проблемні питання, що розв'язуються почеркознавчою експертизою.*
6. *Психологічні аспекти криміналістичного дослідження почерку.*

ТЕМА 11

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

В умовах розвитку ринкової економіки України зростає кількість приватних, кооперативних, комерційних та інших підприємств, спостерігається значний рух товарно-матеріальних цінностей, зростає кількість банківських операцій, які супроводжуються складанням різних документів. До того ж у процесі життєдіяльності кожний громадянин використовує низку різноманітних документів. Документи нерідко використовуються злочинцями для скоєння або приховування злочинів, а тому серед завдань, які вирішують правоохоронні органи, є збереження матеріальних цінностей від злочинного розкрадання та майна громадян.

Техніко-криміналістичне дослідження документів є одним із розповсюджених видів дослідження речових доказів, завдання якого – встановлення суттєвих для розслідування обставин і способів виготовлення документа, а також змін його первісного змісту.

Документ – матеріальний об’єкт, у якому зафіксовано відомості про якісь факти, обставини, події, що мають стосунок до злочину. Термін «документ» походить від лат. documentum – свідчення, доказ чого-небудь. У судово-слідчій практиці розрізняють такі види документів:

- 1) письмові (тексти, цифри та інші записи);
- 2) графічні (креслення, малюнки, схеми);
- 3) фотодокументи;
- 4) відеодокументи;
- 5) фонодокументи.

За процесуальною природою письмові документи можуть бути письмовими та речовими доказами. *Документи – речові докази* мають значення для розслідування не тільки завдяки своєму змістові, а й через сам факт свого існування, а також спосіб їх виготовлення та інші матеріальні ознаки. Документи – речові докази можуть бути засобом учинення злочину чи засобом його приховування, предметом злочинного посягання.

Документи – письмові докази мають значення для встановлення істини у справі завдяки лише своєму змісту (наприклад, висновок експерта, акт ревізії). При цьому вони не є об’єктом криміналістичного дослідження і можуть замінюватись у справі копіями або дублікатами. У практиці техніко-криміналістичних досліджень зазвичай мають справу з письмовими документами як речовими доказами.

За юридичною природою документи поділяються на справжні та підроблені, а за джерелом – на офіційні (паспорт, посвідчення особи, довідка) та неофіційні (лист, записна книжка тощо).

У підробленому документі зміст або реквізити не відповідають дійсності. При цьому підроблення буває двох видів – інтелектуальним або матеріальним. Інтелектуальне підроблення полягає у складанні та видачі правильного за формою та виготовленням документа, який містить явно неправдиві відомості. Встановити факт інтелектуального підроблення за допомоги криміналістичної експертизи неможливо. Матеріальний підлог передбачає зміну змісту документа через внесення до нього неправдивих відомостей або способом повного виготовлення підробленого документа (тобто часткове або повне підроблення). Матеріальне підроблення виявляється за допомоги техніко-криміналістичного дослідження документів.

Обов’язкові відомості, які повинні міститись у документі для визнання його дійсним, називаються *реквізитами* (від лат. requisitum – потрібне, необхідне). Такими відомостями здебільшого є: назва

документа і дата його складання; назва й адреса підприємства (організації), що складала документ; сторони, які беруть участь у здійсненні операції; зміст здійснюваної угоди; підстава для здійснення операції; одиниці виміру та обсяг операції (у натуральному і вартісному показниках); номер документа; підписи відповідальних (посадових) осіб; відбитки печаток і штампів. Відсутність одного або кількох реквізитів у випадках, передбачених законом, спричинює недійсність або заперечність документа.

Документи можуть бути виготовлені рукописним, машинописним, комп'ютерним, поліграфічним або іншим способом, за допомоги письмових знаків, інших графічних зображень, виконаних чорнилом, пастами для кулькових ручок, тушшю, олівцем, друкарською фарбою або іншою речовиною.

Як матеріал для виготовлення письмового документа можуть бути використані папір, дерево, фанера, картон, тканина, скло та ін. Документи різняться формою, розмірами, засобами захисту від підроблення, текстом та іншими елементами.

Існують певні правила поводження з документами – речовими доказами, а саме:

1) необхідно обережно поводитися з документами (на них заборонено робити будь-які позначки, перегинати їх, класти на забруднені поверхні тощо);

2) документи слід розміщувати і зберігати в окремих конвертах з відповідними написами;

3) для зберігання документів повинні бути створені відповідні умови (запобіжні заходи щодо впливу променів світла, вологості, хімічних речовин).

Огляд документів – слідча дія, яка полягає в їх вивченні та дослідженні з метою виявлення і фіксації ознак, що надають документам значення речових доказів.

Попереднє дослідження документів може здійснювати слідчий. Проведення такого огляду регламентовано статтями 190, 191 та 195 КПК. В огляді та попередньому дослідженні документів не слід застосовувати методи, засоби і способи, які призводять до змінення зовнішнього вигляду і стану документа.

На цьому етапі слідчий з'ясовує такі питання:

- 1) визначення характеру і призначення документа;
- 2) аналіз зовнішнього вигляду і стану документа;

- 3) вивчення змісту документа;
- 4) аналіз його реквізитів;
- 5) вивчення матеріалів документа;
- 6) виявлення ознак підроблення документа.

Під час слідчого огляду документів необхідно звертати увагу на відповідність форми документа його змісту. Окремі суперечності встановлюються зіставленням певних реквізитів. При цьому застосовуються огляд у кососпадному та проникному світлі, за допомоги оптичних збільшувальних приладів, в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, за допомоги електронно-оптичного перетворювача.

Повне і всебічне технічне дослідження документів здійснюється під час проведення технічної експертизи документів – техніко-криміналістичного дослідження документів. Об'єктами дослідження є зміст документа, матеріали і знаряддя письма. Технічна експертиза документів переділяється на експертизу реквізитів документів і експертизу матеріалів документів.

Експертиза реквізитів документів вирішує такі основні завдання:

- 1) встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів та їхніх відбитків;
- 2) встановлення факту і способу внесення змін до документа (підчищення, травлення, дописування, переклеювання фотокарток тощо);
- 3) виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабовидимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих і згорілих документах за умови, що папір, на якому вони виготовлені, не перетворився на попіл;
- 4) встановлення типу, системи, марки, моделі та інших кваліфікаційних категорій друкарської техніки, а також ідентифікація цих засобів за відбитками їхніх знаків;
- 5) ідентифікація печаток, штампів, факсиміле за їхніми відбитками;
- 6) ідентифікація засобів розмножувальної техніки за їхніми відбитками;
- 7) ідентифікація компостерних знаків за просічками;
- 8) ідентифікація письмового приладдя за штрихами;
- 9) ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст, намалювала і (або) вирізала зображення, за особливостями навичок виконавця (слідчий експеримент);
- 10) встановлення належності літер певному комплекту шрифту;

11) визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються.

Експертизою матеріалів документів встановлюються рід, вид (інша класифікаційна категорія) матеріалів, на яких і за допомоги яких виконувався (виготовлювався) документ (папір, барвники тощо), а також їхня спільна родова (групова) належність.

Підроблення документа – протиправна діяльність, суть якої полягає в повній або частковій зміні першопочаткового документа, що дозволяє реалізувати злочинні наміри.

Розповсюдженими способами зміни документів є підчищення, травлення і змивання тексту, дописування і виправлення записів, переклеювання фотокарток та заміна окремих частин документа.

Підчищення – спосіб змінення змісту документа, за якого здійснюється механічне видалення частини тексту. Видалення штрихів може бути підготовчим етапом для внесення нових записів. За підчищення текст стирають (тертям гумкою) або зшкрябують гострим предметом (лезом бритви). Ознаками підчищення є порушення верхнього прошарку паперу, зменшення товщини паперу, пошкодження ліновки або захисної сітки, залишки підчищених штрихів, розпливи барвника у штрихах нового тексту.

Дописування – спосіб зміни початкового змісту документа через внесення до рукописного тексту нових слів, фраз або окремих письмових знаків. Дописування проводиться щодо літерних або цифрових записів. Ознаками дописування є нерівномірність проміжків між рядками, словами, буквами у середині слів; зменшений розмір і розгін почерку певної частини тексту; неоднаковий нахил штрихів однойменних знаків; наявність обведення штрихів основного тексту; розходження в інтенсивності, відтінках барвника штрихів та їхніх копіювальних властивостей. Ознаки дописування можуть бути виявлені за допомоги оптичних приладів або світлофільтрів, що посилюють колірний контраст барвника штрихів. Дописування розпізнається у процесі почеркознавчого і техніко-криміналістичного дослідження.

Виправлення – спосіб зміни початкового змісту документа переробленням одних письмових знаків на інші. Виправлення проводиться стосовно літерних і цифрових записів. Виправляються близькі за конфігурацією цифри і літери. Ознаками виправлення є відмінність у відтінку та інтенсивності забарвлення штрихів у літерах, цифрах і словах; різна товщина штрихів або наводження в літерах, словах; пошкодження паперу в місцях виправлення.

Травлення – спосіб зміни змісту документа, за якого здійснюється видалення тексту за допомоги хімічних реактивів, які вступають у реакцію з барвником штрихів і знебарвлюють його. Як травлячі речовини використовуються деякі кислоти і луги. Ознаками травлення є наявність білястих плям від дії хімічної речовини; поява матових ділянок; зміна кольору паперу; знебарвлення ліновки і захисної сітки; шорсткість поверхні; поява дрібних тріщин; збільшення ламкості паперу; наявність залишків барвника витравлених штрихів; розпливи барвника нових штрихів.

Ознаки травлення виявляються за допомоги оптичних приладів і ультрафіолетових випромінювачів. Так, під ультрафіолетовим освітленням залишки хімічних речовин, штрихи знешкодженого тексту можуть люмінескувати.

Заміна частин документа – один із способів часткового підроблення, який полягає в заміні окремих аркушів документа, вклеюванні деяких ділянок або переклеюванні фотокартки.

Ознаками заміни аркушів є порушення порядку нумерації сторінок або невідповідність номерів сторінок; розходження у графічних ознаках друкарського шрифту, в малюнку захисної сітки, формі та розмірах лінування; невідповідність аркушів за розміром або якістю паперу; додаткові проколи у місцях кріплення аркушів та ін.

Ознаками переклеювання фотокартки є відсутність на ній відбитка печатки; розходження у графічних ознаках літер у частинах відбитка на фотокартці та документі; наявність розрізу на фотокартці; розходження в кольорі часток клею, що виступає з-під фотокартки.

Під дією різних природних факторів (вплив прямих сонячних променів, підвищена вологість повітря, атмосферні гази тощо) текст із часом може знебарвлюватися («згаслий» текст). Методи дослідження таких текстів були запропоновані ще Є. Ф. Буринським.

У дослідженні «згаслих» текстів застосовуються такі методи, як фотознімання видимої та інфрачервоної люмінесценції, кольоро-розрізнення, дифузно-копіювальний та адсорбційно-люмінесцентний методи. Слабовидимі штрихи можуть бути прочитані за допомоги світлофільтрів, які посилюють контрастність тексту. В лабораторних умовах застосовують опромінювання документа за допомоги лазера і спостереження люмінесценції за допомоги електронно-оптичного перетворювача.

Невидимі тексти можуть бути результатом тайнопису.

Тайнопис – невидимі записи, виконані безбарвним розчином якоїсь речовини. У процесі тайнопису використовується «симпатичне» чорнило, прозорий або слабозабарвлений розчин солей,

невидимий на папері (наприклад, розчин хлористого кобальту), а в деяких випадках застосовують різноманітні органічні речовини, соки рослин (цибулі, лимона, капусти). Ознаками тайнопису можуть бути неоднорідність лиску на різних ділянках паперу, наявність нечітко виражених матових штрихів, збільшені проміжки між рядками, наявність значних ділянок аркуша без тексту.

Методами виявлення тайнопису є огляд документа у кососпадних променях, прасування паперу праскою, запилення поверхні паперу порошками (сажею, графітом) або окурювання його парами соляної кислоти, аміаку, йоду. В огляді документа можуть бути використані ультрафіолетові освітлювачі. Органічні речовини можна виявити фотографуванням в ультрафіолетових променях. Під час лабораторних досліджень застосовують рентгенівське опромінення, хімічний аналіз і спеціальні методи виявлення невидимих текстів.

У судово-слідчій практиці інколи виникають випадки, коли документи, які мають важливе значення для встановлення істини, пошкоджено – тексти залито, закреслено чи замазано певними барвниками. Можливість прочитання таких записів та обрання відповідних методів дослідження залежать від таких факторів: 1) який барвник використовувався для виконання запису; 2) який саме барвник було застосовано для пошкодження записів; 3) з якого матеріалу виготовлено основу документа.

Виявлення залитих і закреслених текстів є можливим за допомоги огляду документа на просвіт або в кососпадному світлі. Позитивний результат може дати огляд з використанням світлофільтра того ж самого кольору, що й барвник, яким залито текст документа. Закреслені тексти можуть бути встановлені за рельєфом штрихів на зворотному боці документа.

Відомі такі методи дослідження залитих текстів:

1) кольоророзрізнення – спосіб фотознімання із застосуванням світлофільтрів;

2) фотознімання в інфрачервоних променях (доцільне для виявлення запису, який виконаний речовиною, що поглинає ці промені);

3) фотознімання у проникному світлі та кососпадних променях;

4) фотознімання в рентгенівських променях (метод отримання тіньового зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь об'єкт, що фотографується);

5) фотознімання в інфрачервоних (фотознімання об'єкта, який освітлюється тепловими променями. На об'єкт накладається інфрачервоний фільтр, а об'єкт освітлюється за допомоги ламп

розжарювання) або в ультрафіолетових променях (метод засновано на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об'єкта знімання);

б) дифузно-копіювальний метод (рекомендується для текстів, які виконані водорозчинними речовинами (наприклад, чорнилом) і закритих нерозчинними (друкарською фарбою);

7) адсорбційно-люмінесцентний метод (для копіювання використовується вибірково діючий розчинник).

Виявлення записів на спалених документах має свої особливості. Вплив високих температур на матеріал документа змінює його властивості. Так, за температури близько 500 °С папір стає крихким і від доторкання руйнується. У такому стані документів виявити записи неможливо.

Відновити записи в документах стає можливим за умови, що їх було піддано температурі не більше ніж 150–250 °С. З такими документами необхідно поводитися дуже обережно. Дрібні шматочки вилучаються за допомоги гумової груші.

Перед дослідженням спалений документ необхідно розправити, для чого документ рекомендується обробити водним розчином гліцерину (10–20%) або водяною парою.

Для встановлення текстів спалених документів застосовується комплекс методів у таких випадках ефективними виявляються огляд у кососпадному світлі, огляд в ультрафіолетових променях, різні фотографічні методи дослідження, відбілювання поверхні документа перекисом водню.

Технічне підроблення підпису передбачає наслідування почерку особи, від імені якої виконується підпис, або використання різних технічних пристосувань. Способами підроблення підписів є такі:

1) утворення підпису способом звичайного наслідування іншої особи;

2) копіювання підпису на просвіт;

3) передавлювання через копіювальний папір;

4) передавлювання справжнього підпису загостреним предметом на інший документ із подальшою обводкою;

5) виготовлення зі справжнього підпису факсиміле (точне відтворення підпису фотомеханічним способом; підписи, нанесені за допомоги факсиміле, мають мікроструктуру штрихів, специфічну для металевих кліше);

6) використання комп'ютерних можливостей сканування справжнього підпису з подальшим принтерним роздруком на документі.

Ознаки технічного підроблення підпису охоплюють: сліди зупинок пишучого приладу у вигляді потовщень або надривів штрихів, нетвердість рухів, наявність у штрихах та біля них часток іншого барвника, звивистість і тупі закінчення штрихів, підрисування штрихів, вдавлені борозенки, які не завжди збігаються з чорнильною обводкою, та ін.

У процесі дослідження підпису необхідно встановити, справжній він чи підроблений. Під час експертизи підписів вирішуються такі типові питання: чи не скопійовано підпис із якого-небудь підпису за допомоги технічних засобів, якщо так, то яких саме; чи не скопійовано підпис на досліджуваному документі з якого-небудь підпису, поданого для порівняння.

Під час експертизи досліджуваній підпис рекомендується порівнювати зі зразками підписів особи, від імені якої він виконаний. Експерту подаються вільні (6–8) та експериментальні (до 10) зразки підписів цієї особи.

Відбитки печаток і штампів є одним із основних реквізитів документів. Вони виконують посвідчувальну і профілактичну функцію, захищають документ від його підроблення. Частина криміналістичної техніки, яка вивчає відбитки печаток і штампів, можливості їх ідентифікації, інколи називають *судовою сфрагістикою*.

Печатка – інструмент для нанесення слідів (міток) на матеріальні об'єкти; предмет із рельєфним зображенням знаків, виконаних друкарським або комп'ютерним набором, які є єдиним цілим, вони несуть певне смислове навантаження і призначені для нанесення відбитків на документи.

Існують різні види печаток. Прямокутна печатка називається штампом, а невеличкі за розмірами штампи називаються штемпелями.

Круглі печатки бувають *прості* (містять по колу вказівку, де зареєстроване підприємство або засновник чи вища організація; по колу або в центрі розміщується ідентифікаційний код; усередині кола розміщується назва юридичної особи) та *гербові* (у центрі яких є зображення герба держави, а по колу – назва міністерства, відомства або установи, якій належить печатка). Печатки поділяються на такі, що виготовляються тільки з дозволу органів МВС, і такі, що не потребують такого дозволу. За матеріалом, з якого вони виготовляються, печатки бувають каучукові, поліуретанові, металеві.

Відбиток печатки (штампа) передбачає перенесення відповідної штемпельної фарби на поверхню паперу або видавлювання на її поверхні відповідного рельєфу. Дослідження відбитків печаток і штампів здійснюється з метою встановлення їхньої totoжності або встановлення способу їх підроблення.

Типові питання, які вирішуються в дослідженні відбитків печаток і штампів, є такими: яким способом виготовлено печатку (штамп), відбиток якої є на документі; яким способом відтворено відбиток печатки (штампа) на документі; чи є нанесений відбиток печатки на документі справжньою печаткою; чи однією печаткою (або штампом) залишені відбитки в документах тощо.

Ознаки, що свідчать про спосіб підроблення (рисування відбитка, кустарне виготовлення, копіювання справжнього відбитка, формування відбитка за допомоги комп'ютерної графіки), такі: нестандартність букв, неоднакова висота, ширина літер, різна товщина штрихів, різні проміжки між словами, нерадіальне розташування знаків по колу, дзеркальність окремих знаків, помилки в тексті, різниця написання в тексті одноім'єнних літер, несиметричність розміщення літер, розпливи окремих штрихів, відсутність штемпельного барвника у штрихах.

За ідентифікації печаток (штампів) за їхніми відбитками досліджуються загальні та окремі ознаки (форма і розміри відбитків у цілому, взаємне розташування складових частин відбитків, графічні ознаки літер, цифр, герба, емблеми, дрібні особливості окремих знаків тощо). Для проведення експертизи необхідні експериментальні та вільні зразки.

Об'єктами дослідження матеріалу документів є папір, барвники штрихів, відбитків печаток (штампів), клей, захисні покриття. Матеріальна частина документів складається з паперу та спеціальних за складом речовин (пасти кулькових ручок, чорнила, туші, штемпельної фарби тощо).

Папір – матеріал переважно з рослинних, міцно сплетених волокон. Уперше був отриманий у II ст. в Китаї. З XIX ст. папір виготовляється головним чином із деревини. Зараз відомо понад 600 видів паперу. Найбільш відомі види паперу – для письма, для друку, газетний, фільтрувальний, світлочутливий, електроізоляційний, промисловий та ін.

Папір характеризується масою (4–250 г/м²), товщиною (4–400 мкм), механічними властивостями, кольором, білизною, гладкістю, еластичністю, міцністю, прозорістю тощо. Папір є основою великої кількості різних документів.

Техніко-криміналістичне дослідження паперу дозволяє вирішувати такі питання: чи є однорідним папір досліджуваного документа і надісланого зразка паперу; чи виконано два або більше документів на папері однієї групи (класу); чи були шматки паперу до їх розриву єдиним цілим.

Письмові маси – речовини, за допомоги яких виконують текстові записи на папері. Існують різні групи письмових мас – чорнило, туш, пасти кулькових ручок, стрижні олівців (графітні, кольорові, спеціальні), штемпельна та друкарська фарби. Кожна група письмових мас має свої характеристики.

Техніко-криміналістичне дослідження речовини штрихів проводиться з метою встановлення належності речовини штрихів до певної групи (виду чи типу); однорідності письмової маси, якою написано тексти одного чи різних документів; відповідність їх нормі; визначення підприємства-виготовлювача; встановлення приладдя, яким виконано запис у документі тощо. Технічна експертиза документів у таких випадках дозволяє встановити групову належність письмових мас. Для дослідження письмових мас використовуються різні фізико-хімічні методи.

Експертизою клейких речовин вирішуються питання про їхній склад, призначення та однорідність. Техніко-криміналістичне дослідження дозволяє встановити вид клею, що використовувався у виготовленні документа або в наклеюванні фотокартки на документ.

Контрольні питання

1. *Поняття, зміст і основні завдання техніко-криміналістичного дослідження документів. Види документів, їхні реквізити.*
2. *Завдання слідчого огляду та правила поведінки з документами.*
3. *Повне і часткове підроблення документів.*
4. *Характеристика основних способів підроблення бланків документів, підписів, відбитків печаток і штампів. Ознаки підроблення документів.*
5. *Способи внесення змін у документи. Ознаки, які вказують на часткове підроблення та методи їх виявлення.*
6. *Методика встановлення первинного вигляду та змісту документа (встановлення слабовидимих і невидимих текстів, дослідження залитих і закреслених текстів, встановлення тексту спалених документів).*
7. *Дослідження матеріалів документів (паперу, барвників штрихів тексту, клею); засобів письма та знарядь друку (копіювання).*

Теми рефератів

1. *Основні способи та ознаки підроблення бланків документів, підписів, відбитків печаток і штампів.*
2. *Способи внесення змін у документи.*

3. Дослідження поліграфічної продукції (державних цінних паперів, національних грошових знаків, іноземної валюти тощо).
4. Огляд і дослідження друкованих текстів, виготовлених за допомоги друкарських машинок.
5. Техніко-криміналістична експертиза документів. Особливості підготовки матеріалів на експертизу та питання, які вирішуються нею. Тактика одержання зразків для експертного дослідження, їхні види.

ТЕМА 12

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ І РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ (КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ)

Криміналістичні обліки використовуються слідчими, оперативно-розшуковими підрозділами для розкриття та запобігання злочинам, а також судами під час розгляду кримінальних справ. Практика розслідування і розкриття злочинів свідчить, що будь-яка злочинна діяльність, сфокусована в події злочину, обов'язково залишає сліди як інформацію про злочин. Для того, щоб активізувати ці носії інформації в розслідуванні злочинів, їх необхідно виявити, зафіксувати у протоколі слідчої дії, піддати криміналістичному дослідженню, а також оцінити і використати у вирішенні конкретних завдань розслідування.

Сукупність зібраних у результаті цих дій фактичних даних створює на початковому етапі розслідування достатні передумови щодо інформаційного забезпечення подальшого розслідування. Ними можуть бути різноманітні сліди матеріального відображення (сліди рук, взуття, знарядь зламу і т. д.) та ідеальні сліди (зафіксовані в пам'яті потерпілих, свідків).

Криміналістична реєстрація має давню історію та бере початок із глибокої давнини. Сформувалася вона спершу як кримінальна реєстрація, тобто облік осіб, які зазнали карного переслідування. Реєстрація злочинців у вигляді таврування, татуювання, каліцтва, різноманітних покарань тощо. Така практика використовувалась у Стародавній Греції, середньовічних Англії, Франції, Німеччині та інших державах.

Перші відомості про таврування злочинців у Росії належать до XIII ст., коли злодіям на щоку накладали особливе клейно. З метою реєстрації відрубували пальці руки, відрізали вуха, носи, виривали ніздрі. За Петра I замість накладення розжареного клейна почали прикладати до тіла пластинку, втикану голками, а потім у ранки втирали порошок, щоб «від інших людей були відмінні», «щоб було по чому пізнати». Голки розташовувалися або в формі орла, або у вигляді букв «З» – злодій, «В» – вбивця, «Б» – брехун і т. д. Тому, хто вчинив статевий злочин, на лоб накладали особливо ганебне клейно.

Крім таврування, практикувався опис злочинців за ознаками зовнішності. Від середини XVIII ст. здійснюється систематична письмова реєстрація злочинців спершу у Франції, де в паризькій префектурі проводився реєстр притягнутих до кримінальної відповідальності осіб, а згодом і в інших державах. Росія ввела письмову реєстрацію в 1870 р. Тоді ж почали реєструвати злочинців за способом вчинення злочинного посягання.

З винаходом фотографії та розширенням сфери її застосування злочинців почали фотографувати. Перші реєстраційні фотознімки було виготовлено в бельгійській в'язниці «Форест». Достовірні відомості про використання фотографії російською поліцією належать до 60-х років XIX ст. У 1864 р. в м. Бобринці Одеської губернії відкрили поліційне фотоательє, через три роки таке ж ательє створили при московській поліційній друкарні.

З накопиченням фотознімків почали впроваджувати спеціальні альбоми, розташовуючи фотографії за алфавітом прізвищ. Перший такий альбом було створено в січні 1874 р. у префектурі Парижа, а 1876 р. в Берліні. До 1910 р. берлінський альбом злочинців нараховував 53 томи і містив 370 тис. фотознімків. Фотографії розподілялися за категоріями злочинних професій.

Першу детальну систему кримінальної реєстрації розробив у 1879 р. чиновник паризької поліції А. Бертільйон, у 1888 р. її було запроваджено у Франції. Це була система словесного портрета і сигналетичної фотографії, яка згодом почала застосовуватись і в інших державах.

Автором наукової системи реєстрації правопорушників за відбитками фаланг пальців вважають Ф. Гальтона, який видав 1892 р. в Лондоні книгу «Відбитки пальців». У ній він виклав результати своїх досліджень постійності папілярних візерунків, їхньої індивідуальності, а також класифікацію відбитків. В Англії 1895 р.

було впроваджено комбіновану систему кримінальної реєстрації – дактилоскопування, антропометрію, фотографування та опис особливих прикмет.

Про серйозну постанову реєстраційної роботи в Росії свідчить виданий Російським департаментом поліції в 1914 р. «Розшуковий альбом» у п'яти випусках, який містив ретельно систематизовані відомості про злочинців-професіоналів. Перший випуск альбому акумулював дані про гастролуючих кишенькових злодіїв, другий – про зломників, третій – про шахраїв і аферистів, четвертий – про конокрадів, п'ятий – про грабіжників і вбивць. Вони були призначені для встановлення особи затриманих злочинців у спосіб пізнання або ідентифікації за відбитками пальців, з'ясування особи і характеру злочинної діяльності кримінальних злочинців, які перебувають на свободі, і для виявлення винних у спосіб пред'явлення потерпілому фотографій, що містилися в альбомах.

Крім основної (дактилоскопічної) системи кримінальної реєстрації, було розроблено й інші системи, які мали допоміжне значення. До них належать: реєстрація подій і осіб за способом злочинних дій або, як іще кажуть, за почерком злочину; реєстрація невпізнаних трупів з ознаками насильницької смерті; облік за прізвишками і прізвиськами; облік за татуюваннями і фізичними особливостями; реєстрація викрадених речей.

Пропонувалися також системи обліку злочинців за почерком, за малюнком вен на тильних частинах рук, на внутрішній поверхні передпліччя і на лобі (*веноскопія*), за вимірюваннями рогової та сітчастої оболонки ока (*ретиноскопія*), за станом зубів (*дентометрія*), за довжиною складок на долонній поверхні, за відбитками ступень, долонь та інші системи. Але вони не знайшли широкого практичного застосування через недосконалість і підвищену складність.

Історія радянського криміналістичного обліку тісно пов'язана зі становленням органів радянської міліції та карного розшуку. Вже через п'ять днів після прийняття Положення про організацію кримінально-розшукових підрозділів в ОВС Центральне управління карного розшуку взялося за практичне налагодження дактилоскопічної та фотографічної реєстрації злочинців. Планувалося створити Центральне реєстраційне бюро, організувати роботу з виготовлення фотознімків усіх злочинців, зареєстрованих у Росії. У січні 1919 р. було введено реєстрацію судимості, а в лютому того ж року створено «Реєстраційне дактилоскопічне бюро», яке незабаром перетворилося на Центральне реєстраційно-дактилоскопічне

бюро. У 1922 р. на території РРФСР було впроваджено єдину централізовану систему реєстрації злочинців – дактилоскопічну з обов'язковим їх фотографуванням за правилами сигналетичного знімання. Широко використовувалася також реєстрація злочинців за прізвищами.

Сучасна криміналістична реєстрація являє собою науково обґрунтовану систему обліку об'єктів, які потрапили у сферу кримінального судочинства або оперативно-розшукової роботи, для подальшого використання реєстраційних даних під час розслідування, розшуку злочинців і речових доказів, а також у профілактичній роботі та аналізі злочинності.

Успішному розкриттю, розслідуванню і попередженню злочинів сприяє чинна система кримінальної реєстрації в Україні.

Кримінальна реєстрація – цілеспрямований систематичний облік певних об'єктів для подальшого використання реєстраційних даних у розслідуванні злочинів, для розшуку злочинців і речових доказів, з'ясування обставин, які супроводжують подію злочину.

Систему кримінальної реєстрації утворюють різні види криміналістичного обліку.

Криміналістичний облік – це система реєстрації, систематизації та зосередження об'єктів або відомостей про них за їхніми ідентифікаційними ознаками з метою використання облікових даних для розкриття і попередження злочинів, яка ґрунтується на наукових даних і узагальненнях практики боротьби зі злочинністю. Криміналістичні обліки здійснюються органами МВС України відповідно до настанови «Про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України», затвердженої наказом МВС України від 30.08.99 р.

Безпосереднім призначенням кримінальної реєстрації є створення попередніх умов для ідентифікації об'єктів, що реєструються, наведення про них відповідних довідок. За допомоги реєстраційних даних здійснюються розшук та ідентифікація об'єктів способом порівняння матеріалів реєстрації з ознаками об'єкта, що перевіряється. Кожний вид криміналістичного обліку – фактично інформаційно-пошукова система, тому ведення і використання криміналістичних обліків передбачає широке застосування інформаційних технологій і можливостей ЕОМ. За допомоги кримінальної реєстрації вирішуються такі завдання розслідування, як: встановлення

факту притягнення особи раніше до кримінальної відповідальності; виявлення невідомого злочинця, який зник з місця події, або особи, котра втекла з місць позбавлення волі; ідентифікація злочинця за його слідами; встановлення особи невпізаного трупа та ін.

У вузькому розумінні реєстрація є процесом фіксації в установленому порядку ознак об'єктів в облікових документах за наявності необхідних підстав. У криміналістичному обліку використовуються різні способи реєстрації та фіксації ознак об'єкта: описово-письмовий, дактилоскопічний, фотографічний, графічний, колекційний.

Наукову основу кримінальної реєстрації становлять положення про індивідуальність кожного об'єкта, відносну стійкість його ознак і можливість ідентифікації. Формування криміналістичної реєстрації на науковій основі було започатковано наприкінці XIX ст. французьким криміналістом А. Бертільйоном, який розробив і впровадив у практику боротьби зі злочинністю антропометричний метод реєстрації. Більш прогресивним методом, який по декількох роках заступив антропометрію, став дактилоскопічний метод реєстрації злочинців.

Система криміналістичного обліку складається з різних його видів. Залежно від завдань, які вирішуються, криміналістичні обліки переділяються на *оперативно-пошукові* та *інформаційно-довідкові*, а залежно від рівня концентрації інформації – на *центральні*, *регіональні* та *місцеві*.

Оперативно-пошукові обліки вміщують об'єкти, які безпосередньо пов'язані з подією злочину та вилучені під час оглядів місця події або проведення оперативних заходів і слідчих дій. До них належать дактилоскопічні обліки, колекції слідів зламу, взуття, транспортних засобів, волокон, замків і ключів, підроблених рецептів і бланків документів, кулегільзотеки, колекції суб'єктивних портретів тощо.

Інформаційно-довідкові обліки (колекції й картотеки) комплектуються об'єктами та даними, які безпосередньо не пов'язані з подією злочину та отримані в результаті накопичення відомостей інформаційного характеру. Об'єктами інформаційно-довідкових колекцій і картотек можуть бути зразки різноманітних виробів, малюнки, фотографії, таблиці, каталоги тощо.

Центральні обліки здійснюються Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України (ДНДЕКЦ). До центральних *оперативно-пошукових обліків* належать: центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека); центральна картотека фальшивих грошей; центральна картотека

підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; центральна картотека слідів рук, вилучених із місць нерозкритих тяжких і резонансних злочинів; центральна колекція макетів вибухових пристроїв і речовин; центральна колекція фонограм із голосами осіб, які анонімно повідомляли про загрозу вибуху.

У межах центральних обліків утворено *інформаційно-довідкові* колекції зразків: документів суворого обліку, цінних паперів і грошей; зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; рельєфних підшов взуття; інструментів, що використовуються у зламуннях; лакофарбових покриттів; вибухових пристроїв і речовин; протекторів шин; волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів, деталей та агрегатів автотранспорту тощо.

Регіональні обліки провадять науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУ МВС, УМВС, УМВСТ. Такі обліки комплектуються з об'єктів, вилучених під час оглядів місця події у справах про злочини, що вчинені на території відповідного регіону або надіслані для постійної перевірки з інших органів. До таких обліків належать: картотеки слідів рук (слідотеки), слідів взуття, слідів транспортних засобів, вилучених з місць нерозкритих злочинів; дактилоскопічні картотеки на осіб, узятих міліцією на облік; кулегільзотеки; картотеки фальшивих грошей; картотеки підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; колекції слідів знарядь зламуння (слідотеки); суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів; підроблених рецептів на одержання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів; зразків почерку осіб, які підроблюють медичні рецепти; зразків печаток і підписів лікарів, які виписують рецепти на одержання медичних засобів; мікрооб'єктів.

На регіональному рівні утворюються *інформаційно-довідкові* колекції: зразків зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; рельєфних підшов взуття; інструментів, що використовуються у зламуннях; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; макетів вибухових пристроїв і речовин; протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; зразків волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту тощо.

Місцеві обліки ведуться у відділах, відділеннях, групах НДЕКЦ, які обслуговують міськрайлінооргани, і комплектуються об'єктами, вилученими під час оглядів місця події у справах про злочини, що

вчинені на території обслуговування органу внутрішніх справ або надіслані для постійної перевірки з інших органів. До таких обліків належать: картотеки слідів рук (слідотеки), слідів взуття, слідів транспортних засобів, вилучених із місць нерозкритих злочинів; дактилоскопічні картотеки на осіб, узятих міліцією на облік; колекції слідів знаряддя зламування, вилучених із місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів.

На місцевому рівні утворюються інформаційно-довідкові колекції: рельєфних підшов взуття; інструментів, що використовуються у зламуваннях; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту та ін. Поряд з центральною, регіональною та місцевими системами обліків існує також персональний оперативно-довідковий і дактилоскопічний обліки, які функціонують на центральному і регіональному рівнях. Центральний облік здійснює Департамент інформаційних технологій МВС України (ДІТ МВС), регіональний – Управління інформаційних технологій ГУ МВС України в Криму, м. Києві та Київській області, а також ГУ МВС в областях.

Дактилоскопічний облік. Обвинувачені, затримані та засуджені особи підлягають алфавітному і дактилоскопічному обліку. Порядок ведення дактилоскопічного обліку регламентовано Інструкцією про порядок функціонування дактилоскопічних обліків експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ України, затвердженою наказом МВС України від 20.12.99 р. Дактилоскопічний облік здійснюється за допомоги дактилокопічних карт, які містять пальцеві відбитки кожної руки певної особи. Дактилокарти заповнюються у трьох примірниках, якщо вони підлягають обліку в центральній дактилокартотеці, або у двох примірниках, якщо вони підлягають обліку тільки в регіональній та місцевій дактилокартотеках.

Контрольні питання

1. *Поняття криміналістичної реєстрації, її наукові та правові основи.*
2. *Система, форми та завдання криміналістичної реєстрації.*
3. *Об'єкти криміналістичної реєстрації.*
4. *Способи формування криміналістичних обліків.*

5. Поділ обліків залежно від ступеня централізації: місцевий, регіональний, державний та міждержавний (Інтерпол). Можливості обліків і порядок отримання облікової інформації.
6. Документи для постановки об'єкта на облік і перевірки його за обліком.

Теми рефератів

1. Система, принципи організації та підрозділи правоохоронних органів, що здійснюють криміналістичні обліки.
2. Перспективи удосконалення криміналістичної реєстрації та підвищення її ефективності у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів.
3. Нові види криміналістичних обліків.
4. Дактилоскопичний облік – сутність і значення для правоохоронних органів.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика: Учеб. для студ. вузов, навчаючихся по спец. «Юриспруденція» / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин (ред.), Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2002. – 971 с.
2. *Алесковский С. Ю.* Основы графологии: Учеб.-метод. пособ. / С. Ю. Алесковский, Я. В. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 216 с.
3. *Баев О. Я.* Основы криминалистики: Курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2003. – 320 с.
4. *Басай В. Д.* Основы криміналістичної одорології: Монографія / В. Д. Басай. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 482 с.
5. *Басай В. Д.* Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи) / В. Д. Басай. – Коломия: Вік, 2003. – 503 с.
6. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 837 с.
7. *Беляков А. А.* Взрывчатые и взрывные устройства (криминалистическая взрывотехника) / А. А. Беляков. – СПб. : Юрлитинформ, 2003. – 256 с.
8. *Біленчук П. Д.* Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство / П. Д. Біленчук. – К. : НАВС, 2003. – 384 с.
9. *Біленчук П. Д.* Криміналістика (криміналістична техніка): Курс лекцій / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
10. *Гора І. В.* Криміналістика: Навч. посіб. – Ч. 1. – Криміналістична техніка. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – 320 с.

11. *Гора І. В.* Криміналістика: Навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – 4-е вид., випр. та доповн. – К. : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

12. *Драпкин Л. Я.* Криминалистика: Учебник / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. – М. : Проспект, 2007. – 672 с.

13. *Захаров В. П.* Використання біометричних технологій правоохоронними органами у ХХІ столітті / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 440 с.

14. *Ищенко Е. П.* Криминалистика: Учеб. пособие / Е. П. Ищенко, В. А. Образцова. – Минск: Элит. Год, 2007. – 536 с.

15. *Карлов В. Я.* Использование криминалистической техники в расследовании преступлений: Науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – 192 с.

16. *Колдин В. Я.* Криминалистика: информационные технологии доказывания / В. Я. Колдин и др. – М. : Зерцало-М, 2007. – 750 с.

17. *Корниенко Н. А.* Следы человека в криминалистике / Н. А. Корниенко. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.

18. *Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти* / [В. М. Глібоко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.] / За ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 684 с.

19. *Криміналістичне документознавство: Практ. посіб.* / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. – К. : Паливода А. В., 2007. – 332 с.

20. *Лук'янчиков Є. Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: Монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К. : НАВСУ, 2005. – 360 с.

21. *Маркусь В. О.* Криміналістика: Навч. посіб. / В. О. Маркусь. – К. : Кондор, 2007. – 558 с.

22. *Молибога Н. П.* Признаки, используемые при проведении почерковедческих экспертиз текстов, подписи и цифровых записей: Учеб.-справ. пособ. / [Н. П. Молибога, В. М. Абрамов, Е. Ю. Свобода]. – К. : НАВСУ, 2000. – 68 с.

23. *Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів* / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2008. – 728 с.

24. *Перебитюк М. В.* Пошукові науково-технічні засоби та їх застосування при розслідуванні злочинів: Монографія / М. В. Перебитюк. – К. : КНУ, 2002. – 95 с.

25. *Салтевський М. В.* Криміналістика: Підруч. у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум; Основа, 1999. – Ч. 1. – 398 с.

26. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.

27. *Скригонюк М. І.* Криміналістика: Підручник / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.

28. *Суворова Л. А.* Идеальные следы в криминалистике / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
29. *Торбин Ю. Г.* Следы и особые приметы на живых лицах / Ю. Г. Торбин. – СПб. : Юрлитинформ, 2006. – 432 с.
30. *Турчин Д. А.* Полевая криминалистика и ее практическое применение / Д. А. Турчин, И. С. Чижиков. – СПб. : Юрлитинформ, 2006. – 144 с.
31. *Чулахов В. Н.* Криминалистическое учение о навыках и привычках человека / В. Н. Чулахов. – СПб. : Юрлитинформ, 2007. – 288 с.
32. *Шамонова Т. Н.* Следы человека на месте преступления, их роль в доказывании. Биологический аспект / Т. Н. Шамонова. – М. : Щит-М, 2009. – 156 с.
33. *Шеремет А. П.* Криміналістика: Навч. посіб. / А. П. Шеремет. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.
34. *Шурухнов Н. Г.* Криминалистика: Курс лекций / Н. Г. Шурухнов. – М. : Эксмо-Пресс, 2006. – 624 с.

Розділ 3

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

- Загальні положення криміналістичної тактики. Характеристика слідчої дії.
- Тактика проведення слідчого огляду.
- Тактика допиту та очної ставки.
- Тактика пред'явлення для впізнання.
- Тактика обшуку та виїмки.
- Тактика відтворення обстановки та обставин події.
- Тактика використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів.
- Розшукова робота слідчого.

ТЕМА 13

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ. ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІДЧОЇ ДІЇ

У загальному під тактикою розуміють теорію і практику підготовки та ведення бою. Поняття криміналістичної тактики у науковій літературі визначалося по-різному. А. Н. Васильєв уважав, що тактика – це метод діяльності у розслідуванні для досягнення мети, розрахований на оптимальний ефект за відносно мінімальних витрат часу і сил. В. Є. Коновалова та ряд інших авторів уявляли собі криміналістичну тактику як сукупність прийомів проведення слідчих дій.

Аналіз думок різних учених-криміналістів дає можливість зробити висновок, що **криміналістична тактика – розділ криміналістики, що являє собою систему наукових положень і практичних рекомендацій з організації та планування досудового і судового слідства, що розробляються на основі визначення оптимальної поведінки осіб, які здійснюють доказування, і прийомів провадження слідчих і судових дій.**

У структурному аспекті криміналістична тактика складається з двох розділів.

1. Загальні положення (вони містять у собі: основні поняття тактики; визначення місця криміналістичної тактики у системі криміналістики; з'ясування зв'язків і залежностей між тактикою як розділом криміналістики і практикою боротьби зі злочинністю; вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів); 2. Тактика провадження окремих слідчих дій*.

Криміналістична тактика має свої завдання, які можна умовно переділити на дві групи.

1. Основне – сприяння ефективнішій організації криміналістичної діяльності у відповідності з метою розслідування.

2. Окреме – розроблення найбільш ефективних тактичних прийомів і рекомендацій на основі сучасних досягнень наук під час проведення окремих слідчих дій.

Криміналістична тактика розробляє найдоцільніші методи і прийоми проведення окремих слідчих дій, умови і порядок їх застосування. Положення, що нею вироблені, стосуються не тільки проведення, а й підготування до проведення слідчої дії. Значна увага при цьому приділяється фіксації результатів слідчої дії, тактичним особливостям застосування технічних засобів, науковій організації праці. На сучасному етапі розвитку науки криміналістики криміналістами розроблено тактичні основи проведення таких слідчих дій як огляд, допит, очна ставка, обшук, виїмка, пред'явлення для

* У своїй роботі О. В. Полстовалов наводить дещо іншу структуру криміналістичної тактики: 1) універсальна криміналістична тактика (прийоми, що застосовуються незалежно від особистісних особливостей учасників слідчих дій); 2) персоналізована криміналістична тактика (прийоми застосовуються лише з урахуванням особливостей учасників слідчих дій); 3) викривальна тактика (тактичні прийоми допущення легенд, опосередкованого допиту тощо); 4) коригувальна тактика (тактичні прийоми виявлення і подолання помилок у показаннях, тактика надання допомоги у пригадуванні забутого); 5) переговорна тактика (тактика переконання у необхідності відмовитися від протидії слідству, надання допомоги в розкритті злочину); 6) тактика забезпечення (тактика створення умов для досягнення поставленої мети – розпізнання неправди, встановлення психологічного контакту тощо).

На думку В. Ю. Шепітька, криміналістична тактика повинна мати трьохрівневу структуру: 1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, функції, елементи); 2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності); 3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичного рішення, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів тощо).

впізнання, слідчий експеримент, перевірка показань на місці, затримання підозрюваного, призначення експертизи.

Криміналістична тактика як розділ криміналістичної науки тісно пов'язана з її іншими розділами, а також із тими науками, з якими в цілому пов'язана вся наука криміналістика.

До складу загальної теорії криміналістики як її елементи входять такі криміналістичні теорії, як теорія криміналістичної ідентифікації, вчення про криміналістичну версію, вчення про механізм слідоутворення тощо. Все, про що йдеться в загальних положеннях криміналістичної тактики, міститься в окремих криміналістичних теоріях, узятих у сукупності; водночас не весь зміст окремих криміналістичних теорій входить у загальні положення тактики. Як система елементів окремих теорій загальних положень тактики вони входять до складу загальної теорії криміналістики, але не на правах її самостійних структурних частин, а лише як група деяких її категорій і понять.

Тактико-криміналістичні прийоми і рекомендації покликані забезпечувати найбільш повну та ефективну реалізацію прийомів і засобів криміналістичної техніки. Окремі тактичні прийоми і вся тактика проведення тієї чи тієї процесуальної дії змінюється залежно від характеру використаних при цьому засобів криміналістичної техніки (наприклад, тактика проведення обшуку прямо залежить від того, які пошукові прилади використовуються). Своєю чергою, розвиток криміналістичної тактики, проблеми зміни її завдань і рекомендацій з огляду на використання нових відомостей із інших наук зумовлюють появу нових чи корективу існуючих техніко-криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій.

Зв'язок криміналістичної тактики з криміналістичною методикою насамперед характеризується тим, що положення тактики реалізуються на практиці тільки через методику розслідування, набуваючи тих специфічних особливостей, які відображають її пристосованість до умов і завдань боротьби із конкретним видом злочинів.

Корекція методики розслідування, змін способів вчинення злочину чи процедури кримінального судочинства ставить перед тактикою завдання розробити чи змінити свої прийоми та рекомендації.

До основних елементів криміналістичної тактики належать такі:

Тактичний прийом – спосіб здійснення слідчим процесуальної дії, спрямований на досягнення її окремої мети, найбільш раціональний і ефективний у певній ситуації. Він є основним елементом криміналістичної тактики.

Тактична рекомендація – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування тактичних прийомів. Така рекомендація може стосуватися і застосування під час проведення слідчої дії тих чи тих техніко-криміналістичних засобів чи способів збирання, дослідження і використання доказів. Рекомендації можуть бути загальними і спеціальними.

Тактична комбінація – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість на досягнення поставленого завдання у ході проведення однієї слідчої дії.

Тактична операція – комплекс слідчих дій та інших заходів, які спрямовані на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації. Це – слідчі дії, організаційні, оперативно-розшукові, ревізійні та інші заходи.

У загальному тактичний прийом завжди спрямований на оптимізацію діяльності людини. При цьому під діяльністю прийнято розуміти систему взаємопов'язаних дій чи бездіяльності суб'єкта з метою реалізації його функцій і вирішення поставлених завдань у взаємодії з середовищем, суспільством, людиною.

Застосування тактичних прийомів у боротьбі зі злочинністю пов'язане з дотриманням ряду принципів: законності, етичності, науковості (ці три принципи в сукупності ряд учених називають принципом допустимості), вибірковості, доступності, пізнавальної цінності.

Принцип *законності* полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю тактичні прийоми повинні повністю відповідати духу та букві закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих слідчих і судових дій, порядок здійснення яких визначено кримінально-процесуальним законом.

Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити в собі елементів неправдивої інформації, введення особи в оману, вчинення психічного впливу на особу, приниження честі й гідності особи. Не допустимі й такі тактичні прийоми, що засновані на насильстві, погрозах, релігійному упередженні тощо.

Важливим принципом використання тактичних прийомів є *науковість* – відповідність прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Наукова обґрунтованість передбачає: 1) науковість прийомів за джерелом їх походження; 2) відповідність прийому сучасному стану науки; 3) можливість наукового передбачення результатів використання прийому.

Принцип *вибірковості* означає спроможність вирішувати тактичні завдання в певних ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час проведення слідчих дій, зумовлює необхідність опрацювання найрізноманітніших тактичних прийомів. І як наслідок – можливість обрати для себе найбільш ефективний.

Важливою умовою застосування тактичного прийому є його *доступність*, тобто можливість використання кожним слідчим, оперативним працівником, суддею.

Тактичний прийом не повинен виходити за межі професійних знань і навичок цих працівників, не повинен вимагати для своєї реалізації спеціальних знань. В іншому випадку він перестане бути тактико-криміналістичним і виступатиме як прийом, що належить до тієї сфери знань, яку представляє і використовує у кримінальному судочинстві відповідний спеціаліст (наприклад, судово-медичне дослідження трупа, судово-бухгалтерська перевірка документів тощо).

Важливим принципом тактичного прийому є його *пізнавальна цінність*. За своїм призначенням і спрямованістю тактичні прийоми повинні сприяти пізнанню, переслідують мету отримання нової, важливої для слідства інформації.

Функції тактичних прийомів поділяються на такі:

1) загальні (*пізнавальна* функція, що пов'язана з отриманням доказової інформації у виконанні окремих процесуальних дій; *прогностична* – дозволяє слідчому правильно обрати спосіб дії, щоб реалізувати мету процесуальної дії; *комунікативна* – проявляється у процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в рамках процесуальної дії; *регулятивна* – припускає можливість впливу на слідчу ситуацію і ситуацію процесуальної дії);

2) окремі (функція *викриття* дозволяє, наприклад, викрити неправдиву заяву, встановити обмову; *спонукання* – актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до давання показів; *корекція* – усунення перекручень, уточнення показань, усунення суперечностей; *діагностика* – визначення добровільності видачі об'єктів; *усунення протидії особи* – подолання опору особи у проведенні процесуальних дій).

Серед **джерел тактичних прийомів** потрібно насамперед вирізнити: логіку, психологію, теорію ігор, науку організації праці, результати наукових криміналістичних пошуків, слідчу та судову практику.

Класифікація тактичних прийомів:

1. За видом процесуальної дії (тактичні прийоми огляду місця події, допиту, очної ставки, обшуку, виїмки, пред'явлення для впізнання тощо).

2. За діапазоном застосування (тільки в окремих слідчих діях, у багатьох слідчих діях).

3. За об'єктом спрямованості (вплив на людину, дослідження матеріального середовища).

4. За характером інформації (ті, що ґрунтуються на словесній, матеріальній чи логіко-розумовій інформації).

5. За обов'язковістю виконання (обов'язкові та рекомендаційні).

6. Відповідно до завдань слідчої діяльності (пізнавальні та організаційно-управлінські).

Ознаки (властивості) тактичної комбінації поділяють на:

1) загальні (*цілісність* – елементи системи безпосередньо чи опосередковано пов'язані та взаємодіють; *наявність певної структури* – передбачає існування підсистем і окремих тактичних прийомів, що залежать від мети і ситуації; *ієрархічність*; *множинність опису кожної системи*);

2) спеціальні (*цільова спрямованість* – відповідність меті процесуальної дії; *вибірковість* – можливість ефективної роботи тільки у певній ситуації; *динамічність і гнучкість* – перебування у постійному русі, можливість зміни лідерства застосування; *варіантність* – множинність слідчих ситуацій, що зумовлюють можливість вибору системи тактичних прийомів; *алгоритмічність* – припускає певний порядок використання).

Основні типи тактичних комбінацій.

1. Тактичні комбінації, спрямовані на забезпечення повноти виявлення та закріплення слідів.

2. Тактичні комбінації, пов'язані із забезпеченням необхідних для проведення слідчої дії обставин.

3. Тактичні комбінації як засіб психологічного впливу слідчого на обвинуваченого (підозрюваного), який перешкоджає встановленню істини у справі.

На відміну від тактичної комбінації, що проводиться в рамках однієї слідчої дії, тактична операція може охоплювати кілька взаємопов'язаних слідчих дій та інших заходів.

До елементів тактичної операції входять: 1) дослідча перевірка; 2) документальні ревізії; 3) оперативно-розшукові заходи; 4) слідчі дії; 5) організаційно-технічні засоби; 6) заходи використання засобів масової інформації; 7) заходи виховного впливу слідчого на осіб, залучених у коло кримінального судочинства; 8) заходи в рамках охорони громадського порядку.

Тактичне рішення – процес вибору методів, прийомів і засобів з метою впливу на слідчу ситуацію в цілому або на окремі її

компоненти, на хід і результати процесу розслідування чи його елементи. Тактичне рішення складається з трьох частин: інформаційної, організаційної та операційної.

Інформаційна частина полягає в аналізі та оцінюванні слідчої ситуації*, її компонентів, процесуальних завдань, можливостей слідства, прогностичної інформації.

Організаційна частина містить вивід про розподіл функцій, форми і напрями взаємодії, послідовність використання наявних сил і засобів, резервні можливості, проведення необхідних організаційно-технічних заходів.

Операційна частина – робота щодо встановлення цілей тактичного впливу, умов і способів його досягнення та прогнозованих результатів реалізації тактичного рішення.

Зазвичай метою тактичного рішення можуть бути:

- 1) зміна слідчої ситуації у сприятливу для справи сторону;
- 2) максимально ефективно використання несприятливої слідчої ситуації;
- 3) зміна окремих компонентів слідчої ситуації;
- 4) використання фактора раптовості, особливо на початковому етапі розслідування;
- 5) забезпечення методичності й наступальності розслідування.

Аналіз слідчої ситуації, збирання та опрацювання інформації про неї приводить до вибору мети, на досягнення якої буде спрямоване тактичне рішення.

Вибір мети дозволяє прийняти рішення, тобто, виробити прийоми і засоби реалізації завдання*. Прийняття тактичного рішення перед-

* У криміналістичній літературі аналіз слідчої ситуації (тобто збирання та оброблення потрібної інформації) у більшості випадків розглядається як вихідний момент у процесі підготування і прийняття слідчим будь-якого рішення у справі. В теорії управління методи збирання інформації поділяються на три види: спостереження, опитування, вивчення документів. З урахуванням специфіки слідчої ситуації як об'єкта вивчення всі ці методи використовуються, щоб отримати про неї інформацію. Однак, залежно від того, про збирання якої інформації йдеться, – доказової чи орієнтовної, ці методи використовуються по-різному. Процедура збору орієнтовної інформації законом не регламентується, тому є можливість ширше і в різних компоновах використовувати методи збирання такої інформації.

* У науці управління і психології розроблено низку методів прийняття рішення: метод перебору варіантів; метод проб і помилок; метод рефлексії; евристичний метод; метод соціального експерименту та ін. Однак, характер слідчої діяльності значно обмежує чи унеможлиблює використання більшості з них.

бачає настання не тільки позитивних, а й негативних наслідків, тому використання тактичних прийомів пов'язане з тактичним ризиком. У криміналістиці під **тактичним ризиком** розуміють виконання слідчим або суддею діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків. Насамперед це пов'язано з нестачею інформації (інформаційною рівновагою) або обмеженістю у часі.

Процесуальна діяльність слідчого здійснюється у формі слідчих дій. **Слідча дія – передбачений кримінально-процесуальним законом захід, що застосовується компетентними особами для збирання, дослідження, оцінювання та використання доказової інформації.** Іншими словами – це взаємопов'язана система операцій і прийомів з виявлення, отримання та фіксації фактичних даних, що мають значення для справи, які проводяться слідчим чи уповноваженою на те особою відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства. Результати слідчих дій є основним джерелом фактичних даних, що дозволяють установити: подію злочину; винність обвинуваченого в його вчиненні; мотиви злочину; обставини, що характеризують особу обвинуваченого; характери і розмір спричиненої шкоди; причини і умови, які сприяли його вчиненню, а також інші обставини, що входять у предмет доказування у кримінальній справі.

Для проведення слідчої дії потрібні певні юридичні й фактичні підстави. Юридична підстава – це вказівка, що міститься в законі, про правомочність слідчого провести певну слідчу дію і наявність за необхідності відповідної постанови суду (чи санкції прокурора). Фактичними підставами є наявні в розпорядженні слідчого фактичні дані, що дозволяють зробити висновок про необхідність проведення в інтересах розслідування конкретної слідчої дії.

За місцем та роллю у процесі розслідування слідчі дії поділяються на **невідкладні та подальші.**

Етапи слідчої дії: 1) підготування до проведення; 2) проведення слідчої дії; 3) фіксація ходу і результатів. У подальшому слідчий оцінює отримані результати і визначає їхні значимість і місце у системі доказової інформації.

На стадії підготування з'ясовують і формулюють завдання слідчої дії, вирішують питання, пов'язані з моментом її проведення, колом учасників, використанням техніко-криміналістичних методів і засобів, межами використання оперативних можливостей, допомоги спеціалістів і громадськості. Однією з обов'язкових умов цієї стадії є мисленнева побудова динамічної моделі всього ходу май-

бутньої слідчої дії. Така модель дозволяє передбачити різні ситуації і своєчасно продумати варіанти розвитку слідчої дії та можливий вплив на неї різних факторів. Повнота такої моделі та кількість її варіантів напряду залежить від об'єму інформації про подію злочину, про особу учасників слідчої дії.

На стадії проведення слідчої дії реалізується намічений план і вирішуються ті завдання, що їх поставив перед собою слідчий. Це – період перевірки версій способом підтвердження чи спростування попередньо зроблених з них висновків.

Під час проведення будь-якої слідчої дії повинен бути дотриманий ряд загальних правил. Перед початком провадження слідчої дії слідчий (дознавач) повинен *роз'яснити учасникам їхні права та обов'язки, порядок їх реалізації*. Також учасникам слідчої дії роз'янюється передбачена законом відповідальність за невиконання певних вимог та дій, що не сприяють встановленню істини (наприклад, відмова від давання показань, приховування цінностей).

Під час проведення слідчої дії особа, яка її проводить, зобов'язана беззаперечно дотримуватися передбаченої законом процедури, *забезпечувати захист прав і свобод людини*, поважати її честь і гідність. Слідчий, дознавач, прокурор, начальник слідчого відділу можуть робити тільки те і тільки в тій формі, що визначені законом.

Під час провадження слідчих дій необхідно *убезпечити її учасників*. У процесі слідчої дії слід вжити заходів щодо забезпечення нерозголошення конфіденційної інформації про *особисте життя людини*.

Забороняються будь-які дії, що принижують честь і гідність особи, не передбачені законом засоби примусового характеру. Примусові заходи застосовуються тільки в разі крайньої необхідності і тільки в передбаченому законом порядку.

Про провадження будь-якої слідчої дії *має бути складений протокол*, у якому докладно фіксується все, що відбувалося, відображаються хід і результати слідчої дії. Складання протоколу слідчої дії має на меті: забезпечити можливість переконатися в обґрунтованості й законності проведеної слідчої дії, правильно вирішити питання про допустимість отриманих при цьому доказів; закріпити знайдені дані способом їх фіксації, обставин знайдення та відомостей, які підтверджують достовірність доказів. Для цього у провадженні деяких слідчих дій беруть участь поняті, які засвідчують правильність записів у протоколі своїми підписами.

Протокол зачитується всім особам, які брали участь у провадженні слідчої дії, при цьому їм роз'яснюється їхнє право робити зауваження. Вказані особи можуть ознайомитися з протоколом особисто. Доповнення, зауваження та виправлення мають бути внесені в протокол перед підписами тих, хто брав участь у слідчій дії. До протоколу можуть бути додані фотознімки, матеріали звуко-, відеозапису, плани, схеми, зліпки та інші матеріали, які пояснюють його зміст (вони називаються додатками).

У ході слідчої дії мають бути вжиті заходи щодо нерозголошення таємниці слідства. У процесі розслідування доречно попереджувати учасників слідчої дії про недопустимість розголошення без дозволу слідчого (дознавача) даних досудового слідства та передбачену законом відповідальність за недотримання цих вимог. Дані досудового слідства можна оголосити лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають за можливе. Винні у розголошенні даних досудового слідства несуть кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України.

Тактика фіксації ходу і результатів слідчої дії покликана максимально повно і правильно відобразити зміст слідчої дії та досягнутих результатів. Тактичні прийоми фіксації скеровано на вибір чи створення таких умов, що забезпечують максимально ефективне застосування відповідних техніко-криміналістичних засобів і прийомів фіксації доказової інформації в установлених законом формах.

Аналіз зробленої роботи і отриманих результатів необхідний як для перевірки достовірності доказової інформації, так і для вирішення питань про її доказову силу і способи подальшого використання. На цій стадії виявляють допущені помилки, ті наслідки, до яких вони призвели, а також вирішуються питання про доцільність повторного (додаткового) проведення слідчої дії.

Під **плануванням розслідування** розуміють складний розумовий процес, суть якого полягає у визначенні шляху і завдань розслідування, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також установлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Планування має логічну, процесуальну і тактичну основи. Логічною основою є слідча версія. Процесуальною – норми закону про проведення обов'язкових процесуальних дій у певний строк. Тактичною – той замисел, яким керувався слідчий, визначаючи час і порядок своїх дій, черговість перевірки слідчих версій, форми взаємодії з оперативними працівниками.

Розрізняють мету, принципи, умови, елементи, етапи і форми планування. *Мета планування* полягає у визначенні шляху і змісту діяльності слідчого на всіх її стадіях, забезпечення її цілеспрямованості, повноти, об'єктивності, всебічності, економії часу, сил і засобів. *Принципи планування* – ті вихідні положення, на яких базується цей процес. Ними є індивідуальність, динамічність і реальність планування. *Умови планування* – сукупність певних обставин, чинників, знань і вмінь, що роблять можливим планування. До *елементів планування* входять: аналіз вихідної інформації; висунення версій та визначення завдань розслідування; визначення способів вирішення поставлених завдань; складання письмового плану та іншої документації; контроль за виконанням і коригування плану розслідування.

Існують кілька рівнів планування: планування роботи слідчого в цілому з усіх справ, що є в його провадженні; планування розслідування по конкретній кримінальній справі; планування проведення окремої слідчої дії.

Контрольні питання

1. *Поняття криміналістичної тактики, її структура та завдання.*
2. *Характеристика елементів криміналістичної тактики.*
3. *Принципи застосування тактичних прийомів.*
4. *Функції та класифікація тактичних прийомів.*
5. *Ознаки та основні типи тактичних комбінацій.*
6. *Поняття та основні елементи тактичної операції.*
7. *Поняття тактичного рішення і тактичного ризику.*

Теми рефератів

1. *Завдання криміналістичної тактики на сучасному етапі.*
2. *Система криміналістичної тактики.*
3. *Криміналістична тактика в системі наукових знань.*
4. *Тенденції розвитку криміналістичної тактики.*
5. *Тактичне рішення: поняття, підготування і прийняття.*

ТЕМА 14

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ

Відповідно до положень ст. 190 КПК України слідчий провадить огляд «...з метою виявлення слідів злочину чи інших речових доказів, з'ясування обставин злочину, а також інших обставин, що мають значення для справи». Процесуальний порядок проведення слідчого огляду регламентується статтями 190–193, 195 КПК України.

Слідчий огляд – процес безпосереднього виявлення, сприйняття і дослідження слідчим об'єктів, що мають значення для справи, їхніх ознак, властивостей, стану та взаємного розташування.

Об'єктами огляду можуть бути:

1. Місце події (місцевість або приміщення);
2. Місцевість або приміщення, що не є місцем події;
3. Живі особи;
4. Предмети (зброя і сліди злочину чи злочинця);
5. Труп*;
6. Документи;
7. Тварини або їхні трупи.

Кожен огляд має свої специфічні особливості, що визначають тактику його проведення. Однак, існує ряд положень процесуального і тактичного характеру, загальні для всіх видів слідчого огляду, що можуть застосовуватись у провадженні огляду будь-якого з названих вище об'єктів.

Місцевість або приміщення, які не є місцем події, оглядаються у тих випадках, коли потрібно з'ясувати обстановку та встановити факти, що мають значення для справи (наприклад, місце зустрічі співучасників злочину, місце, куди злочинець, який втікає, викинув зброя злочину). Такий огляд проводиться за правилами огляду місця події.

Огляд живих осіб (освідування) передбачений ст. 193 КПК України та має на меті виявлення на тілі особи слідів злочину чи будь-яких ознак (особливих прикмет), що дозволяють зробити

* Якщо труп, предмети чи документи є об'єктами, що виявлені на місці події, то їх огляд становить складову частину огляду місця події.

висновок про зв'язок такої особи з подією злочину. Для його проведення необхідна постанова слідчого. Завдяки освідуванню можуть бути з'ясовані такі питання:

- 1) чи є на тілі освідуваної особи особливі прикмети, які саме і де;
- 2) чи є на тілі освідуваної особи які-небудь пошкодження і де;
- 3) чи є на тілі або одязі освідуваної особи частинки тих чи тих речовин, які вона могла унести чи принести на місце події;
- 4) чи є на тілі освідуваної особи ознаки професійної приналежності.

Освідування супроводжується оглядом одягу, який має на собі освідуваний, та проводиться в такій послідовності: спершу оглядаються незакриті одягом частини тіла; потім – за необхідності – одяг, а далі – інші частина тіла освідуваного.

Огляд предмета (знаряддя, сліду злочину чи злочинця) – передбачений кримінально-процесуальним законодавством огляд будь-якої речі, матеріального сліду, що сприймаються органами чуття і мають стосунок до події злочину. Слідчий може виявити їх під час огляду місця події, обшуку, виїмки, їх можуть надати свідки, потерпілі, підозрювані, обвинувачені.

У таких випадках їх огляд є частиною тієї слідчої дії, під час якої вони були виявлені. Якщо ж для огляду предметів потрібно багато часу чи за наявності інших підстав (наприклад, предмет надав слідчому під час допиту свідок), слідчий проводить огляд за місцем провадження слідства. В цьому випадку огляд предмета буде самостійною слідчою дією. Огляд предметів повинен проводитися так, щоб поза увагою слідчого не залишились ознаки і якості предмета, які мають значення для справи. Огляд предметів починається з вивчення їхнього загального виду. Слідчий встановлює стан предмета, його назву і призначення, за необхідності – правила використання. У подальшому в ході огляду виявляються індивідуальні ознаки предмета, його дефекти і особливості, що вказують на зв'язок із подією, що розслідується.

Огляд трупа – передбачена ст. 192 КПК України слідча дія, що проводиться слідчим або особою, яка провадить дізнання за участю судово-медичного експерта (лікаря) на місці виявлення трупа чи в морзі, з метою виявлення ознак, що дозволяють встановити особу потерпілого, місце, час, обставини і причини смерті, а також виявити ознаки, що вказують на можливого злочинця. Зовнішній огляд трупа на місці його виявлення складається з двох стадій: загальної та детальної. При цьому обов'язково досліджують:

1) *Позу трупа і його положення на місці події.* Загальний огляд трупа починається з фіксації його місця, положення щодо навколишніх об'єктів, загального вигляду і пози (тобто, розміщення відносно один одного його частин). Положення і поза трупа мають важливе значення для формування версій щодо механізму події. У вивченні положення трупа необхідно встановити його розміщення відносно найближчих нерухомих об'єктів (дверей, вікон, стін, полотна залізничної колії, дерева тощо). Якщо трупу надано штучну позу, в якій він утримується якими-небудь пристосуваннями, то вони повинні бути детально оглянуті та описані. Про зміну положення трупа і його пози насамперед можуть свідчити розміщення та характер трупних плям. Оглядаючи труп, необхідно уважно оглянути ложе трупа. Якщо між формою знайдених на ложі трупа предметів і контуром слідів на шкірі трупа є відмінності, то можна зробити висновок, що труп було переміщено.

2) *Зовнішній стан одягу на трупі.* Як і поза трупа, зовнішній вигляд одягу відіграє суттєву роль для встановлення механізму події (наприклад, стан одягу потерпілої особи у справах про зґвалтування з подальшим убивством, стан одягу під час самогубства тощо).

3) *Знаряддя спричинення смерті, виявлені на трупі.* Такі знаряддя оглядаються в процесі огляду трупа лише в тому разі, коли вони перебувають безпосередньо на трупі або механічно з ним з'єднані (наприклад, зтягнута на шиї петля, кинджал, що стирчить із грудей, чи його тримають у руці). У таких випадках вони оглядаються до роздягання трупа і огляду одягу для того, щоб положення і стану знаряддя не було порушено. Якщо ж знаряддя, яким було спричинено пошкодження потерпілій особі, перебуває на деякій відстані від трупа, то його огляд проводиться в той момент, який буде визначений прийнятою слідчим послідовністю огляду об'єктів на місці події.

4) *Ложе трупа.* Після огляду зовнішнього стану одягу, фіксації положення і пози трупа слід оглянути ложе трупа. З цією метою труп необхідно підняти і віднести вбік. Труп не можна перевертати, щоб не змістити предметів, розміщених під ним.

5) *Одяг на трупі.* Огляд одягу супроводжується роздяганням трупа. Кожна річ оглядається окремо і в сукупності з іншими предметами одягу. При цьому з'ясовують: чи відповідає вона розміру трупа; чи всі предмети одягу в наявності; які предмети є в одязі трупа; які плями є на одязі (розміри, розміщення, колір, вологість); чи є на одязі мітки; запах одягу; відповідність якості верхнього одягу і нижньої білизни.

б) *Тіло трупа і пошкодження на ньому.* Тіло трупа оглядається частинами і в тій послідовності, яка уявляється найбільш доцільною. Встановлюються характер, ступінь і локалізація трупних явищ і ушкоджень. Необхідно зіставити ушкодження на тілі трупа з пошкодженнями одягу стосовно їх співрозмірності і розміщення.

7) *Предмети, виявлені в одязі трупа.* Вони можуть бути оглянуті як у процесі огляду одягу, так і після огляду тіла трупа. При цьому фіксуються характер, розміри, форма предметів, їх стан і розміщення на трупі.

Труп, особу якого не встановлено, фотографують, складають схему його розміщення, виготовляють зліпки та відбитки слідів, беруть зразки волосся, крові, тканин тіла, відбитки пальців.

Огляд документів – слідча дія, що полягає у вивченні й дослідженні документів із метою виявлення і фіксування ознак, що надають їм значення речових доказів, а також установлення достовірності документів чи викладених у них фактах. На початковому етапі огляду документа слідчий повинен отримати загальне уявлення про документ. При цьому з'ясовується: 1) що являє собою документ; 2) у кого і де зберігався цей документ; 3) зовнішній вигляд документа і його реквізити; 4) походження документа, від кого він надійшов. Зміст подальших дій слідчого в огляді документа залежить від того, яку роль він може відігравати у справі. Під час огляду документів – речових доказів слідчий усіма наявними засобами вирішує питання про його оригінальність, вивчає для цього зміст і форму документа, його матеріал та окремі частини: підписи, відбитки печатки, штамп. Якщо документ є засобом підтвердження фактів, то в його огляді звертається увага на ті частини, що містять цю підтверджувальну інформацію (наприклад, підпис певної посадової особи, яка заперечує свою причетність до події злочину).

Огляд тварин або їхніх трупів проводиться з метою виявлення ознак, що дозволяють установити приналежність тварини певному господарю чи конкретній особі, а також ознак, за якими можна здійснити ототожнення тварини. При цьому встановлюються: вид, порода, масть, стать, по можливості вік тварини, її прізвисько, ознаки належності певному господареві (тавро, нашійник, спеціальні відмітки на тілі), індивідуальні ознаки (сліди перенесених травм, специфічний окрас тощо). До огляду рекомендується залучати ветеринара або зоотехніка.

До загальних тактичних положень слідчого огляду належать такі:

1. **Своєчасність** проведення огляду (полягає у проведенні слідчого огляду відразу ж після того, як у ньому виникає необхідність. Ця тактична вимога спрямована на забезпечення максимального збереження до моменту огляду його об'єктів і прямо впливає на ефективність і результативність огляду).

2. **Невідкладність** огляду (огляд може проводитися до порушення кримінальної справи, одразу ж після отримання повідомлення про подію злочину, в будь-який час доби).

3. **Об'єктивність** огляду (передбачає дослідження і фіксацію всього виявленого під час огляду в тому вигляді, в якому це було насправді. Елементу суб'єктивного впливу в огляді не уникнути. Тому в законодавстві міститься вимога описувати в протоколі огляду все так і в тій послідовності, як проводився огляд, щоби звести до мінімуму невідповідність між протоколом і результатами цієї слідчої дії. Об'єктивність проявляється ще й у тому, що слідчий в огляді не повинен надавати перевагу жодній із висунутих ним версій, а досліджувати об'єкти під кутом зору всіх можливих версій без упередженості. Крім того, в протоколі, що відображає результати огляду, слідчому не можна наводити свої висновки і припущення).

4. **Повнота** огляду (означає забезпечення під час огляду виявлення, фіксації та дослідження всіх тих фактичних даних, що мають доказове значення у справі. Вона досягається широким використанням науково-технічних засобів, прийомів і способів збирання і дослідження доказів, а також спостережливістю, уважністю і терпінням слідчого. Саме тут слідчому необхідні глибокі знання з криміналістики, особливо трасології, щоб зрозуміти механізм утворення слідів, уміти виявити ознаки, які свідчать про використання злочинцем того чи того способу вчинення або приховування злочину, вміти знаходити ці ознаки і відтворити за ними обстановку вчиненого злочину, маючи на увазі, що сукупність таких ознак індивідуалізує не тільки подію, а й у ряді випадків самого злочинця).

5. **Активність** огляду (слідчий проводить його відповідно до своїх посадових обов'язків, незалежно від спонукань зацікавлених осіб. Він виявляє творчу ініціативу, наполегливість, цілеспрямованість у виявленні слідів злочину та викритті злочинця, а також у визначенні та виконанні завдань огляду).

6. **Методичність і послідовність** огляду (полягає у правильній організації та плановірності проведення огляду, врахування

специфіки об'єктів, які оглядаються, застосуванні найефективніших методів і засобів. Методичність – використання найбільш ефективних для цих об'єктів і в цій обстановці методів і прийомів огляду. Послідовність – суворо визначений порядок дій під час огляду, яким керується слідчий).

7. Єдине керівництво оглядом з боку слідчого (всі учасники огляду працюють під керівництвом слідчого, який є організатором усього комплексу робіт та відповідальним за результати його проведення).

У спеціальній криміналістичній літературі огляд місця події розглядають як одну з найскладніших і найзначиміших слідчих дій, під час проведення якої вирішують багато завдань розслідування і отримують різні фактичні дані.

Місце події – ділянка місцевості чи приміщення, в межах якої виявлено сліди, що свідчать про вчинення злочину або вказують на його зв'язок із злочином. Існують «рухомі» місця події – залізничні чи трамвайні вагони, автобуси, тролейбуси, морські судна тощо. Поряд з поняттям «місце події» вживається поняття «місце злочину», які за суттю не є рівнозначними.

Місце злочину – місце безпосереднього здійснення злочинного наміру, який спричинив матеріальні зміни. Якщо злочин вчинено в одному місці, а його сліди виявлено в іншому, то в наявності є і місце злочину, і місце події. Якщо ж злочин було вчинено в тому місці, де було виявлено його сліди, то місце злочину і місце події збігаються.

Приступаючи до огляду, слідчий звичайно ще не знає, чи є подія, сліди якої виявлено в цьому місці, злочином чи ні. Крім того, якщо ця подія є злочином, слідчий не може визначити точно, стався він саме тут чи в іншому місці. Слід пам'ятати, що існує нерозривний зв'язок між місцем події та злочином. Він може виражатися в такому:

а) злочин учинено за допомоги залишених на цьому місці знарядь;

б) злочин спрямовано на один із об'єктів у цьому місці;

в) на предметах залишилися сліди дії злочинця або ж на самому місці залишилися предмети, що належать злочинцеві;

г) злочин вчинено в цій обстановці, хоча вона і не зазнала через це суттєвих змін.

Огляд місця події – первинна і невідкладна слідча дія, суть якої полягає в безпосередньому сприйнятті, дослідженні та фіксації слідчим обстановки місця події, виявлення слідів та об'єктів, що належать до справи, їхніх ознак, станів і взаємозв'язків з метою з'ясування суті події, механізму злочину та інших обставин із метою правильного вирішення справи.

Мета огляду місця події:

- 1) вивчення і фіксація обстановки місця події;
- 2) встановлення характеру впливу злочинця на довкілля;
- 3) виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину та речових доказів;
- 4) виявлення злочинця та з'ясування мотивів злочину;
- 5) висунення версій про подію злочину і його учасників;
- 6) отримання даних про осіб, які могли сприймати вчинення злочину, з метою організації оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

Залежно від характеру відображення злочину на місці події можуть виникнути такі ситуації.

1. Подія злочину має дійсне відображення (в цьому випадку у слідчого немає сумнівів щодо характеру події та осіб, причетних до неї).
2. Подія злочину не має повного відображення (в цьому випадку слідчий повинен відновити повністю картину події, що сталася).
3. Подія злочину не знаходить свого явного відображення (в цьому випадку у слідчого є підстава передбачити, що на місці події знищено дані або події в цьому місці не було).
4. Подія злочину має фальшиве відображення (у цьому випадку у слідчого є підстави зробити висновок про інсценування, увага звертається на негативні обставини).

До загальних тактичних прийомів при огляді місця події відносять: 1) зіставлення первинних даних та обстановки на місці події; 2) аналіз окремих слідів на місці події; 3) моделювання події, що сталася; 4) зіставлення змодельованої події з реальною картиною місця події; 5) аналіз ознак знищення слідів; 6) залучення до огляду осіб, які повідомили про злочин.

До найтипівіших завдань, які вирішуються під час огляду місця події, належить з'ясування таких питань.

1. Мав місце злочин чи такого не було.
2. Скоєно злочин там, де проводять огляд місця події, чи в іншому місці.

3. Які шляхи проникнення осіб, що брали участь у події, на місці події, шляхи їхнього відходу звідти.

4. Скільки на місці події було осіб (вивчення слідів ніг, рук, недопалків тощо).

5. Яку мету переслідували учасники події, мотиви їхніх дій.

6. Впродовж якого часу перебували учасники події на місці події.

7. Коли відбувалася подія, яку розслідують.

8. Які побічні дії вчинено на місці події.

9. Який пункт території (приміщення), яку оглядають, був місцем події.

10. Які предмети на місці події залишив злочинець.

11. Які сліди з місця події залишилися на злочинцеві.

12. Хто і звідки міг спостерігати чи чути те, що відбувалося на місці події.

13. Які є дані, що вказують на обставини, які сприяли чи полегшили вчинення злочину та його приховування.

Етапи огляду місця події. Огляд місця події умовно можна розділити на три етапи: підготовчий, робочий, прикінцевий. Такий поділ не порушує цілісності цієї слідчої дії та забезпечує реалізацію загальних положень тактики огляду. Зміст поділу на етапи полягає в тому, щоб систематизувати дії слідчого, встановити їхню послідовність, забезпечити якість огляду. Необхідно зазначити, що в науковій літературі трапляються й інші назви та класифікація етапів огляду місця події. Важливим у цьому випадку є те, щоб під час такого поділу не було знехтувано яких-небудь важливих дій слідчого та було збережено тактично правильну їхню послідовність.

Підготовчий етап починається від моменту прийняття слідчим рішення про проведення огляду місця події. Прийнявши таке рішення, слідчому необхідно вирішити такі питання: 1) яким повинен бути склад учасників огляду (кого із спеціалістів слід залучити); 2) які технічні засоби потрібні для огляду та їхня готовність; 3) які тактичні прийоми можна використати. Під час підготування до виїзду на місце події слідчий повинен отримати якнайбільше даних про подію та її свідків-очевидців; про вжиті заходи щодо охорони місця події; про вжиті заходи щодо збереження слідів та інших речових доказів.

Прибувши на місце події, слідчий мусить пересвідчитися, що було усунуто (чи послаблено) шкідливі наслідки злочину та запропонувати вивести всіх сторонніх із місця події. Якщо були присутніми очевидці чи особи, які виявили місце події, то їх слід до-

ставити до слідчого для опитування. Такі громадяни опитуються слідчим по одному, без сторонніх осіб, для того, щоб повідомлені дані не було розголошено. Завершується підготовчий етап розподілом обов'язків між учасниками огляду. Слідчий пояснює права та обов'язки понятим, інструктує всіх осіб, які братимуть участь в огляді. Як на цьому, так і на подальших етапах огляду здійснюються необхідні оперативно-розшукові заходи.

На початку **робочого етапу** слідчий у загальному оглядає місце події з метою орієнтування на місці події, вирішення питання про вихідний пункт і спосіб огляду, вибір позиції для проведення орієнтувального та оглядового фотознімання. Змістом тактики огляду місця події є дослідження її матеріальної обстановки.

Матеріальна обстановка – певна територія чи приміщення, що має просторові границі, у межах яких слідчий вивченням розташованих на ній матеріальних об'єктів, особливостей території отримує фактичні дані різного змісту, що мають значення для розкриття злочину.

Робочий етап поділяється на статичну і динамічну стадії дослідження. На статичній стадії дослідження вивчають розташування території, де сталася подія, її характерні риси, рельєф. Кожний об'єкт чи його частину вивчають у комплексі з навколишнього матеріальною обстановкою, визначають його локалізацію і призначення. Сам огляд проводиться без торкання до об'єктів, що є на місці події.

На динамічній стадії дослідження використовуються наукові методи та засоби криміналістичної техніки. Саме тут виявляється більше можливостей для дослідження об'єктів і пошуку на них слідів. На цій стадії об'єкти можуть бути переміщені, відкриті, розібрані для всебічного вивчення. У цей час застосовуються всі доступні слідчому методи пошуку і виявлення слідів злочину та злочинця, відбираються об'єкти чи їхні частини зі слідами, які в подальшому вилучаються чи копіюються. На цих стадіях проводиться вузлове та детальне фотознімання.

У «чистому вигляді» в криміналістиці виокремлюють три основні способи пересування на місці події: ексцентричний (по спіралі від центра до периферії), концентричний (по спіралі від периферії до центру), фронтальний (або лінійний – пересування від однієї межі до іншої). Постійного правила застосування того чи того способу немає. У виборі враховуються конкретні обставини справи.

Разом із названими вище способами огляду в криміналістичній літературі розглядаються такі методи огляду місця події, як суб'єктивний та об'єктивний. Під час огляду місця події **суб'єктивним методом** слідчий немовби йде по шляху злочинця – суб'єкта злочину, досліджуючи лише ті місця та об'єкти, де міг проходити злочинець і до яких він міг торкатися. Фактично такий метод огляду можна назвати вибіркоким оглядом окремих елементів місця події. Під час застосування **об'єктивного методу** місце події оглядається все повністю, незалежно від шляхів переміщення злочинця. Це – суцільний огляд усіх елементів огляду місця події.

Прикінцевий етап огляду місця події полягає в підбитті підсумків та оцінюванні всіх установлених даних із метою перевірки того, чи всі завдання огляду виконано. З метою контролю слід іще раз оглянути певні місця чи конкретні об'єкти. Контрольний огляд дозволяє ліквідувати виявлені хиби, які згодом уже не можна буде виправити. Після оцінювання отриманих результатів слідчий приступає до їх фіксації. На цьому етапі він: 1) складає протокол огляду, плани, схеми; 2) за необхідності проводить дактилоскопіювання трупа і вирішує питання про направлення його в морг; 3) упакує вилучені з місця події об'єкти; 4) вживає заходів для збереження тих об'єктів, що мають доказове значення, але їх неможливо чи недоцільно вилучати з місця події; 5) вживає заходів щодо вирішення заяв, які надійшли від учасників огляду.

З метою виявлення, фіксації та вилучення з місця події слідів злочину та інших речових доказів слідчий повинен використовувати різні прийоми і засоби криміналістичної техніки. Найпоширенішими **прийомами виявлення слідів** та інших об'єктів є: 1) огляд об'єктів в особливих умовах освітлення чи під зміненим кутом зору; 2) окурювання об'єктів парами речовин, що мають властивості проявляти сліди; 3) опилення порошками чи змочування місць можливого розміщення слідів речовинами, які, з'єднуючись із речовиною сліду, роблять його видимим; 4) огляд об'єктів за допомоги різних оптичних приладів. Серед **прийомів фіксації слідів** та інших речовин слід назвати: 1) фотографування; 2) відеозапис; 3) вимірювання розмірів об'єкта; 4) опис об'єкта; 5) схематичне відображення об'єкта; 6) оброблення об'єкта, на якому виявлено слід, з метою закріплення цього сліду і збереження його стану та ознак; 7) зняття копії (зліпка) зі сліду. **Вилучення слідів** із місця події проводиться способом вилучення предмета зі слідом чи тієї частини

предмета, на якій є слід; перенесення сліду на іншу поверхню; вилучення речовини сліду.

Під час огляду місця події необхідно звертати увагу на негативні обставини, що мають свідчити про інсценування. **Інсценування злочину** – дії злочинця, спрямовані на штучне створення неправдивих матеріальних слідів злочину і розраховані на те, що дії слідчого буде скеровано в хибному напрямі. Серед способів приховування злочину в загальному можна вирізнити: 1) маскуванню; 2) фальсифікацію; 3) приховування і знищення доказової інформації. Нерідко злочинці використовують їх у сукупності.

Ті чи ті дії злочинця неминуче суперечитимуть загальним зв'язкам речей. Версії щодо інсценування злочину можуть бути висунуті на підставі таких обставин: суперечливості обставин події; невідповідності певних даних механізму інсценованої події; навмисної демонстративності окремих фальсифікованих «доказів».

Огляд місця події здебільшого не можна нічим замінити або повторити. Проте деякою мірою ті чи ті обставини, що не були встановлені під час огляду місця події, можна дослідити способом проведення інших слідчих дій або додаткового чи повторного оглядів.

Під час додаткового огляду слідчий оглядає не все місце події, а тільки ті об'єкти, яких не було знайдено чи оглянуто під час первинного огляду. Протокол такого огляду є доповненням до основного протоколу огляду місця події. Іноді потреба додаткового огляду виникає тоді, коли первинний огляд було проведено в несприятливих умовах (під час сильного туману, дощу тощо).

Під час повторного огляду слідчий, враховуючи хиби первинного огляду, ретельніше досліджує те місце події, яке вже було оглянуте. Проводячи такий огляд, слідчий не обмежений завданнями первинного огляду і за потреби може вийти за його межі, враховуючи ті зміни, що сталися на місці події під час первинного огляду чи після нього. Повторний огляд повинен бути проведений і в тих випадках, коли слідчий, ознайомившись із протоколом огляду, здійсненого іншою особою, дійде висновку про те, що цю слідчу дію виконано неякісно.

Пояснення про необхідність проведення повторного огляду зазначається у вступній частині протоколу огляду. У разі необхідності детально викласти мотиви, через які місце події повинно бути оглянуто, доцільно виносити спеціальну постанову.

Слідчий огляд як процесуальна дія набуває значення для справи лише в тому випадку, коли його хід і результати будуть належним чином оформлені, що містить у собі встановлений законом порядок фіксації результатів огляду.

Фіксація результатів огляду – документальне відображення в установленій законом формі всього виявленого слідчим під час огляду, опис проведених ним під час огляду дій, відображення загального виду оглянутих об'єктів, їхніх якостей, властивостей та ознак.

Процес і результати слідчого огляду фіксуються у **протоколі огляду**, який складається з вступної, описової та прикінцевої частин. До нього у вигляді додатків можуть додаватися фото-таблиці, плани, схеми, відео- та аудіокасети.

У складанні протоколу огляду місця події слід дотримуватися деяких рекомендацій. Відповідно до загальних вимог, протокол повинен: складатись у точній відповідності до вимог КПК України; містити повне та об'єктивне викладення всього, що фіксується, з тим, щоб можна було на його підставі отримати чітку уяву про обстановку місця події; містити опис усіх предметів і слідів, які виявлені на місці події та можуть мати значення для встановлення істини у справі; мати дані, викладені так, щоб за необхідності їх можна було використати для реконструкції місця події.

Щоб забезпечити високу якість протоколу огляду, під час дослідження місця події рекомендується робити попередні нотатки, а вже потім складати протокол. Протокол може бути написаний від руки або надрукований. Бажано мати два його примірники, щоб у разі необхідності один із них передати експерту разом із постановою про призначення експертизи. Якщо протокол складено на двох та більше сторінках, доцільно, щоб поняті підписали його знизу на кожній сторінці.

Під час складання протоколу огляду рекомендують уникати вживання: а) довгих фраз із великою кількістю дієприкметникових і дієприслівникових зворотів; б) невизначених виразів типу «біля», «недалеко», «поряд» тощо; в) місцевих виразів і спеціальних (без необхідності) термінів; г) застарілих слів і словосполучень. Для зручності складання протоколу та ознайомлення з ним доцільно використовувати підзаголовки розділів.

Контрольні питання

1. *Поняття слідчого огляду та його об'єкти.*
2. *Загальні тактичні положення слідчого огляду.*
3. *Поняття і співвідношення «місця події» і «місця злочину».*
4. *Поняття огляду місця події, мета його проведення.*
5. *Загальні тактичні прийоми огляду місця події.*
6. *Завдання, що вирішуються в ході огляду місця події.*
7. *Характеристика підготовчого етапу огляду місця події.*
8. *Характеристика робочого етапу огляду місця події.*
9. *Характеристика прикінцевого етапу огляду місця події та порядок фіксації процесу і результатів огляду місця події.*
10. *Поняття інсценування злочину, типові способи приховування злочину.*

Теми рефератів

1. *Місце та значення огляду місця події в системі слідчих дій.*
2. *Тактика огляду місця події, де виявлено труп.*
3. *Науково-технічні засоби, що використовуються під час огляду місця події.*
4. *Несприятливі ситуації під час огляду місця події та способи їх подолання.*
5. *Способи виявлення інсценування в ході огляду місця події.*

ТЕМА 15

ТАКТИКА ДОПИТУ ТА ОЧНОЇ СТАВКИ

Допит – процесуальна дія, спрямована на отримання та перевірку інформації стосовно обставин, що мають значення для встановлення істини у справі.

Це – найпоширеніший спосіб отримання доказів під час розслідування злочину. Особливістю отримання інформації про обставини вчиненого злочину є те, що її джерелом виступає людина. Тому отримання такої інформації пов'язане з низкою процесуальних, психологічних та етичних вимог, які належать до загальних положень проведення допиту.

Важливість допиту визначається не тільки тим, що він є способом отримання і перевірки інформації, а й тим, що він є способом захисту обвинуваченого (підозрюваного) від обвинувачення. Допит – одна з найскладніших слідчих дій, оскільки допитувана особа внаслідок різних причин може неповно або неправильно сприймати певну подію і, відповідно, неправильно її викладати слідчому під час допиту. Крім того, підозрюваний, обвинувачений та їхні рідні зазвичай не зацікавлені у повному та всебічному розкритті злочину, що не може не впливати на правдивість їхніх свідчень.

Мета допиту – отримати повні показання, що об'єктивно відображають дійсність. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, що в них містяться, – доказами.

Предмет допиту – коло обставин, що їх слідчий має намір з'ясувати допитом. Вони визначаються слідчим під час підготування до його проведення.

Процесуальний порядок проведення допиту регламентовано нормами КПК України (зокрема, у статтях 107, 143–146, 166–171, 201, 300, 303, 304, 307, 308, 311). Існує певна відмінність у процесі допиту осіб, які мають різний процесуальний статус. Недотримання процесуальних правил проведення допиту є порушенням закону і тягне за собою недійсність проведення дії та недопустимість використання отриманих даних як джерела доказу*.

* Допит посідає особливе місце в досудовому слідстві. Тому Британська королівська комісія з питань кримінальної юстиції у 1992 р. ввела у дію циркуляр «Принципи процесуального інтерв'ю». Він був результатом складної та довгої співпраці юристів, офіцерів поліції та психологів. Його мета – зменшити тиск на свідків, підозрюваних, обвинувачених, сприяти закріпленню прав людини. Відтоді замість терміна «допит» вводилося поняття «інтерв'ю». Європейськими спеціалістами було розроблено нові методики і програми навчання офіцерів поліції та посадових осіб, які здійснюють допит, з метою отримання знань і розуміння принципів дотримання прав людини та надання допомоги в набутті необхідних навичок. У них відобразився комплексний підхід, в якому аналізується не тільки вербальна, тобто словесна інформація, а й невербальна поведінка допитуваного; враховуються обстановка, де проводиться допит, які технічні засоби використовуються; як здійснюється захист прав допитуваного та ін. Всі перераховані аспекти було враховано у методиці процесуального інтерв'ю, яка дістала назву «Дорожня карта», та почала використовуватись у Великій Британії від 1994 р.

Необхідно пам'ятати, що на правильність і повноту сприйняття предметів, подій і явищ впливають об'єктивні та суб'єктивні чинники. Формування показань допитуваної особи являє собою складний психологічний процес, який містить три основні стадії: сприйняття, запам'ятовування та відтворення.

На повноту запам'ятовування інформації та тривалість її зберігання в пам'яті впливають: умови сприйняття; вид пам'яті (зорова, слухова, рухова, емоційна); наявність установки на зберігання сприйнятого у пам'яті; час, що минув од моменту сприйняття; стан здоров'я; вік; характер людини.

У криміналістичній літературі вирізняють такі **види допитів**.

1. За суб'єктом проведення допиту (допит, що проводиться слідчим, прокурором, суддею, дільничним, оперативним працівником, дільничним інспектором міліції).

2. За процесуальним станом допитуваного (допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта).

3. За віком допитуваного (допит неповнолітньої особи, допит повнолітньої особи).

4. За послідовністю проведення (первинний, додатковий, повторний).

5. За місцем проведення (на місці події, у кабінеті слідчого, за місцем перебування допитуваного – вдома, у лікарні, на роботі, в СІЗО).

6. Залежно від використання науково-технічних засобів (із використанням звуко- чи відеозапису, без їх використання).

7. За складом учасників допиту (за участі адвоката, спеціаліста, лікаря, педагога, перекладача).

Як і проведення будь-якої слідчої дії, допит можна умовно поділити на три етапи – підготовчий, робочий та прикінцевий. Обов'язковим елементом отримання повних і достовірних показань є всебічне **підготування до його проведення, що криє в собі:**

- визначення кола осіб, які підлягають допиту;
- визначення послідовності їх допиту;
- вивчення матеріалів справи;
- збирання відомостей про особу допитуваного;
- вивчення спеціальних знань;
- вибір способу встановлення мовного контакту;
- визначення часу, місця і режиму проведення допиту;
- підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення допитуваному;

– визначення необхідних науково-технічних засобів для фіксації допиту та їх підготування до роботи;

– складання плану допиту.

На допит особи можуть бути викликані одним із таких способів:

– повісткою, поштою або через кур'єра;

– телеграмою або телефонограмою;

– повідомленням безпосередньо по телефону особі, яка підлягає допиту;

– через адміністрацію ІТТ або СІЗО.

Робочий етап проведення допиту складається з найефективніших тактичних прийомів, що сприяють отриманню повних і об'єктивних показань. Серед загальних тактичних прийомів, що використовуються під час допиту, слід назвати:

– прогнозування та планування допиту (власне підготування до допиту);

– встановлення мовного контакту;

– викладення показань у формі вільної розповіді;

– постанова запитань;

– пред'явлення доказів;

– актуалізація забутого в пам'яті допитуваного.

Мовний контакт – найбільш сприятлива психологічна «атмосфера» допиту, що допомагає взаємодії та взаємовідносинам між її учасниками. Ініціатива в установленні такого контакту повинна належати слідчому. Для його встановлення можуть бути використані такі тактичні прийоми, як розмова з допитуваним на сторонні теми, що становлять інтерес для нього або слідчого; демонстрація поінформованості слідчого про обставини життя допитуваного, його потреби та інтереси.

Перед початком допиту слідчий має упевнитися в особі допитуваного, роз'яснити його права та обов'язки, з'ясувати відомості анкетного характеру. Обов'язковою умовою є роз'яснення особі ст. 63 Конституції України*. Допитувані дають показання віч-на-віч

* Також слід пам'ятати, що у своєму Рішенні від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 Конституційний Суд України роз'яснив положення ч. 1 ст. 59 Конституції України, відповідно до якого «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує.

зі слідчим, за винятком випадків, коли закон передбачає присутність інших осіб (захисника, педагога, законного представника). Свідок попереджається про кримінальну відповідальність за дання свідомо неправдивих показань і за відмову від дання показань (статті 384 і 385 КК України). Потерпілий попереджається про кримінальну відповідальність за дання свідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України). Підозрюваний та обвинувачений про кримінальну відповідальність не попереджаються.

Допит неповнолітніх характеризується певними особливостями підготування і проведення. Вік, з якого неповнолітнього можна допитувати як свідка чи потерпілого, в КПК України не визначено. Залежно від віку та обставини на допиті неповнолітніх можуть бути присутні: педагог, лікар, батьки, законні представники. Важливим є вибір місця для допиту. Запитання повинні бути простими та доступними для розуміння. Обов'язково треба встановити мовний контакт. Слід врахувати, що монотонність ситуації допиту, його тривалість, тривале очікування неповнолітнім слідчого в коридорі можуть знизити ефективність самого допиту, викликати у нього реакцію негативізму (немотивованого заперечення), протесту. Попереднє планування проведення такого допиту дозволить скоротити час його проведення.

У формулюванні питань неповнолітнім свідкам необхідно дотримуватися певних вимог:

- питання повинні бути зрозумілими підлітку, відповідати його рівневі розвитку, здобутій освіті;
- слід ставити конкретні питання, що стосуються якої-небудь події, та не допускати двозначного тлумачення;
- слідчий має уникати питань, на які можлива ймовірна відповідь;
- форма питання повинна спонукати до активності, ініціативи, самостійної думки і не передбачати односкладної відповіді на кшталт: «так», «ні», «не може бути», «саме так»;
- у питаннях не повинно бути інформації, яку підліток може використати для відповіді (навідні запитання);
- необхідно визначити послідовність запитань, щоб одне питання слідувало з іншого, а весь допит мав чітку логічну структуру.

До специфічних **тактичних прийомів при допиті неповнолітніх** відносять:

1. Роз'яснення важливості повідомлення правдивих даних.
2. Демонстрацію поінформованості про обставини його життя, потреби, інтереси.

3. Роз'яснення суті та значення пред'явлених чи оголошених матеріалів.

4. Роз'яснення неправильно зайнятої позиції.

Допит розпочинається з пропозиції особі розповісти все відоме про обставини справи, з огляду на які її викликано. На початку допиту обвинуваченого слідчий повинен запитати, чи визнає той себе винним у пред'явленому обвинуваченні, та запропонувати дати покази по суті обвинувачення. Неуважне ставлення до допитуваного порушує психологічний контакт та бажання спілкуватися.

Застосування такого тактичного прийому як **«вільна розповідь»** дає змогу слідчому скласти свою думку про особу допитуваного, виявити ступінь поінформованості допитуваного про обставини справи, отримати уявлення про правдивість свідчень допитуваного, дізнатися інформацію про факти, що не були відомі слідчому.

Постанова запитань полягає в тому, що слідчий після закінчення вільної розповіді ставить допитуваному запитання з метою уточнення обставин і заповнення прогалин у показаннях. Залежно від змісту і мети поставлених запитань вони поділяються на такі:

1) основні (спрямовані на з'ясування головних відомостей у справі);

2) доповнювальні (спрямовані на з'ясування фактів, пропущених допитуваним у вільній розповіді);

3) уточнювальні (спрямовані на найповніше і найточніше з'ясування обставин, що мають значення для справи);

4) нагадувальні (переслідують мету оживити в пам'яті допитуваного ті чи ті асоціації);

5) контрольні (спрямовані на перевірку даних, що повідомляє допитуваний, з'ясувати джерело отримання фактів).

Забороняється ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання).

Пред'явлення доказів як тактичний прийом полягає в тому, що слідчий з метою здійснення психологічного впливу на допитуваного повідомляє його про докази та інші наявні у справі матеріали, які стосуються його показань чи суперечать їм, або демонструє допитуваному покази у певній послідовності. Цей тактичний прийом застосовується і для актуалізації в пам'яті забутого.

Актуалізація забутого у пам'яті допитуваного полягає в наданні слідчим допомоги особі пригадати події минулого. Актуалізація забутого криє в собі такі типові тактичні прийоми:

- постановку уточнювальних запитань;
- пред'явлення доказів;
- демонстрацію іншої матеріалізованої інформації;
- допит на місці події;
- оголошення показів інших.

Залежно від ситуації слідчий вибирає ті чи ті тактичні прийоми допиту. Їх використання повинно мати не хаотичний характер, а мати логічну послідовність і доцільність їх реалізації. На допиті можливе виникнення двох видів ситуацій.

1. Безконфліктна:

- допитуваний дає правдиві показання;
- допитуваний дає правдиві показання, але добросовісно помиляється в деяких фактах, що тягне за собою виникнення перекручень чи суперечностей у показах;
- допитувана особа не може повідомити інформацію про певні обставини події внаслідок забування.

2. Конфліктна:

- допитувана особа свідомо дає неправдиві показання;
- допитувана особа відмовляється давати показання.

У конфліктних ситуаціях, коли допитуваний не бажає повідомляти правду, можуть бути застосовані такі тактичні прийоми: переконання, звернення до почуття гідності, справедливості, шляхетності тощо.

У разі відмови підозрюваного (обвинуваченого) давати показання слідчий повинен терпляче і детально роз'яснити всі негативні наслідки зайнятої позиції. Такі роз'яснення слід підкріпити конкретними питаннями, відповіді на які може дати лише сам допитуваний (наприклад, про справжній розмір спричиненої шкоди; про суму, отриману кожним із співучасників; про значення слідів, виявлених на місці події; про дії кожного зі співучасників тощо). Корисно навмисно викликати заперечення з боку допитуваного, що може підштовхнути його до активної захисної позиції, а для цього йому потрібно дати показання.

Важливе значення у разі відмови давати показання має вміле використання суперечностей між співучасниками злочину, кожний з яких, з одного боку, побоюється дати показання першим, а з іншого – хвилюється, що його можуть випередити інші, в усьому звинувативши його. Ізолювавши співучасників злочину, слідчий повинен намагатися нейтралізувати побоювання дати показання першим і підсилити переживання «запізнитися» зі щирим зізнанням.

Повідомлення неправди особою – вольовий і свідомий акт, що спрямований на перекручення істини. Тактичні прийоми використовуються в цьому випадку для:

- викриття неправди за повного заперечення особою своєї вини і висунення ним своєї версії;
- викриття неправди в ситуації часткового визнання особою своєї вини;
- подолання замовчування особою фактів, які цікавлять слідство;
- викриття неправдивої заяви про алібі;
- встановлення обмови;
- встановлення самообмови.

Для цього можуть бути застосовані прийоми психологічного впливу:

- 1) замовчування обставин, що вже відомі слідчому;
- 2) створення умов, за яких у допитуваного формується думка, що слідчий знає замовчувані ним факти;
- 3) застосування тактичної комбінації, заснованої на постанові у певній послідовності запитань, що приводять до викриття неправди;
- 4) постанова несподіваних запитань стосовно фактів, що приховуються;
- 5) демонстрація можливостей слідчого щодо встановлення обставин, які приховуються.

Перевірка дання неправдивих показань у практичній діяльності найчастіше долається пред'явленням у ході проведення допиту доказів. Якщо доказів достатньо для викриття допитуваного, то не слід уважати, що за достатньої сукупності доказів можна без усіляких труднощів отримати від допитуваного правдиві показання. Насамперед слід пам'ятати, що за невмілого використання цих доказів допитуваний намагатиметься «приспосувати» їх до своїх неправдивих показань чи спростувати. Докази слід пред'являти у певній логічній послідовності, зазвичай від другорядних до більш вагомих.

Якщо в доказах є прогалини, то перед слідчим постають два основні завдання: заповнити ці прогалини і не дати можливості допитуваному здогадатися про їх наявність. Для цього слід створити у допитуваного перебільшене уявлення про відомі слідчому факти і приховати справжній об'єм інформації, відомий слідчому.

Коли ж доказів недостатньо для викриття неправди, слідчий насамперед повинен звернути увагу на наявність у показаннях допитуваного суперечностей та обмовок. Підмічаючи та накопичуючи такі деталі, слідчий може використати їх у ході проведення другої,

більш активної частини допиту, ставлячи уточнювальні та конкретні запитання. Нерідко, заплутавшись у своїх показаннях, особа переконується у беззмістовності подальших заперечень правди.

У більшості випадків на досудовому слідстві підозрюваний (обвинувачений) перебуває у пригніченому, депресивному стані. Під час допиту найчастіше використовують такі тактичні і психологічні прийоми:

1. Логічна послідовність пред'явлення доказів за їхньою вагомістю. У разі застосування такого прийому спершу з'ясовуються найменш значимі обставини, використовуються другорядні, а вже потім пред'являються більш вагомі докази. Оскільки всі питання і докази причинно пов'язані між собою, визнання обвинуваченим одних фактів приводить до необхідності визнати й інші. Ефективність цього прийому полягає ще й у тому, що обвинувачений не знає, якими ще доказами володіє слідчий, а пред'явлення нових і нових доказів наводить його на думку, що слідство володіє достатніми доказами.

2. Прийом під умовною назвою «припущення легенди». У тих випадках, коли підозрюваний (обвинувачений) дає показання, які суперечать уже наявним даним, зібраним слідчим, не завжди доцільно поспішати з викриттям неправдивої інформації. Із тактичних міркувань слід вислухати показання особи до кінця, подумки зафіксувати всі дані, які суперечать точно встановленим фактам. Потім несподівано для допитуваного слідчий приступає до спростування неправдивих заяв, наводячи достовірні дані й докази. Оскільки попервах слідчий удає, що не сумнівається у правдивості розповіді особи, подальше несподіване їх спростування застає останнього зненацька.

3. Прийом «припинення неправди» прямо протилежний попередньому. Володіючи певним колом зібраних безперечних доказів, слідчий, виявивши, що допитуваний починає давати неправдиві показання, зупиняє його. Після цього слідчий попереджує допитуваного, що його показання суперечать усім, що є у справі, доказам, є неправдивими та пропонує розпочати знову. За подальших спроб допитуваного давати неправдиві показання слідчий знову його зупиняє. Вказаний тактичний прийом може бути ефективний у тому випадку, коли підозрюваний (обвинувачений) не встиг продумати свою лінію поведінки та перебуває у стані розгубленості. Така ситуація найчастіше трапляється на допиті відразу ж після затримання.

4. Прийом komponування форсованого та уповільненого темпів допиту. У тих випадках, коли обвинувачений задалегідь

продумав власну лінію поведінки, свої відповіді та контраргументи, доцільно прискорити темп допиту. Слідчий у такому випадку не тільки бере ініціативу в свої руки, а й ускладнює для обвинуваченого використання свідомо неправдивої інформації. Форсований темп допиту корисно чергувати з уповільненням.

Останній може застосовуватися у двох випадках:

1) у підготуванні до проведення форсованого допиту (слідчий спершу у спокійному, сповільненому темпі веде бесіду з допитуваним з приводу другорядних питань, а потім, переконавшись, що допитуваний став менш сконцентрованим, несподівано форсує темп допиту і переходить до з'ясування «гострих», критичних моментів події);

2) трапляються випадки, коли підозрюваний (обвинувачений) сам обирає швидко розповідь, щоб уникнути уточнення і перевірки небезпечних для нього моментів.

Установивши це, слідчий може використати уповільнений темп – детально, не поспішаючи, ґрунтовно з'ясує ті факти, що його цікавлять, задає багато уточнювальних, конкретних і деталізувальних додаткових питань.

5. Використання психологічних особливостей особи обвинуваченого. Вказаний тактичний прийом допиту може бути віднесений до постійно використовуваних за будь-якою категорією розслідуваних злочинів.

Так, якщо підозрюваний на момент допиту перебуває в розгубленому і нерішучому стані, ефективним буде форсований допит, пред'явлення всіх наявних доказів, рішуче перепинення спроб дати неправдиві показання. Якщо ж обвинувачений добре підготовлений до допиту, урівноважений, впевнений в тому, що його неможливо викрити, то більш раціональними будуть прийоми поступового, послідовного використання доказів за їхньою вагомістю, допущення легенди. Також на допиті слід враховувати і темперамент допитуваного*.

Показання записуються до протоколу від першої особи та по можливості дослівно. Допитаному може бути надана можливість написати покази власноручно. Показання допитуваного записуються у протоколі в тій послідовності, в якій він їх викладає під

* Наприклад, під час допиту холерика бажано використовувати його підвищену збудливість, схильність до емоційних вибухів. Такі реакції можуть знизити його рівень зібраності й призвести до того, що він обмовиться. Допит флегматика потребує відносно багато часу на встановлення мовного контакту, наведення зібраних доказів, уповільненого темпу допиту.

час вільної розповіді. Потім за необхідності ставляться запитання. Поставлені запитання і відповіді в протоколі записують дослівно. Після завершення допиту протокол зачитується вголос, у разі наявності заяв, зауважень, уточнень чи доповнень – вони заносяться до протоколу, після чого протокол підписує допитувана особа, особи, які присутні на допиті та слідчий (обов'язково рекомендується, щоб допитувана особа власноручно записала, що протокол вона прочитала особисто або ж він був прочитаний слідчим уголос, з її слів він записаний правильно, скарг, заяв і зауважень немає).

Практика показує, що під час проведення допиту доцільно застосовувати звукозапис. Особливо це актуально в таких випадках:

для фіксації показань осіб, які підозрюються у вчиненні особливо тяжких злочинів;

для фіксації показань осіб, які свідомо або напевне не зможуть з'явитися в суд;

для фіксації показань малолітніх і неповнолітніх, мовні особливості яких особливо складно передати за звичайного порядку протоколювання;

для фіксації показань поранених чи хворих, звичайний допит яких утруднений чи неможливий;

для фіксації показань осіб, що допитуються за участі перекладача;

для фіксації показань осіб, які принесли каяття.

Якщо слідчий під час допиту використовує звукозапис, то він мусить дотримуватися таких правил:

1) повідомити про застосування звукозапису ще до початку допиту та відобразити це у ввідній частині фонограми та протоколі допиту;

2) у ввідній частині фонограми, так само як і в протоколі, необхідно вказати: місце і дату проведення допиту; час початку (а потім і закінчення) допиту; прізвище, ім'я та по батькові всіх осіб, які присутні на допиті; технічні дані про апаратуру та аудіоплівку зазначаються тільки в протоколі;

3) фонограма повинна відображати весь хід допиту, а не тільки його фрагменти;

4) по закінченні допиту фонограма повністю відтворюється. Зроблені зауваження чи уточнення теж заносяться на плівку. Звукозапис завершується заявою допитуваного про правильність цього запису;

5) у випадку, коли фонограма відтворюється в ході іншої слідчої дії (як один із тактичних прийомів), слідчий повинен зробити про це позначку в протоколі слідчої дії;

6) по закінченні досудового слідства (ст. 218 КПК України) слідчий має ознайомити обвинуваченого і захисника зі змістом фонограм. За клопотанням потерпілого звукозапис може бути відтворений;

7) після того, як закінчено ознайомлення учасників процесу з матеріалами справи, фонограми опечатуються та зберігаються при справі.

У процесі допиту допитуваний може за власним бажанням або на пропозицію слідчого намалювати схеми, креслення, малюнки, плани, що пояснюють його показання. Вони повинні бути засвідчені підписами допитуваного і слідчого та долучені до протоколу допиту як додаток.

Очна ставка – процесуальна дія, яка передбачає одночасний допит раніше допитаних осіб про обставини, щодо яких було дано суперечливі показання. Це – один із ефективних способів перевірки та отримання нових доказів. Вона може бути проведена між будь-якими двома учасниками процесу, і порядок її проведення регламентується статтями 172, 173, 304 КПК України.

Однак, надане законом право слідчого на проведення очної ставки не повинно залежати від суб'єктивного бажання останнього. За наявності суттєвих суперечностей у показаннях, що впливають на правильне вирішення справи, слідчий мусить завжди намагатися встановити істину в спірних питаннях, зокрема й за допомогою очної ставки.

Як виняток слідчий може відмовитися від проведення очної ставки, проте для цього повинні бути вагомі причини. Така відмова може бути тоді, коли з тактичних міркувань слідчий переконаний у тому, що допитувані хочуть використати очну ставку для узгодження своїх показань на шкоду процесу встановлення істини. В окремих випадках, коли потерпілою особою є малолітній, слідчий може не проводити очну ставку, щоб зайвий раз не травмувати його психіки. У таких випадках доцільно зібрати додаткові докази та використати для усунення наявних суперечностей інші слідчі дії.

Сутність очної ставки полягає в тому, що слідчий почергово пропонує допитуваним дати показання про обставини, в яких виявлено істотні суперечності.

Причиною таких суперечностей можуть бути свідомо неправдиві показання одного чи обох учасників очної ставки, різні рольові позиції (шофер – пішохід), відмінності у статусі (хуліган – працівник міліції).

До основних характеристик очної ставки належать:

єдність предмета очної ставки (особи допитуються за одних обставин);

єдність об'єкта очної ставки (це процес перервного порівняння показань двох одночасно допитуваних осіб);

єдність часу проведення очної ставки (одночасна присутність допитуваних);

єдність місця проведення очної ставки (особи допитуються в одному місці);

рівність умов сприйняття запитань і відповідей (показань);

єдність документування.

Тактика очної ставки має свої особливості через:

розширений склад її учасників;

ускладнений інформаційний обмін;

сильний психологічний вплив;

можливість зміни показань;

підвищений ступінь тактичного ризику;

зниження рівня прогнозованості.

Обов'язковим елементом очної ставки є етап підготування до її проведення.

Він передбачає **вирішення слідчим таких питань:**

між якими особами проводити*;

які суперечності треба усунути;

які взаємовідносини між допитуваними;

яка черговість допиту буде ефективною;

які питання слід поставити;

яким способом можливо усунути суперечності;

які докази треба буде пред'явити;

час і місце проведення очної ставки.

На початку очної ставки з'ясовується, чи знають допитувані один одного і в яких відносинах перебувають. Відповіді, що збігаються за змістом, можна записати однією фразою. Якщо ж учасники очної ставки дають різні відповіді, то рекомендується запитання і відповідь кожного записати окремо.

Після цього учасникам очної ставки по черзі дають показання за тими обставинами, щодо яких є суперечності. Передовсім допи-

* Готуючись до очної ставки з участі неповнолітнього, слід вирішити питання про виклик одного з батьків, законного представника чи педагога. У передбачених законом випадках на очну ставку запрошуються захисник і перекладач.

тують особу, яка дає викривальні показання (або ту, яка, на думку слідчого, дає правдиві показання), а потім – особу, яка ці твердження заперечує. Покази допитуваних деталізуються. Спершу ставлять непрямі запитання.

Наприклад, замість питання «Хто брав участь у розбійному нападі?» доцільно поставити питання: «Якими зброями нападу користувалися окремі учасники злочинної групи?». Слідчий повинен пам'ятати, що повністю неправдивих показань не може бути, можуть лише спотворюватися деякі факти. Тому на початку очної ставки можна поставити учасникам запитання, відповіді на які можуть бути правдивими з обох сторін.

Позитивне оцінювання таких відповідей може викликати орієнтацію на безконфліктну взаємодію сторін. Слідчий повинен утримуватися від питань, які свідчать про його непоінформованість.

У ході проведення очної ставки можна використати прийом несподіваного пред'явлення доказів (речових доказів, документів, протоколів слідчих дій і додатків до них, висновків експертів, актів ревізії тощо). Суперечності в показаннях знімаються в напрямі від менш значних до більш значущих. Може бути дозволено допитуваним ставити запитання один одному, але це має відбуватися під пильним контролем слідчого, а самі запитання повинні стосуватися обставин події злочину.

Крім тактичного прийому «пред'явлення доказів», під час очної ставки можуть бути використані ще й такі: використання викривальних показань організаторів чи активних учасників злочину; поділ теми слідчої дії; повторна очна ставка.

За неможливості проведення звукозапису під час очної ставки ведення протоколу бажано доручити іншій особі. Це дає можливість слідчому контролювати хід очної ставки, спостерігати за реакцією її учасників, убезпечувати їх. У напруженій конфліктній ситуації слідчий повинен зберігати психологічну стійкість, врівноваженість, уникати психологічної дезорганізації. Треба категорично перепиняти будь-які погрози, намагання сугестивного впливу, зміцнювати вольові позиції особи, яка дає правдиві покази, підсилювати її позицію пред'явленням відповідних доказів, нагадуванням даних раніше показань.

Нерідко успіх проведення очної ставки може бути зведений нанівець через незадовільну її фіксацію, тому складанню протоколу очної ставки слідчий має приділити достатньо уваги. Протоколювання очної ставки порівняно з допитом має свої особливості.

Показання допитуваних на очній ставці записуються до протоколу у тій послідовності, в якій їх давали.

Можливий і інший варіант, коли аркуш паперу переділяють по вертикалі на дві частини і на одній з них записують показання одного допитуваного, а на іншій – іншого.

Рекомендується тему слідчої дії переділити на декілька запитань, питання формулювати та записувати ясно і чітко, кожне з питань необхідно в деталях з'ясувати у допитуваних. У протоколюванні слідчий не може знехтувати важливих для справи фактами.

Він має зафіксувати аргументацію показів по суті поставленого слідчим питання, обґрунтовані заперечення проти тверджень іншого учасника очної ставки, посилення на джерела доказів (певних осіб, документів тощо).

Доцільно заносити до протоколу і повідомлення допитуваних про факти, які не належать до предмета очної ставки, але становлять значний інтерес для слідства (наприклад, нові дані про подію злочину). На прохання учасників очної ставки до протоколу обов'язково заносять ті дані, що їх вони просять відобразити в ньому.

Кожен із допитуваних підписує протокол наприкінці та кожну його сторінку або лише питання і свої показання на цій сторінці. Протокол також підписують інші особи, які були присутні на проведенні очної ставки (захисники, законні представники).

Контрольні питання

1. *Поняття допиту, мета і предмет допиту.*
2. *Криміналістична класифікація допитів.*
3. *Характеристика загальних тактичних прийомів допиту.*
4. *Характеристика запитань, що можуть ставитися в процесі допиту.*
5. *Поняття конфліктних та безконфліктних ситуацій під час допиту.*
6. *Поняття очної ставки, підготування до її проведення.*
7. *Тактичні особливості проведення очної ставки.*

Теми рефератів

1. *Тактичні прийоми, що використовуються на допиті.*
2. *Нетрадиційні підходи до проведення допиту.*
3. *Тактичні особливості проведення допиту неповнолітнього.*
4. *Закордонний досвід проведення допиту.*
5. *Подолання протидії учасників очної ставки.*
6. *Вплив психологічних особливостей особи на обрання тактики допиту.*

ТЕМА 16

ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Пред'явлення для впізнання – слідча дія, що полягає у пред'явленні особі об'єктів, які вона спостерігала раніше у зв'язку з подією злочину, з метою встановлення їхньої тотожності чи групової належності. Процесуальний порядок її проведення регламентується статтями 174–176 КПК України*. Як самостійна слідча дія вона була введена лише з прийняттям у 1960 р. КПК, який діє і зараз.

Пред'явлення для впізнання характеризується двома процесами – фіксувальним (засвоєння відмінних ознак об'єкта і формування його образу в пам'яті людини) та впізнавальним (використання цих ознак для ототожнення) і має психологічне, а також тактико-криміналістичне значення.

Це – окрема форма ідентифікації, яка істотно відрізняється від випадків ідентифікації за матеріальними слідами.

Основним завданням пред'явлення для впізнання є встановлення тотожності конкретного об'єкта або його групової належності.

Загальними підставами для пред'явлення для впізнання є:

1) заява особи під час допиту про те, що вона може впізнати об'єкт, який спостерігала раніше, і добре пам'ятає його ознаки та відмінності;

2) під час допиту особа називає лише загальні риси об'єкта, не може точно описати його відмінності, але висловлює впевненість, що зможе його впізнати, коли побачить.

Якщо особа заявляє, що не пам'ятає ознак об'єкта і не може його впізнати, проводити пред'явлення для впізнання *недоцільно*. Також немає сенсу пред'являти для впізнання одну особу іншій, якщо вони не заперечують, що знайомі.

* Ще в 1914 р. вийшла у світ стаття В. І. Громова «Акт пред'явлення особи на попередньому розслідуванні», в якій давалася критична оцінка практики його застосування і окреслювались теоретичні рекомендації щодо прийомів проведення та необхідності перевірки результатів за допомогою інших слідчих дій. У 1935 р. в першому радянському підручнику з криміналістики тактиці пред'явлення для впізнання було присвячено окремий параграф – «Акт впізнання особи».

Об'єктами впізнання можуть бути:

- 1) живі люди;
- 2) трупи;
- 3) предмети;
- 4) тварини;
- 5) фотографії;
- 6) ділянка місцевості чи житла, інших приміщень.

Пред'явлення для впізнання буває двох видів: безпосереднє впізнання об'єкта та впізнання об'єкта за фотознімками. У ст. 15 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб...» передбачено проведення впізнання особи поза візуальним спостереженням того, кого впізнають.

Пред'явлення для впізнання, як будь-яка інша слідча дія, складається з трьох етапів – підготовчого, робочого та прикінцевого.

Підготування до проведення пред'явлення для впізнання містить у собі таке.

1. Попередній допит особи, яка буде впізнавати.
2. Підбір об'єктів, серед яких буде проводитися впізнання.
3. Визначення місця, часу і умов пред'явлення для впізнання.
4. Визначення необхідного комплексу науково-технічних засобів та готування їх до роботи.

Необхідність попереднього допиту перед пред'явленням для впізнання визначено у статтях 174 та 175 КПК України*. Залежно від об'єктів, що підлягають пред'явленню для впізнання, допити мають свої особливості.

Під час проведення допиту необхідно з'ясувати:

- а) всі обставини, за яких той, хто впізнає, спостерігав відповідну особу чи предмет, який у нього стан слуху і зору, наскільки добре він пам'ятає об'єкт, що підлягає впізнанню;
- б) які характерні прикмети і особливості має об'єкт;

* У ч. 1 ст. 174 КПК України зазначається, що «при необхідності пред'явлення якої-небудь особи для впізнання свідкові, потерпілому, обвинуваченому або підозрюваному слідчий спочатку допитує їх про зовнішній вигляд і прикмети цієї особи, а також про обставини, при яких той, хто впізнає, бачив цю особу, про що складається протокол допиту».

У ч. 1 ст. 175 КПК України визначено, що «при необхідності пред'явити для впізнання будь-який предмет слідчий спочатку допитує того, хто впізнає, про ознаки цього предмета і обставини, за яких він цей предмет бачив, про що складається протокол допиту».

в) чи може хто-небудь підтвердити покази того, хто впізнає, про характерні прикмети і особливості об'єкта, а якщо йдеться про предмети, що належали йому, то чи є якісь докази приналежності йому цієї речі.

Будь-який вид пред'явлення для впізнання передбачає низку дій, які слід виконувати у такій послідовності:

1) спершу розміщують об'єкти на місці проведення слідчої дії за відсутності того, хто буде впізнавати;

2) потім запрошують учасників слідчої дії та роз'яснюють їм їхні права та обов'язки, а також сутність слідчої дії, що проводиться;

3) після цього до місця проведення впізнання викликають особу, яка буде впізнавати;

4) слідчий пропонує тому, хто впізнає, оглянути об'єкти та показати чи є серед них той, про який його раніше допитували;

5) фіксацію перебігу і результатів проведення слідчої дії.

Найскладнішим та об'ємним є **пред'явлення для впізнання живої особи**. Воно проводиться у випадках, коли:

– особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома тому, хто впізнає, але спостерігалася ним у зв'язку зі злочинною подією;

– той, хто впізнає, знав раніше особу, яка пред'являється, але не може повідомити про неї необхідних даних (наприклад, не може повідомити її прізвище та ім'я);

– особа добре знайома тому, хто впізнає, однак вона це знайомство заперечує.

Особу, яка підлягає впізнанню, пред'являють тому, хто впізнає, разом з іншими особами тієї ж статі (їх називають статистами), які не мають різких відмінностей у зовнішності й одязі. Вони повинні бути приблизно одного віку, схожими в загальних рисах і не мають бути пов'язані з подією злочину. Для проведення пред'явлення для впізнання залучають не менше двох статистів, а також повинні обов'язково бути присутніми не менше двох понятих.

Після проведення підготування до пред'явлення для впізнання першими в місце, де буде проводитися слідча дія, запрошуються поняті, після чого запрошують осіб, серед яких буде пред'являтися для впізнання особа (статистів). Їм роз'яснюються їхні права та обов'язки, а також інші нюанси, що можуть виникнути під час пред'явлення для впізнання (наприклад, на випадок виникнення конфліктної ситуації, втягнення у розмови тощо).

Потім у приміщення запрошується (доставляється) особа, яка буде пред'являтися для впізнання. Їй роз'яснюють, для чого її запрошено, і пропонують зайняти будь-яке місце серед статистів. Про таку пропозицію і про місце, яке зайняла особа, робиться позначка у протоколі слідчої дії.

Після виконання цих дій до приміщення, де проходить впізнання, запрошується особа, яка впізнає (в цей час слідчий не повинен виходити з приміщення, де проводиться впізнання). Це робиться з метою забезпечення учасників слідчої дії, а також уникнення безпідставного звинувачення в допомозі тому, хто впізнає чи неobeктивності з боку слідчого). Згідно з процесуальним становищем, особа, яка впізнає, попереджається чи не попереджається про кримінальну відповідальність, передбачену статтями 384 і 385 КК України.

Особі, котра впізнає, слідчий ставить запитання щодо того, чи не впізнає вона когось серед тих, хто пред'являється для впізнання. Сформульоване запитання заноситься до протоколу*. Після цього ситуація може розвиватись у двох напрямках. У першому випадку така особа повідомляє слідчому, що серед пред'явлених осіб вона нікого не впізнає. В цьому разі їй потрібно дати деякий час для адаптації, поцікавитися, чи не потрібно, щоб особи, які пред'являються для впізнання, встали, перейшлися, щось сказали чи зробили. Якщо особа, яка впізнає, продовжує наполягати на тому, що нікого впізнати не може, слідчий приступає до прикінцевого етапу проведення слідчої дії. Необхідно зазначити, що більше пред'являти для впізнання цю особу тій, що впізнає, слідчий уже не може.

У другому випадку, коли така особа когось впізнає, слідчий повинен з'ясувати, за якими ознаками (прикметами) вона її впізнала. Відповіді особи, котра впізнає, заносяться до протоколу. Може виникнути ситуація, коли буде вказано як опізнану особу на статисти (це є можливим, оскільки статисти схожі в загальних рисах з особою, яка пред'являється для впізнання). У цьому разі слідча дія проводиться в тому ж порядку, як і тоді, коли впізнали би ту особу, яка пред'являється для впізнання. Після закінчення слідчої дії опізнаного статиста слід допитати як свідка щодо обставин події злочину.

Слідчий пропонує впізнаній особі встати і назвати своє прізвище, ім'я та по батькові. Ця пропозиція та відповідь особи також заноситься до протоколу. Після цього слідчий зачитує протокол

* Це запитання може звучати таким чином: «Подивіться уважно на осіб, які сидять (стоять) навпроти Вас і скажіть чи є серед них та, про яку Ви давали показання раніше».

вголос, і його підписують усі учасники і присутні особи, з позначкою про наявність чи відсутність заяв, зауважень або доповнень.

Що ж до пред'явлення для впізнання інших об'єктів, то порядок його здійснення такий же, як і у впізнанні живої особи, за винятком деяких особливостей.

Пред'явлення для впізнання трупа проводиться у випадках, коли невідома (не встановлена) особа загиблого. Якщо труп не буде опізнаний відразу (тобто під час проведення огляду місця події), то слідчий повинен дати розпорядження адміністрації моргу вжити заходів для його збереження впродовж певного часу, щоб була можливість пред'явити для впізнання труп усім особам, які бажають з'ясувати, чи відомий їм загиблий. Слідчий і поняті в таких випадках можуть не бути присутніми, однак адміністрацію моргу слід попередити, що коли хто-небудь впізнає труп, то необхідно записати прізвище, адресу проживання того, хто впізнав, а також відомості про впізаного, і невідкладно повідомити про це слідчого. Отримавши таке повідомлення, слідчий виїжджає в морг, запрошує того, хто впізнає, і в присутності понятих складає протокол пред'явлення для впізнання. Труп пред'являється для впізнання в одному примірнику, в тому ж одязі, який був на ньому під час виявлення. За необхідності потрібно зробити туалет трупа чи реставрацію обличчя (наприклад, у випадках, коли обличчя трупа спотворене чи піддалося гнилісним змінам). Інколи виникає необхідність пред'являти для впізнання частини трупа. Питання про можливість проведення такого впізнання вирішується за наявності на частинах трупа особливих прикмет. Якщо минув термін, упродовж якого тіло можуть зберігати в морзі, обов'язково слід провести фотознімання трупа (за правилами сигналітичного фотознімання), щоб у подальшому була можливість пред'явити для впізнання його фотографії.

Пред'явлення для впізнання предметів зазвичай має місце в тих випадках, коли під час розслідування в розпорядження слідчого потрапляють предмети і є підстави вважати, що вони мають певний зв'язок із подією злочину. Розміщуючи предмети для впізнання, рекомендується з понятими узгодити питання про їх розташування, бажано біля кожного розмістити номер, провести їх фотографування, чимось накрити перед тим, як прийде той, хто буде впізнавати.

Впізнання за фотографіями проводиться в тому випадку, коли особа відсутня (померла, тяжко хвора, переховується тощо), але слідчий має її фотознімки. Після проведення такого пред'явлення в подальшому можливе пред'явлення для впізнання живої особи (якщо особа одужає, буде затримана). Фотографія особи

пред'являється для впізнання разом із не менш як двома фотографіями інших осіб. Фотознімки не повинні відрізнятися за форматом, масштабом, мають бути чіткими, чорно-білими або кольоровими. Здебільшого, фотознімки вибирають погрудні, розташування може погоджуватися з понятими, вони пронумеровуються і опечатуються. За пред'явлення для впізнання за фотографіями можливе створення фототаблиць (їх повинно бути не менше двох), на яких розміщують по чотири-шість фотографій. Такий спосіб може використовуватися в тому випадку, коли злочин учинено групою осіб.

Пред'явлення для впізнання тварин у КПК України не регламентується, але якщо виникає така необхідність, то процес пред'явлення потрібно здійснювати з дотриманням і використанням тих самих методів, що й за пред'явлення для впізнання предметів.

Хід і результати пред'явлення для впізнання фіксуються у протоколі з дотриманням вимог статей 85 і 176 КПК України. Протокол складається зі вступної, описової та прикінцевої частин. Особливістю описової частини протоколу є те, що вона умовно переділяється на дві частини: в першій фіксуються необхідні відомості про того, хто впізнає, вказуються необхідні дані про об'єкти, що пред'являються, характер освітлення, час початку та закінчення слідчої дії. Якщо для впізнання пред'являються живі люди, то в описовій частині протоколу вказується: їхні прізвище, ім'я та по батькові; рік народження; зріст; колір волосся; вбрання та взуття. Якщо пред'являються для впізнання предмети, то вказуються їхні найменування, форма, колір, матеріал та інші особливості. У другій частині фіксуються показання особи, яка впізнає, про результати впізнання.

У прикінцевій частині протоколу наводяться заяви та зауваження учасників слідчої дії з приводу її проведення. Протокол оголошується слідчим чи при бажанні може бути особисто прочитаний кожним учасником, після цього він підписується понятими, учасниками, присутніми та слідчим.

Разом із основним способом фіксації – протоколом, хід і результати впізнання можуть фіксуватися за допомогою фото-, відеознімання чи звукозапису, що оформляється у вигляді додатка. Про їхнє застосування слідчий має повідомити всіх учасників слідчої дії та зробити відповідну позначку про це у протоколі. За допомоги фотознімання зазвичай фіксуються об'єкти, що пред'являються для впізнання. До моменту пред'явлення для впізнання вони фотографуються разом, а після впізнання якогось із об'єктів цей об'єкт фотографується окремо від інших, а за наявності індивідуальних ознак проводиться їхнє детальне знімання.

Контрольні питання

1. *Поняття пред'явлення для впізнання, завдання та підстави проведення.*
2. *Об'єкти впізнання, підготування до проведення пред'явлення для впізнання.*
3. *Загальний порядок проведення пред'явлення для впізнання.*
4. *Тактика пред'явлення для впізнання живої особи.*
5. *Тактика пред'явлення для впізнання предметів.*
6. *Тактика пред'явлення для впізнання за фотографіями.*

Теми рефератів

1. *Поняття, завдання та основні види пред'явлення для впізнання.*
2. *Тактика пред'явлення для впізнання особи поза її візуальним спостереженням.*
3. *Тактика пред'явлення для впізнання осіб за фотографіями.*
4. *Тактика пред'явлення для впізнання трупа.*
5. *Тактика пред'явлення для впізнання предметів.*

ТЕМА 17

ТАКТИКА ОБШУКУ ТА ВИЇМКИ

Обшук – обґрунтована доказами, що є в справі, слідча дія, суть якої полягає у примусовому обстеженні приміщень і споруд, ділянок місцевості, інших об'єктів та окремих громадян із метою виявлення та вилучення знарядь злочину, речей і цінностей, здобутих злочинним способом, а також предметів і документів, що мають значення для встановлення істини у справі. Обшук, як і виїмка, може проводитися тільки після порушення кримінальної справи і за наявності достатніх для цього підстав.

Порядок його проведення регламентується статтями 177, 179–186, 189 КПК України. Від інших слідчих дій обшук відрізняється своїм примусовим і пошуковим характером.

Примусовий характер полягає в тому, що обшук може бути здійснено без згоди обшукуваної особи. За обшуку слідчий має право відчиняти зачинені приміщення і сховища, якщо власник

відмовляється зробити це сам. Здійснення обшуку пов'язане із вторгненням до сфери особистих інтересів особи, а також із певним обмеженням конституційних прав громадян на недоторканність особи та житла і тому потребує суворого дотримання регламентованого законом порядку проведення цієї слідчої дії.

Пошуковий характер полягає в тому, що насамперед ця слідча дія спрямована на відшукування матеріалізованої інформації, яка стосується події злочину та має значення для повного, всебічного та об'єктивного розслідування справи. Особливість у тому, що слідчий не має вичерпної інформації про об'єкт пошуку та його місце. Зазвичай об'єкт пошуку конкретно слідчому невідомий, він має про нього уявлення в загальних рисах, однаке їхнє місце їх при-близно відоме.

Підставою для прийняття слідчим рішення про проведення обшуку є **наявність достатніх даних**, які дають йому можливість вважати, що у певному місці або у певної особи є певна річ або предмет, які мають значення для розслідування справи, або переховується особа, яка вчинила злочин.

Під достатніми даними розуміються відомості, що містяться в показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, у протоколах інших слідчих дій, заявах і повідомленнях громадян, а також були отримані в ході оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до положень чинного законодавства процесуальною підставою для проведення обшуку є мотивована постанова суду, що виноситься на підставі подання слідчого, санкціонованого прокурором чи його заступником.

Відповідно до ч. 3 ст. 177 КПК України у невідкладних, екстрених випадках обшук може здійснюватись і за постановою слідчого, але з обов'язковим повідомленням прокурора протягом 24 годин про проведення обшуку та його результати. До цих випадків насамперед слід віднести таке:

1) особа, яка вчиняє або тільки-но вчинила злочин, була затримана на «гарячому» і зволікання з проведенням обшуку може призвести до приховування чи знищення його співучасниками або іншими особами речових доказів чи інших викривальних предметів або документів;

2) необхідність термінового проведення обшуку з'ясовується під час проведення огляду місця події чи іншої слідчої дії;

3) проведення обшуку є необхідним для виявлення і затримання злочинця, який скоріше за все перебуває у житловому приміщенні

чи прибудовах, які належать громадянам. Зволікання з обшуком може призвести до втечі розшукуваної особи;

4) в результаті проведення оперативно-розшукових заходів було отримано достатні дані про те, що в певному місці або в певної особи є важливі для справи речі чи документи, які в будь-який момент можуть бути сховані, продані чи передані іншим особам, що в подальшому значно ускладнить розслідування злочину;

5) необхідність у терміновому проведенні обшуку виникла за перебування слідчого на значній віддалі від населеного пункту, де розташовано суд (наприклад, у відрядженні), і для отримання дозволу необхідно багато часу.

Обшук нерідко супроводжується такою мірою процесуального примусу, як накладення арешту на майно, що виражається в забороні особі, у якої описано майно, розпоряджатися ним.

Безпосередньо в ході проведення обшуку **вирішуються такі завдання**: 1) відшукати і вилучити предмети, що були знаряддям чи засобом вчинення злочину; 2) відшукати і вилучити предмети, що мають доказове значення; 3) виявити розшукуваного, а також матеріали, що характеризують цю особу і полегшують її розшук; 4) виявити майно, що забезпечить компенсацію шкоди чи можливу конфіскацію; 5) виявити майно, що перебуває в незаконному обігу або зберігається з порушеннями встановлених вимог.

Обшук також може проводитися з метою виявлення особи, якої незаконно позбавили волі (викрали), а також під час розшуку злочинця, який втік з-під варти або переховується від слідства чи суду.

Основною підставою для класифікації обшуків є його об'єкт. Об'єкт обшуку – це те, що підлягає примусовому дослідженню для виявлення матеріалізованої інформації щодо події злочину та інших обставин справи.

У криміналістиці розрізняють такі **види обшуків**.

1. Обшук жилих і нежилых приміщень (квартири, будинки, сходища, службові кабінети, гаражі, підсобні приміщення тощо).

2. Обшук ділянок місцевості (подвір'я, садові ділянки, підсобні господарства, території установи).

3. Обшук особи, її тіла та одягу (ст. 184 КПК України).

4. Обшук транспортних засобів.

Крім того, розрізняють такі види обшуків, як первинні та повторні, одиничні та групові (одночасні).

Обшук, як будь-яка слідча дія, складається з трьох етапів – підготовчого, робочого та прикінцевого. Ефективність обшуку багато

в чому залежить від підготування до його проведення. **Основними елементами підготування до обшуку є:** 1) вивчення матеріалів кримінальної справи; 2) збір орієнтовної інформації; 3) визначення кола учасників обшуку; 4) підготування необхідних науково-технічних засобів; 5) планування обшуку.

До процесу збирання орієнтовної інформації належить **установлення:** а) точної адреси місця проведення обшуку; б) характеру споруди, приміщення чи ділянки місцевості, їхніх особливостей та призначення, наявності інших предметів і рослинності; в) підступів, можливих шляхів проникнення в приміщення та виходів із нього; г) внутрішнього планування; д) точної межі території, що буде охоплена обшуком; е) наявності меблів, механізмів та інших предметів обстановки; є) кількості осіб, які проживають чи працюють на об'єкті; ж) режиму роботи об'єкта чи розпорядку дня осіб, що там проживають.

Виходячи з ролі, яка виконується під час проведення обшуку, його учасники поділяються на дві групи: ті, які проводять обшук, і ті, які присутні під час його проведення. До першої групи належать слідчий і працівники міліції, які допомагають йому проводити обшук, а також спеціалісти. Допомога спеціалістів під час обшуку полягає в застосуванні спеціальних пошукових пристроїв і засобів; виконанні доручень, що потребують спеціальних знань і навичок; консультації в питаннях дотримання заходів безпеки під час обшуку; рекомендаціях про перевірку місць можливого зберігання предметів; рекомендаціях щодо вилучення окремих об'єктів, поводження з ними та упакування.

До осіб, які присутні під час проведення обшуку, належать: поняті; особа, у житлі якої проводиться обшук (або повнолітній член її сім'ї); представник житлово-експлуатаційної контори; представник вищої організації, якщо обшук проводиться у службовому приміщенні тощо.

Вся підготовча робота повинна бути виконана таким чином, щоб не було розголошено намірів слідчого та обшук був раптовим. З урахуванням цього визначається час проведення обшуку. Тому бажано обирати такий день і годину, коли найбільш вірогідна наявність у місці обшуку об'єктів, що розшукуються; найсприятливіші умови для обшуку; важко протидіяти обшуку зі сторони зацікавлених осіб. Таким моментом, як свідчить практика, найчастіше буває ранок, оскільки слідчий має достатньо часу для проведення обшуку і може використати всі переваги денного часу.

У робочому етапі проведення обшуку розрізняють чотири стадії, що послідовно змінюють одна одну: попередня стадія, загальний огляд об'єкта обшуку, детальний огляд і пошук, фіксація результатів обшуку.

На попередній стадії можна використати такі тактичні прийоми:

1) транспортні засоби, на яких прибули особи, які проводять обшук, повинні бути залишені на певній відстані від місця обшуку;

2) скупчення біля місця обшуку значної кількості людей повинно відбуватися поступово та без зайвого шуму;

3) за наявності в будинку ліфта слід підніматися на декілька поверхів вище, а потім пішки спускатися на потрібний поверх. Рекомендується частині учасників підніматися ліфтом, а частині – йти сходами;

4) крізь дверне вічко має бути видима лише одна людина з тих, хто прийшли; бажано, щоб це була особа, знайома обшукуваному;

5) якщо обшук проводиться у комунальній квартирі, слід дзвонити сусідам обшукуваного, а не самому обшукуваному;

6) за вікнами і другим виходом (якщо він є) та входом слід установити спостереження;

7) для уникнення інцидентів, що заздалегідь підготовлені обшукуваними (імітація непритомності, серцевого нападу, хвороби тощо), слід заздалегідь подбати про понятих і до місця обшуку приходити вже з ними;

8) слід провести попередній інструктаж осіб, які беруть участь в обшуці, про правила поведінки у приміщенні, де буде проводиться обшук.

Проникнувши в приміщення, слідчий називає себе, пред'являє посвідчення, оголошує обшукуваній особі про мету свого прибуття і пред'являє постанову про проведення обшуку. З'ясовується особа обшукуваного, їй роз'яснюють права та обов'язки (про що робиться позначка у протоколі), також роз'яснюють право слідчого примусово відчиняти закриті приміщення чи сховища. У цей час один із працівників міліції разом із понятим оглядає приміщення та прилеглу територію і докладає зусиль, щоб унеможливити спроби подати сигнал, зателефонувати, сховати, викинути чи знищити якісь предмети, що можуть зацікавити слідчого.

Роз'яснивши присутнім їхні права та обов'язки, слідчий повідомляє обшукуваному для виявлення якого роду предметів проводиться обшук, і пропонує добровільно видати розшукуване. За наявності підстав вважати, що присутні ховають розшукуване при собі, проводиться особистий обшук.

Якщо названі слідчим об'єкти особа видає добровільно, то проведення обшуку може продовжитися тільки у тих випадках, коли слідчий має підстави вважати, що обшукуваний видав не всі предмети та речі, які розшуковуються.

Рекомендується обійти та оглянути всі приміщення, що підлягають обшуку, з метою встановлення приблизного обсягу пошукових дій, висунення пошукових версій, вирізнення найвірогідніших місць зберігання об'єктів чи облаштування схованки, розподілу ділянок обшуку між членами групи. У ході оглядової стадії слідчий з'ясовує, які приміщення належать особисто обшукуваному і членам його сім'ї, встановлює наявність ключів від дверей. На цій стадії встановлюються можливі зв'язки між характером об'єкта пошуку і можливостями його приховання в конкретних умовах, при цьому частина предметів обґрунтовано може бути вилучена з пошуку.

На стадії детального обшуку слідчому доцільно дотримуватися послідовності в пошукових діях. Місце обшуку умовно розділяється на ділянки, встановлюється черговість їх обстеження. Насамперед оглядають місця загального користування і місце, куди передбачається розміщувати вже оглянуті чи вилучені речі. Потім проводиться огляд ділянок, де потрібно здійснити значні роботи (розкопування, розбирання підлоги, стіни тощо). Такого роду пошукові роботи проводять лише за наявності достатніх підстав, отриманих на основі оперативно-розшукових даних чи за результатами застосування науково-технічних засобів.

Залежно від кількості учасників застосовуються методи одиночного чи групового пошуку. Якщо для проведення пошуку визначено одну людину, то ним повинен бути сам слідчий, оскільки це – найбільш відповідальна робота. Якщо учасників пошуку декілька, то обшук можна проводити разом чи окремо. За обшуку разом більш досвідчений працівник проводить пошукові роботи, а інші виконують технічні, допоміжні операції. За обшуку окремо слід обрати напрям переміщення – паралельний чи зустрічний. Перший спосіб переміщення зручний в тому випадку, коли обшукується велике за площею приміщення чи територія. В іншому ж випадку слід застосовувати зустрічний пошук.

За характером дій, що можуть здійснюватися з обшукуваними предметами, розрізняють обслідування без порушення їхньої цілісності та обслідування, пов'язане з руйнуванням їхніх окремих частин. Щодо другого випадку, то тут необхідно мати достатні підстави вважати, що там може щось бути, або на таких об'єктах виявлено демаскувальні ознаки.

З-поміж демаскувальних ознак місць переховування можна назвати:

1) відсутність пилу і бруду в пазах між дошками в підлозі чи між паркетними елементами;

2) кріплення новими гвинтами, гвіздками чи свіжопофарбовані окремі частини підлоги;

3) ввігнутості чи опуклості окремих частин стін;

4) різна люмінесценція окремих частин стіни тощо.

У ході проведення обшуку недопустимі репліки з боку тих, хто обшукує. Весь обмін інформації повинен проходити за допомоги умовних знаків або ж тихої розмови.

Детальна стадія також охоплює вирішення питань про стосунок до справи результатів обшуку. Найпростіше це питання вирішити в тому випадку, коли точно відомі прикмети розшукуваної речі (наприклад, мобільний телефон певної марки, з серією та номером). У таких випадках достатньо лише переконатися, що знайдена річ має вже відомі ідентифікаційні ознаки. У випадку, коли шукається якась визначена річ, але слідчому відомі лише її родові ознаки, вилученню підлягають усі виявлені предмети, що мають такі ознаки (наприклад, під час пошуку викрадених ювелірних виробів вилучаються будь-які виявлені в місці обшуку ювелірні вироби).

Необхідність вилучити під час обшуку деякі предмети може залежати і від ходу проведення самого обшуку (наприклад, під час обшуку особа починає себе підозріло вести щодо якогось конкретного предмета, невпевнено пояснює щось стосовно нього, виявлено підозріле компонування предметів на місці обшуку, знайдено предмет, котрий не відповідає особі обшукуваного, певна річ незвичним чином зберігається тощо).

Проведення обшуку може характеризуватися як конфліктністю, так і безконфліктністю ситуації. Специфіка обшуку визначає необхідність вирішення таких двох систем тактичних прийомів:

1) тактичні прийоми, спрямовані на спілкування з обшукуваним;

2) тактичні прийоми, спрямовані на провадження пошукових дій.

У межах системи тактичних прийомів спілкування з обшукуваним мають місце тактичні комбінації, що спрямовані:

– на усунення перешкод і протидії обшукуваного;

– на стимулювання обшукуваного до спілкування зі слідчим;

– на встановлення психологічного контакту з обшукуваним та отримання від нього пошукової інформації.

Для здійснення пошукових дій можуть бути запропоновані такі тактичні комбінації:

- пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскуванню;
- пошук видозмінених або знищених об'єктів;
- пошук об'єктів, що зберігаються у спеціальних схованках або інших суб'єктивно недоступних місцях.

Виїмка – самостійна слідча дія, яка провадиться у випадках необхідності вилучення лише певних предметів чи документів, коли точно відомо, де і в кого вони знаходяться. Слід мати на увазі, що слідчий може і не знати точного місця предмета чи документа, але мати інформацію, що необхідний об'єкт є в певній установі, організації, будинку чи квартирі. Процесуальний порядок її проведення регламентується статтями 178–184, 186, 187¹, 188, 189 КПК України.

Проведення виїмки не потребує санкції прокурора. Винятком є виїмка документів, що становлять державну таємницю, виїмка документів у банку та виїмка поштово-телеграфної кореспонденції. За загальним правилом, у проведенні виїмки повинна бути присутня особа, у володінні або користуванні якої перебувають об'єкти, що підлягають вилученню, або повнолітні члени її сім'ї, а також не менше двох понятих. Якщо виїмка проводиться на підприємстві, установі чи організації, то вона повинна бути узгоджена з її керівником (начальником).

Виїмка готується та здійснюється з урахуванням: місця, де вона буде проводитися; характеру об'єктів, що будуть вилучатися; спеціалістів і учасників виїмки; інших конкретних умов, які багато в чому визначаються тактичними прийомами виїмки. Існують загальні тактичні прийоми, що мають значення у проведенні будь-якої виїмки – *підготовленість і раптовість*.

Підготування до проведення виїмки має на меті з'ясувати такі питання:

- 1) де, в кого і коли повинна бути проведена виїмка;
- 2) хто буде учасником її проведення;
- 3) що конкретно вилучатиметься.

Вирішення цих питань залежить від тих матеріалів, які є в розпорядженні слідчого, а також конкретної слідчої ситуації, особливостей документів чи предметів, що підлягають вилученню. Готуючись до проведення виїмки, слідчий може:

вивчити діловодство та бухгалтерську документацію відповідного підприємства, установи чи організації;

ознайомитися з продукцією, що випускає підприємство;

отримати консультацію бухгалтерів, технологів, економістів; визначити ступінь таємності документів, що передбачається вилучити.

Віймка, за загальним правилом, повинна бути несподіваною для того, в кого вона буде проводитись. Якщо раптовість відсутня, то її ефективність зменшується, а в деяких випадках взагалі зводиться до нуля. Добровільна видача об'єктів віймки не відкидає огляду того місця, де був об'єкт. Незалежно від значення для справи, що розслідується, віймці підлягають об'єкти, які заборонено використовувати без відповідного дозволу чи їх вільний обіг узагалі заборонений.

У випадках, коли особа приховує документи чи предмети, що підлягають вилученню, або протидіє проведенню віймки, слідчий замість неї здійснює обшук із подальшим повідомленням про це прокурора або його заступника. У цьому разі слідчий вносить постанову про проведення обшуку від свого імені та складає протокол обшуку. Крім того, відносно такої особи може бути проведено особистий обшук.

Детальний огляд об'єктів, що вилучаються, здійснюється на місці віймки. Коли ж їх детальний огляд потребує технічних засобів, знань спеціалістів, багато часу, їх огляд проводиться в іншому місці (наприклад, службовому кабінеті слідчого) як самостійна слідча дія.

Результати обшуку і віймки відображаються в протоколі слідчої дії (статті 85, 188 КПК України). Додатковими способами фіксації є фото-, відеознімання, складання плану, схем, креслень. Протокол обшуку складається у трьох, а віймки у двох примірниках і містить вступну, описову та прикінцеву частину.

Усі примірники протоколу та опис вилучених предметів підписують слідчий, особа, в якій проводився обшук (віймка), поняті та інші запрошені учасники слідчої дії. Другий примірник протоколу та опису вручається особі, в якій проводився обшук або віймка, а в разі її відсутності – повнолітньому членові сім'ї, представнику ЖЕКу (місцевої ради народних депутатів) чи представникові установи, підприємства, організації.

Протокол обшуку (віймки) є джерелом доказів тільки у тих випадках, коли він складений із дотриманням усіх вимог закону. Щодо кожного предмета, що підлягає вилученню, повинно бути зазначено, в якому саме місці і за яких обставин його було виявлено. У протоколі необхідно зазначити загальні та окремі ознаки виявлених предметів (назва, розмір, вага, колір, маркування, позначки,

номери, пошкодження тощо). Завдання слідчого полягає в тому, що він повинен охарактеризувати та індивідуалізувати вилучений предмет, зафіксувати прикмети та особливості, що дають змогу відрізнити його від інших подібних предметів, унеможливити підміну. В описі вилучених предметів не варто вказувати ті ознаки, які можуть виявитися несправжніми.

Якщо з місця обшуку чи виїмки вилучається значна кількість речей або документів і їх огляд на місці проведення обшуку (виїмки) є неможливим, вони запаковуються та опечатуються без огляду та детального опису в протоколі. У таких випадках огляд вилучених предметів і документів здійснюється в кабінеті слідчого з дотриманням вимог статей 190, 191 КПК України.

Фотознімки, відеокасети, схеми, плани та малюнки додаються як додаток до протоколу. У протокол обов'язково заносяться всі заяви і зауваження присутніх під час обшуку (виїмки) осіб, зроблені з приводу тих чи тих дій слідчого.

Загальним завданням фотознімання у проведенні обшуку є фіксація:

- а) місця обшуку;
- б) місць перебування шуканих об'єктів, зокрема схованок;
- в) виявлених предметів, документів, трупів тощо.

Перевагою використання відеозапису в цьому випадку є можливість одночасно зафіксувати зорову і звукову інформацію.

Контрольні питання

1. *Поняття обшуку, примусовий і пошуковий характер його проведення.*
2. *Підстави для проведення обшуку, його завдання.*
3. *Види обшуків.*
4. *Підготовчий етап проведення обшуку.*
5. *Робочий етап проведення обшуку.*
6. *Тактичні прийоми проведення обшуку.*
7. *Поняття виїмки, її відмінність від обшуку.*
8. *Правила оформлення процесу та результати обшуку і виїмки.*

Теми рефератів

1. *Поняття обшуку, його класифікація.*
2. *Особливості проведення виїмки в банківських установах.*
3. *Тактичні прийоми, що використовуються під час обшуку.*
4. *Тактика виявлення схованок під час обшуку.*
5. *Тактика використання науково-технічних засобів під час обшуку.*

ТЕМА 18

ТАКТИКА ВІДТВОРЕННЯ ОБСТАНОVKИ ТА ОБСТАВИН ПОДІЇ

Відтворення обстановки та обставин події – слідча дія, зміст якої полягає в тому, що з метою перевірки і уточнення результатів допиту чи даних, отриманих під час виконання огляду та інших слідчих дій, слідчий може виїхати на місце події та в присутності понятих, а в разі необхідності – за участі спеціаліста, свідка, потерпілого і підозрюваного або обвинуваченого відтворити обстановку та умови, в яких ті чи ті події могли відбуватися.

Найчастіше відтворення обстановки та обставин події здійснюється з метою з'ясування:

чи могла конкретна людина за певних умов сприйняти ту чи ту подію, об'єкт;

можливості виконання особою певних дій, зокрема за допомоги певного предмета, за певний проміжок часу, в певних умовах;

об'єктивності можливості події чи дії;

як саме відбувалася певна подія.

Порядок проведення цієї слідчої дії регламентується ст. 194 КПК України. Відтворення обстановки та обставин події може проводитись у двох формах – слідчого експерименту та перевірки показань особи на місці.

Слідчий експеримент – слідча дія, яку виконують з метою перевірки наявних та отримання нових доказів за допомоги цілеспрямованого впливу на окремі об'єкти або їхні копії під час здійснення спеціальних дослідів.

Він схожий з науковим експериментом, а його суть полягає у виконанні досліджень, пов'язаних із перевіркою або встановленням певного факту, явища, що пов'язані з подією злочину.

Ефективність застосування експериментального методу зумовлено дотриманням таких загальних положень:

у досліджах необхідно використовувати реальний об'єкт або його модель;

для здійснення експерименту необхідно відтворити зовнішні умови, максимально наближені до умов, що існували на момент досліджуваного факту;

змінювати зовнішні умови дозволяється залежно від мети дослідження;

дослідні дії необхідно повторювати кілька разів.

Залежно від мети розрізняють такі *види слідчих експериментів*:

1) слідчий експеримент для перевірки можливості бачити у певних умовах;

2) слідчий експеримент для перевірки можливості чути в конкретних умовах;

3) слідчий експеримент для перевірки можливості проникнути крізь певний отвір та виїняти через нього ті чи ті речі;

4) слідчий експеримент для перевірки можливості вчинити певні дії за певний проміжок часу;

5) слідчий експеримент для перевірки можливості настання певних наслідків дій;

6) слідчий експеримент для встановлення спеціальних і професійних навичок особи.

Слідчий експеримент може бути проведений не в усіх випадках. Неприпустиме проведення експериментів, які:

1) принижують гідність людини;

2) загрожують життю або здоров'ю учасників експерименту або інших осіб;

3) загрожують майну або можуть призвести до значних матеріальних збитків.

Після прийняття рішення про проведення слідчого експерименту слідчий починає підготування до його проведення. Вона передбачає визначення:

мети експерименту;

часу, місця та умов його здійснення;

учасників і функцій кожного з них;

змісту і послідовності виконання дослідних дій;

необхідних технічних засобів і способів процесуальної фіксації перебігу та результатів експерименту.

На місці проведення експерименту, до його початку, слідчому рекомендується діяти за таким алгоритмом:

1) з'ясувати, які зміни сталися в обстановці, та що потрібно зробити для її реконструкції;

2) сфотографувати обстановку на місці події до її реконструкції (у подальшому фотографується реконструйована обстановка, окремі етапи експерименту);

3) встановити сигнали та способи зв'язку між учасниками експерименту;

4) запросити понятих, якщо вони не прибули на місце разом із ним;

5) роз'яснити учасникам експерименту, де вони повинні перебувати і що та за яким сигналом робити.

Основними тактичними умовами для здійснення слідчого експерименту є: 1) обмежена кількість учасників; 2) створення умов для проведення дослідних дій, які максимально наближені до тих, що цікавлять слідчого; 3) багаторазове здійснення експерименту в декілька етапів і в різних умовах.

Для участі у слідчому експерименті повинні залучатися лише справді необхідні особи. Слід мати на увазі, що велика кількість учасників утруднює проведення експерименту, ставить під загрозу збереження в таємниці її результатів.

Тактична вимога створити наближені до реальної обстановки умови може бути забезпечена такими тактичними прийомами:

– проведення експерименту в тому ж місці, де відбувалася подія насправді (він використовується тоді, коли необхідно досягнути максимальної подібності умов експерименту з умовами події);

– проведення експерименту в той же час доби, за схожих кліматичних умов (цей тактичний прийом потрібно застосовувати обов'язково в тих випадках, коли час має суттєве значення для отримання достовірних результатів експерименту);

– проведення дослідів в таких же умовах штучного освітлення, яке було за події, що перевіряється (цей тактичний прийом забезпечує схожі умови видимості);

– використання під час експериментів оригіналів об'єктів чи схожих копій (не можна використовувати в дослідних діях оригінали холодної, вогнепальної зброї, вибухових і отруйних речовин. У таких випадках використовуються моделі та манекени);

– подібність темпу проведення експерименту з темпом події (суть цього тактичного прийому полягає в тому, що експериментальна подія повинна відбуватися з тією ж швидкістю, що й подія насправді);

- подібність звукових умов;
- врахування змін, що не піддаються реконструкції.

За повторення дослідів важливо змінювати умови їх здійснення. Неодноразовість виконання дослідних дій і стабільність отримуваних при цьому результатів є умовою достовірності результатів здійсненого експерименту. Позитивний результат експерименту дає змогу будувати тільки ймовірну версію стосовно події. Негативний результат експерименту свідчить, що події, яку перевіряли, за цих умов не було.

Перевірка показань на місці – слідча дія, що полягає в зіставленні показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на місці, показаною слідчому в присутності понятих особою, яка дала показання, з метою з'ясування їхньої достовірності.

Проведення перевірки показань має пізнавальну функцію. Предметом перевірки показань на місці є не будь-які показання допитаної особи, а лише показання, які в той чи той спосіб пов'язані з конкретним місцем (місцем події; приміщенням і ділянкою місцевості, де готувався або вчинявся злочин; місця, де сховано предмети і знаряддя злочину; місця, де переховувався злочинець або його співучасники).

Зв'язок описаних у показаннях подій з місцем, де вони відбувалися, може бути різноманітний. Саме за характером таких зв'язків можна вирізнити найтиповіші випадки, коли доцільно проводити перевірку показань на місці:

1) у показаннях допитуваної особи названо місця чи маршрут, що мають важливе значення для справи. У результаті проведення в таких випадках перевірки зазвичай з'ясовується поінформованість особи, показання якої перевіряються: чи знає вона, де відбувалася подія; чи відомий їй маршрут, який веде до цього місця;

2) у показаннях особи містяться відомості щодо місця яких-небудь слідів злочину чи предметів, що можуть бути речовими доказами у справі. Перевірка показань на місці з такою особою дозволяє швидше їх виявити;

3) в матеріалах справи є показання двох чи більше осіб стосовно подій, що сталися в певному місці. Перевірка показань на місці дає можливість зіставити в деталях показання осіб. У випадку їх збігу можна зробити припущення, що особи повідомили правдиву інформацію про подію злочину;

4) у показаннях допитаної особи містяться відомості про обстановку на місці, де сталася подія злочину. У таких випадках перевіркою показань можна відновити цю обстановку і цим перевірити поінформованість допитуваної особи щодо обставин події злочину.

Перевірка показань на місці полягає в тому, що слідчий у результаті виконання цієї дії отримує нову інформацію, яка дає підстави говорити про правдивість або неправдивість показань, що перевіряють. Така інформація з'являється у слідчого в результаті порівняння пояснень допитаної особи з реальною обстановкою на місці. Необхідність у застосуванні цієї слідчої дії виникає у випадках, коли іншим способом, окрім зіставлення показань із тим, що є насправді на місці події, неможливо переконатися в достовірності таких показань.

Зміст такої перевірки полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яку раніше було допитано, вказати місце вчинення злочину, розповісти про цю подію, супроводжуючи у певних випадках свою розповідь демонстрацією своїх дій чи дій інших осіб. Особа, показання якої перевіряються, дає їх у присутності понятих.

Перед початком перевірки, у тому разі, якщо під час виконання огляду обстановку місця події було зафіксовано неповно, слідчому необхідно здійснити повторний або додатковий огляд, під час якого доцільно визначити можливі точки фото-, відеознімання та перевірити, чи не зазнала обстановка місця події суттєвих змін. У будь-якому випадку слідчому рекомендується попередньо відвідати місце (місцевість), де буде відбуватися слідча дія.

Крім цього необхідно:

1) додатково допитати особу, показання якої перевіряються, з метою уточнення або деталізації фактів, що цікавлять слідчого (у процесі підготовки може виникнути необхідність допитати й інших осіб);

2) визначити склад учасників слідчої дії (для проведення цієї слідчої дії обов'язкова присутність не менш як двох понятих);

3) визначити час здійснення слідчої дії;

4) підготувати необхідні технічні засоби фіксації;

5) провести інструктаж учасників, пояснити мету проведення слідчої дії та порядок її виконання, роз'яснити права та обов'язки;

6) визначити місце, з якого розпочинати перевірку показань (зазвичай це кабінет слідчого);

7) скласти план проведення слідчої дії.

Якщо перевірка показань на місці не має невідкладного характеру, то її рекомендується починати зранку, оскільки на проведення перевірки та оформлення отриманих результатів зазвичай витрачається багато часу.

Закінчивши підготування та прибувши з учасниками слідчої дії до місця, з якого намічено початок перевірки, у присутності понятих слідчий пропонує особі, показання якої перевіряються, вказати шлях до місця події, після чого всі учасники починають рух за описаним цією особою маршрутом.

Необхідно, щоб допитана особа йшла попереду групи та самостійно вказувала шлях слідування, звертаючи при цьому увагу інших учасників на орієнтири місцевості, а також місця, пов'язані з обставинами події. Після прибуття на місце події допитаний вказує його загальні межі, коментує зміни в обстановці. Під час перевірки показань слідчий може ставити особі запитання стосовно окремих аспектів і деталей обстановки на місці, конкретних предметів та їх зв'язку з обставинами розслідуваного злочину. Всі пояснення та дії особи, показання якої перевіряються, заносяться до протоколу.

Може статися так, що особа, яка на допиті дала достатньо повні та розгорнуті покази, під час «виходу на місце» або відмовляється повідомляти що-небудь із відомих їй фактів, або повідомляє про них лише фрагментарні відомості, які не можуть задовольнити слідчого. Однією з причин такої поведінки може бути сором'язливість. На допиті особа перебуває віч-на-віч зі слідчим. Така обстановка її не бентежить і вона говорить легко, а під час перевірки показань присутні багато людей. Це відображається на поведінці людини, здатності говорити, показувати, демонструвати. Щоб розрядити обстановку, в таких ситуаціях не варто поспішати зі з'ясуванням основних моментів, заради яких проводиться слідча дія.

З'ясування рекомендується починати з незначних епізодів, дати можливість роз'яснити другорядні питання, що дає можливість людині оговтатись, адаптуватись.

Нерідко особа стверджує, що не може згадати обставини і деталі, які цікавлять слідство, оскільки не ставила для себе за мету їх запам'ятати. Людина широко переконана в цьому. Їй здається, що, попри намагання, вона не зможе згадати те, що запитує слідчий. Основною перевагою перевірки показань на місці є те, що особа, покази якої перевіряються, потрапляє в обстановку, де раніше відбувалася подія злочину, і за зоровими асоціаціями вона може пригадати набагато більше фактів, ніж у кабінеті слідчого. Слід-

чому рекомендується застосовувати ще один тактичний прийом для отримання додаткової інформації, який ґрунтується на вченні психології про залежність спогадів від діяльності людини.

Суть його полягає в тому, що особа на пропозицію слідчого відтворює на місці тільки те, що запам'ятала. У ході такого відтворення нерідко таланить настільки оживити пам'ять особи, що слідчий отримує дуже детальні відомості про, здавалось би, забуті факти. При цьому особа не тільки пригадує певні факти, а й коригує їх, відкидаючи все те, що не узгоджується з реальною обстановкою, уточнює окремі відомості і дає обґрунтування тому, що повідомляла під час допиту.

Якщо необхідно перевірити показання кількох осіб на одному місці, такі перевірки здійснюються окремо з кожною особою. Групова перевірка показань за одночасної участі двох чи більше допитаних осіб є неприпустимою.

Під час перевірки необхідно ретельно спостерігати за тим, щоб дії допитаної особи були самостійними; підказування та навідні запитання з боку інших учасників слідчої дії є неприпустимими.

До важливих тактичних прийомів належить рекомендація для слідчих не поспішати з негативними висновками щодо невідповідності пояснень допитаного на місці та раніше отриманих від нього показань реальній обстановці на місці, бо ця невідповідність може бути наслідком не тільки неправдивих свідчень, а й неповноти сприйняття місцевості особою, кепсько пам'яттю чи іншими причинами.

Якщо попередні покази допитуваного не узгоджуються з реальною обстановкою та його поясненнями на місці, слідчий звертає його увагу на це і пропонує пояснити причини такої розбіжності. Коли допитуваний наполягає на своїх показаннях, то перевірку необхідно продовжити, а якщо заявить, що його попередні показання є неправдивими і він відмовляється від них, то перевірку необхідно припинити і провести повторний допит з оформленням відповідного протоколу. У протоколі перевірки в такому разі вказується, що допитаний не зміг вказати місце та обстановку події, що перевіряється, та відмовився від показань, які він давав раніше.

Якщо допитаний вказує на нову ділянку місцевості або приміщення, де можуть бути ті чи ті сліди злочину, про які раніше він не повідомляв, необхідно припинити перевірку показань на місці, провести огляд місця події, а згодом поновити перевірку.

Основним способом фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є складання протоколу цієї слідчої дії відповідно

до вимог статей 84, 85 і 195 КПК України, який складається з трьох основних частин – вступної, описової та прикінцевої.

Певні особливості має описова частина такого протоколу, що відображає хід і зміст проведеної слідчої дії. Опис починається від того моменту, коли учасники слідчої дії зібралися та перебувають у вихіднім пункті. Після цього відображають маршрут руху до місця події, а потім усе те, що відбувалося на місці події. У протоколі фіксується не тільки обстановка, яка є на момент проведення відтворення, а й відомості стосовно внесених у неї змін.

Під час проведення відтворення виявляються та вилучаються окремі предмети, що можуть мати значення речових доказів. У такому випадку в протоколі повинен бути зроблений запис, що дозволяє ці предмети охарактеризувати та в подальшому індивідуалізувати.

У прикінцевій частині протоколу мають міститися відомості про таке:

1) перелік усіх предметів, що вилучені слідчим під час проведення відтворення;

2) позначка про використання технічних засобів, складання планів і схем, виготовлення відбитків;

3) за необхідності попередження учасників слідчої дії про необхідність зберігати в таємниці обставини, що стали їм відомі проведенням слідчої дії;

4) заяви і зауваження учасників відтворення щодо ходу слідчої дій та поведінки її учасників.

Додатковими способами фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є вимірювання, складання планів і схем, використання фото- і відеознімання, які в подальшому оформляються у вигляді додатка. За допомоги цих засобів здійснюється наочна фіксація обстановки та обставин відтвореної події.

За допомоги фотознімання можна зафіксувати:

– загальний вигляд місця, де відбувалося відтворення;

– окремі елементи маршруту, яким рухались учасники відтворення;

– окремі об'єкти, на які в ході проведення відтворення вказала особа, показання якої перевіряються;

– окремі пункти (місця), де було виявлено сліди і речові докази;

– окремі елементи дій чи пози, які продемонструвала особа, показання якої перевіряються.

Відеознімання дає добрі результати тоді, коли необхідно зафіксувати ряд послідовних дій у їх розвитку та взаємозв'язку. Вона повинна проводитися таким чином, щоб у перегляді фільму було

зрозуміло: який транспортний засіб використовувався; де була особа, показання якої перевіряються; чи добре видно з цього місця маршрут; де в той час перебували поняті, слідчий та інші учасники слідчої дії; обстановку на місці тощо.

Контрольні питання

1. *Поняття відтворення обстановки та обставин події, мета його проведення.*
2. *Поняття слідчого експерименту та його види.*
3. *Підготування і тактика проведення слідчого експерименту.*
4. *Поняття перевірки показань на місці, підготування до її проведення.*
5. *Тактика проведення перевірки показань на місці.*
6. *Способи фіксації процесу та результатів відтворення обстановки та обставин події.*

Теми рефератів

1. *Відтворення обстановки та обставин події в системі слідчих дій.*
2. *Слідчий експеримент як форма проведення відтворення обстановки та обставин події.*
3. *Перевірка показань як форма проведення відтворення обстановки та обставин події.*
4. *Тактика перевірки показань на місці декількох підозрюваних в одній кримінальній справі.*

ТЕМА 19

ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

З огляду на положення Конституції України, побудова правової держави є неможливою без суворого дотримання законності. Забезпечити успішне розслідування злочинів – одне з головних завдань, поставлене перед працівниками міліції. Сьогодні неможливо уявити собі розслідування злочинів без активного використання даних науки, досягнення якої дозволяють проводити розслідування об'єктивно, всебічно, повно.

Вивчення питань, пов'язаних із застосуванням спеціальних знань під час збирання, дослідження, оцінювання і використання доказів,

є комплексним процесуальним і криміналістичним завданням. Широке впровадження спеціальних знань, зокрема сучасних досягнень науки і техніки, в практику правоохоронних органів особливо актуально в сучасний період, коли боротьба зі злочинністю набула першорядного значення.

Використання спеціальних знань у розслідуванні та судовому розгляді кримінальних справ допомагає розкриттю злочинів, встановленню істини у справі, сприяючи здійсненню завдань кримінального судочинства та його ефективності.

Чинний кримінально-процесуальний закон пов'язує використання спеціальних знань і навичок у вирішенні питань, які виникають у провадженні справи, насамперед із призначенням експертизи (ст. 75 КПК України) та участі спеціаліста у провадженні слідчих дій (ст. 128¹ КПК України). Головною метою використання спеціальних знань є розширення питань, які виникають у здійсненні правосуддя, всебічного, повного та об'єктивного встановлення обставин, які входять до предмета доказування у кримінальній справі.

Судова експертиза є основною формою використання науково-технічних досягнень у розслідуванні злочинів і призначається тільки після порушення кримінальної справи «у випадках, коли для вирішення визначених питань при провадженні у справі необхідні наукові, технічні чи інші спеціальні знання» (ч. 1 ст. 75 КПК України). Оскільки ст. 65 КПК України визначає висновок експерта одним із джерел доказів, то призначення експертизи спрямоване на одержання доказів, тобто фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення справи. Призначення експертизи обумовлюється ситуацією, коли інші засоби доказування не дозволяють установити окремі обставини злочину, що розслідується.

За змістом закону проведення експертизи є обов'язковим у тих випадках, коли той чи той факт не є очевидним, а може бути встановлений лише як висновок, заснований на використанні спеціальних знань. Визнати таку необхідність у конкретній слідчій ситуації повинен слідчий. Лише стосовно до невеликої групи обставин, вичерпно перерахованих у ст. 76 КПК України та пов'язаних із вирішенням судово-медичних, судово-психіатричних і судово-психологічних питань, необхідність у спеціальних знаннях заздалегідь визначається законодавцем. У випадках, коли для встановлення яких-небудь обставин спеціальні знання не вимагаються, вони встановлюються іншими засобами. Так, факт перебування зброї в руках підозрюваного може бути встановлений показаннями очевид-

ців, одержаними на допиті, а також під час проведення дактилоскопічної експертизи слідів пальців рук на зброї. Отже, відмінність між випадками обов'язкового та альтернативного призначення експертизи полягає в тому, хто саме, – законодавець чи слідчий, – визначає необхідність використання спеціальних знань у тій чи тій формі. Необхідність проведення судової експертизи ґрунтується не на суб'єктивному волевиявленні слідчого, а на об'єктивних даних.

Під терміном «судова експертиза» розуміють форму використання спеціальних знань, слідчу дію, процедуру вивчення об'єктів і документів, висновок експерта. Призначення і проведення судових експертиз детально регламентовані кримінально-процесуальним законом і Законом України «Про судову експертизу». Пленум Верховного Суду України, який відбувся 30 травня 1997 р., з метою усунення хиб, пов'язаних із призначенням і проведенням експертиз, прийняв Постанову «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», у якій дано роз'яснення з питань, що виникають у судовій практиці. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини злочину, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Мета призначення експертизи, як це відзначено вище, полягає в установленні неочевидних фактів проведенням досліджень у встановленому законом порядку. Судово-експертні дослідження відрізняються від інших форм застосування спеціальних пізнань, зокрема від перевіркових, попередніх і звичайних наукових, технічних та інших досліджень, особливою процесуальною процедурою проведення і доказовою силою отриманих результатів.

Судові експертизи можуть бути класифіковані на види за такими критеріями:

- за місцем проведення експертизи;
- за послідовністю проведення експертиз;
- за об'ємом досліджень;
- за складом експертів;
- за змістом спеціальних знань;
- за ступенем обов'язковості призначення.

За місцем проведення експертизи вони поділяються на експертизи, які виконуються в експертних установах, та експертизи, які виконуються поза експертними установами (у науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах тощо).

За послідовністю проведення експертизи поділяють на первинну, додаткову та повторну.

Первинна експертиза призначається в усіх випадках, коли у проведенні розслідування виникає необхідність використання спеціальних знань у науці, техніці, мистецтві або ремеслі. В одній і тій же справі деколи проводяться декілька первинних експертиз. Наприклад, у справі про автодорожню подію, крім автотехнічної експертизи, можуть бути призначені судово-медична, трасологічна, товарознавча експертизи.

Додаткова експертиза призначається у випадках, коли необхідно встановити факти (обставини) щодо нових джерел інформації, які ще не досліджувалися. Наприклад, у встановленні виконавця підпису з'являються нові підозрювані (обвинувачені), від яких відбираються зразки підпису. Додаткову експертизу зазвичай проводить той експерт, який здійснював первинну експертизу.

Повторна експертиза проводиться у таких випадках:

а) коли висновок експерта суперечить основним матеріалам справи, що отримані іншими засобами доказування;

б) у дослідженні застосовувалися методи, що не відповідають досягненням сучасної науки;

в) експертом досліджувалися не всі надані для дослідження об'єкти (неповнота дослідження);

г) у експерта відсутні спеціальні знання для дослідження наданих для дослідження об'єктів (некомпетентність);

д) коли висновок експерта необґрунтований або викликає сумнів.

У проведенні повторної експертизи досліджуються об'єкти первинної експертизи, тому її виконання доручається іншому експертові або комісії експертів, до складу якої може бути введений експерт, який виконував первинну експертизу. Завданням повторної експертизи є не тільки ті питання, які були предметом вирішення первинної експертизи, а й додаткові, пов'язані, наприклад, з аналізом правильності й повноти методів, що застосовувались у проведенні первинної експертизи.

За складом експертів, які виконують експертизи, останні поділяють на **одноособові та комісійні**.

Одноособову експертизу виконує один експерт.

Комісійна експертиза – дослідження об'єктів групою спеціалістів однієї галузі знань.

Наприклад, дослідження потерпілих в авіакатастрофі комісією судмедекспертів. Комісію експертів здебільшого призначає керів-

ник експертної установи для швидкого проведення дослідження великої кількості об'єктів (документів, слідів пальців рук тощо).

Склад експертної комісії визначає слідчий за консультацією керівника експертної установи.

За змістом спеціальних знань, які використовують експерти, експертизи поділяють на **однорідні та комплексні**.

У проведенні однорідних експертиз використовуються знання однієї галузі науки і техніки.

Комплексна експертиза призначається в разі, коли для вирішення питання (питань), які поставлені слідчим, необхідні знання з різних галузей наук чи техніки. Наприклад, з метою визначення механізму дорожньо-транспортної пригоди, аварії на авіатранспорті, залізниці необхідно дослідити джерело події спеціалістами різних галузей знань (криміналістики, медицини, хімії, фізики, організації служби руху тощо).

Експерти складають один спільний висновок, у якому повинно бути вказано, які дослідження виконав кожний експерт, які факти він особисто встановив і до якого висновку дійшов.

За ступенем обов'язковості призначення розрізняють випадки **обов'язкового і необов'язкового** призначення експертизи.

Експертиза призначається *обов'язково*:

- а) для встановлення причин смерті;
- б) для встановлення тяжкості й характеру тілесних ушкоджень;
- в) для визначення психічного стану підозрюваного чи обвинуваченого за наявності у справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- г) для встановлення статевої зрілості потерпілої у справах про злочин, передбачений ст. 155 КК України;
- д) для встановлення віку підозрюваного чи обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати ст. 76 КПК України.

В інших випадках питання про призначення експертизи вирішується виходячи з конкретних обставин кримінальної справи.

У практиці експертних установ України визнано таку **класифікацію судових експертиз**:

- 1) **криміналістична**;
- 2) **планово-економічна** – судово-бухгалтерська та планово-економічна;
- 3) **товарознавча**;

4) **технічна** – загального характеру, пожежно-технічна, будівельно-технічна, агротехнічна, судово-автотехнічна;

5) **технологічна;**

6) **експертиза матеріалів і речовин** – експертиза наркотичних речовин, експертиза металів і сплавів, експертиза фарб і лаків, експертиза паливно-мастильних матеріалів, експертиза волокон, експертиза скла й кераміки, експертиза пластмас і полімерів;

7) **фармацевтична і фармакологічна;**

8) **експертиза харчових продуктів;**

9) **грунтознавча;**

10) **біологічна;**

11) **ветеринарна;**

12) **екологічна;**

13) **психіатрична;**

14) **психологічна;**

15) **експертиза отруйних речовин подразнювальної дії;**

16) **судово-медична;**

17) **інші судові**, що розвиваються (фоноскопична, комп'ютерно-технічна, електроакустична, фонетична, органолептикоодорологічна, іхтіологічна тощо).

Спеціальні знання можуть використовуватись як у процесуальній, так і в непроцесуальній формах. Вибір тієї чи тієї форми використання спеціальних знань повинен бути тактично обґрунтований. Існують такі непроцесуальні форми використання спеціальних знань:

відомчі ревізії та розслідування;

ревізії та перевірки, що проводяться на вимогу слідчого;

перевіркові дослідження на стадії дослідчої перевірки;

попередні дослідження матеріальних слідів злочину;

консультаційна допомога;

дослідження, що проводяться під час перевірки за обліками кримінальної реєстрації.

Судова експертиза проводиться експертом. Експерт – процесуальна фігура, яка має знання у певній галузі науки, ремесла, техніки тощо, володіє теорією та методикою проведення одного чи декількох видів судових експертиз, якому відповідно до закону доручено дати висновок. Експертами у багатьох випадках є штатні працівники відповідних державних експертних установ. У Міністерстві юстиції України функціонують Київський, Харківський, Одеський, Львівський, Донецький, Дніпропетровський та Кримський науково-дослідні інститути судових експертиз. У Міністерстві

внутрішніх справ України експертизи проводяться в експертно-криміналістичних підрозділах, що діють при головних обласних управліннях (НДЕКЦ), міських і, рідше, районних відділеннях. У системі Міністерства охорони здоров'я України судово-медичні експертизи проводяться в обласних судово-медичних бюро, районними судово-медичними експертами, а судово-психіатричні експертизи – у відповідних відділеннях лікувальних установ.

Працівники державних установ згідно зі ст. 10 Закону України «Про судову експертизу» зобов'язані мати вищу освіту, пройти відповідну підготовку й атестацію як судового експерта з визначеної спеціалізації (виду експертизи).

Законом передбачено можливість проведення судових експертиз на підприємницьких засадах за спеціальним дозволом (ліцензією). Питання, які рідко трапляються (наприклад, мистецтвознавчі), можуть вирішуватися фахівцями у відповідній галузі знання за разовими договорами.

Атестація судових експертів із загалу працівників підприємницьких структур і громадян після відповідної підготовки проводяться в експертних установах Міністерства юстиції та Міністерства охорони здоров'я. У Міністерстві юстиції ведеться спеціальний Реєстр атестованих судових експертів. Органи дізнання і досудового слідства зобов'язані доручати проведення судових експертиз переважно особам, які зареєстровані у зазначеному Реєстрі.

Судовий експерт як процесуальна фігура має комплекс прав та обов'язків згідно зі ст. 77 КПК України і статтями 12, 13 Закону України «Про судову експертизу». До основних обов'язків експерта у кримінальній справі належать:

проведення всебічного, повного, об'єктивного дослідження відповідно до наданих слідчим матеріалів у межах їхньої компетенції; надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку з поставлених перед ним питань;

заява про самовідвід за наявності передбачених законом основ, що відкидають участь особи у справі як експерта (статті 54, 62 КПК України).

Експерт наділяється одночасно низкою прав, що дають йому можливість виконувати його обов'язки:

право на ознайомлення з матеріалами справи, що належать до предмета експертизи;

на заяву-клопотання про надання додаткових матеріалів, необхідних для дання висновку;

на участь у допитах та інших слідчих діях, де експерт із дозволу слідчого може з'ясувати питання, які стосуються експертизи;

вказувати у висновку виявлені в ході проведення експертизи факти, що мають значення для справи, і з приводу яких йому не було поставлено питань.

Перелічені повноваження експерта деякою мірою характеризують його як одного із суб'єктів збирання доказів, що належать до предмета експертизи. Однак він може лише клопотати про надання додаткових матеріалів (доказів), необхідних для проведення досліджень, але не може самостійно їх збирати. Роль експерта як одного з суб'єктів збирання доказів особливо рельєфно виявляється в дослідженнях із виявлення мікрооб'єктів на предметах – носіях. Зазначені мікрооб'єкти – самостійні речові докази, тому що вони не є частиною того об'єкта, на якому містяться. Відповідно до ст. 200 КПК України експерт може надавати слідчому висновки з обставин, які мають значення для справи, з приводу яких йому не було поставлено питань. У розглянутих випадках експерт самостійно розширює коло завдань, поставлених слідчим.

Перебуваючи в межах своєї компетенції, експерт визначає значення для справи тих обставин, які він має можливість встановити в результаті проведеного дослідження. Нарешті, відповідно до ст. 23 КПК України, на підставі своїх спеціальних знань експерт установлює обставини, що сприяли (могли сприяти) вчиненню злочину, вказує їх у висновку чи відповідному повідомленні, які скеровує на адресу слідчого.

Закон визначає вимоги, які забороняють особі бути експертом у справі. Вони стосуються ситуацій, коли особа раніше була учасником процесу доказування у розслідуванні злочину (за винятком ролі фахівця), або предмет (питання) експертизи не відповідає його компетенції, тобто спеціальним знанням. Згідно зі ст. 11 Закону судовими експертами не можуть бути недієздатні особи, а також ті, котрі мають судимість.

Закон передбачає різні види відповідальності експерта. Він несе кримінальну відповідальність за ст. 384 КК України за дання свідомо неправдивого висновку. Кримінальна відповідальність за ст. 385 КК України настає за відмову експерта без поважних причин від дання висновку. Остання настає тоді, коли особа вже залучена до процесу розслідування як експерт. Мотивована відмова, викладена в повідомленні про неможливість дання висновку, пов'язана з істотними змінами об'єкта дослідження; відхилені слідчим клопотання експерта про надання додаткових матеріалів та інші

причини не передбачають кримінальної відповідальності. Судовий експерт, так само як інші учасники процесу, несе кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України за розголошення даних досудового слідства. Нарешті, адміністративна відповідальність за ст. 185³ КУпАП настає у випадку злісного відхилення експерта від з'явлення в органи слідства для проведення експертизи або проведення допиту.

Судова експертиза призначається тільки за порушеною кримінальною справою. Фактичною її підставою є необхідність вирішення виниклих у слідчого питань у спосіб використання спеціальних знань. Юридичною підставою проведення експертизи є постанова слідчого. У ній формулюються питання, що підлягають вирішенню, вказується перелік об'єктів, що надаються експерту для дослідження, а також назва експертної установи або прізвище експерта, який проводитиме експертне дослідження. Додатковою обов'язковою юридичною підставою проведення експертизи в експертному закладі є письмова вказівка керівника про доручення проведення експертизи конкретному співробітникові, який від цього моменту стає судовим експертом у кримінальній справі (ст. 198 КПК України). У випадку проведення експертизи особами, що не працюють в експертних установах, слідчий сам вибирає експерта, компетентного у вирішенні поставлених питань. Слідчий згідно ст. 196 КПК України вручає особі копію постанови про призначення експертизи, роз'яснює її права та обов'язки, попереджає про кримінальну відповідальність. Оформлення зазначених процесуальних дій протоколом вводить у стадію досудового слідства фігуру експерта.

На відміну від фахівця, який бере участь у слідчій дії під керівництвом слідчого, експерт у ході проведення експертизи процесуально автономний, однак це не означає, що він цілком незалежний від слідчого. Експерт має право на свій розсуд, беручи до уваги поставлене завдання, вибирати методики і методи дослідження речових доказів, аж до руйнування об'єкта. У цьому випадку рекомендується отримати згоду слідчого на пошкодження чи знищення речового доказу. Якщо експерт вважає, що отриманих на експертизу матеріалів недостатньо, він може скерувати клопотання слідчому про надання додаткових об'єктів (наприклад, об'єктів бухгалтерського обліку, зразків порівняння) чи відсутніх відомостей (наприклад, про технологію виготовлення об'єктів).

Це обумовлено тим, що, як зазначалося вище, експерту законом заборонено збирати матеріали для експертного дослідження.

Цю функцію покладено на особу, що призначає експертизу. Якщо клопотання експерта буде задоволено або частково залишитися без відповіді, то він має право відмовитися від проведення експертизи чи дати неповні відповіді на поставлені питання.

Тактика призначення експертизи на досудовому слідстві полягає у виконанні слідчим таких операцій:

визначення виду судової експертизи виходячи з об'єктів, що підлягають дослідженню і необхідних для вирішення питань (предмета експертизи);

встановлення послідовності проведення декількох експертиз стосовно тих самих речових доказів;

вибір експерта чи експертної установи. Експертна установа (служба) визначається за зоною обслуговування органу розслідування, а приватний експерт вибирається виходячи з компетентності й незацікавленості в результатах розслідуваної справи;

підготування об'єктів для експертного дослідження, що означає процесуальні дії, оформлення протоколів огляду об'єктів, постанов про прилучення їх як речових доказів, а також способи упакування об'єктів, добору середніх проб речовин і т. д.;

підготування вихідних, довідкових даних та інших матеріалів справи. Вихідні дані важливі, наприклад, для проведення автотехнічної експертизи, а довідкові дані можуть стосуватися умов виготовлення, експлуатації, існування об'єктів дослідження. Якщо передбачається провести повторну чи додаткову експертизу, то готуються копії висновків попередніх експертиз, що додаються до постанови;

підготування зразків для порівняльного ідентифікаційного дослідження. Вільні зразки вилучаються в ході обшуку (ст. 177 КПК України), виїмки (ст. 178 КПК України), а експериментальні одержують відібранням зразків для експертного дослідження (ст. 199 КПК України);

вибір часу призначення експертизи. Зазвичай, експертиза призначається відразу після підготування всіх матеріалів;

винесення постанови про призначення експертизи, формулювання питань. Виходячи з предмета експертизи на вирішення експерту ставляться конкретні питання стосовно кожного з об'єктів, що скеровується на експертизу. Якщо призначаються повторна чи додаткова експертизи, то обов'язково вказуються мотиви їх проведення (ст. 203 КПК України);

ознайомлення обвинувачуваного, підозрюваного з постановою про призначення експертизи (ст. 197 КПК України) і складання відповідного протоколу;

скерування постанови, об'єктів дослідження та інших матеріалів на адресу експертної установи чи експерту.

За результатами проведеного дослідження експерт складає висновок, що є джерелом доказів (ст. 65 КПК України). Висновок – процесуальний документ, що має відповідати визначеним вимогам (ст. 200 КПК України).

Важливими формальними положеннями, що обумовлюють допустимість висновку як джерела доказів, є наявність підписів експерта про попередження щодо кримінальної відповідальності й під зробленими ним висновками. Якщо експертиза проводилася в експертній установі, то підпис експерта засвідчується відбитком печатки, а висновок скеровується на адресу особи, яка призначила експертизу, із супровідним листом керівника експертної установи.

Висновки, що містять фактичні дані про розслідувану кримінальну справу, мають задовольняти такі принципи:

- бути повними і науково обґрунтованими;
- вноситися з питань, що вимагають досліджень із застосуванням спеціальних знань. Правова кваліфікація у висновках не допускається (наприклад, про провину водія, що брав участь у ДТП; про підпал як причину пожежі тощо);
- бути визначеними, однозначними, тобто не допускати різних тлумачень;
- бути доступними для всіх осіб, які беруть участь у процесі доказування, тобто не вимагати для своєї інтерпретації використання спеціальних знань.

Висновок експерта не має переваг над іншими джерелами доказів, однак його оцінювання вимагає специфічного підходу, оскільки фактичні дані отримано із застосуванням спеціальних знань, якими слідчий не володіє.

Отже, завершальним етапом проведення експертизи як слідчої дії є оцінювання висновку експерта. Щодо оцінювання висновку в постанові Верховного Суду (п. 17) вказується на обов'язковість перевірки та оцінювання експертного висновку. Під оцінюванням висновку розуміють процес вивчення його з метою встановлення придатності й можливості використання як доказу.

Готуючись до призначення експертизи, у ході її виконання і в процесі оцінювання висновку слідчий повинен тісно взаємодіяти із судовим експертом та іншими компетентними особами.

Під час готування матеріалів слідчий консультується з фахівцем, що брав участь у слідчій дії, з майбутнім експертом, якщо його вже визначено, або іншою компетентною особою. Уточнюються

вид і черговість проведення експертиз, формулювання питань, визначаються коло речових доказів, які варто направити на дослідження, кількість зразків порівняння, зміст вихідних даних, експертна установа, у якій буде проводитися експертиза, або приватний експерт.

Слідчий може бути присутнім у проведенні експертизи, він задовольняє клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, уточнює з ним суть запити.

На стадії оцінювання висновку слідчий може залучити як консультанта будь-яку компетентну особу, а також зажадати роз'яснень, що не вимагають процесуального закріплення, судового експерта, який проводив експертизу. Результатом взаємодії слідчого з такою особою є проведення інших слідчих дій, спрямованих на одержання матеріалів для проведення експертизи, проведення додаткової, повторної експертизи, допиту експерта, або прийняття висновку як джерела доказів.

Висновки експерта, що мають істотне значення для розслідуваного злочину, повинні бути дослівно відображені в документах, що складаються після закінчення досудового слідства (ст. 212 КПК України): обвинувальному висновку, постановках про припинення кримінальної справи або про скерування справи до суду для вирішення питання про вжиття примусових заходів медичного характеру.

Отже, резюмуючи викладене вище, можна вирізнити такі основні ознаки судової експертизи, що відрізняють її від інших форм використання спеціальних знань.

1. Судова експертиза – це дослідження, проведене з використанням спеціальних знань із метою дання висновку про фактичні дані, що мають значення для розслідування вчиненого злочину.

2. Призначення судової експертизи – слідча дія, суворо регламентована кримінально-процесуальним законом і Законом України «Про судову експертизу». Підставою для проведення експертизи є постановка слідчого. Постанова разом з об'єктом дослідження скеровується в експертну установу або до обраного експерта.

3. Суб'єктом проведення судової експертизи є експерт, тобто особа, наділена процесуальними правами та обов'язками. За допущені у своїй діяльності правопорушення експерт несе кримінальну та адміністративну відповідальність. Експертом є працівник експертної установи (підрозділу), а також ним може бути будь-яка особа, компетентна у вирішенні поставлених питань і атестована в установленому законом порядку.

4. Хід і результати експертного дослідження відображаються у висновку, що підписується експертом. Висновок є джерелом доказів у кримінальній справі.

Контрольні питання

1. *Форми використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів. Критерії їх вибору.*
2. *Криміналістичний та кримінально-процесуальний аспекти використання спеціальних знань.*
3. *Загальні вимоги до визначення завдань судової експертизи.*
4. *Порядок підготування до проведення судової експертизи.*
5. *Особливості призначення комплексної, комісійної, додаткової та повторної експертиз.*
6. *Криміналістичний та кримінально-процесуальний аспекти проведення судової експертизи.*
7. *Порядок призначення судової експертизи.*
8. *Поняття і види висновку експерта.*
9. *Взаємодія слідчого та експерта у процесі розкриття та розслідування злочинів.*

Теми рефератів

1. *Застосування спеціальних знань як форма реалізації науково-технічних досліджень у процесі розслідування та попередження злочинів.*
2. *Історія розвитку судових експертиз. Історичні та сучасні погляди на класифікацію судових експертиз.*
3. *Особливості взаємодії слідчого та експерта у процесі розкриття та розслідування злочинів.*
4. *Фактичні та юридичні підстави призначення судової експертизи.*
5. *Закономірності та особливості виникнення нових видів експертних досліджень.*

ТЕМА 20

РОЗШУКОВА РОБОТА СЛІДЧОГО

За своєю суттю досудове розслідування є стадією кримінального процесу, мета якої – збирання та попереднє дослідження доказів, і за наявності підстав – притягнення особи до кримінальної відповідальності.

У кримінально-процесуальному законодавстві України поняття «розшук» вживається стосовно обвинуваченого, коли його місце перебування невідоме, а також коли він ухиляється від слідства. Розшук обвинуваченого може бути оголошений як під час досудового слідства, так і одночасно з його зупиненням.

Про оголошення розшуку слідчий складає постанову, в якій зазначає потрібні відомості про особу розшукуваного:

прізвище, ім'я, по батькові;
дата та місце народження;
громадянство;
місце проживання та реєстрації;
у вчиненні якого злочину особа обвинувачується;
кому доручено розшук особи.

Щоб оперативні працівники належним чином організували розшук особи, слідчий до відповідних органів розшуку повинен скерувати: копії постанов про порушення кримінальної справи, про притягнення як обвинуваченого, про оголошення розшуку і про обрання запобіжного заходу, довідку про особу та її зв'язки. Після оголошення розшуку слідчий продовжує вживати всіх можливих заходів для встановлення місця перебування обвинуваченого.

Підстава зупинення досудового слідства через відсутність інформації про місцеперебування обвинуваченого у практичній діяльності проявляється в різних формах. У деяких кримінальних справах місцеперебування особи, яка вчинила злочин, буває невідомим упродовж усього слідства. Слідчі викривають її та притягують до кримінальної відповідальності заочно. У таких випадках слідчий знає, хто вчинив злочин, але від початку розслідування не має відомостей, де є ця особа, а сама особа може й не знати, що вчинений нею злочин розкрито, і її притягнуто як обвинувачену.

В інших справах особа, яка вчинила злочин, переховується від слідства після порушення кримінальної справи, місце її фактичного перебування на момент притягнення її до кримінальної відповідальності невідоме. У цих випадках особа знає про викриття її у вчиненні злочину. Є випадки, коли обвинувачений переховується від слідства після пред'явлення обвинувачення та обрання запобіжного заходу, не пов'язаного із триманням під вартою.

У загальному під **розшуковою діяльністю на стадії досудового розслідування** розуміється функція органів дізнання та досудового слідства, зміст якої полягає у виявленні вчинених злочинів і злочинів, що готуються, встановленні винних осіб, предметів та осіб, які є носіями доказової інформації, що має значення для встановлення істини у справі.

Розшукова робота слідчого – процесуальна і непроцесуальна діяльність слідчого, спрямована на виявлення винних осіб, предметів і осіб, які є носіями доказової інформації, інших об'єктів, що мають значення для встановлення істини у справі. Особливості такої роботи насамперед залежать від обставин предмета доказування у конкретній кримінальній справі.

Розшукова робота проводиться слідчим у процесі розслідування чи за призупиненими справами і тільки процесуальними чи організаційно-технічними засобами. Оскільки розшукові заходи і слідчі дії, що проводяться з метою розшуку, здійснюються в процесі розслідування злочину, вони є елементами цього процесу. Тому розшукову роботу слідчого не слід плутати з оперативно-розшуковою роботою, яка до змісту розслідування не входить.

Невід'ємними елементами розшукової роботи є її **суб'єкти та об'єкти**.

Суб'єктами розшукової роботи під час провадження досудового розслідування є слідчий та орган дізнання, в особі начальника органу дізнання чи особи, яка провадить дізнання. Суб'єктами взаємодії та координації в ході розшукової роботи також можуть бути прокурор, експерти, спеціалісти, представники громадськості та засобів масової інформації.

Об'єктами розшукової роботи можуть бути: люди (підозрювані, обвинувачені, засуджені, потерпілі, свідки), трупи та їхні частини, тварини (як предмет злочинного посягання) та їхні трупи, речові докази та інші предмети (документи, транспортні засоби), майно, на яке може бути накладено арешт.

Серед характерних закономірностей розшукової роботи слідчого, що мають важливе значення з криміналістичного погляду, необхідно назвати такі:

- відбиття об'єктів у матеріальному світі, що дозволяє їх індивідуалізувати та ототожнювати;
- залежність поведінки розшукуваних осіб від місця та умов, де вони перебувають;
- зумовленість вибору та способу приховування розшукуваних об'єктів від професійних здібностей, психологічних якостей, досвіду особи;
- взаємозв'язок способів приховування розшукуваних об'єктів та їх застосуванням.

Розслідуванню злочинів властива плановість, яка не повинна зводитися лише до складання письмового плану розслідування, що є лише зовнішнім вираженням цього процесу. Складовим елементом планування розслідування злочину є планування розшукової роботи. Зміст **планування розшукової роботи** – організаційний і творчий аспект роботи слідчого. Вона полягає в побудові розшукових версій, визначенні слідчих дій, оперативно-розшукових та інших перевіркових заходів, необхідних для дослідження висунутих версій, вирішення питань, що впливають з інформації, отриманої в ході проведення цих заходів, визначенні конкретних виконавців намічених заходів, строків їх виконання і черговості виконання.

Розшукова версія є різновидом криміналістичної (слідчої) версії. Зміст розшукової версії – припущення про місцеперебування розшукуваного об'єкта або про те, хто володіє інформацією про місце його перебування.

Визначаючи напрямок розшуку, версія відіграє роль чинника, що детермінує поведінку суб'єкта розшуку, провокує допущення ним помилок, прорахунків, спонукає зробити перший крок, проявити себе.

Наприклад, позбавляючи розшукувану особу місця для переховування, слідчий змушує його ховатися без документів, у ненадійних місцях. В основі побудови розшукової версії повинні бути певні фактичні дані, які можна поділити на дві групи:

1) отримані з різних джерел дані, що стосуються розслідуваного злочину. Вони можуть міститись у протоколах слідчих дій, матеріалах оперативно-розшукової діяльності, службових перевірок, заявах громадян, повідомленнях преси та інших джерелах. У побудові розшукових версій на основі даних цієї групи використовуються переважно такі логічні методи і форми мислення, як аналіз і синтез, безпосередні та опосередковані умовиводи;

2) відомості, які є результатом наукових узагальнень, що безпосередньо не стосуються конкретної кримінальної справи. Це – дані природних, технічних та інших наук, а також відомості з життєвого і професійного досвіду слідчого, узагальнень слідчої, судової та експертної практики.

Серед типових розшукових версій можна назвати:

- а) де може розшукувана особа переховуватись;
- б) яким чином вона може чинити опір під час затримання;
- в) хто може допомагати особі переховуватися;
- г) хто може знати, де особа переховується.

У процесі розшукової роботи можуть застосовуватися тактичні операції, які умовно можна поділити на два види: ті, що використовуються для розшуку обвинуваченого, і ті, що використовуються для його затримання в разі встановлення місця перебування (переховування).

Плануючи розшукову роботу, слідчий має враховувати способи, що їх особа може використовувати для переховування.

Найбільш простими та найчастіше використовуваними є:

- переховування в задалегідь підготовлених схованках;
- переховування у далеких родичів, про яких мало відомо (які не фігурували у справі як близькі родичі);
- зміна анкетних (паспортних) даних повним або частковим підробленням документів;
- зміна зовнішності, імітування фізичних вад;
- переховування у незнайомих осіб за відповідну винагороду;
- виїзд за межі держави.

Ось чому слідчий повинен мати у своєму розпорядженні такі дані:

- матеріальні джерела інформації про зовнішність особи (фотографії, відеоматеріали), а в разі їх відсутності – словесний портрет чи фоторобот, зокрема вказівку на наявність особливих прикмет;
- вік, професію, місце роботи, сімейний стан, взаємовідносини в сім'ї, захоплення (хобі), спосіб життя, звички;
- наявність судимостей, характер і вид учинених раніше злочинів;
- фізичні можливості особи, наявність спеціальної підготовки з єдиноборства і рукопашного бою, психічні та психологічні якості;
- наявність злочинних і корупційних зв'язків, взаємовідносини з раніше засудженими, співучасниками у злочинних діях;
- наявність у особи зброї та її особливості, ступінь володіння зброєю, факти збройного опору з боку особи в минулому;
- взаємовідносини з родичами, сусідами тощо.

Не завжди трапляється така ситуація, коли про місцеперебування обвинуваченого слідчий не знає від початку розслідування злочину.

Часто бувають випадки, коли обвинувачений ухиляється від слідства та зникає вже після проведення з ним певного комплексу слідчих дій.

Типовими слідчими помилками, які стали причиною такого ухилення, є:

- поверхневе вивчення особи обвинуваченого, особливо під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу;

- невикористання чи не повне використання криміналістичних, оперативних та інших обліків;
- невраховування оперативної інформації про особу, що надійшла від оперативних працівників, або ж ігнорування такої інформації;
- несвоєчасне інформування про розшук обвинуваченого за місцем проживання, роботи, навчання, невив'явлення облікових документів за обліками.

Суттєво у проведенні розшукової роботи слідчому можуть допомогти криміналістичні обліки експертної служби МВС України, а також використання Інтегрованої інформаційно-пошукової системи (ІПС) органів внутрішніх справ України, метою якої є об'єднання наявних в органах внутрішніх справ України інформаційних ресурсів у єдиний інформаційно-аналітичний комплекс із використанням сучасних інформаційних технологій для підтримки оперативно-службової діяльності.

Одним із об'єктів обліку ІПС є розшукувані особи, які переходять від органів дізнання, слідства та суду.

Використання можливостей цих обліків допомагають слідчому отримати інформацію про те, чи не розшукується ця особа одночасно декількома підрозділами органів внутрішніх справ, чи не вчинила вона ще якийсь злочин, перебуваючи в розшуці, чи не виїшли з місць позбавлення колишні його співучасники у вчиненні злочинів, отримати нову інформацію, що характеризує особу розшукуваного злочинця.

Кінцевим результатом розшукової роботи слідчого є встановлення місцеперебування розшукуваної особи, її затримання і доправлення в місце проведення досудового слідства. Найбільш повний алгоритм діяльності слідчого щодо затримання розшукуваної особи можна виразити у проведенні таких дій:

- встановлення місця перебування розшукуваної особи;
- перевірка даних оперативно-розшуковими заходами;
- прийняття рішення про затримання та визначення: місця і часу затримання, осіб, яких необхідно залучити до проведення затримання, необхідних технічних засобів;
- безпосереднє затримання обвинуваченого (фізичне захоплення особи);
- проведення особистого обшуку для виявлення і вилучення слідів злочину, речових доказів тощо;
- доправлення особи в службове приміщення ОВС;
- пред'явлення обвинувачення та допит обвинуваченого;

– вирішення питання про зміну запобіжного заходу чи залишення його без змін.

Для успішного затримання розшукуваної особи необхідно скласти **план затримання**. Такий план слідчий складає разом із представниками оперативно-розшукових служб і спецпідрозділів на підставі зібраної та проаналізованої інформації про особистість розшукуваного; місце, де буде проводитись затримання; загальну слідчу ситуацію, що склалася на певному етапі розслідування; уявне моделювання ситуації затримання.

Він містить дані про осіб, що підлягають затриманню, їхні зовнішній вигляд і прикмети, розрахунок залучених сил і засобів, час і місце затримання, характерні риси обстановки, опис дій учасників затримання, конкретні завдання для окремих груп і кожного учасника; дотримання заходів безпеки.

За необхідності у плані зазначаються:

- маршрут прибуття учасників групи до місця затримання;
- способи проникнення до місця схованки осіб, які підлягають затриманню;
- способи конспірації та відволікальні дії;
- способи впливу на затримуваних;
- дії у випадку вчинення ними опору і спроб утечі;
- умови застосування фізичної сили, спеціальних засобів, зброї;
- умовні сигнали, способи зв'язку учасників між собою та зі слідчим;
- способи і засоби фіксації ходу та результатів затримання;
- маршрути руху із затриманими особами;
- заходи для забезпечення учасників затримання, а також осіб, які випадково потрапили туди в момент проведення затримання.

Необхідно передбачити можливі варіанти дій залежно від зміни обстановки і ходу затримання. План доцільно складати у письмовій формі. За необхідності до нього додаються таблиці розрахунку сил і засобів, а також схема місцевості чи місця затримання з позначенням дислокації сил, засобів і маршруту їх висування. Кваліфіковано складений план дозволяє всім учасникам затримання добре засвоїти загальну схему тактичної операції та свої конкретні дії. Нехтування письмовою формою плану може призвести до непорозумінь і неузгодженості дій учасників слідчо-оперативної групи.

Контрольні питання

1. *Поняття розшукової діяльності органів дізнання та досудового слідства.*
2. *Поняття розшукової роботи слідчого.*
3. *Суб'єкти розшукової роботи.*
4. *Об'єкти розшукової роботи.*
5. *Поняття планування розшукової роботи слідчого.*
6. *Поняття і види розшукових версій.*
7. *Способи ухилення обвинуваченого від слідства.*
8. *Типові слідчі помилки, що призводять до ухилення особи від слідства.*
9. *Використання слідчим криміналістичних обліків у розшуковій роботі.*
10. *Планування затримання розшукованої особи.*

Теми рефератів

1. *Організація співпраці між слідчими та оперативними працівниками в ході розшукової роботи.*
2. *Характеристика механізму розшукової роботи слідчого.*
3. *Значення та можливості криміналістичних обліків у розшуковій роботі слідчого.*
4. *Планування розшуку і затримання обвинуваченого, оголошеного в розшук.*

Список використаних і рекомендованих джерел

1. *Аверьянова Т. В. Криминалистика: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин (ред.), Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2002. – 971 с.*
2. *Бастрыкин А. И. Криминалистика. Техника, тактика и методика расследования преступлений: Науч.-практ. пособ. / А. И. Бастрыкин. – 2-е издание. – М. : Юридический центр Пресс, 2009. – 460 с.*
3. *Безлепкин Б. Т. Настольная книга следователя и дознавателя / Б. Т. Безлепкин. – М. : Проспект, 2009. – 288 с.*
4. *Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 837 с.*
5. *Белоусов В. И. Проверка показаний на месте в ходе предварительного следствия: Науч.-практ. пособ. / В. И. Белоусов, А. И. Натура.– М. : Юрлитинформ, 2006. – 144 с.*

6. Біленчук П. Д. Основи криміналістичної тактики: Курс лекцій / П. Д. Біленчук. – Вінниця, 2001. – 120 с.

7. Бурька Д. А. Проблемы организации и тактики предъявления для опознания / Д. А. Бурька. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 240 с.

8. Весельський В. К. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини: Навч. посіб. / В. К. Весельський, В. С. Кузьмичов, В. С. Мацишин, А. В. Старушкевич. – К. : НАВСУ, 2004. – 148 с.

9. Галаган В. І. Процесуальний порядок і тактика пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням того, кого впізнають / В. І. Галаган, І. В. Басиста. – К. : Івано-Франківськ: КНУВС, 2007. – 236 с.

10. Гора І. В. Криміналістика: Навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – 4-е вид., випр. та доповн. – К. : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

11. Грязін В. Підготовка та призначення судових експертиз: Посіб. / В. Грязін, В. Гіжевський, О. Рошин. – К. : Школа, 2004. – 560 с.

12. Драпкин Л. Я. Криминалистика: Учебник / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. – М. : Проспект, 2007. – 672 с.

13. Дубягин Ю. П. Опознание в практике розыска человека и раскрытия преступлений: научно-практические аспекты / Ю. П. Дубягин, О. П. Дубягина, С. Г. Логинов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 336 с.

14. Еникеев М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : Проспект, 2007. – 224 с.

15. Зелений В. І. Загальна тактика: Підруч. / В. І. Зелений. – К. : Паливода А. В., 2002. – 279 с.

16. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса / Г. А. Зорин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 320 с.

17. Ищенко Е. П. Криминалистика: Учеб. пособ. / Е. П. Ищенко, В. А. Образцова. – Минск: Элит. Год, 2007. – 536 с.

18. Комаха В. О. Слідчий огляд: сутність, види, тактика проведення огляду місця події і тактика використання техніко-криміналістичних засобів та спеціальних знань / [В. О. Комаха, Г. А. Каплан, О. В. Бадов та ін.]. – Дн. : ІМА-прес, 2004. – 396 с.

19. Кузьмичов В. С. Слідча дія: характеристика та напрями удосконалення: монографія / В. С. Кузьмичов, Ю. М. Черноус. – К. : НІЧЛІАВА, 2005. – 448 с.

20. Кузнецова С. В. Тактика допроса несовершеннолетних: Практ. пособ. / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 94 с.

21. Криміналістика: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – [В. М. Глібо, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.] / За ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 684 с.

22. Лук'янчиков Є. Д. Пред'явлення для впізнання: Навч. посіб. / Є. Д. Лук'янчиков, Є. М. Моїсєєв. – Макіївка: Графіті, 1998. – 104 с.

23. Маркус В. О. Криміналістика: Навч. посіб. / В. О. Маркус. – К. : Кондор, 2007. – 558 с.

24. *Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів* / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2008. – 728 с.
25. *Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук.-практ. посіб.* / За ред. Н. І. Клименко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
26. *Пилипчук В. П. Організація і тактика розшуку обвинувачених, підсудних та злочинців: Посібник* / В. П. Пилипчук. – К. : НАВСУ, 2003. – 100 с.
27. *Позий В. С. Психология следственной деятельности: Учеб. пособ.* / В. С. Позий, И. В. Романовская. – Симферополь: Эльиньо, 2007. – 224 с.
28. *Полстовалов О. В. Современные проблемы криминалистической тактики* / Под науч. ред. д. ю. н., проф. В. И. Комиссарова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 376 с.
29. *Разумов Э. А. Осмотр места происшествия: методика и тактика* / Э. А. Разумов, Н. П. Молибога. – К. : РИО МВД Украины, 1994 – 672 с.
30. *Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): Підручник* / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
31. *Скригонюк М. І. Криміналістика: Підручник* / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.
32. *Торбин Ю. Г. Теория и практика освидетельствования* / Ю. Г. Торбин. – СПб. : Питер, 2003. – 176 с.
33. *Хрусталеv В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях: Учеб. пособ.* / В. Н. Хрусталеv, Р. Ю. Трубицын. – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.
34. *Шеремет А. П. Криміналістика: Навч. посібник* / А. П. Шеремет. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.
35. *Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика. Системно-структурний аналіз: Монографія* / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юридичний, 2007. – 431 с.
36. *Щербаковский М. Г. Криминалистическая тактика: Учеб. пособие* / М. Г. Щербаковский, Э. А. Разумов, А. Э. Волкова. – Сумы: Мрия-І, 2008. – 256 с.

Розділ 4

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

- Загальні положення методики розслідування окремих видів злочинів.
- Розслідування вбивств і вбивств на замовлення.
- Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.
- Розслідування зґвалтувань та інших посягань на статеву недоторканність особи.
 - Розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми.
 - Розслідування крадіжок і заволодінь чужим майном способом розтрати або зловживання службовим становищем.
 - Розслідування грабежів, розбоїв і вимагань.
 - Розслідування шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.
 - Розслідування виготовлення чи збуту підроблених грошей або цінних паперів.
 - Розслідування ухилень від сплати податків.
 - Розслідування злочинних порушень правил торгівлі.
 - Розслідування злочинів проти довілля.
 - Розслідування хуліганства.
 - Розслідування порушень установлених законодавством вимог пожежної безпеки.
 - Розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху.
 - Розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.
 - Розслідування злочинів у сфері використання ЕОМ, систем і комп'ютерних мереж.
 - Розслідування хабарництва.
 - Особливості розслідування злочинів, учинених неповнолітніми.
 - Особливості розслідування злочинів, учинених неосудними чи особами з дефектами психіки.
 - Особливості розкриття і розслідування злочинів по «гарячих слідах».
 - Особливості розслідування злочинів, учинених організованими кримінальними угрупованнями.
 - Особливості розслідування нерозкритих злочинів минулих років.

ТЕМА 21

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Сучасний динамічний розвиток суспільства супроводжується підвищенням рівня організованості, матеріально-технічного оснащення, цілеспрямованості злочинної діяльності. Корумпованість різних гілок влади, зниження авторитету духовних і моральних цінностей, поширення деструктивних субкультур у суспільстві, недостатній рівень соціально-економічного забезпечення населення – це ті основні чинники, що впливають на створення сприятливого для злочинності клімату в державі.

Однак, незважаючи на такий комплексний характер проблеми і розраховуючи на ефективну протидію та подолання цього негативного явища, насамперед доводиться апелювати до діяльності правоохоронних органів та криміналістичної науки.

На сучасному етапі перед криміналістами постало завдання розробити нові методики розслідування криміналізованих діянь і вдосконалити наявні методики розслідування з урахуванням змін кримінального та кримінально-процесуального законодавства, появи нових способів вчинення злочинів.

У криміналістичній науці існує чимала кількість визначень криміналістичної методики. При цьому йдеться не стільки про існування ідеологічно, концептуально, принципово відмінних понять, скільки про своєрідне авторське трактування одного й того ж об'єкта пізнання засобами спеціальної юридичної лексики у цій сфері.

У цілому більшість сучасних учених-криміналістів схильні розглядати криміналістичну методику у двох аспектах – теорії та практики. Відповідно до цього поділу можемо говорити про два основні підходи до розуміння **сутності криміналістичної методики**:

а) *криміналістична методика* – розділ криміналістики, де вивчаються теоретичні положення і практичні рекомендації щодо організації, керівництва, планування та провадження розкриття, розслідування і попередження окремих видів злочинів;

б) *криміналістична методика* – науково обґрунтований процес застосування у практичній діяльності органів дізнання та

досудового слідства криміналістичних методів і засобів розкриття, розслідування і попередження певних видів злочинів.

Система криміналістичної методики охоплює два розділи. Взявши за основу концепцію В. Шепітька, можемо окреслити сутність цих розділів таким чином.

1. *Загальна частина* – загальні положення криміналістичної методики – розділ криміналістичної методики, де вивчаються сутність, предмет, система, завдання, принципи, історичні витoki виникнення та новітні тенденції розвитку, джерела формування та критерії ефективності застосування розроблених окремих методик розслідування злочинів.

2. *Особлива частина* – методики розслідування окремих видів злочинів – розділ криміналістичної методики, де вивчаються комплексні системи алгоритмів, типових слідчих дій, що сприяють обранню оптимальної лінії поведінки у процесі розкриття, розслідування та попередження певного виду злочину.

У системі криміналістики криміналістична методика посідає особливе місце. Викладання цього розділу як завершального етапу освоєння всієї криміналістичної науки продиктовано необхідністю поєднання теоретичних знань криміналістичної методології, практичних рекомендацій криміналістичної тактики, прийомів застосування криміналістичної техніки і в подальшому інтегрування цього комплексу набутих знань у типізовану систему слідчих та інших процесуальних дій, послідовне виконання яких забезпечить досягнення кінцевої мети всебічного, об'єктивного, швидкого та повного розкриття, розслідування та попередження певного виду злочину. Крім того, безумовно, криміналістична методика в розробленні практичних рекомендацій акумулює знання й інших юридичних наук. Зокрема, різних аспектів кримінально-процесуального, кримінального права, кримінології, судової експертології тощо.

Завдання криміналістичної методики в цілому полягає в забезпеченні специфічними методами та способами протидії злочинній діяльності, вдосконаленні досудового та судового слідства з метою виконання завдань кримінального судочинства.

До окремих завдань слід віднести:

– систематичне узагальнення слідчої, судової та експертної практики;

– вивчення кримінальної обстановки в цілому та в окремих регіонах, стану, структури та динаміки злочинності;

– аналіз кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, адміністративного, цивільно-правового, а також галузевого законодавства, пов'язаного з установленням юридичної відповідальності за правопорушення в різних сферах діяльності (господарської, фінансової, банківської, податкової, екологічної) та ін.;

– розроблення найефективніших методів і засобів розкриття і розслідування злочинів, побудова їхніх криміналістичних характеристик;

– вдосконалення процесу розслідування окремих видів злочинів на основі використання даних про типові слідчі ситуації, системи типових версій, комплексів слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів;

– вдосконалення методики прогнозування змін у структурі злочинності і розроблення відповідно до цього нових методик розслідування та вдосконалення тих, що застосовуються;

– розроблення криміналістичних аспектів проблеми латентності і розкриття злочинів.

Безумовно, перелік цих завдань не є вичерпним.

Джерелами криміналістичної методики вважаються ті інформаційні потоки, які певною мірою впливають на регламентацію, удосконалення наявних та впровадження нових криміналістичних методик розкриття і розслідування окремих видів злочинів.

Джерела криміналістичної методики можна розділити на три комплекси.

Нормативно-правові джерела. Їх можна поділити на групи залежно від юридичної сили нормативно-правового акта:

– *Конституція України* (зокрема, це положення про права та свободи людини, повноваження окремих правоохоронних і судових органів тощо);

– *кодифіковані нормативно-правові акти* (Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р.; Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р.; Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. тощо);

– *закони України* («Про міліцію» від 20.12.1990 р.; «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р.; «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р.; «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р.; «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 р. тощо);

– підзаконні нормативно-правові акти (постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів» від 06.05.2000 р. № 770; постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хуліганство» від 22.12.2006 р. № 10; наказ МОЗ України «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень» від 17.01.1995 р. № 6; наказ МВС України «Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України» від 11.09.2001 р. № 785; наказ МВС України «Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України» від 30.08.1999 р. № 682 тощо).

Слідча, прокурорська, експертна і судова практика. Значення цих джерел криміналістичної методики важко перебільшити, оскільки саме практикою виявляються прогалини законодавства у сфері розкриття, розслідування та попередження злочинів; перевіряється доцільність використання тих чи тих криміналістичних технічних засобів чи тактичних прийомів, запропонованих для впровадження наукою; визначаються оптимальні комплекси дій щодо збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів тощо.

Положення науки. З-поміж теоретико-наукових джерел криміналістичної методики вагоме місце посідають дисертації та інші види науково-дослідної роботи. Аналіз дисертаційних робіт, захищених протягом років незалежності України, дає можливість говорити про зростання уваги наукової громадськості до проблем саме криміналістичної методики.

Зокрема, найбільшою популярністю вирізняється тематика розслідування злочинів проти особи, проти власності, у сфері господарської та економічної діяльності, а також корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності. Втім, виникнення нових видів злочинів постійно вимагає шліфування нових методик розслідування окремих видів злочинів.

Основними принципами криміналістичної методики є: дотримання законності; плановість розслідування; оперативність і швидкість розслідування; індивідуальність розслідування; взаємозв'язок слідчого з оперативним апаратом органів розслідування; активне використання спеціальних знань і технічних засобів; використання допомоги громадськості.

На особливу увагу заслуговує питання класифікації окремих криміналістичних методик, оскільки вчені-криміналісти не дійшли

єдиної думки щодо розуміння критеріїв їх вирізнення. Має рацію Г. Жирний, констатує, що класифікація окремих криміналістичних методик розслідування мусить базуватися на криміналістичній класифікації злочинів. Однак поняття криміналістичної класифікації злочинів також виявилось дискусійним у юридичній науці. Дискусію породжує розуміння співвідношення кримінально-правової та криміналістичної класифікації злочинів.

Вперше запропоновану В. Образцовим у середині 80-х років минулого століття криміналістичну класифікацію відразу ж було віднесено до розряду новацій, що істотно вплинули на зміну уявлень про проблеми формування системи методик розслідування окремих категорій злочинів. Кримінально-правова класифікація за родовим об'єктом, висвітлена в розділах Особливої частини Кримінального Кодексу України, не повною мірою забезпечує потреби криміналістичної науки в частині пошуку оптимальної методики розслідування окремих видів злочинів. Це пов'язано з тим, що окремі криміналістично схожі види злочинів розміщено в різних розділах або ж низку злочинів, методики розслідування яких істотно різняться, навпаки, об'єднано одним розділом.

Отже, у криміналістичній класифікації, яка, безумовно, базується на кримінально-правовій, на відміну від останньої враховуються такі ознаки, які істотно впливають на специфіку здійснення розслідування, а саме: на його організацію та планування, висунення слідчих версій, визначення типових слідчих ситуацій та відповідних їм слідчих дій. Враховуючи те, що побудова окремих криміналістичних методик потребує більш диференційованого підходу до злочинів (це може стосуватися врахування слідчої ситуації, способів учинення злочину, його приховування і маскуванню, особи злочинця, місця вчинення злочину тощо) оптимальним видається визначення криміналістичної класифікації злочинів, запропонованої В. Шепітьком: **криміналістична класифікація злочинів** – це систематизація злочинів за криміналістично значущими підставами, що сприяє формуванню криміналістичних характеристик злочинів і розробленню окремих криміналістичних методик.

Що ж до **класифікації окремих криміналістичних методик**, то вважаємо за доцільне її розгляд із позицій Г. Жирного:

1) *групові окремі криміналістичні методики* розслідування груп злочинів, класифікованих відповідно до групування їх в Особливій частині КК України та на підставі криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам. Сюди відносять такі специ-

фічні методики, як методика розслідування злочинів, учинених неповнолітніми особами, методика розслідування злочинів, учинених неосудними особами, методика розслідування злочинів, учинених іноземцями, а також методика розслідування злочинів проти особи, методика розслідування злочинів проти власності, методика розслідування у сфері господарської діяльності тощо;

2) *видові окремі криміналістичні методики* розслідування (видів злочинів, які розрізняються в розділах Особливої частини КК України). Наприклад, у розділі «Злочини проти власності» певними особливостями характеризуються методика розслідування крадіжок і методика розслідування вимагань; у розділі «Злочини проти життя та здоров'я особи» вирізняються окрема методика розслідування вбивств, методика розслідування заповідання тілесних ушкоджень, методика розслідування зараження венеричною хворобою та ін.;

3) *підвидові окремі криміналістичні методики* розслідування, тобто підвидів чи різновидів, вирізнених з-поміж злочинів одного виду за криміналістично значущими ознаками. Наприклад, у методиці розслідування вбивств можна виокремити такі підвиди окремих методик: методика розслідування вбивства магірю своєї новонародженої дитини, методика розслідування вбивств на замовлення, методика розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа тощо. Аналогічно можна побудувати систему підвидових методик окремого виду злочину – крадіжки: методика розслідування кишенькових крадіжок, методика розслідування крадіжок із проникненням у приміщення, методика розслідування крадіжок на транспорті тощо.

Підсумовуючи сказане, варто наголосити, що створення універсальної методики розслідування, яка була би придатна для встановлення істини в усіх кримінальних справах незалежно від їх різновидів, – завдання утопічне та безрезультатне. Проте загальні положення криміналістичної методики слід розглядати методологічним фундаментом усіх без винятку групових, видових і підвидових окремих криміналістичних методик. Безумовно, що сьогодні не для всіх видів злочинів розроблено окремі криміналістичні методики і немає гарантій, що вже розроблені не містять прогалин, помилковим також є припущення, що відсутність окремої криміналістичної методики означає, що розкрити і розслідувати злочин неможливо. Проте чітке розуміння та засвоєння загальних методичних і методологічних засад розслідування окремих видів

злочинів дозволяє адаптувати її до потреб практики, моделювати відповідно до виявлених обставин і цим створювати підстави для шліфування наявних і формування нових окремих методик відповідно до вимог часу.

Кожна окрема криміналістична методика мусить мати логічну побудову, структурні компоненти якої повинні різнобічно забезпечувати уповноважену особу теоретичними знаннями щодо оптимального та ефективного ходу дізнання і досудового слідства цього виду злочину. Нами за основу прийнято вважати **структуру окремої криміналістичної методики** з такими компонентами.

1. Криміналістична характеристика злочину.
 2. Особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії порушення кримінальної справи.
 3. Обставини, що підлягають установленню під час розслідування злочину.
 4. Типові слідчі ситуації, що виникають під час розслідування злочину.
 5. Типові слідчі версії та планування розслідування злочину.
 6. Типові слідчі дії на початковому, подальшому та завершальному етапах розслідування злочину.
 7. Особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань.
 8. Профілактична робота слідчого за матеріалами розслідування.
 9. Взаємодія слідчих, оперативно-розшукових, експертних та інших підрозділів у практичній діяльності розслідування злочинів.
- Розглядаючи проблему структури окремої криміналістичної методики, важливо більш докладно розглянути сутність її першого елемента – криміналістичної характеристики злочинів.

Криміналістична характеристика злочинів – заснована на практиці правоохоронних органів і криміналістичних досліджень модель системи зведених відомостей про криміналістично значущі ознаки виду, групи або конкретного злочину, яка має на меті оптимізувати процес розкриття та розслідування злочину. Автор цього визначення В. Весельський розрізняє два рівні криміналістичної характеристики злочинів: *типова (загальна) криміналістична характеристика злочинів* – розроблена на підставі узагальнення слідчої та судової практики сукупність відомостей про криміналістичні ознаки (особливості) певного виду чи групи злочинів, які сприяють розслідуванню; *індивідуальна (одинична,*

окрема) криміналістична характеристика злочинів – сукупність криміналістичної інформації, що відображає взаємопов'язані ознаки конкретного злочину.

Основними *структурними елементами криміналістичної характеристики злочинів* є:

- 1) типовий спосіб готування, вчинення і приховання злочину;
- 2) типова особа злочинця;
- 3) типова особа потерпілого;
- 4) типові час, місце, обстановка злочину;
- 5) типові знаряддя і засоби;
- 6) типовий предмет посягання;
- 7) типова слідова картина злочину.

Очевидно, що для тих чи тих злочинів може бути характерним узагалі відсутність певного елемента криміналістичної характеристики злочинів, і саме в цьому полягатиме особливість цього виду злочину. Наприклад, для зберігання наркотичного засобу без мети збуту (ч. 1 ст. 309 КК України) не є характерним наявність конкретної особи потерпілого.

Значення криміналістичної характеристики злочинів полягає в тому, що вона служить теоретичною базою для розроблення загальних положень і методів розкриття та розслідування злочинів, дозволяє визначати напрямок розслідування, збирати доказову інформацію, формулювати версії.

Характеризуючи *типовий спосіб готування, вчинення і приховання злочину* як елемента криміналістичної характеристики злочинів, важливо звернути увагу, що не кожний вид злочину охоплює всі три стадії. Досить вагома частка злочинів вчиняється взагалі без підготовчого етапу або маскування слідів злочинного діяння. Криміналістична значущість цього елемента полягає в тому, що знання механізму вчинення злочину, операцій щодо його підготування і приховання дозволяє передбачити типологію слідів та їх локалізацію на певних ділянках місця події, встановити причетність винних осіб до розслідуваного діяння.

Типова особа злочинця і типова особа потерпілого являють собою систему соціально-демографічних показників (стать, вік, освіта, місце праці, навчання, роботи, сімейний стан, судимість тощо), які дають можливість сформулювати комплексний портрет особи у суспільстві. Крім указаних відомостей інформативного характеру, криміналістично значущими є знання психоемоційного стану та поведінки особи злочинця. При цьому важливо наголосити на мож-

ливому впливі інформації такого гатунку на хід розслідування чи призначення покарання. Зокрема, це стосується випадків, коли суб'єкт злочину внаслідок психічного розладу діяв на момент учинення злочину у стані неосудності чи у випадку, коли злочин вчинено вперше з необережності, а особа злочинця за місцем проживання, навчання, роботи характеризується позитивно. Суд враховує ці обставини у прийнятті кінцевого рішення.

Час, місце та обстановка вчинення злочину – не менш вагомими компонентами криміналістичної характеристики, попри їхню значну варіативність; знання типових показників створює можливість не просто розкриття і розслідування, а й цілком реального попередження злочину певної категорії способом упровадження механізмів мінімізації негативних обставин (наприклад, збільшення освітлення певних ділянок місцевості у вечірній та нічний час, посилене патрулювання у певному місці, встановлення превентивних охоронних технічних засобів), підвищення уваги потерпілого під час перебування у певній обстановці, в певний час (наприклад, під час проїзду в громадському транспорті в час пік остерігатися кишенькових злочинців).

Типові знаряддя і засоби вочевидь є найбільш динамічною характеристикою злочинної діяльності, оскільки арсенал предметів, пристроїв, пристосувань, інших матеріальних об'єктів, що їх злочинці використовують для досягнення своєї мети, з кожним днем зростає і вражає своєю багатоманітністю і нерідко новизною. Розрізняють знаряддя злочину: за предметом посягання (знаряддя вбивства, злому, підпалу та ін.); за функціональним призначенням (спеціально виготовлені для вчинення злочину, пристосовані до злочину предмети побуту, виробничої чи іншої діяльності); за характером впливу (механічної, хімічної, вибухової дії тощо).

Типовий предмет посягання може виявитися нетиповим елементом криміналістичної характеристики для багатьох видів злочинів. Крім того, особливістю предмета посягання може стати необхідність установлення його матеріальної цінності (наприклад, для крадіжки) залежно від її величини існує ймовірність відсутності складу злочину в діяннях особи або ж навпаки, інформація про значну вартість предмета посягання є підставою для кваліфікації за частинами статті КК України, які передбачають тяжчу санкцію.

Останній елемент криміналістичної характеристики злочину, який, однак, не є останнім за своєю криміналістичною значущістю, – це *типова слідова картина*. Фактично від якості роботи зі слідами залежить формування доказової бази у кримінальній справі. Іншими

словами, досягнення мети повного, оперативного, всебічного та об'єктивного розслідування немислиме без докладного, належного, кваліфікованого збирання, транспортування, дослідження та оцінювання слідів злочинного діяння. Матеріальні та ідеальні сліди мають різну локалізацію. Матеріальні сліди можуть бути виявлені на місці готування до злочину, місці вчинення злочину, на особі злочинця, на особі потерпілого. Ідеальні сліди зберігаються в пам'яті людини, а тому потребують фіксації та аналізу в найкоротші терміни. Робота з цими слідами обумовлює тісний зв'язок криміналістичної методики із криміналістичною тактикою (зокрема проведенні таких слідчих дій, як допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події).

Фрагментарний огляд елементів криміналістичної характеристики злочину дає змогу визначити її автентичну сутність і цінність, яка полягає в докладному, різнобічному вивченні злочинної діяльності, щодо якої необхідно проводити розслідування.

Розслідування як специфічна діяльність органів дізнання та судового слідства охоплює систему заходів методичного, тактичного та управлінського комплексу.

Методичний комплекс передбачає систему слідчих дій та інших заходів, організація і послідовне виконання яких забезпечує мету розкриття, розслідування і попередження конкретного виду злочину. Тактичний комплекс передбачає систему тактичних прийомів, рекомендацій, комбінацій та рішень у межах проведення окремої слідчої дії чи тактичної комбінації, операції, які входять у методичний комплекс.

Управлінський комплекс – система заходів, які забезпечують у ході розслідування оптимальну взаємодію різних підрозділів, служб і відомств, а також безпосереднє кадрове забезпечення апарату розслідування.

Теорія розслідування на методичному рівні охоплює кілька аспектів, які під кутом зору криміналістичної науки є неодмінними атрибутами цього процесу, незалежно від виду, групи та підвиду злочину:

- розподіл процесу розслідування на етапи;
- наявність дослідчих і слідчих ситуацій;
- планування розслідування;
- версіювання в ході розслідування.

Розгляньмо докладніше кожен із перелічених пунктів.

Традиційно у криміналістиці прийнято розподіляти процес розслідування на три етапи, однак важливо зазначити, що єдиного розуміння щодо часових меж (початку та завершення) цих етапів немає. Передусім це пов'язано з тим, що поділ розслідування на певні стадії є досить умовним.

Початковий етап розслідування передбачає збирання та оцінювання первинної інформації, встановлення наявності чи відсутності ознак злочину в діянні особи (осіб) чи в події (факті), яка сталася; прийняття рішення про порушення або відмову в порушенні кримінальної справи; проведення невідкладних слідчих дій; вжиття заходів щодо розкриття злочину по «гарячих слідах»; визначення напрямів розслідування; висунення первинних версій.

Уже на початковому етапі можемо говорити про існування дослідчої ситуації, яка й визначатиме пріоритетність проведення тих чи тих заходів. Має рацію В. Коновалова, зазначаючи, що криміналістична ситуація, яка існує до порушення кримінальної справи, має звичайно незначний обсяг доказової інформації. Тож основним завданням початкового етапу розслідування є інтенсивний пошук, виявлення та закріплення доказів.

Подальший етап розслідування розпочинається тоді, коли проведено комплекс першочергових і невідкладних слідчих дій після порушення кримінальної справи. Залежно від того, які результати в ході проведення первинних слідчих дій отримано, можна вирізнити два напрями розслідування. Перший напрям – коли злочин розкрито – характеризується активізацією зусиль над закріпленням доказів винності особи; встановлення обставин справи, зокрема тих, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність; обрання запобіжних заходів; пред'явлення обвинувачення; проведення слідчих дій, метою яких є всебічний аналіз фактичних даних, що стосуються справи. Другий напрям – коли злочин не розкрито – характеризується активізацією зусиль над пошуком криміналістично значущої інформації про злочин та його учасників, збирання, дослідження вже виявлених доказів, перевірки висунутих версій тощо.

Аналогічно до подальшого етапу **завершальний етап розслідування** також охоплює два напрями. Якщо злочин розкрито, пріоритетним є завдання оцінювання зібраних у справі доказів, проведення додаткових і повторних слідчих дій (наприклад, за клопотанням захисника), збирання характеризуючих даних про особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку.

Якщо злочин не розкрито, проводяться додаткові та повторні слідчі дії з метою виявлення певної криміналістичної інформації, яка може сприяти встановленню істини у справі, прийняття рішення про зупинення розслідування, вжиття всіх необхідних процесуальних заходів щодо завершення розслідування.

Безумовно, перелік указаних заходів не є вичерпним. Для кожного етапу розслідування є характерним комплекс певних слідчих дій. Формування такого комплексу обумовлюється жорсткою ситуаційною залежністю, обґрунтованістю передовим досвідом слідчої практики, оптимальною результативністю їх застосування. Безумовно, використання методично виправданого алгоритму слідчих дій у розслідуванні злочинів має певні переваги: сприяє швидкості розслідування, а також економії сил і засобів слідчого апарату, дозволяючи обрати їх оптимальні варіанти.

Схема слідчих дій на різних етапах розслідування нерозривно пов'язана зі *слідчою ситуацією*, яка склалася, тобто з тим обсягом інформації про подію, яку в певний момент часу доводиться оцінити уповноваженій особі щодо перспективи розслідування.

Класифікувати слідчі ситуації можна за різними критеріями:

1) *за стадією кримінального процесу*:

– *дослідчі* – ситуації, які виникають на стадії перевірки заяв і повідомлень про злочини, прийняття рішення відповідно до ст. 97 КПК України;

– *слідчі* – ситуації, які виникають після прийняття рішення про порушення кримінальної справи;

2) *за часом виникнення*:

– *початкові* – ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування;

– *проміжні* – ситуації, що виникають на подальшому етапі розслідування;

– *кінцеві* – ситуації, що виникають на завершальному етапі розслідування;

3) *за ситуаційною варіантністю*:

– *типові* – ситуації, які є характерними для певної групи, виду злочинів;

– *специфічні* – ситуації, яким властиві особливі ознаки, що вирізняють її з-поміж аналогічних ситуацій тієї ж групи, виду злочинів;

4) *за рівнем складності*:

– *несприятливі* – складні ситуації, які характеризуються відсутністю інформації про важливі обставини справи (не встановлено особи злочинця, відсутність свідків, відсутність доказів, що підтверджують вину особи, яка звернулася до правоохоронних органів із каяттям);

– *сприятливі* – прості ситуації, що характеризуються достатньою інформацією про обставини події, яка сталася, наявність доказової бази, особи потерпілого та особи злочинця та ін.;

5) за наявністю суперечностей в інтересах учасників:

– *конфліктні* – ситуації, за яких існують суперечності в інтересах учасників кримінального процесу (підозрюваний повністю або частково заперечує вину в інкримінованому діянні; два свідки (чи співвиконавці) злочину дають відмінні показання щодо певного факту події, що сталася, тощо);

– *безконфліктні* – ситуації, за яких відсутні суперечності в інтересах учасників кримінального процесу (підозрюваний визнає свою вину).

Важливо звернути увагу, що слідчі ситуації з часом після проведення комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів можуть перейти з однієї категорії в іншу. Наприклад, початкова несприятлива слідча ситуація (відсутня особа злочинця) є типовою для багатьох видів злочинів, повідомлення про які надходять до районного відділу міліції. Однак після ефективно організованої дослідчої перевірки, а також після проведення первинних слідчих дій таланить установити особу злочинця. Затриманий вини у вчиненні суспільно небезпечного діяння не визнає (виникає проміжна конфліктна слідча ситуація). У ході досудового слідства проведено інтенсивну роботу пошуку доказів, які підтверджують вину затриманого, і в результаті пред'явлення підозрюваному доказів він зізнається у вчиненні злочину і виявляє бажання сприяти провадженню слідства та встановленню істини у справі, компенсувати шкоду, завдану потерпілому (виникає кінцева сприятлива безконфліктна слідча ситуація).

Вже зазначалося, що система слідчих дій, що їх необхідно провести в ході розкриття і розслідування злочинів, значною мірою варіюється залежно від категорії слідчих ситуацій. Особливі труднощі виникають, коли йдеться про складні несприятливі слідчі ситуації, які виникають у розслідуванні злочинів, учинених в умовах неочевидності, із застосуванням засобів приховування; злочинів, що характеризуються багатоепізодністю, у багатьох випадках ускладнені участю організованих злочинних груп, застосуванням складних кримінальних способів, механізмів і технологій.

За словами С. Великанова, стан розслідування з погляду складності найчастіше характеризується: ненадійністю джерел інформації; дефіцитом доказової, а також оперативно-розшукової інформації; несистематизованим обсягом інформації; спеціальним характером інформації, специфічною її формою (бухгалтерські обліки і звітність, бізнесове діловодство, електронні носії інформації); наявністю відомостей про двох чи більше осіб, причетних до вчинення злочину; різномірністю злочинної діяльності залежно від епізодів,

часових, територіальних та інших фактів. З огляду на це, обстановка розслідування в основному характеризується: приховуванням злочинцями слідів кримінальної діяльності; протидією співучасників злочину, що залишилися на волі, а також інших зацікавлених осіб; використанням корумпованих зв'язків злочинців із метою впливу на хід розслідування; спланованістю поведінки підозрюваних («кругова порука», погодженість у свідченнях); використанням злочинцями осіб, що мають професійні знання і навички, кримінальний досвід; використанням сучасних засобів інформації та зв'язку; реалізацією можливостей захисту на досудовому слідстві та в суді.

Оптимальний вихід зі складної слідчої ситуації залежить від її об'єктивного оцінювання і правильного вибору способів вирішення. Досягненню такої мети сприяє планування розслідування діяльності щодо визначення напрямів розслідування, переліку обставин, які необхідно з'ясувати, послідовності виконання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів із зазначенням термінів та осіб виконавців.

Плани з розслідування певного виду злочину можна класифікувати за численними критеріями. Зокрема, основними є такі плани:

1) за терміном реалізації:

- довготермінові (стратегічні);
- короткотермінові (тактичні);

2) за суб'єктом планування:

- планування слідчого;
- планування оперуповноваженого;
- планування дізнавача;
- планування експерта;
- планування комбіноване (взаємодії підрозділів і служб);

3) за об'єктом планування:

- плани проведення окремої слідчої дії;
- плани розслідування всієї кримінальної справи за версіями;
- плани проведення тактичної операції (комбінації).

Планування має ґрунтуватися на принципах законності, індивідуальності, динамічності. До завдань планування слідства належать: визначення правильних методів розкриття злочину; забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності розслідування; своєчасність застосування технічних засобів і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожної справи; забезпечення найефективнішого поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій у розслідуванні; сприяння економії сил і засобів слідчого апарату.

В окремій методиці розслідування злочинів не менш важливим, ніж планування, є інструмент **версіювання**, який дозволяє вирізнити

і досліджувати обґрунтовані припущення щодо всієї події, яка сталася (загальні версії) або окремих її обставин (окремі версії). Криміналістична цінність правильної побудови версій полягає в тому, що вона визначає напрям розслідування, оскільки передбачає необхідність проведення комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на перевірку її достовірності, пошук доказів, які підтверджують або спростовують гіпотезу. Отже, недбале ставлення до формулювання версій може привести до невиправданого розсіювання уваги слідчого до побічних аспектів діяння, упущення з поля зору принципово важливих моментів, значних втрат часу і продуктивних сил на перевірку помилково висунутих припущень.

Побудова слідчих версій складається з таких етапів: аналіз фактичного матеріалу, який впливає з дослідчої та слідчої ситуації; безпосереднє висловлення припущень; вжиття заходів щодо перевірки чи спростування вірогідності припущень; оцінювання результатів, відкидання непідтверджених версій.

Стосовно повідомлення про злочин, то як комплекс типових загальних версій, тобто припущень щодо всієї події, що трапилася, можна висунути три версії:

1) *було вчинено злочин*, про який надійшло повідомлення (наприклад, убивство);

2) *не було вчинено злочину*, тобто подія, яка сталася, не має ознак злочину (сталися самогубство, природна смерть або нещасний випадок);

3) *було вчинено інший злочин* (заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого).

Зазвичай, особи, які повідомляють про злочин, не володіють знаннями юридичної кваліфікації, тому помилково можуть указати на суспільно небезпечне діяння, якого не було. Друга і третя категорії загальних версій може мати кілька варіантів, за якими необхідно працювати. Окремі версії можна формулювати щодо особи злочинця, мотиву і мети злочину, місць приховування викраденого майна, місць збуту цінностей, здобутих злочинним способом, тощо.

Суттєвим є те, що версія завжди повинна формулюватись у вигляді логічно побудованої завершальної думки стверджувального речення (злочин учинила раніше судима особа), а не обставини, які слід з'ясувати (чи вчинила злочин раніше судима особа).

Отже, вміння застосовувати ситуаційний підхід до проблем розслідування є індикатором перевірки підготовленості працівника органів дізнання чи досудового слідства, оскільки вимагає

комплексних теоретичних знань криміналістичної природи такого процесу та реалізації цих знань у практичній діяльності розкриття, розслідування та попередження конкретного злочину. Передбачити всі без винятку слідчі ситуації неможливо, як неможливо і сформулювати єдиний універсальний шаблон досудового слідства, спільний для всіх видів злочинів. Це вимагає від слідчого, дізнавача активно і творчо підходити до проблем слідчої діяльності, в межах закону ініціювати можливо нетипові для певної окремої методики нестандартні рішення, які згодом можуть слугувати доповненням і вдосконаленням наявних методик, їх практичного шліфування. Саме в цьому виявлятиметься прогресивний поступ криміналістичної науки.

Контрольні питання

1. *Поняття криміналістичної методики та її місце в системі криміналістики.*
2. *Система та завдання криміналістичної методики.*
3. *Джерела та принципи криміналістичної методики.*
4. *Поняття і значення криміналістичної класифікації злочинів.*
5. *Класифікація окремих методик розслідування злочинів.*
6. *Структура окремої методики розслідування злочинів.*
7. *Поняття, структура і значення криміналістичної характеристика злочинів.*
8. *Етапи розслідування окремих видів злочинів.*
9. *Поняття і класифікація типових слідчих ситуацій у розслідуванні окремих видів злочинів.*
10. *Поняття, завдання, класифікація планування в розслідуванні окремих видів злочинів.*
11. *Поняття і класифікація типових слідчих версій у розслідуванні окремих видів злочинів.*

Теми рефератів

1. *Тенденції розвитку криміналістичної методики.*
2. *Застосування передового міжнародного досвіду розслідування окремих видів злочинів.*
3. *Застосування принципу індивідуальності розслідування злочину в слідчій діяльності.*
4. *Сутність, значення, види дослідчих слідчих ситуацій.*
5. *Взаємозв'язок криміналістичної методики з криміналістичними теорією, технікою і тактикою.*

ТЕМА 22

РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ І ВБИВСТВ НА ЗАМОВЛЕННЯ

Вбивство належить до злочинів проти життя особи і відповідно до Кримінального кодексу України трактується як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (ч. 1 ст. 115).

Класифікація вбивств за формою умислу:

1) умисне вбивство.

Умисне вбивство без кваліфікуючих ознак (ч. 1 ст. 115);

умисне вбивство з кваліфікуючими ознаками (ч. 2 ст. 115) (двох та більше осіб; малолітньої дитини або жінки, яка свідомо для винного перебувала у стані вагітності; заручника; вчинене з особливою жорстокістю тощо);

умисне вбивство з обставинами, що пом'якшують вину (статті 116–118) (вчинене у стані сильного душевного хвилювання; матір'ю своєї новонародженої дитини; з перевищенням меж необхідної оборони або в разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця);

2) вбивство через необережність (ст. 119).

Класифікація вбивств за мотивом і метою: вбивство з корисливих мотивів; вбивство з хуліганських мотивів; вбивство, вчинене з мотивів помсти; вбивство, вчинене за необхідної оборони; вбивство з метою приховати інший злочин; вбивство з метою полегшити вчинення іншого злочину тощо.

Класифікація вбивств за криміналістично значущими ознаками: вбивство, що маскується під нещасний випадок; вбивство, що маскується під самогубство; вбивство, пов'язане із розчленуванням трупа; вбивство, вчинене в умовах неочевидності; вбивство, вчинене на релігійному ґрунті тощо.

Вбивства також можна класифікувати на види за суб'єктивним складом, за способом учинення, іншими критеріями. Відповідно до цих класифікацій можна говорити про можливість формулювання групових, видових і підвидових окремих методик розслідування вбивств.

Криміналістична характеристика вбивств

Типовий спосіб готування. Стадія готування до вчинення вбивства охоплює численні заходи потенційних злочинців, які спрямовані на реалізацію суспільно небезпечного та протиправного умислу.

Це можуть бути дії з підшукування знарядь і засобів, співучасників злочину, планування шляхів відходу з місця події, маскуванню слідів злочину, переховування або знищення трупа, підготування алібі тощо.

Типовий спосіб учинення. Найпоширенішими є вбивства, вчинені із застосуванням вогнепальної, холодної зброї або вибухових пристроїв, колючо-ріжучих предметів побуту (коса, сокира), асфіксія, утоплення, дія високої або низької температури та отруєння. Кожен спосіб учинення вбивства має специфічну слідову картину, докладне вивчення якої обумовлює перспективи всього розслідування, може сприяти встановленню особи, перевірки висунутих версій тощо.

Типовий спосіб приховання. Для стадії приховання є характерним знищення матеріальних слідів і знарядь злочину, інсценування самогубства, знищення трупа (спалювання, утоплення, розчленування, закопування), спотворення трупа з метою приховання особи потерпілого.

Типова особа злочинця. У цьому випадку доцільно розрізнити дві категорії осіб злочинця: 1) особи, які вчинили вбивство умисно здебільша характеризуються негативно, проявляють агресивність, жорстокість, егоїзм, цинізм, зневагу, часто зловживають алкоголем, наркотичними засобами або під час убивства перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо; 2) особи, які вчинили вбивство з необережності, можуть бути випадковими, ситуативними злочинцями (на вчинення злочинного діяння їх нашоствхнув збіг певних обставин), і такі особи навіть можуть характеризуватися позитивно за місцями проживання, навчання та роботи.

Картина основних соціально-демографічних показників статистичних досліджень особи вбивці виглядає таким чином:

– *стать злочинця* – найвищий показник (89%) становлять особи чоловічої статі, відповідно 11% жінки;

– *вік* – найвищий показник (37%) становлять особи віком 40–49 років; фактично відсутні особи-злочинці віком понад 60 років;

– *освіта* – найвищий показник (48%) становлять особи, які мають середню освіту; найнижчий показник (11%) в осіб із вищою освітою;

– *характеристика* – тільки 45% осіб злочинців характеризувалися негативно за місцем проживання і роботи, неодноразово порушували трудову дисципліну, притягувалися до дисциплінарної або адміністративної відповідальності;

– *сфера насильства* – найвищий показник (75%) становлять випадки вчинення злочину в побутовій сфері; найнижчий показник (25%) становлять випадки заподіяння смерті у професійній діяльності учасників;

– вплив алкоголю – 48% злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння під час учинення вбивства.

Типова особа потерпілого. Часто потерпіла особа пов'язана корпоративними, інтимними чи іншими зв'язками або просто знайома з особою злочинця, у побутових конфліктах може бути родичем злочинця різного ступеня споріднення.

Типові час, місце, обстановка злочину. Звичайно, вбивства вчиняють у вечірній та нічний час в умовах неочевидності, місця найчастіше безлюдні (закинуті складські приміщення, споруди в аварійному стані, прибудинкові господарські споруди), приміщення, в яких потерпілий перебував один, ділянки відкритої місцевості, рідше транспорт.

Типова слідова картина. Сліди вбивства можна групувати на такі основні комплекси:

сліди насильницької смерті на трупі або на частинах розчленованого трупа (певні ушкодження залежно від способу вчинення вбивства, входні та вихідні вогнепальні отвори, сліди удушення шнурками, сліди опіків, сліди боротьби, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди вбивці, а також волокна з одягу злочинця, уламки керамічних, скляних виробів, які стали знаряддям злочину, паливно-мастильні матеріали та лакофарбові речовини тощо);

сліди на місці (місцевості) вчинення злочину (зброя, гільзи, кулі, відбитки пальців рук, ніг, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу, сліди боротьби);

сліди на місці (місцевості) приховання злочину (сліди волочиння трупа, сліди транспортного засобу, сліди крові потерпілого, залишені під час розчленування трупа) тощо;

сліди на особі злочинця (сліди пороху та металізації у випадку застосування вогнепальної зброї, сліди крові потерпілого, сліди боротьби).

Окрема методика розслідування вбивств на замовлення насамперед обумовлюється особливостями криміналістичної характеристики цього підвиду злочину. Отже, розгляньмо докладніше її специфіку.

Вбивство на замовлення – умисне вбивство, яке вчиняється особою за винагороду в інтересах третьої особи.

Криміналістична характеристика вбивств на замовлення

Типовий спосіб готування. Стадія готування поділяється на дві групи та охоплює готування замовника (пошук виконавця злочину, організація зв'язку з виконавцем, пошук коштів чи інших матеріальних цінностей для розрахунку за замовлення; підготування алібі

тощо) та готування виконавця (підбір збрарядь і засобів злочину, вивчення розпорядку дня жертви, планування шляхів відходу з місця події, маскування слідів злочину, якщо вбивство поєднується з інсценуванням нещасного випадку чи аварії тощо).

Типовий спосіб вчинення. Найпоширенішими є вбивства, вчинені із застосуванням вогнепальної, холодної зброї або вибухових пристроїв. Зазвичай це відкритий зухвалий напад на людину способом, небезпечним для життя інших людей.

Типовий спосіб приховання. Для вбивств на замовлення не є характерною ця стадія, тому можливе залишення матеріальних слідів і збрарядь злочину. Винятковими можна вважати ситуації, коли професійне вбивство на замовлення інсценується під самогубство, дорожньо-транспортну пригоду тощо.

Типова особа злочинця. У цьому випадку доцільно розрізнати дві структури учасників злочину: замовник-виконавець і замовник-посередник-виконавець. У категорії осіб-виконавців злочину розрізняють убивць-професіоналів (зазвичай ці особи мають досвід служби в армії, військову, спортивну чи бойову підготовку, перебували в «гарячих точках» воєнних конфліктів, працювали у правоохоронних органах) і убивць-початківців, які вчиняють злочини через бажання швидкого отримання значних матеріальних благ. Серед замовників можуть бути політичні та державні діячі, конкуренти у ринкових відносинах чи в розподілі сфер злочинного впливу, а також родичі померлого, які внаслідок смерті потерпілого отримують право спадкування.

Типова особа потерпілого. Потерпілими можуть бути керівники у сфері бізнесу, органів державної влади, управління, працівники правоохоронних органів, лідери та члени злочинних угруповань, журналісти, рідше родичі знову ж таки у випадках, коли, наприклад, один із подружжя отримує спадок чи страхові виплати в разі смерті іншого.

Типові час, місце, обстановка злочину. Здебільшого, вбивства на замовлення вчиняють у ранковий час, рідше у вечірній у під'їзді будинку, на автозаправній станції. Місце злочину залежить від індивідуального розпорядку дня жертви.

Типова слідова картина. Сліди виражаються у таких основних комплексах, як і за вбивства. Важливо встановити форму оплати вбивства замовником, переказу грошей, передання певних цінностей. Документальні підтвердження та самі кошти і цінності є також слідами злочинної діяльності, а, головне, зв'язку замовника з посередником і виконавцем.

Відповідно до загальних положень криміналістичної методики слідчі ситуації в розслідуванні вбивств можна класифікувати за всіма основними теоретичними критеріями. Однак видається найбільш доцільним приділити увагу типовим сприятливим, несприятливим, конфліктним і неконфліктним слідчим ситуаціям, зважаючи на їхню основну інформативну сутність і вплив на провадження початкового, подальшого та завершального етапів розслідування цього виду злочинів.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

Особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні злочину (наприклад, вчинила вбивство у стані сильного душевного хвилювання або з перевищенням меж необхідної оборони), вказала на місце вчинення злочину, зберігання знарядь, засобів. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

Виявлено труп з ознаками насильницької смерті та встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила вбивство. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

Виявлено труп немовляти (звалище сміття, лісосмуга, каналізаційний колектор). Немає очевидців злочину, свідків, особу злочинця не встановлено, особу потерпілого не встановлено.

Є заява громадян про вчинення вбивства жінки (чоловіка) у нічний час групою невідомих осіб, однак вказати зовнішні ознаки та впізнати злочинців вони не можуть, оскільки речові докази, зібрані на місці злочину, не дають можливості встановити осіб, винних у вчиненні злочинів у його вчиненні.

Затримано особу, яка є співучасником вбивства, однак вона бере на себе всю вину, тож особа співучасника залишається невідомою.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

Виявлено труп з ознаками насильницької смерті та встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила вбивство, однак ця особа заперечує свою вину, висуваючи неправдиве алібі.

Виявлено труп з ознаками насильницької смерті та встановлено свідків, які мають значні розбіжності у показаннях.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

Виявлено труп новонародженої дитини з ознаками насильницької смерті; встановлено і затримано матір, яка зізнається у вчиненні вбивства.

Виявлено труп з ознаками насильницької смерті; встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила вбивство. Усі співучасники злочину визнають вину.

З появою первинної інформації про вчинення вбивства на замовлення найтиповішою є несприятлива слідча ситуація, коли на місці злочину виявлено труп з ознаками насильницької смерті, є матеріальні сліди (кулі, гільзи, залишена зброя, сліди транспорту), але відсутня інформація про виконавця злочину. І навіть якщо особу злочинця-виконавця встановлено, доти, доки не буде встановлено особу замовника (посередника, якщо він був учасником злочинного діяння), злочин уважати розкритим і належно розслідуваним неможливо.

Типові сліди версії

Загальні версії (припущення) щодо всієї події, яка мала місце з виявлення трупа людини, налічують три типові напрямки:

було вчинено злочин – убивство;

не було вчинено злочину – сталося самогубство, настала природна смерть або стався нещасливий випадок;

було вчинено інший злочин – заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого.

Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за численними критеріями, зокрема:

за мотивом і метою: злочин учинено з корисливого мотиву, хуліганського мотиву, помсти, ревнощів, з метою приховання іншого злочину, з метою усунення конкурента тощо;

за особою злочинця: злочин учинила одна особа, група осіб, група за попередньою змовою, група без попередньої змови, раніше судима особа, раніше не судима особа тощо;

за типом убивства: вбивство, вчинене з необережності, у стані необхідної оборони, у стані сильного душевного хвилювання тощо.

за місцем приховання трупа і знарядь злочину, за місцем переміщення злочинців тощо.

Зазвичай первинна інформація про вбивство надходить від громадян, які випадково виявили труп чи стали очевидцями вчиненого злочину, а також від рідних, товаришів по службі та знайомих потерпілого про зникнення осіб за обставин, які можуть вказувати на можливість їх убивства. Однак *приводами для порушення кримінальної справи* можуть бути і виявлення тіла з ознаками насильницької смерті безпосередньо правоохоронними органами, і з'явлення з каяттям, характерна для вбивств через

необережність або перевищення меж необхідної оборони чи затримання злочинця.

Обставини, що підлягають з'ясуванню в розслідуванні вбивств: час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання злочину; час, причина смерті особи, характер і локалізація тілесних ушкоджень; знаряддя, засоби та спосіб убивства, послідовність виконання дій та заходів щодо вбивства потерпілого; особа потерпілого; особа злочинця, співучасники вбивства, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; причинно-наслідковий зв'язок між діями особи злочинця та смертю потерпілого; мотиви та мета вбивства; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. Ці обставини складають тільки основні питання в розслідуванні вбивств і не є вичерпними.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася. Однак у всіх випадках загальна видова окрема методика розслідування вбивств передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих та інших дій: огляд місця події, огляд трупа, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів, проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах» (тактичної операції «Збирання первинної інформації»), допити потерпілих осіб (осіб, які є родичами померлого), виявлення та допити свідків, пред'явлення трупа для впізнання, призначення судово-медичної експертизи, огляд речових доказів (зброї та інших предметів, які стали знаряддями злочину), призначення трасологічної, балістичної, дактилоскопічної та інших видів судових експертиз, речових доказів і матеріалів, вилучених із місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрямки розвитку:

1) якщо злочин не пощастило розкрити по «гарячих слідах», іншими словами, виникає несприятлива слідча ситуація, типовими є такі слідчі дії та заходи: скерування доручення органам дізнання встановити особу злочинця і свідків; проведення повторного огляду місця події, огляд речових доказів, допити свідків, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів в органи та організації тощо;

2) якщо злочин розкрито і склалася сприятлива слідча ситуація, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук підозрюваного за місцем

проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину або знарядь і засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення, призначення судово-медичних та інших видів судових експертиз.

Основне завдання цього етапу розслідування – сформулювати і належно закріпити доказову базу обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не пощастило розкрити, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, наприклад, за клопотанням захисника обвинуваченого, збір характеризуючих даних про особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

Що ж до особливостей проведення окремих слідчих дій, то, безумовно, їхню специфіку обумовлює слідча ситуація, яка склалася, та вид (підвид) убивства, яке підлягає розкриттю та розслідуванню.

Особливе значення в розслідуванні умисних убивств і забезпечення повноцінного збирання інформації має *огляд місця події* як одна з найбільш важливих і вирішальних слідчих дій, оскільки від своєчасності, повноти та об'єктивності огляду, а також від грамотного використання надалі його результатів багато в чому залежить успіх розкриття та розслідування вбивств. Про низьку якість оглядів місця події свідчить той факт, що у 57% справ протягом 2–3 діб проводилися повторні або додаткові огляди для вилучення зразків, більш повної фіксації обстановки тощо.

Має рацію В. Перкін, констатує, що неналежний огляд місця події є наслідком низки помилок, допущених у його проведенні,

що й спричиняє необхідність повторно проводити цю слідчу дію. Найтипівішими з них є: а) недостатнє підготування до огляду (відсутність необхідних засобів криміналістичної техніки, освітлювальних приладів тощо); б) безсистемність, хаотичність огляду, а іноді вибірковість, коли слідчий керується лише однією версією вчинення злочину, що здається йому найбільш вірогідною; в) поверхове проведення огляду, коли значна кількість слідів та інших речових доказів залишається поза полем зору слідчого, необгрунтовано звужуючи межі огляду; г) недостатнє оцінювання у ході огляду значення виявлених слідів, інших речових доказів і проведення детального, цілеспрямованого їх огляду; д) ігнорування використання в огляді активної допомоги спеціалістів у галузі криміналістики та судової медицини; е) незастосування в огляді необхідних науково-технічних засобів; ж) епізодичне використання до початку огляду службово-розшукової собаки; з) неповна і нечітка фіксація ходу та результатів огляду у протоколі слідчої дії. Деякі науковці серед негативних обставин, які ускладнюють роботу на початковому етапі розслідування, відзначаються неузгодженість в організаційній діяльності слідчих, органів дізнання та інших осіб, що призводить до втрати або неправильної оцінки інформації, необхідної для розкриття злочину.

Вивчення 40 протоколів огляду місця події у справах про вбивство показало, що необхідність розширення меж огляду виникла у 33% злочинів. Це – ситуації огляду, коли в межах намічених границь: а) є сліди переміщення трупа жертви (сліди волочіння на трупі у вигляді характерних забруднень одягу та подовжніх ран на тілі трупа, суцільні плями та смуги крові, смуги прим'ятої трави чи утрамбованого снігу, відсутність слідів крові на місці виявленого трупа у випадку, коли, судячи з характеру тілесних ушкоджень, вони обов'язково повинні бути та ін.); б) виявлено сліди пошуку та вилучено цінності; в) не знайдено знаряддя вбивства; г) не виявлено слідів перебування злочинця на місці події; д) відсутні будь-які сліди, крім трупа. У приміщенні з розширенням границь огляду в зазначених межах обстежується ймовірний шлях приходу та відходу вбивці (сходова клітка, під'їзд будинку, двір дому, дільниця вулиці, що прилягає до нього) та розповсюджені місця приховання злочину (підвали, горища, надвірні будівлі тощо).

Важливим у проведенні огляду місця події є залучення працівників кримінального розшуку, кінолога, дільничного інспектора міліції, які, крім безпосереднього дослідження матеріальної обстановки події, паралельно з оглядом повинні здійснювати переслідування зло-

чинців по «гарячих слідах», прочісування навколишньої місцевості, виявляти свідків та осіб, причетних до злочину, забезпечувати охорону місця події. Не меншу роль в ефективному огляді місця події у справах про вбивства відіграють спеціалісти-криміналісти, які вже під час огляду можуть зробити попередні висновки про якість виявлених слідів, наслідки вбивства під кутом зору встановлення механізму злочину, а також подальшої ідентифікації особи злочинців.

Криміналістикою вироблено й перелік основних питань, які з'ясовуються під час *огляду трупа* на місці події. Вивчення протоколів огляду місця події та трупа показало, що під час огляду трупа слідчими допускаються такі типові помилки: а) зовнішність потерпілого описується без дотримання вимог методу словесного портрету; б) недостатньо досліджуються одяг і взуття; в) не вилучається піднігтьовий вміст; г) не вживаються заходи для збереження мікронакладень та інших слідів на одязі; д) труп не дактилоскопується, а іноді й не фотографується з дотриманням вимог судової фотографії; е) погано досліджуються ушкодження на трупі; є) не враховуються особливості огляду трупа залежно від причин смерті; ж) труп оглядається без одночасного дослідження навколишньої обстановки.

На *допитах* з'ясовуються характеристика потерпілого, спосіб життя, зв'язки, сфера діяльності, розпорядок дня, джерело доходів, із ким потерпілий перебував у ворожих стосунках, конфліктах, чому і коли ці конфлікти виникали. Свідків, очевидців допитують про зовнішні ознаки злочинця (злочинців), транспортний засіб, знаряддя, вигуки, імена, які вказували між собою співучасники тощо.

Перед слідчою дією *пред'явлення для впізнання* проводиться туалет або реставрація трупа (проводяться тільки після дослідження), фотографування за правилами впізнавального фотознімання. Пред'являтися можуть також знаряддя злочину, якщо є свідки, які їх бачили, підозрюваний, його голос, якщо свідки на допиті вказали, що можуть упізнати цю особу.

У проведеному *відтворенні обстановки та обставин події* обвинувачений чітко і докладно висвітлює послідовність учинених ним дій, його рухи та рухи потерпілого, спосіб застосування знарядь і використання засобів, місця переміщення, розчленування, транспортування трупа. Водночас може бути перевірено можливості особи, зокрема переносити самотійно труп, переміщати його через певну перешкоду. Якщо в ході слідчого експерименту буде встановлено, що особа не здатна вчинити такі дії, необхідно висунути версію самообмови особи з метою прикриття родича, співучасника (злочин, учинений групою осіб, має кваліфікований склад).

Особливої уваги потребують підготовка та призначення *судово-медичної експертизи* в розслідуванні вбивств. Передусім складність полягає в необхідності всебічно з'ясувати обставини смерті особи. Типовими є такі питання судово-медичної експертизи: що стало основною причиною смерті (травма або захворювання); чи змінювалася поза трупа; коли настала смерть; чи спроможний був потерпілий після заподіяння йому ушкоджень (або інших зовнішніх впливів) чинити які-небудь самостійні дії (наприклад, пересуватися, кричати та ін.); які ушкодження є на трупі, їхні характер і розташування; які з них завдані за життя, а які після смерті; яке саме ушкодження стало причиною смерті; яка послідовність нанесення ушкоджень; якщо одне з декількох ушкоджень не могло саме по собі заподіяти смерть, то чи не обумовили смерть усі ушкодження у своїй сукупності; чи є прямий причинний зв'язок між отриманим ушкодженням або тим чи зовнішнім впливом і смертю; у якій приблизно позі перебував постраждалий у момент травми; яку кількість ушкоджень встановлено в дослідженні трупа і огляді його одягу; чи відповідають пошкодження одягу ушкодженням трупа; чи є на трупі сліди, що вказують на можливу боротьбу і самооборону; якими є групова належність і тип крові потерпілого; чи приймав потерпілий незадовго до смерті алкоголь і якщо приймав, то в якій кількості; чи приймав потерпілий незадовго до смерті їжу та яку саме; чи відповідають показання обвинуваченого (або свідка) про обставини смерті даним, встановленим у дослідженні трупа; яким є вік покійного.

Однаке викладений вище перелік питань, адресованих судово-медичному експерту, не є вичерпним, оскільки повинен бути доповнений специфічними питаннями, що обумовлюють спосіб і знаряддя вчинення злочину, тобто варіюється за ушкоджень тупими предметами; за ушкоджень гострими предметами; за ушкоджень транспортними засобами; за вогнепальних ушкоджень; за ушкоджень і смерті від дії іонізуючих випромінювань; за електротравм; за ушкоджень від вибухів; за дії крайніх температур; за смерті від механічного задушення; за смерті від утоплення; за смерті від отруєнь тощо.

Додаткові типові питання, що вирішуються судово-медичною експертизою:

за ушкоджень гострими предметами: чи не заподіяно рани гострим предметом і якщо заподіяно, то яким: ріжучим, колючим, колючо-ріжучим, рублячим, пиляючим; одним чи кількома гострими предметами заподіяно ушкодження; які групові ознаки клинка: його довжина і ширина, кількість лез, форма кінчика, наявність і форма обмежувачів і руків'я; чи не заподіяно ушкоджень

конкретним ножем або сокирою; яка форма колючого знаряддя і розміри його поперечника; які ознаки сокири, судячи з характеру ран: довжина і гострота леза; яке можливе розташування потерпілого й особи, що напала, в момент заподіяння поранень; з якою силою завдано удар; у якій послідовності заподіяно ушкодження; чи міг потерпілий заподіяти ці ушкодження сам собі; чи не заподіяно цих ушкоджень тіла й одягу зубцями ручної пилки; судячи з ушкоджень шкірних покривів і матеріалів одягу, які групові властивості пилки: вид, ступінь розводу і форма ріжучої крайки зубців, відстань між зубцями;

за вогнепальних ушкоджень: чи є ушкодження вогнепальним; чи є виявлене ушкодження кульовим, дробовим чи відламковим; де розташовуються вхідний і вихідний вогнепальні отвори; яким є напрямок раневого каналу; з якої дистанції зроблено постріл; з якої зброї було заподіяно ушкодження; одним чи кількома пострілами заподіяно ушкодження і яка черговість поранень; чи не заподіяно ушкоджень вогнепальним набоєм після проходження ним перепони або після рикошету; яким було взаємне розташування особи, що стріляла, та потерпілого в момент пострілу;

за смерті від механічного задушення: яка причина смерті і чи є ознаки, що свідчать про задушення внаслідок повішення; якими є характер і властивості странгуляційної борозни та як вони співвідносяться із зашморгом, поданим на експертизу; яке найбільш імовірне положення тіла в момент повішення (у тих випадках, коли труп був витягнутий із зашморгу до його огляду слідчим на місці події); яка давність настання смерті; які є ушкодження, їхні давність і походження; якими захворюваннями страждав покійний за життя;

за дії крайніх температур: смерть настала від опіків чи з інших причин; чим викликано опіки; яке взаємне розташування потерпілого і джерела високої температури; яка поза потерпілого в момент одержання опіків; якому впливу піддавався одяг на постраждалому; чи є на тілі постраждалого ушкодження, не характерні для опіків; кому належать обгорілі останки (людині або тварині); смерть настала від охолодження чи з інших причин; чи не є виявлені на шкірі ушкодження наслідком впливу низької температури; які чинники сприяли смерті від охолодження (травма, алкогольне сп'яніння, захворювання); час настання смерті постраждалого;

за смерті від утоплення: смерть настала від утоплення чи з інших причин; яка тривалість перебування трупа у воді; які захворювання виявлено під час дослідження трупа;

за електротравм: мало місце ураження електричним струмом чи блискавкою; яка частина тіла доторкалася до провідника; чи можливо вирішити питання про фізичні властивості електроструму та властивості провідника за характером ушкодження; які умови сприяли настанню смерті від електротравми (захворювання, стан сп'яніння та ін.); чи виявлені на тілі ушкодження іншого походження, який механізм їх утворення;

за дослідження трупів невідомих осіб, змінених і розчленованих трупів: чи належать останки, знайдені на місці події, людині або тварині; чи належать частини людського тіла одному трупу або декільком; яка давність розчленовування; яким способом воно зроблено та із застосуванням яких можливих знарядь; чи належать останки трупа конкретній особі; на які захворювання страждав покійник; якими є зріст, стать і вік потерпілого; чи не могло розчленовування бути зроблено цим знаряддям; чи немає на трупі ознак, що вказують на рід занять і навички потерпілого; чи немає ознак, що вказують на те, що особа, яка розчленувала труп, мала пізнання в області анатомії та секційної техніки.

Сьогодні перспективною позитивною тенденцією вважається формування бази даних ДНК-профілю в Києві, яка зараз налічує до декількох тисяч об'єктів, однак національної бази, яка дозволяла би працювати з ДНК-профілями осіб, що скоїли злочин у різних регіонах України, ще немає. Спеціалісти експертно-криміналістичних лабораторій різних міст України нині працюють із різними реактивами для досліджень, не існує єдиної концепції ДНК-аналізу і програми дослідження. Безумовно, створення такої концепції та програми потребує значних фінансових ресурсів, зате результати використання таких новітніх технологій у сфері розкриття, розслідування та попередження злочинів варті таких затрат.

Необхідно пам'ятати, що абсолютно кожний конкретний випадок є індивідуальним, має свою слідову картину, свої джерела доказів, тому шаблонно підходити до розслідування неприпустимо. Пропонована методика є тільки алгоритмом розслідування можливих, а вірніше, типових ситуацій, які можуть виникнути у практичній діяльності правоохоронних органів.

Контрольні питання

1. *Поняття вбивства і вбивства на замовлення.*
2. *Криміналістична класифікація вбивств.*
3. *Криміналістична характеристика вбивств.*

4. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення.
5. Типові слідчі ситуації в розслідуванні вбивств.
6. Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні вбивств.
7. Особливості початкового етапу розслідування вбивств і вбивств на замовлення.
8. Особливості подальшого етапу розслідування вбивств і вбивств на замовлення.
9. Особливості завершального етапу розслідування вбивств і вбивств на замовлення.
10. Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні вбивств і вбивств на замовлення.

Теми рефератів

1. Окрема методика розслідування вбивств, що маскуються під нещасний випадок.
2. Окрема методика розслідування вбивств, що маскуються під самогубство.
3. Окрема методика розслідування вбивств, пов'язаних із розчленуванням трупа.
4. Окрема методика розслідування вбивств, учинених в умовах неочевидності.
5. Окрема методика розслідування вбивств, учинених на релігійному ґрунті.
6. Окрема методика розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини.

ТЕМА 23

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

Протиправне і винне порушення анатомічної цілості тканин, органів потерпілого та їхніх функцій, що виникає як наслідок дії одного чи кількох зовнішніх ушкоджувальних факторів, тобто заподіяння тілесних ушкоджень, є одним із найпоширеніших злочинів проти життя та здоров'я особи.

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за такі види злочинного діяння:

умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121);

умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122);

умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 123);

умисне тяжке тілесне ушкодження у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 124);

умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125);

побої та мордування (ст. 126);

катування (ст. 127);

необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128).

Очевидно, для того, щоб вести мову про окремі види та підвиди методики розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, навчитись аналізувати та визначити необхідні напрямки і способи збирання доказової інформації, необхідно з'ясувати відмінності між основними правовими категоріями, які вживає законодавець у контексті перелічених вище статей.

Тяжке тілесне ушкодження – ушкодження, що є небезпечним у момент заподіяння чи таке, що спричинило втрату будь-якого органа або його функції, психічну хворобу, інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менше ніж на 1/3, переривання вагітності, непоправне знівечення обличчя.

Середньої тяжкості тілесне ушкодження – умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків ст. 121, але таке, яке спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на 1/3.

Легке тілесне ушкодження – ушкодження, яке не спричинило тяжких наслідків, як короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності.

Побої – умисне завдання удару або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень.

Мордування – багаторазове або тривале спричинення болю особі (щипання, шмагання, дія колючих предметів, термічних тощо).

Катування – умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання нанесенням побоїв, мучення, інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їхній волі.

Криміналістична класифікація цього виду злочину може формуватися на основі таких визначальних критеріїв:

за мотивом і метою: тілесне ушкодження, заподіяне з метою усунення конкурента (опонента) у виборчому процесі, бізнесі, судових

спорах тощо; тілесне ушкодження, заподіяне з хуліганських мотивів; тілесне ушкодження, заподіяне з мотивів помсти; тілесне ушкодження, заподіяне на ґрунті ревнощів; тілесне ушкодження, заподіяне на релігійному ґрунті; тілесне ушкодження, заподіяне з перевищенням меж необхідної оборони; тілесне ушкодження, заподіяне з метою полегшення вчинення іншого злочину; безмотивне заподіяння тілесного ушкодження (зазвичай характерне для випадків учинення злочину в стані алкогольного сп'яніння) тощо;

за характером ушкодження та знаряддям: ушкодження тупими предметами; ушкодження ріжучими предметами; ушкодження колючими предметами; ушкодження колючо-ріжучими предметами; ушкодження рубаючими предметами; ушкодження пиляючими предметами; вогнепальне ушкодження; ушкодження дією високих чи низьких температур; ушкодження дією отруйних чи небезпечних речовин тощо.

Криміналістична характеристика заподіяння тілесних ушкоджень

Типовий спосіб готування. Стадія готування до заподіяння тілесних ушкоджень охоплює ретельне планування злочину підшукування знарядь, засобів, співучасників злочину, прогнозування шляхів втечі з місця події, маскуванню слідів злочину, підготування, алібі тощо. Втім, важливо відзначити, що готування для цієї категорії злочинів значною мірою не є характерним.

Типовий спосіб учинення. Найпоширенішими є нанесення тілесних ушкоджень руками, ногами, головою особи злочинця, а також заподіяння тілесних ушкоджень із застосуванням тупих (плита, камінь, молоток, гиря, палка) та гострих (колючих, ріжучих, рубаючих, пиляючих і комбінованих) предметів, мотузок, електрошнурів, металевих і дерев'яних предметів господарського вжитку (праска, сковорода, стілець), вогнепальної, холодної зброї або вибухових пристроїв. Значно рідше трапляються випадки ушкоджень внаслідок дії високої або низької температури та отруєння. За даними останніх статистичних досліджень, протягом понад 10 років прослідковується чітка тенденція використання кухонних ножів як основного знаряддя сімейно-побутових конфліктів (близько 45% випадків) і, як наслідок, вчинення умисних убивств і спричинення тяжких тілесних ушкоджень.

Типовий спосіб приховання. Приховання матеріальних слідів і знарядь злочину може проявлятися у формі викидання, спалення, прання, чищення, реставрації одягу та взуття злочинця зі слідами

крові потерпілого, слідами боротьби; змивання миючими засобами слідів зі знарядь на місці події (крапель, патьоків крові, відбитків пальців, ніг); переховування знарядь, засобів і слідів діяння у схованках (наприклад, холодної чи вогнепальної зброї), закопування у ґрунт тощо. Можливий терміновий виїзд особи злочинця з місця постійного проживання до рідних, близьких, іншого населеного пункту, регіону з метою в подальшому формування алібі, якщо не було стадії готування та умисел на вчинення злочину виник раптово.

Типова особа злочинця. Розгляньмо типову особу злочинця крізь призму основних соціально-демографічних показників статистичних досліджень:

– *стать злочинця* – найвищий показник (76%) становлять особи чоловічої статі, відповідно 24% становить частка жінок-злочинців;

– *вік* – найвищий показник (32%) становлять особи віком 30–39 років; найнижчий показник (3%) особи до 18 років;

– *освіта* – найвищий показник (41%) становлять особи, які мають середню освіту; найнижчий показник (14%) в осіб, які мають вищу освіту;

– *характеристика* – тільки 30% осіб злочинців характеризувалися негативно за місцем проживання і роботи, неодноразово порушували трудову дисципліну, притягувалися до дисциплінарної чи адміністративної відповідальності;

– *сфера* – найвищий показник (85%) становлять випадки вчинення злочину в побутовій сфері; найнижчий показник (15%) становлять випадки заподіяння тілесних ушкоджень у професійній діяльності учасників;

– *вплив алкоголю* – 31% злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння під час учинення злочину.

Аналіз висновків психіатричних і психологічних експертиз, які проводилися в розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень, виявив такі особисті характеристики, що найчастіше повторюються: афективна напруга, виражений егоцентризм, завищена самооцінка, нетерпимість до обмежень, емоційна нестійкість, схильність до асоціальних форм поведінки особи злочинця.

Типова особа потерпілого. Результати досліджень С. Сафрона показали, що в більшості випадків (56,7%) заподіяння тілесних ушкоджень скоюються чоловіками щодо чоловіків, з різницею у віці більше 10 років, а також чоловіками щодо жінок (30,3%). Жінки скоюють злочини щодо чоловіків – 6%, жінки щодо

жінок – 7%. Однак 28,5% потерпілих ображали особу, яка заподіяла їм тілесні ушкодження, 23% першими починали фізичний вплив, 13,5% чіплялися до кого-небудь. Зазвичай особа потерпілого була знайома з особою злочинця (52,5%) або перебувала з ним у родинних стосунках (27,8%).

Типові час, місце, обстановка злочину. Здебільшого, заподіяння тілесних ушкоджень вчиняють у вечірній та нічний час в умовах очевидності. Місцем учинення злочину найчастіше є житлове приміщення, розважальні та заклади громадського харчування, місця культурно-масових чи спортивних заходів, рідше ділянки відкритої місцевості, транспорт. Що ж до сімейно-побутових злочинів, то 89,9% випадків заподіяння тілесних ушкоджень учиняють у квартирах чи приватних будинках, причому аналогічні висновки робилися й понад 10 років тому, що свідчить про сталу тенденцію закритих приміщень слугувати місцем учинення тяжких насильницьких злочинів проти особи. Такі результати є закономірними, оскільки, з одного боку, такі приміщення у більшості випадків були місцем спільного проживання злочинця і потерпілого або місцем спільного вживання спиртних напоїв, а тому майже всі сімейно-побутові конфлікти виникали і розв'язувалися саме в цих місцях; а з іншого – замкнутий простір та ізоляція від оточення залишає злочинця і жертву сам на сам, створюючи ідеальні умови для здійснення злочинного посягання.

Типова слідова картина. Сліди заподіяння тілесних ушкоджень можна згрупувати в такі основні комплекси:

сліди на потерпілому (садна, синці, переломи, вивихи, розриви внутрішніх органів, відриви і відділення частин тіла, колоті, різані, вогнепальні рани, інші ушкодження, сліди боротьби, розірваний та пошкоджений одяг, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди, а також волокна з одягу злочинця, уламки керамічних, скляних, дерев'яних виробів, які стали знаряддям злочину);

сліди на місці злочину (плями, патьоки, помарки крові, знаряддя злочину, сліди взуття, відбитки пальців рук, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу та ін.);

сліди на особі злочинця (сліди крові потерпілого, сліди боротьби тощо).

Пропонована тема має важливе значення, вирізняється актуальністю та необхідністю комплексного підходу до засвоєння теоретичного матеріалу і відпрацювання практичних навичок планування, версіювання та вивчення ситуаційних особливостей роз-

слідування заподіяння тілесних ушкоджень. Зважаючи на це, розгляньмо докладніше варіанти типових слідчих ситуацій, які виникають із повідомленням про злочин.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні злочину (наприклад, заподіяла тілесні ушкодження в стані сильного душевного хвилювання або з перевищенням меж необхідної оборони), показала місце і механізм учинення злочину, зберігання знарядь, засобів. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, характер і давність ушкоджень, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

- Особа звернулася до медичного закладу за отриманням медичної допомоги, внаслідок чого травмопункт проінформував органи міліції про подію, яка сталася. Потерпілий вказує на конкретну особу (осіб), яка завдала тілесні ушкодження. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

- Особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про заподіяння їй тілесних ушкоджень в умовах сімейно-побутового конфлікту. Зібрані у справі докази підтверджують вину особи, яка виявляється родичем (знайомим) потерпілої особи.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Виявлено особу в непритомному стані з тяжкими тілесними ушкодженнями (звалище сміття, лісосмуга, каналізаційний колектор). Немає очевидців злочину, свідків, особу злочинця не встановлено, особу потерпілого не встановлено.

- Є заява громадян про нанесення тілесних ушкоджень жінці (чоловікові) в нічний час групою невідомих осіб, однак вказати зовнішні ознаки злочинців вони не можуть, а речові докази, зібрані на місці злочину, не дають можливості встановити осіб, винних у вчиненні злочинів.

- Є заява потерпілого про нанесення йому тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості в нічний час групою відомих осіб, однак вказати, хто конкретно наніс які саме тілесні ушкодження, жертва не може. Затримані обмежуються визнанням виникнення конфліктної ситуації та не визнають факту нанесення ушкоджень. Очевидців події немає, а речові докази, зібрані на місці злочину, не дають можливості встановити індивідуальний причинно-наслідковий зв'язок між діями окремих осіб та ушкодженнями потерпілого.

• Затримано особу, яка є співучасником заподіяння тілесних ушкоджень, однак вона бере на себе всю вину. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб – злочинців.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

• Встановлено і затримано особу (співучасників), яка заподіяла тілесні ушкодження. Однак ця особа заперечує свою вину, висуває неправдиве алібі.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

• Встановлено і затримано особу (співучасників), яка заподіяла тілесні ушкодження. Усі співучасники злочину визнають вину.

Методика формулювання версій з отриманням повідомлення про вчинення цього виду злочину, а відповідно й визначення основних напрямів розслідування та збирання доказової інформації, передусім повинна ґрунтуватися на принципах законності, всебічності та об'єктивності.

Отже, типові слідчі версії доцільно розглядати з позицій системної класифікації.

Типові слідчі версії

- Загальні версії щодо всієї події, яка трапилась:
 - *було вчинено злочин* – заподіяння тілесних ушкоджень;
 - *не було вчинено злочину* – мало місце інсценування, з метою обмови певної особи, або тілесні ушкодження отримано внаслідок власної необережності потерпілого (наприклад, падіння з висоти);
 - *було вчинено інший злочин* – заподіяння тілесних ушкоджень під час нападу з метою заволодіння чужим майном (розбій).
- Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння:
 - *за мотивом*: тілесні ушкодження заподіяно з мотивів помсти, ревнощів, приховання іншого злочину тощо;
 - *за особою злочинця*: тілесні ушкодження заподіяно однією особою; групою осіб; групою осіб за попередньою змовою (без попередньої змови); раніше судимою особою (раніше не судимою особою); особою знайомою (незнайомою); особою, знайомою за місцем проживання (праці, навчання, відпочинку) тощо;
 - *за типом*: тілесні ушкодження, заподіяні з необережності; з перевищенням меж необхідної оборони; у стані сильного душевного хвилювання тощо.

Найпоширенішими є випадки, коли первинна інформація про злочин надходить від громадян, які отримали тілесні ушкодження чи стали очевидцями заподіяння тілесних ушкоджень потерпілій

особі. Тому типовими приводами для порушення кримінальної справи зазвичай є: заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими від злочину; повідомлення медичних установ про звернення по медичну допомогу осіб, які мали певне травмування; значно рідше, безпосереднє виявлення злочину правоохоронними органами; з'явлення з каяттям.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню: час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання злочину; час, характер і локалізація тілесних ушкоджень; знаряддя, засоби та спосіб заподіяння ушкоджень, послідовність виконання дій та заходів щодо потерпілого; особа потерпілого; особа злочинця, співучасників, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; причинно-наслідковий зв'язок між діями особи злочинця та наслідками; мотиви і мета; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася, проте загальна видова окрема методика розслідування заподіяння ушкоджень передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих та інших дій: допит потерпілого, призначення судово-медичної експертизи потерпілого, огляд місця події, огляд речових доказів, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних, балістичних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах», пред'явлення предметів для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів і матеріалів, вилучених з місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не поталанило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів до органів та організацій, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, освідування особи підозрюваного, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину або знарядь і засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання

потерпілим і свідкам, очні ставки, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, збирання характеризуючих даних про особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

Організація та проведення *огляду місця події* в розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень передбачає необхідність належної фіксації криміналістично значущої інформації, докладне вивчення матеріальної обстановки події, складання інформаційно-розшукових карт і схем місць виявлення слідів, речових доказів, здійснення фотознімання за правилами судової фіксувальної фотографії. Слідча дія проводиться обов'язково із залученням спеціалістів-криміналістів, які можуть на місці проводити оперативні дослідження, експрес-аналізи та висловити свою думку про певні ознаки зовнішності злочинця, ознаки знарядь злочину, транспортні засоби тощо.

Крім того, оглядаючи місце події, необхідно діяти системно, штучно не звужувати меж огляду на підставі керування лише однією найбільш вірогідною версією, послідовно, повно, чітко і водночас лаконічно фіксувати весь хід і результати огляду в протоколі слідчої дії.

В окремі методиці розслідування заподіяння тілесних ушкоджень особливе місце належить *судово-медичній експертизі*, оскільки саме на основі її висновку ґрунтується кваліфікація злочину

порушеної кримінальної справи і таким чином інкримінування підозрюваній особі вчинення злочинного діяння певної тяжкості. Судово-медична експертиза проводиться експертами обласних бюро судово-медичних експертиз Міністерства охорони здоров'я України на підставі законів, відомчих підзаконних нормативно-правових актів (певних інструкцій, правил, методик).

До типових питань судово-медичної експертизи відносять: які ушкодження є на тілі потерпілого; до якого ступеня тяжкості тілесних ушкоджень належать тілесні ушкодження потерпілого; яка давність заподіяння кожного ушкодження; чи мають виявлені ушкодження характерні (індивідуальні) ознаки, що дозволяють ідентифікувати знаряддя, яким заподіяно ушкодження; яким знаряддям заподіяно тілесне ушкодження; яка послідовність завдання ушкоджень (за наявності множинних ушкоджень); чи могла особа отримати такі тілесні ушкодження через падіння з висоти власного зросту на тверду поверхню; чи могли ушкодження виникнути в результаті механічного самоушкодження.

Аналогічно, як і в розслідуванні вбивств, призначаючи судово-медичну експертизу, важливо звернути увагу на додаткові переліки питань, які існують щодо різних типів і знарядь ушкодження, зокрема за ушкоджень тупими предметами, за ушкоджень гострими предметами, за ушкоджень транспортними засобами, за вогнепальних ушкоджень тощо.

Особливо важливо для розслідування цієї категорії злочинів правильно встановити ступінь тяжкості тілесних ушкоджень. Характеристика ушкоджень повинна бути підтверджена об'єктивними клінічними даними, результатами лабораторних чи інструментальних досліджень.

У вивченні тілесних ушкоджень місце можливого контакту з металевим предметом, форму його слідоутворювальної частини, топографію розташування слідів, розміщення основного знаряддя травми, яким було забруднено ударну поверхню, встановлюють у спосіб дослідження тіла та одягу потерпілого з використанням емісійного, спектрального, контактнo-дифузійного та електрографічного аналізу, кольорових мікрохімічних реакцій та застосування інших методів. За наявності слідів ковзання слідоутворювальної частини мікрорельєфу тупого предмета по краях забитої рани використовують методи трасологічного дослідження динамічних слідів.

На *допитах* з'ясовуються всі обставини, за яких виник конфлікт, факт нанесення тілесних ушкоджень, а також характеристика

взаємовідносин потерпілого та підозрюваного, якщо вони між собою були знайомі. Свідків, очевидців допитують про зовнішні ознаки злочинця (злочинців), транспортний засіб, зброя, вилучення, імена, які вказували між собою співучасники, тощо.

Важливо зазначити, що трапляються випадки, коли у практиці розслідування цієї категорії злочинів потерпілий, діючи у стані необхідної оборони, також наносить тілесні ушкодження злочинцю, який при допиті повідомляє про відсутність із його боку будь-яких насильницьких дій провокативного характеру, намагаючись при цьому репрезентувати себе як жертву насильницьких дій з боку потерпілого.

Тому необхідно чітко з'ясувати послідовність учинення дій кожного з учасників події, співрозмірність суспільної небезпеки, яка виникла щодо потерпілого, та провадження ним заходів, спрямованих на усунення цієї небезпеки.

Викриття неправди у показаннях обвинуваченого охоплює шість основних напрямів: викриття неправди за повного заперечення обвинуваченим своєї вини і висунення ним своєї версії; викриття неправди у ситуації часткового визнання обвинуваченим своєї вини; подолання замовчування обвинуваченим фактів, які цікавлять органи розслідування; викриття неправдивої заяви про алібі; встановлення факту обмови; встановлення факту самообмови.

Після проведення допитів стає можливим проведення *очних ставок* (у випадку існування суперечностей у показаннях свідків, потерпілого й підозрюваного) та *пред'явлення для впізнання особи* (у випадку можливості потерпілим чи свідками впізнати особу злочинця за ознаками зовнішності).

У проведенні *відтворення обстановки та обставин події* обвинувачений чітко й докладно висвітлює послідовність учинених ним дій, його рухи та рухи потерпілого, спосіб застосування зброя і використання засобів.

У ході слідчого експерименту може бути встановлено, що особа не здатна здійснити такі дії (наприклад, підняти важке зброя), необхідно докладніше перевірити версію самообмови особи з метою прикриття родича, співучасника.

Контрольні питання

1. *Поняття і види заподіяння тілесних ушкоджень.*
2. *Криміналістична класифікація заподіяння тілесних ушкоджень.*
3. *Криміналістична характеристика заподіяння тілесних ушкоджень.*

4. Типові слідчі ситуації в розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень.
5. Типові загальні та окремі слідчі версії при розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень.
6. Особливості початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.
7. Особливості подальшого етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.
8. Особливості завершального етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.
9. Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень.

Теми рефератів

1. Окрема методика розслідування тілесних ушкоджень, заподіяних з хуліганських мотивів.
2. Окрема методика розслідування тілесних ушкоджень, заподіяних із перевищенням меж необхідної оборони.
3. Окрема методика розслідування тілесних ушкоджень, заподіяних на релігійному ґрунті.
4. Значення судово-медичної експертизи в розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень.
5. Значення освідування в розслідуванні заподіяння тілесних ушкоджень.

ТЕМА 24

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗГВАЛТУВАНЬ ТА ІНШИХ ПОСЯГАНЬ НА СТАТОВУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ОСОБИ

Специфіка розслідування злочинів проти статевої свободи та недоторканності людини обумовлюється їхнім характером, необхідністю детального вивчення не тільки обставин самої події та потерпілої особи, підозрюваних (обвинувачених), а й різноманітних аспектів їхнього особистого життя, зокрема інтимного. Складність розслідування цих злочинів, за словами З. Митрохіної, полягає в таких аспектах:

а) потерпіла особа здебільша заперечує проти розголошення факту згвалтування і нерідко висуває клопотання про зберігання таємниці самої події від близьких та інших осіб (подруг, товаришів

по роботі, членів родини). Таке клопотання, іноді досить обґрунтоване, ускладнює в цілому процес розслідування;

б) потерпіла особа, зазвичай, психологічно не підготовлена до викладення подробиць зґвалтування, на її поведінку часто впливають такі чинники, як сором, страх, що своєю чергою потребує особливого підходу до встановлення психологічного контакту між нею та слідчим;

в) потерпіла особа іноді тривалий час після зґвалтування не звертається із заявою до слідчих органів, а несвоєчасність подання заяви утруднює розшук злочинця і встановлення самого факту злочину;

г) відразу після зґвалтування (внаслідок психічного чи фізичного стану) потерпіла особа часто не може брати участь у деяких слідчих діях (пред'явленні для впізнання, очній ставці та ін.), які дуже важливі для з'ясування обставин учиненого злочину і провини злочинця;

д) нерідко потерпілими від зґвалтування є неповнолітні, а насильниками – особи, які проживають в одній з ними родині, де стосунки між дорослими бувають надзвичайно складними;

е) особливо важко з'ясувати поведінку потерпілої особи, що передувала зґвалтуванню, оскільки іноді вона у випадках, коли існує реальна можливість сексуального нападу, поводить себе необережно, невимушено (вживання спиртного, усамітнення з насильником, прояви ласки, недостатньо активна протидія), що вводить насильника в оману;

є) після порушення кримінальної справи на потерпілу особу часто здійснює вплив винний або його родичі (умовляння, обіцянка одружитися, пропонування грошей, подарунків тощо);

ж) потерпіла на стадії розслідування викриває винуватця, дає свідчення про факт зґвалтування, але в судовому засіданні, під впливом родичів чи інших зацікавлених осіб, відмовляється від даних раніше показань.

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за такі види злочинного діяння:

- зґвалтування (ст. 152);
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153);
- примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154);
- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155);
- розбещення неповнолітніх (ст. 156).

Криміналістична класифікація зґвалтування і відповідно окремі підвидові методики розслідування можуть формуватися за такими критеріями:

за особою злочинця: злочин учинено батьком (усиновителем) або іншим родичем потерпілого; злочин учинено однолітком потерпілого; злочин учинено групою осіб; злочин учинено особою, яка має вади психічного здоров'я на сексуальному ґрунті тощо;

за ситуативною картиною: зґвалтування із садистським характером; зґвалтування, поєднане з убивством на сексуальному ґрунті; зґвалтування, вчинене за обставин провокації з боку потерпілої особи тощо.

Криміналістична характеристика зґвалтування та інших посягань на статеву недоторканність особи:

• *Типовий спосіб готування.* Стадія готування до злочину проти статевої свободи та недоторканності особи, зазвичай, не є характерною, проте в окремих випадках може охоплювати планування нападу на жертву, підшукування місця злочину, підбирання засобів приведення потерпілої особи до безпорадного стану (придбання наркотичних засобів, спиртних напоїв, створення романтичної обстановки для заманювання потерпілої особи), маскування слідів злочину, підготування алібі тощо.

• *Типовий спосіб вчинення.* Серед злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи найпоширенішими є зґвалтування (статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи). Фізичне насильство нерідко має прояв у нанесенні тілесних ушкоджень особою злочинця (руками, ногами), а також застосуванням тупих предметів, мотузок. Значно рідше і, здебільшого, для психологічного залякування жертви у вчиненні злочину застосовуються гострі (колючі, ріжучі, комбіновані) знаряддя, вогнепальна, холодна зброя. Безпорадного стану потерпілої особи злочинці досягають у спосіб вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, підсипання, підливання у напої певних хімічних речовин, які здійснюють гальмівний вплив на нервову систему потерпілої особи. За групових злочинів типовими є випадки, коли, користуючись довірчим ставленням, потерпіла особа запрошується одним із її знайомих на зустріч (побачення, вечерю, святкування урочистої дати) за певною адресою (виїзд за межі населеного пункту), а в подальшому вчинюється зґвалтування групою осіб.

• *Типовий спосіб приховання.* Насамперед ця стадія передбачає приховання матеріальних слідів злочину, що може проявлятися у формі викидання, спалення, прання, чищення, реставрації одягу та взуття злочинця зі слідами крові, інших біологічних виділень

потерпілої особи, слідами боротьби; змивання миючими засобами слідів на місці події, наприклад, проведення повної хімічної чистки та миття транспортного засобу, в якому було здійснено звалтування чи задоволення статевої пристрасті неприродним способом, переховування такого транспорту у гаражах друзів, знайомих, автомайстернях; переховування або знищення знарядь, засобів і слідів діяння (наприклад, склянок зі слідами використаних наркотичних засобів чи хімічних сполук для досягнення безпорадного стану потерпілої особи, холодної чи вогнепальної зброї, яку було використано для погрози застосування насильства) тощо. Можливий терміновий виїзд особи злочинця з місця постійного проживання до рідних, близьких, іншого населеного пункту, регіону з метою в подальшому формування алібі, якщо умисел на вчинення злочину виник раптово. Нерідко особа злочинця, діючи замасковано, намагається справити враження випадкового свідка, надати потерпілій особі медичну чи іншу допомогу, привезти до місця проживання тощо.

• *Типова особа злочинця.* Розгляньмо типову особу злочинця крізь призму основних соціально-демографічних показників статистичних досліджень:

– *стать злочинця* – найвищий показник (99%) становлять особи чоловічої статі і тільки 1% становить частка жінок-злочинців, яких було засуджено як співучасниць злочину;

– *вік* – найвищий показник (55%) становлять особи віком 14–23 років; найнижчий показник (10%) – особи 36–68 років;

– *освіта* – найвищий показник (35,6%) становлять особи, які мали неповну середню освіту; найнижчий показник (1,6%) – гвалтівники, які взагалі не мали жодного класу освіти, не володіли навичками письма; близько 2% становить частка осіб, які мали вищу освіту;

– *професія* – 57,4% злочинців є безробітними, 28,6% – працюючі, 13% – навчаються, 1% – інваліди та пенсіонери;

– *сімейний стан* – 79,5% злочинців є неодруженими;

– *попередні судимості* – 63% гвалтівників були раніше судимі за вчинення злочину проти статевої свободи та недоторканності особи; вагомою є частка злочинців, які були раніше судимі за вчинення хуліганства та злочинів проти власності (крадіжок, грабежів і розбоїв);

– *вплив алкоголю* – 90,7% злочинців перебували у стані алкогольного сп'яніння під час учинення злочину.

Щодо групових звалтувань важливо зазначити, що 44% злочинів було вчинено одноособово, вдвох – 26%, втрьох – 14%, групою більше чотирьох осіб – 16%.

Аналіз висновків психіатричних і психологічних експертиз, які проводилися в розслідуванні зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи, виявив, що 49,4% засуджених не мали жодних відхилень; у тих, хто їх мали, виявлено такі вади: 35,7% – психопатологічні риси характеру, психопатія; 27,6 – наслідки черепно-мозкових травм; 15,3 – ознаки олігофренії у стані легкої дебільності; 13,3 – алкоголізм, психічні розлади і розлади поведінки на ґрунті вживання психоактивних речовин; 4,1% – були неосудними (наведені відсотки в сумі складають більше 100%, оскільки нерідко одна особа має кілька психічних відхилень).

• *Типова особа потерпілого.* Типовим для зґвалтування є насильство чоловіків щодо жінок, а для злочину – задоволення статевої пристрасті неприродним способом; інколи жертвами стають діти як жіночої, так і чоловічої статі. Випадки насильства жінок над чоловіками рідкісні та можливі тільки у вчиненні групового злочину. Як уже зазначалося, інколи несвідомо потерпіла особа може вчинити такі дії, що їх гвалтівник може трактувати як добровільну згоду на статеві зносини (наприклад, спільне вживання спиртних напоїв у романтичній обстановці, згода залишитися наодинці з особою злочинця у безлюдному місці, згода на прояви ласки тощо).

• *Типові час, місце, обстановка злочину.* Злочини проти статевої свободи та недоторканності особи найчастіше вчиняють на відкритій безлюдній місцевості, у підсобних приміщеннях, покинутих будинках, підвалах багатопверхових будинків, а іноді й у квартирах, в яких особа потерпілого спільно проживає з особою злочинця, а також місць, куди потерпіла особа потрапила внаслідок обману з боку злочинця, наприклад, у готелях. Типовими є вечірній і нічний час учинення злочину та умови неочевидності.

• *Типова слідова картина.* Сліди злочинних посягань проти статевої свободи та недоторканності особи необхідно розглядати крізь призму таких комплексів:

– сліди на потерпілій особі (садна, синці, переломи, вивихи, розриви тканин, рани, інші ушкодження, сліди боротьби, розірваний та ушкоджений одяг, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, сперма та інші біологічні сліди вбивці, а також волокна з одягу злочинця;

– сліди на місці злочину (плями, патьоки, помарки крові, фурнітура ушкодженого одягу, сліди взуття, відбитки пальців рук, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу та ін.);

– сліди на особі злочинця (сліди крові потерпілого, сліди боротьби тощо).

На початковому етапі розслідування ситуаційна модель про подію, що сталася, зазвичай має малоінформативний характер, проте непоодинокими є випадки, коли існує достатня доказова база для притягнення до кримінальної відповідальності конкретної особи, яка виявилася знайомим жертви, вчинила злочин у стані алкогольного сп'яніння, щиро шкодує про вчинене і в іншій обстановці злочинного умислу не реалізувала б. Існують і такі випадки, коли особа, звільнена з місць позбавлення волі, прибувши до місця свого проживання, через досить короткий проміжок часу знову посягає на статеву недоторканність особи. Типовими є такі слідчі ситуації.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Потерпіла особа звернулася із заявою про злочин, вказуючи на особу, яка вчинила зґвалтування (потерпіла особа знайома з гвалтівником, зустрічалася з ним, знає його в обличчя). Зібрані у справі докази підтверджують вину особи (осіб).

- Потерпіла особа звернулася із заявою про зґвалтування і, хоча не була знайома з особою злочинця, але запам'ятала його зовнішність, завдала характерних тілесних ушкоджень під час опору та боротьби, може особу злочинця впізнати. Зібрані у справі докази підтверджують вину затриманої особи.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Потерпіла особа добровільно погодилася на статево близькість зі знайомим, але він, скориставшись цим, привів її туди, де чекала група невідомих осіб, які й учинили групове зґвалтування. Немає очевидців злочину, свідків, інших осіб – співучасників, окрім указанного потерпілою знайомого, не встановлено;

- Потерпіла особа не знайома з насильником і внаслідок раптовості нападу або вжитих ним заходів маскування не запам'ятала його зовнішності і розпізнати його не зможе. Очевидців події немає, а речові докази, зібрані на місці злочину, не дають можливості встановити особу злочинця.

- Виявлено неприємну особу з ознаками сексуального насильства (звалище сміття, лісосмуга, каналізаційний колектор). Немає очевидців злочину, свідків, особи злочинця не встановлено, особи потерпілого не встановлено.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

- Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила зґвалтування. Однак ця особа заперечує свою вину, висуває неправдиве алібі або стверджує, що статеві зносини між нею і потерпілою особою були за добровільної згоди.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

- Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила зґвалтування. Ця особа не заперечує своєї вини. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знярядь, показання потерпілої, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

- Встановлено і затримано особу, яка мала статеві зносини з особою, що не досягла статевої зрілості (чи не досягла 16 років). Ця особа не заперечує своєї вини, вказуючи, що не знала віку особи. Зібрані у справі докази підтверджують вину.

Однією з причин, які обумовлюють певну умовність даних статистичних досліджень, є значна латентність зґвалтувань та інших посягань на статеву недоторканність особи. Досить часто потерпілі не повідомляють про злочин, не бажаючи в деталях розповісти про інтимні аспекти діяння, для багатьох неприємними є сумніви та припущення працівників правоохоронних органів про наявність добровільної згоди потерпілої на статеві зносини. Однак у системі слідчих версій неодмінно повинна бути така гіпотеза щодо події, яка сталася.

Типові слідчі версії

- Загальні версії:

- *було вчинено злочин* – зґвалтування з використанням фізичного або психічного насильства або погрози його використання;

- *не було вчинено злочину* – статеві зносини були, однак за добровільної згоди; статевих зносин не було, а заява про зґвалтування є неправдивим повідомленням про вчинення злочину з метою обмови певної особи;

- *було вчинено інший злочин* – мало місце задоволення статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу до статевих зносин, розбещення неповнолітніх тощо.

- Окремі версії:

- *за мотивом*: зґвалтування, вчинене з мотивів помсти, ревнощів, приниження, самоствердження тощо;

- *за особою злочинця*: зґвалтування вчинене однією особою; групою осіб; групою осіб за попередньою змовою (без попередньої змови); раніше судимою особою (раніше не судимою особою); особою знайомою (незнайомою); особою, знайомою за місцем проживання (праці, навчання, відпочинку) тощо.

Єдиним приводом для порушення кримінальної справи за ч. 1 ст. 152 КК України є заява постраждалої особи. Приводами для порушення кримінальної справи за частинами 2, 3, 4 ст. 152 КК України є заяви осіб, які стали свідками чи потерпілими, повідомлення медичних установ, безпосереднє виявлення працівниками правоохорон-

них органів, з'явлення з каяттям, іншими словами, в цих випадках порушення кримінальної справи відбувається в загальному порядку.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню: час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання злочину; особа потерпілого; особа злочинця, співучасників, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; час, характер і локалізація тілесних ушкоджень; знаряддя, засоби та спосіб заподіяння ушкоджень; поведінка злочинця до і після злочину; послідовність виконання насильницьких дій та заходів щодо потерпілого; форма виразу фізичного та психічного насильства; причини, обставини і характеристика перебування потерпілої особи у безпорадному стані; мотиви та мета; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася, проте загальна видова окрема методика розслідування заподіяння ушкоджень передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих та інших дій: огляд місця події, огляд речових доказів, допит потерпілого, призначення судово-медичної експертизи потерпілого, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних, імунологічних, цитологічних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах», пред'явлення предметів для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів і матеріалів, вилучених із місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не поталанило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, освідування особи підозрюваного, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину, виїмка предметів одягу, знарядь чи засобів, за допомоги яких реалізовувалося фізичне насильство, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, призначення ідентифікаційних, судово-медичної, психіатричної та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування традиційно може мати два напрямки розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових, наприклад, за клопотанням захисника обвинуваченого, збирання даних, що характеризують особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про направлення кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

У результаті *огляду місця події* можна виявити сліди, які вказують на наявність події злочину, а не статевого стосунку за добровільною згодою; сліди, придатні для ідентифікації особи злочинця; сліди, які свідчать про протидію потерпілої особи тощо. Особливої уваги потребує проведення слідчого огляду в разі виявлення трупа з ознаками сексуального насильства. Під убивством за сексуальними мотивами слід розуміти злочин, наслідком якого є позбавлення життя потерпілої, пов'язане з порушенням її права на статеву недоторканність. Типовими приводами для вбивства за зґвалтування можуть бути: подолання опору жертви, спроба приховати злочин, попередження крику жертви, задоволення пристрасті неприродним способом (наприклад, садизм). Поширеними способами вбивства на сексуальному ґрунті є механічна асфікція (здавлювання шиї руками, закриття рота і носа) і травм голови, завдана тупим предметом. За опору жінки статевому акту звичайно виявляють садна і синці на внутрішньому боці стегон, на зовнішніх статевих органах, а також типовими для зґвалтування є пошкодження одягу (розриви білизни, петель, замків, відриви гудзиків, пряжок тощо).

Описуючи труп, необхідно зафіксувати його розміщення (ноги переважно розведені, статеві органи не прикриті, білизна та верхній одяг розірвані, розкидані на певній відстані), зафіксувати у протоколі трупні зміни, стан окремих частин тіла (опис слизової оболонки рота, наявність сторонніх предметів, ушкодження стате-

вих органів тощо). Всі ушкодження фотографуються за правилами вузлового та вимірювального детального фотознімання.

На *допиті потерпілої* особи необхідно з'ясувати, крім перелічених вище обставин, чи чинила потерпіла опір гвалтівникові, в якій формі опір проявлявся, які сліди могли залишитися на одязі й тілі злочинця, як вона була одягнена в момент звалтування, де був одяг після звалтування, чи піддавався пранню та хімчистці, у що був одягнений злочинець, прикмети його зовнішності та ін. До *допиту підозрюваного* потрібно готуватися: проаналізувати свідчення потерпілої особи, результати огляду місця події, результати попередніх досліджень та експертиз, вивчити спосіб життя підозрюваного.

Як уже зазначалося, *обшук та виїмка* може проводитися за місцем проживання, праці підозрюваного з метою виявлення предметів одягу, в якому був одягнутий злочинець під час учинення злочину, та взуття; предметів побуту (покривала, постільна білизна, рушники), з якими контактували потерпіла та злочинець під час або відразу після вчинення насильницьких дій сексуального характеру; знаряддя та засоби, які були використані для вчинення злочину (засоби зв'язування, засоби вчинення садистських дій, гострі чи тупі предмети, якими заподіювалися тілесні ушкодження або використовувалися для погроз застосування); предметів, які належать потерпілій особі, втрачені, забуті, залишені ювелірні вироби, наприклад, сережка, фрагменти розірваної біжутерії, кравецької фурнітури з одягу потерпілої особи (петлі, пряжки, шнурівки, залишені, забуті речі).

Для встановлення відомостей, які свідчать про статеві зносини, а також виявлення тілесних ушкоджень, які вказують на насильницьке здійснення статевого акту, призначається *судово-медична експертиза* потерпілої. За її допомоги визначають наявність факту злочину та наслідки звалтування. У цілому питання судово-медичної експертизи можна групувати в такі комплекси: про порушення незайманості, про статеві зносини, про сліди фізичного насильства, про статеву зрілість, про вагітність, про зараження венеричною хворобою.

Типовими є такі питання: чи досягла особа статевої зрілості; чи жила оглядувана особа статевим життям; чи є на тілі потерпілої особи ушкодження, їхні характер, походження, давність заподіяння; чи припускають характер і локалізація ушкоджень в оглядуваної особи заподіяння їх власною рукою; чи порушено цілість незайманої пліви в потерпілої, і якщо так, то яка давність цього порушення; чи припускає будова незайманої пліви потерпілої здійснення статевих зносин без її порушення; чи є в статевих шляхах потерпілої або на інших частинах тіла сліди сперми, крові, до якої групи вони належать; чи є

дані (і які саме) про введення статевого члена в піхву потерпілої; чи є на одязі потерпілої сліди крові, сперми, їхня групова належність; чи спричинили статеві зносини з потерпілою які-небудь шкідливі для її здоров'я наслідки та які саме; чи є в потерпілої в ділянці статевих органів які-небудь ушкодження та їхнє походження; чи можливі насильницькі статеві зносини під час штучного сну, викликаного дією алкоголю, і якщо так, то чи можна такий стан розцінювати як безпорадний; судячи з обставин події, чи був такий стан у потерпілої; чи є в підозрюваного в зґвалтуванні які-небудь ушкодження, їхній характер і походження; чи є на одязі й тілі підозрюваного сліди крові та піхвових виділень, їхня групова належність; чи не страждає ця особа венеричним захворюванням, яким саме і до якого строку належить початок захворювання; чи могла ця особа не знати про наявність у неї венеричного захворювання; яка з двох осіб, що страждають на венеричне захворювання, занедужала раніше і могла заразити іншу; чи не могла ця особа, що страждає на венеричне захворювання, наразити на небезпеку зараження цим захворюванням іншу особу певними діями, не пов'язаними зі статевими зносинами; чи здатна ця особа до запліднення; визначити, який термін вагітності в момент огляду і час зачаття; чи спроможна ця жінка до дітонародження; чи народжувала ця жінка; чи мала ця жінка вагітність; визначити засіб переривання вагітності в цієї жінки тощо.

За наявності відповідних даних підозрюваний також скеровується на судово-медичну експертизу, де можуть бути поставлені такі питання: а) чи є на тілі підозрюваного тілесні ушкодження (якщо так, то які, де, якої давності); б) якими предметами вони могли бути спричинені, чи не виникли вони під час подолання опору потерпілої особи; в) чи є у підозрюваного ознаки венеричної хвороби (якщо так, то якої, які строки її давності).

Під час розслідування зґвалтувань, окрім указаних, можливим є проведення таких видів судових експертиз:

– *експертиза матеріалів, речовин і виробів*, типовими питаннями якої є: а) чи є на одязі потерпілої особи нашарування у вигляді волокон тканини (якщо так, то чи вони не з одягу підозрюваного); б) чи є на одязі підозрюваного волокна одягу потерпілої особи; в) чи мав місце факт контактної взаємодії одягу підозрюваного та потерпілої особи; г) чи є на їхнім одязі які-небудь частки, що мають загальну групову належність; ґ) чи є на знаряддях злочину мікрочастки (якщо так, то яка їхня групова належність); д) чи є в піднігтьовому вмісті підозрюваного текстильні волокна (якщо є, то чи мають вони спільну групову належність із волокнами одягу потерпілої особи);

– *судово-біологічна експертиза* (у разі необхідності дослідити одяг потерпілої особи або підозрюваного для виявлення групової належності плям крові, слини та інших виділень людського організму);

– *судово-цитологічна експертиза*;

– *судово-імунологічна експертиза*;

– *судово-психологічна експертиза* (призначається для вирішення питань, які стосуються психологічної характеристики потерпілої особи та насильника, особливо якщо вони неповнолітні). За її допомоги можна визначити: а) здатність указаних осіб правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати про них свідчення; б) можливість запам'ятати в конкретній ситуації прикмети зовнішності людини, предметів, ділянок місцевості тощо; в) наявність або відсутність стану фізіологічного афекту або іншого емоційного стану; г) психологічні особливості особи (темперамент, характер, потреби, інтереси тощо), чи усвідомлювала потерпіла особа значення дій, які вчиняли з нею, та ін.; щодо неповнолітніх або малолітніх, то на вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені такі питання: а) рівень розумового розвитку та його відповідність віку; б) чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати характер і значення своїх дій або дій, вчинених стосовно нього; в) чи властива йому схильність до навіювання і фантазування; г) чи здатен малолітній чи малолітня до логічного мислення і розповіді та ін.

?

Перелік контрольних питань

- 1. Поняття та види зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 2. Криміналістична класифікація зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 3. Криміналістична характеристика зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 4. Типові слідчі ситуації в розслідуванні зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 5. Типові слідчі версії при розслідуванні та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 6. Особливості початкового етапу розслідування зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 7. Особливості подальшого етапу розслідування зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*
- 8. Особливості завершального етапу розслідування зґвалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.*

9. Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні звалтувань та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.

Теми рефератів

1. Окрема методика розслідування примушування до вступу в статевий зв'язок.
2. Окрема методика розслідування статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості.
3. Окрема методика розслідування розбещення неповнолітніх.
4. Значення судово-медичної експертизи у розслідуванні та інших злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи.

ТЕМА 25

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передання людини передбачена у ст. 149 КК України. Виходячи з норми, передбаченої чинним законодавством, такий вид злочинів можна класифікувати за криміналістично значущими ознаками, на ґрунті яких доцільно формувати видові (підвидові) специфічні методики розслідування:

за метою торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини:

- для сексуальної експлуатації;
- для використання в порнобізнесі;
- для втягнення у злочинну діяльність;
- для залучення у боргову кабалу;
- для усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях;
- для використання у збройних конфліктах;
- для експлуатації праці;

для вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства;

за способом торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини:

- продаж людини;
- інше оплатне передання людини;

здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою

чи без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншого передання іншій особі;

за особою злочинця (особами злочинців) стосовно торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини:

вчинення злочину однією особою;

вчинення злочину з використанням службового становища, особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності;

вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб;

вчинення злочину організованою групою.

Пропонована класифікація, безумовно, не вичерпує всіх можливих критеріїв систематизації злочину, тому можна говорити про можливість формулювання інших видових і підвидових окремих методик розслідування цього злочинного діяння.

Криміналістична характеристика торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини

• *Типовий спосіб готування.* Для вчинення вказаних злочинів є характерними наявність кількох взаємопов'язаних етапів злочинної діяльності та їх ретельне планування, основні елементи якого:

– створення різноманітних фіктивних фірм, які, прикриваючись підприємницькою, спонсорською, іншими видами діяльності, фактично займаються вербуванням і вивезенням за кордон людей;

– налагодження корумпованих зв'язків із посадовими особами державних органів, які займаються оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України;

– пошуки поза межами України за участі громадян інших держав «ринків збуту» завербованих людей;

– пошуки та вербування осіб, які, з огляду на вік, зовнішні та інші дані, відповідають певній меті продажу і можуть бути використані для продажу з цією метою;

– вибір способів для переміщення потерпілих через державний кордон: законного – за справжніми документами; незаконного – за підробленими документами або взагалі без них;

– вибір способу та форми оплати, способу передання, перевезення, перерахунку грошей за «живий товар».

• *Типовий спосіб вчинення.* Законодавець визначив три форми вчинення злочину: *продаж*, тобто передання людини у фактичну власність за грошову винагороду; *інше оплатне передання людини*, тобто передання людини у фактичну власність за матеріальну винагороду у вигляді інших, крім грошей, цінностей або за надання

послуг матеріального характеру (передання у користування будинку, транспортного засобу, надання освітніх, лікувальних, інших послуг тощо); здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою чи без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншого передання іншій особі (йдеться про отримання винагороди за вербування людей та їх доправлення за кордон для здійснення продажу іншими злочинцями).

Вчинення злочину передбачає наявність таких типових стадій: вербування (здійснюється у спосіб переконання, підкупу, обману, застосування погроз тощо) → транспортування (перевезення потерпілого до країни-реципієнта) → передання замовникові (безпосередній продаж, інше оплатне передання чи здійснення стосовно людини будь-якої іншої незаконної угоди) → експлуатація (відповідно до мети торгу).

• *Типовий спосіб приховання.* Найбільш поширеними є форми прикриття торгівлі людьми через створення фіктивних організацій, зокрема:

– комерційних фірм, зайнятих працевлаштуванням громадян України за кордоном. Типовими є малооплачувані стосовно європейського рівня життя і соціального захисту пропозиції працювати:

– у сільськогосподарській сфері – робітниками сезонних збирань урожаю овочів, фруктів, вирощування квітів, робітниками фермерських господарств;

– у сфері будівництва – різноробочими, мулярами, тинькарями, вантажниками тощо;

– у закладах громадського харчування, ресторанах – офіціантами, посудомийниками, прибиральниками, помічниками кухарів;

– на промислових підприємствах – сортувальниками, швеями, пакувальниками, іншим технічним персоналом;

– у розважальних закладах, нічних клубах – танцюристами, співачками, стриптизерками;

– у готелях – прибиральниками, прасувальниками, пралями, іншим технічним персоналом;

– здійснювати догляд за немічними, хворими та людьми похилого віку, здійснювати догляд за дітьми та ін.;

– шлюбних агентств, які пропонують українським жінкам знайомство з метою одруження з іноземними громадянами;

– комерційних фірм, які організують конкурси краси, фотосесії моделей, навчання чи проживання у сім'ях іноземців з метою

вдосконалення володіння іноземними мовами чи пізнання культури певного народу;

– туристичних фірм, які пропонують туристичні тури, проживання та відпочинок на належному рівні, однак насправді забезпечують канали доправлення «живого товару».

• *Типова особа злочинця.* Для цієї категорії злочинів більш типовим є вчинення злочинного діяння групою осіб або організованим злочинним угрупованням. У такій групі зазвичай діють чотири особи: *вербувальник, продавець, перевізник (кур'єр) і покупець (замовник)*. Крім того, до співучасників злочину можна віднести *посадових осіб державних органів, зайнятих оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України; працівників фіктивних фірм, які також займаються агітацією та оформленням необхідних для виїзду за кордон документів; директорів дитячих будинків, працівників перинатальних центрів у справах про усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях; головних лікарів медичних установ у справах про трансплантацію органів чи насильницьке донорство.* Серед учасників злочину окремою категорією злочинців можуть бути представлені посередники укладення угод, організатори, пособники (охоронці «товару», особи, що утримують місця переховування жертв), сутенери тощо.

Специфічною категорією осіб злочинців є жінки-вербувальниці «другої хвилі», суть якої полягає в тому, що раніше продані та використані у сексуальному рабстві чи порнобізнесі жінки, повернувшись в Україну і користуючись довірою, агітують подруг і знайомих виїхати працювати за кордон на легальних умовах. Щодо статі, то статистика свідчить про відсутність явної переваги участі чоловіків чи жінок у вчиненні злочину.

• *Типова особа потерпілого.* Значний відсоток потерпілих від торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини є жінки віком від 18 до 25 років. За матеріалами дослідження, проведеного Міжнародною організацією з міграції, 60,6% із групи реального ризику бути втягнутими в торгівлю людьми становлять незаміжні жінки, кожна третя перебувала у шлюбі, а 9% – вдови чи розлучені; за професійною структурою характерне переважання осіб некваліфікованих і низькокваліфікованих професій, а також працівників нижчої технічної ланки і сфери побутового обслуговування. За свідченнями працівників правоохоронних органів, здебільша жертви походять із матеріально незабезпечених сімей.

• *Типові час, місце, обстановка злочину.* Що ж до обставини часу, то визначити прерогативу годин доби для вчинення цього злочину фактично неможливо, зважаючи на певну тривалість процесу агітації та вербування особи, оформлення документів, переміщення жертви до пункту призначення, передання покупцеві, використання потерпілої особи за «призначенням» залежно від мети торгу. Якщо перші чотири стадії можуть реалізуватись упродовж кількох днів, частіше тижнів, то остання стадія може тривати місяці і навіть роки, поки потерпіла особа не знайде способу звільнення від власника, контакту з родиною чи правоохоронними органами.

Стосовно місця вчинення злочину важливо зазначити, що переміщення через кордон людини не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинного діяння, тож усі випадки торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини на території України також підлягають кваліфікації цього злочину. Йдеться, наприклад, про переправлення людини з одного регіону країни до іншого з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення у боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці та вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства. Основними країнами-реципієнтами «живого товару» з України вважаються Італія, Іспанія, Німеччина, Бельгія, Греція, Туреччина, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати та ін.

• *Типова слідова картина.* Сліди торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини можна групувати в такі основні комплекси:

документи (підроблені документи для виїзду за кордон; гроші та цінності, здобуті злочинним способом; розписки, угоди, договори про взяття певних зобов'язань або надання певних послуг у справах, пов'язаних із іншим оплатним переданням людини; статутні документи, ліцензії фірм та організацій, під прикриттям яких діяла схема продажу людей; юридична документація щодо усиновлення (удочеріння); фальсифіковані документи про смерть немовлят і дітей у справах про торгівлю дітьми; предмети порнографічного характеру (фотографії, відеофільми на цифрових, магнітних, паперових та інших носіях), виготовлені за участі потерпілих, використаних у порнобізнесі; результати прихованого чи випадкового фото-, відеознімання та звукозапису процесу вербування, передання, утримання та експлуатації потерпілих);

інші матеріальні сліди (у приміщеннях, в яких утримуються потерпілі від злочину, можуть бути виявлені сліди пальців рук

співучасників злочину, сліди насильницьких дій тощо; за експлуатації праці – сліди виготовлення певної продукції, провадження певної діяльності; на тілі потерпілої особи можуть бути виявлені тілесні ушкодження, нанесені з метою залякування особи, здійснення щодо неї сексуального насильства, а також це стосується випадків вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства);

ідеальні сліди (сліди в пам'яті потерпілої особи, її родичів, свідків будь-якої стадії вчинення злочину).

За словами практиків, сьогодні торгівля людьми за прибутковістю посідає третє місце після торгівлі зброєю та торгівлі наркотиками. Щороку за приблизними підрахунками ООН організовані злочинні угруповання заробляють близько 4 млрд доларів США. Зважаючи на транснаціональний характер злочину та його фінансове забезпечення, про наявність сприятливої початкової слідчої ситуації доводиться говорити вкрай рідко і, зазвичай, це стосується випадків, коли одна особа виступає і вербувальником, і перевізником, і продавцем «товару» або коли існує певна однотипна схема продажу тільки з однією певною метою (наприклад, відпрацьовано механізм і канал збуту жінок тільки з метою сексуальної експлуатації або з метою усиновлення (удочеріння) дітей у комерційних цілях), що дозволяє правоохоронним органам упродовж тривалого часу провести низку оперативно-розшукових заходів і задокументувати сам факт злочину та всіх його учасників.

Зважаючи на сказане, вирізнимо варіанти типових несприятливих і конфліктних слідчих ситуацій.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Після тривалого перебування за кордоном, прибувши в Україну, особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які після пропозиції вигідного працевлаштування за кордоном (укладення шлюбу, відпочинку тощо) після прибуття до визначеного місця уклали щодо неї незаконну угоду купівлі-продажу для сексуальної експлуатації. Потерпіла особа може вказати місце проживання (праці) цих осіб (розташування відповідної комерційної фірми з працевлаштування, туристичної чи шлюбної агенції), ознаки зовнішності злочинців, але проведеними оперативними та процесуальними заходами встановити винних осіб та їхнє місце перебування не виявилось можливим.

- Повідомлення про злочин надійшло від родичів потерпілої особи, яка перебуває за кордоном і в телефонному режимі вказала

на обставини, які свідчать про реалізацію умислу торгівлі людьми (відсутність роботи, передбаченої попередніми домовленостями з фірмою з працевлаштування; обмеження волі; відібрання документів, що посвідчують особу; примушування до виконання робіт, не передбачених трудовим контрактом; сексуальна експлуатація; позбавлення засобів зв'язку з рідними, засобів і можливостей контакту з іноземними правоохоронними органами, консульськими установами тощо; застосування фізичного та психологічного насильства за намагань протидії потерпілої особи обставинам; втягнення в боргову кабалу; відсутність коштів для повернення в Україну і т. д.). Інформація про найменування та місцеперебування фірми-роботодавця (іншої комерційної організації), осіб вербувальника, перевізника, закордонного покупця, інших потерпілих осіб від діяльності злочинного угруповання відсутня.

- Затримано особу, яка вербувала осіб із певними характеристиками для виїзду за кордон (підшукувала потенційних донорів, дітей для усиновлення, жінок певного віку з приємною зовнішністю) з метою їх подальшого продажу. Однак встановити інших учасників злочину проведеними первинними слідчими діями та оперативно-розшуковими заходами не виявилось можливим.

- Під час переміщення через кордон іноземними правоохоронними органами було затримано та депортовано групу осіб, які стали потерпілими від злочину, та осіб, які їх супроводжували до певного місця призначення (перевізники, продавці), які взагалі не мали або мали підроблені документи для перетину через кордон. Проведеними заходами поталанило з'ясувати, що потерпілі особи були продані громадянину іншої держави за певну суму, однак встановити місце перебування цієї особи, ознаки його зовнішності, а також вербувальника, який діяв на території України, не виявилось можливим.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

- Затримані роботодавець, вербувальник заперечують факт продажу особи і констатують, що всі умови праці (умови трансплантації, донорства) за кордоном заздалегідь були обговорені та узгоджені з потерпілою особою.

- Особа, яка вербувала жінок для успішного заміжжя за кордоном (праці, участі в конкурсах, відпочинку), заперечує свою вину, повідомляючи, що не була обізнана з діяльністю своїх партнерів, які зустрічали емігранток з України, і не отримувала жодних матеріальних винагород за агітування майбутніх жертв торгівлі людьми.

У розслідуванні цього виду злочинів важливо зберігати об'єктивне та неупереджене ставлення до оцінювання первинної

інформації, всебічно вивчити обставини справи, заздалегідь, не обираючи на власний розсуд найбільш вірогідний варіант розвитку подій і залишаючи без уваги інші можливі варіанти.

Типові слідчі версії

Загальні версії щодо всієї події:

було вчинено злочин – торгівля людьми;

не було вчинено злочину – є невиконання цивільно-правових зобов'язань (невиконання умов трудового договору, договору відпочинкового туру); є обмова осіб, з метою дискредитувати діяльність суб'єкта підприємництва;

було вчинено інший злочин – грубе порушення угоди про працю.

Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за тими ж численними критеріями, за якими здійснюється криміналістична класифікація цього виду злочину, зокрема:

за метою торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини;

за особою злочинця-вербувальника (особа вербувальника була знайома з особою потерпілого (не знайома з особою потерпілого); була раніше потерпілою від продажу (не була раніше потерпілою від продажу); була раніше судимою (не була раніше судимою);

за складом учасників злочинного угруповання (у вчиненні злочину брали участь вербувальник, перевізник, продавець, покупець, організатор, посередник тощо);

за способом розрахунку за «живий товар» (передання людини відбулася за грошову винагороду; надання не грошових матеріальних цінностей; надання матеріальних послуг);

за способом переміщення через державний кордон потерпілих осіб (потерпілі переміщалися за легальними документами; за підробленими документами; без документів узагалі);

за способом прикриття вербувальної діяльності на території України (діяльність комерційної фірми-роботодавця; шлюбного агентства; туристичної фірми);

за легендою майбутнього перебування в іншій державі (працевлаштування, шлюбу, усиновлення, трансплантації, донорства), згідно з якою проводилась агітація закордонного (регіонального) відрядження потерпілих осіб.

Про типові приводи та підстави для порушення кримінальної справи можна зробити попередні висновки з огляду на типові слідчі ситуації, які виникають у розслідуванні торгівлі людьми. Первинна інформація про злочин надходить від громадян, які є або потерпілими, або родичами (близькими знайомими) потерпілих осіб,

рідше від українських посольств і консульських установ про звернення до них громадян України. Можливе й безпосереднє виявлення правоохоронними органами у тих випадках, коли про діяльність певного злочинного угруповання надійшла оперативна інформація.

Обставини, що підлягають з'ясуванню в розслідуванні торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини: час, місце, обстановка, спосіб готування, вчинення та приховання злочину; шляхи переміщення потерпілих через кордон; форма розрахунку в торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передання людини; особа потерпілого (потерпілих); особа злочинця, співучасників (вербувальника, перевізника, продавця, покупця, охоронця «живого товару», посадових осіб, які сприяли вчиненню злочину), роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; мотиви та мета продажу чи іншої незаконної угоди щодо передання людини; матеріальна, моральна та фізична шкода, завдана потерпілій особі; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. Ці обставини складають тільки основні питання в розслідуванні та повинні доповнюватися додатковим переліком залежно від установленої мети.

На початковому етапі розслідування типовими є такі слідчі та інші дії: допити потерпілих осіб; виявлення та допити свідків; пред'явлення підозрюваних осіб для впізнання за фотографіями, які містяться у криміналістичних фототеках; призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи (у справах про насильницьке донорство і трансплантацію, ушкоджень під час участі у збройних конфліктах, а також у всіх випадках застосування до потерпілої особи фізичного насильства, експлуатації праці); огляд речових доказів (документів усиновлення, медичних карт, трудових договорів, інших документів і розписок, предметів порнографічного характеру, якщо особу було продано для використання у порнографічному бізнесі); огляд місця події (приміщень фірм, які здійснювали прикриття торгівлі людьми, місць проживання осіб, які були вказані потерпілими вербувальниками); проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів і судових експертиз речових доказів, матеріалів і документів, вилучених з місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не пощастило розкрити, типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання через проведення оперативно-

розшукових заходів установити особу злочинця (злочинців), установити свідків, інших потерпілих осіб від діяльності тієї ж злочинної групи за тією ж схемою; повторні огляди місця події, речових доказів, допити свідків, скерування запитів в органи та організації тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваних, обрання запобіжних заходів, обшуки за місцем проживання підозрюваних, за місцем їх роботи з метою виявлення слідів злочину або засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення, у випадку необхідності призначення судових експертиз.

Основними завданнями цього етапу розслідування є сформування та закріплення належної доказової бази обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій (оглядів, судових експертиз, допитів), скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових дій та заходів (наприклад, за клопотанням захисника обвинуваченого), збирання даних, що характеризують особу злочинця (злочинців), ознайомлення обвинуваченого (обвинувачених) із матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

Особливе значення у розслідуванні цієї категорії злочинів має *допит* потерпілої особи. Труднощі породжує той значний обсяг інформації, який необхідно з'ясувати на допиті:

а) *про процес вербування* (хто, коли, з якою метою, за яких обставин вперше запропонував (переконував) виїхати за кордон, гарантував працевлаштування (відпочинок); в яких місцях відбувалися зустрічі; чи мало місце передання коштів для оформлення документів, у якому розмірі; ознаки зовнішності вербувальника тощо);

б) *про процес оформлення документів* (де, коли і з якими особами проводились зустрічі щодо оформлення документів; чи мало

місце передання коштів для оформлення документів і в якому розмірі; які документи підписувалися потерпілим; копії та оригінали яких документів подавалися потерпілим; які документи було видано потерпілій особі на руки; ознаки зовнішності особи, яка здійснювала оформлення, підписання та видачу документів тощо);

в) *про процес організації виїзду за кордон чи в інший регіон держави* (дата, час, шлях виїзду потерпілого; транспортні засоби, якими здійснювалося перевезення; особи, які супроводжували потерпілого та особи, які були аналогічними потенційними жертвами злочину; обставини переміщення через кордон; умови утримання за кордоном; місця та приводи пересадок; ознаки зовнішності перевізника);

г) *про процес продажу чи іншої незаконної угоди щодо передавання людини* (дата, час, місце прибуття за кордоном до покупця; чи усвідомлював потерпілий факт його продажу; чи давав згоду на продаж; чи був присутній під час здійснення продажу його чи інших потерпілих; яку легенду було повідомлено потерпілому щодо передавання за кордоном іншим особам; ознаки зовнішності продавця, посередника, покупця, охоронців тощо);

д) *про процес реалізації мети торгівлі людьми* (наслідки продажу для потерпілого; місце поселення, умови проживання, харчування, утримання; співмешканці; сфера експлуатації; умови, висунені власником, факти застосування психологічного, економічного, фізичного, сексуального насильства; способи та наслідки протидії фактам насильства; умови, періодичність, вартість виконання потерпілим робіт і послуг; тривалість перебування в умовах експлуатації; факти перепродажу іншим особам, переміщення до інших об'єктів, регіонів тощо);

е) *про процес звільнення від власника* (спроби контакту з іноземними правоохоронними органами, громадянами, клієнтами із роз'ясненням факту торгівлі; спроби зв'язку з рідними чи близькими знайомими, громадськими правозахисними організаціями в Україні, а також посольствами та консульськими установами за кордоном із повідомленням факту торгівлі; механізм отримання документів для повернення в Україну; місце, умови, тривалість перебування потерпілого у випадку втечі від власника; дата, час, шляхи прибуття в Україну, інші особи потерпілих, які повернулися з-за кордону; контакти з особою вербувальника на території України тощо).

Допит свідків і підозрюваних зазвичай не охоплює з'ясування обставин усіх перелічених вище стадій реалізації умислу торгівлі людьми, тому учасники кримінального процесу дають показання тільки щодо окремих аспектів причинно-наслідкового ланцюга

злочину. Організатор злочинного угруповання докладно допитується про обставини організації, фінансування, учасників, керівництва діяльності з продажу людей, про схему та спосіб вчинення злочину, шляхи збуту «живого товару», форму оплати за людину тощо.

Важливо уважно поставитися до проведення *обшуків, виїмок і слідчих оглядів* у розслідуванні цього злочину, особливо у випадках, коли йдеться про необхідність працювати з документами комерційних фірм роботодавців, туристичних і шлюбних агентств, медичних установ, дитячих будинків, зважаючи на широкий спектр способів приховування злочинних намірів, завуальованості зацікавленості злочинців з української сторони (або працюючих в Україні іноземних громадян, апатридів) здійснити продаж потерпілого покупцям за кордон.

Контрольні питання

1. *Поняття і криміналістична класифікація торгівлі людьми.*
2. *Криміналістична характеристика торгівлі людьми.*
3. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні торгівлі людьми.*
4. *Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні торгівлі людьми.*
5. *Особливості початкового етапу розслідування торгівлі людьми.*
6. *Особливості подальшого етапу розслідування торгівлі людьми.*
7. *Особливості завершального етапу розслідування торгівлі людьми.*
8. *Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні торгівлі людьми.*

Теми рефератів

1. *Окрема методика розслідування торгівлі людьми для усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях.*
2. *Окрема людьми. методика розслідування торгівлі людьми для використання у збройних конфліктах.*
3. *Окрема методика розслідування торгівлі людьми для експлуатації праці.*
4. *Окрема методика розслідування торгівлі людьми для вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства.*
5. *Можливості та значення участі Інтерполу в ході розкриття і розслідування торгівлі.*

ТЕМА 26

РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК І ЗАВОЛОДІНЬ ЧУЖИМ МАЙНОМ СПОСОБОМ РОЗТРАТИ АБО ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Крадіжки – найбільш поширені та небезпечні злочини, що посягають на державне, колективне та особисте майно громадян. Відповідно до ст. 185 КК, крадіжка – таємне викрадання чужого майна. Ступінь суспільної небезпеки цих злочинів значно підвищується, коли вони вчиняються у вигляді злочинного промислу злодіями-рецидивістами чи особами, які ухиляються від суспільно корисної праці, або неповнолітніми, які об'єдналися в організовані злодійські групи з метою систематичного вчинення крадіжок.

Поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло злочинів, що різняться предметом посягання, способом учинення і приховування, місцем реалізації злочинного задуму. З огляду на це вирізняються:

- 1) крадіжки з приміщень – крамниць, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гардеробів, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо;
- 2) крадіжки матеріальних цінностей з цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства та будівельних майданчиків, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті;
- 3) крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, із купе поїздів тощо;
- 4) кишенькові крадіжки (на базарах, у громадському транспорті);
- 5) крадіжки транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів, мопедів тощо).

Будь-який злочин, зокрема й крадіжка, являє собою подію, що характеризується сукупністю тільки йому притаманних властивостей і відмінних ознак. Водночас, ці злочини мають і спільні риси, які дозволяють дати їм узагальнену характеристику і вирізнити при цьому певну специфіку розслідування деяких видів крадіжок. Криміналістична характеристика крадіжок містить відомості про своєрідні ознаки (елементи): обстановку, в якій готуються і вчиняються крадіжки; предмет злочинного посягання; способи вчинення крадіжок; типові сліди; особу злочинця (типи і характер злодійських груп, мотиви поведінки тощо); особу потерпілого від злочину.

Найінформативнішим джерелом у криміналістичній характеристиці крадіжок виступають відомості щодо **способів учинення зло-**

чинів певного виду. За останні роки крадіжки державного, колективного та особистого майна набули рис організованої та професійної спрямованості, вирізняються кваліфікованими способами їх учинення, що передбачають різноманітні дії з підготування до крадіжки, безпосереднього заволодіння матеріальними цінностями (майном), а також приховування слідів злочинного посягання. До дій злочинців із підготування до вчинення крадіжки слід віднести такі:

1) вибір об'єкта крадіжки (квартири, будинку, дачі, крамниці, вагона, контейнера, автомобіля тощо) здебільшого здійснюється або проведенням розвідувальних дій, або завдяки прямому чи несвідомому наведенню інших осіб, зокрема майбутньої жертви (потерпілого);

2) вивчення об'єкта крадіжки та обстановки, в якій злодію доведеться діяти. З цією метою використовуються різноманітні приводи для відвідування приміщень (наприклад, під виглядом медичного працівника, страхового агента, слюсаря, електрика та ін.). Під час такого «відвідування» злочинцем намічаються предмети крадіжки і визначаються місця їх зберігання, вивчається розташування приміщень (кімнат), особливості засувних пристроїв на дверях, вікнах тощо, а іноді створюються необхідні умови для реалізації злочинного задуму (пошкоджуються охоронна сигналізація, телефонний кабель, викрадається ключ від замка вхідних дверей або робиться його зліпок тощо);

3) вибір найбільш ефективного способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготування необхідних технічних засобів, за допомоги яких буде здійснено злочинний намір (знарядь спеціального призначення, що використовуються для подолання перешкод, вимкнення охоронної сигналізації, транспортних засобів для пересування до об'єкта крадіжки і перевезення викраденого та ін.);

4) вибір способу приховання слідів крадіжки, зокрема приховання чи збут викраденого;

5) попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей і визначення ступеня участі кожного в підготовлюваному злочині, а також за необхідності – забезпечення алібі та ін.

З-поміж усіх видів крадіжок найпоширенішими є квартирні крадіжки і крадіжки майна із закритих приміщень. Вони мають багато спільного: подібний характер слідів і знарядь злому, схожість обставин вчинення та ін., що дозволяє об'єднати способи безпосереднього проникнення у приміщення у три групи.

До першої групи належать способи, які не передбачають застосування будь-яких технічних засобів, – «безінструментальний» метод (злом вхідних дверей і засувних пристроїв, зокрема зруйнування корпусу дверей поштовхом плеча чи ноги, зняття їх із навісних петель).

Другу групу способів учинення крадіжок із приміщень становлять дії, вчинені з застосуванням технічних засобів, що полегшують реалізацію злочинного наміру. До них належать або спеціально виготовлені злочинські інструменти («фомка», «гусяча лапа», «балерина», «слон», «пластир», «відмички», «вудочки», «крючки» та ін.), або інструменти і знаряддя, призначені для господарсько-побутових потреб (лом, сокира, цвяходер, монтувачка, стамеска, пила, дріль, склоріз, клей, герметик тощо). За допомоги таких інструментів здійснюються віджимання або згинання ригеля врізного чи накладного замка та інших засувних пристроїв, виведення з ладу (розчинення) механізму замка концентрованою сумішшю азотної та соляної кислот («царської горілки»), висвердлювання пружинного механізму врізного циліндричного замка, зруйнування короба навісного замка, виривання, перепилювання або перекушування його дужки, зруйнування конструктивних елементів будівель (стелі, стіни, підлоги), виставлення, вирізання або вичавлювання віконного скла, зламування стулок віконної рами, квартирки чи дверей на лоджіях чи балконах (злочинці проникають на лоджії чи балкони, спускаючись по канату з даху будинку, або перелазять із сусідніх балконів).

Третю групу становлять способи вчинення крадіжок майна, матеріальних цінностей із приміщень, доступ до яких є вільним. До них належать: використання заздалегідь викраденого ключа від вхідних дверей; знайдення і використання ключа від вхідних дверей, «захованого» жертвою в обумовленому для членів сім'ї місці (під дверним килимком, у шафці електрощитка, у поштовій скриньці тощо); прохід крізь залишені відімкнутими вхідні двері квартир, господарських приміщень, лоджій та балконів, пролізання через сміттепроводи, сантехнічні вентиляційні шахти.

Певні особливості мають і **способи приховування злочину**. Часто вживаються заходи для знищення, маскування і фальсифікації слідів на місці злочину (рукавички, покриття долонь рук лаком чи обезжирювальним розчином, взуття більшого розміру або жіноче, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки, знищення маркувальних і номерних знаків, обмова співучасників, створення фальшивих алібі тощо).

Одним із елементів криміналістичної характеристики крадіжок є **обстановка**, в якій готуються і вчиняються ці злочини. Крадіжки належать до групи злочинів, місце вчинення яких локалізується просторово і здебільшого обмежене невеликою площею (ділянкою місцевості, приміщенням тощо). За характером зв'язку злочинних

дій з особливостями місця їх учинення можна вирізнити три різновиди крадіжок:

місце заздалегідь обирається злочинцем та є одним із чинників формування способу приготування і вчинення крадіжки. Так, квартирні крадіжки вчиняються здебільшого у містах, переважно в районах новобудов. При цьому використовуються зручні для злодія конструктивні особливості входних дверей (наявність щілин, відкривання всередину житла, недосконалість засувних пристроїв тощо), відсутність охоронної сигналізації, «вразливість» перших і останніх поверхів багатоквартирних будинків, обмежена кількість квартир на сходових площадках тощо;

місце, яке пов'язане з предметом крадіжки (склади, будівельні майданчики та ін.);

крадіжки, в яких вибір місця реалізації злочинних дій є випадковим (кишенькові крадіжки).

Таємний характер крадіжок обумовлює вибір відповідного **часу** їх учинення. Наприклад, дев'ять з десяти квартирних крадіжок вчиняються з 9-ї до 17-ї години у робочі дні тижня, більше половини – влітку; крадіжки з крамниць, комор – у вечірні та нічні часи, у святкові або вихідні дні; значна кількість кишенькових крадіжок вчиняються у вранішні та вечірні години, години пік, коли виникає сприятлива для цього ситуація в міському транспорті, крамницях, на ринках та в інших багатолюдних місцях.

Важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики крадіжок посідають відомості про **предмет злочинного посягання**. Так, під час квартирних крадіжок здебільша викрадаються гроші (зокрема іноземна валюта), коштовності, антикваріат, предмети релігійного культу, імпортна відео-, аудіо-, теле- і радіоапаратура, персональні комп'ютери, одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення, зосібна й продукти харчування. Предметом кишенькових крадіжок є гроші, а також коштовності, відеокамери, фотоапарати, портативні магнітофони, плеєри, які викрадають із сумок, портфелів тощо.

Предметом крадіжок можуть бути автомобілі, мотоцикли, мопеди як засіб пересування або як комплекти різних агрегатів і деталей, що їх можна розібрати (мотор, шасі, колеса, магнітофон та ін.). У сфері комунального господарства предметами крадіжок є електролічильники, телевізійні антени, агрегати ліфтів тощо. Щорічно збільшується кількість крадіжок вогнепальної зброї та вибухових речовин із військових частин, складів та інших сховищ.

Ще одним елементом криміналістичної характеристики крадіжок є відомості про **типові сліди та інші джерела**. Механізм утворення

слідів під час учинення крадіжок обумовлюється характером взаємодії злочинця з навколишньою матеріальною обстановкою. На місці події сліди залишають: а) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахів сліди та ін.) та б) знаряддя злочину. Так, «безінструментальний» метод злomu вхідних дверей характеризується значним пошкодженням поверхні дверей та дверної коробки, петель, замків, наявністю відбитків підштов взуття тощо. Характерними ознаками відтиску дверей і дверної коробки є наявність на чільній і засувній планах замка пошкоджень у вигляді вдавнених слідів від робочої частини знаряддя злomu. Застосування злочинцями методу «царської горілки» передбачає наявність слідів кислотної дії у вигляді плавлення і крапель металу (киплячої рідини) із замкової шпари і відповідних плям на підлозі під дверима. Сліди свідчать про певні навички, звички та інші якості особи злочинця. Крім того, на самому злочинцеві (на тілі, одязі, взутті) та на використуваних ним знаряддях також можуть залишитися сліди з місця події та від злочинних дій (пошкодження, нашарування фарби, тиньку, ґрунту, металевих ошурків чи дерев'яної тирси, волокон тканини тощо).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особливе місце посідають **відомості про особу злочинця**. Злочинців, які вчиняють крадіжки, можна умовно поділити на дві групи:

професіональні злодії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Здебільша, такі особи раніше були судимі за аналогічні злочини, і в цьому сенсі злодійська діяльність – одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування та мають певну спеціалізацію (кишенькові злодії, «техніки» проникають у приміщення, використовуючи відмички або підбираючи ключі, «слюсарі» і «шніфери» – способом злomu дверей і засувних пристроїв; «склярі» – виставляючи або видавлюючи віконні стекла);

особи, які вчинили крадіжку через якісь конкретні обставини, що склалися (залишені без догляду особисті речі громадян чи без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на виду (в основному невелику кількість), і намагаються хутко залишити місце крадіжки.

У криміналістичній характеристиці крадіжок особистого майна громадян слід вирізнити такий елемент, як **особа потерпілого**. Взаємозв'язок «злочинець – потерпілий» часто посідає чільне місце

у виявленні різноманітних обставин. У криміналістичній характеристиці крадіжок головним чином акумулюється інформація про потерпілого та його поведінку, що дозволяє дійти висновків про специфіку його взаємовідносин зі злочинцем і спосіб виникнення цього зв'язку. Так, важливого значення набувають відомості щодо потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготування і вчинення квартирної крадіжки (майнове становище, місця схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо). При цьому особливо вирізняються дані про віктимну поведінку потерпілого (безтурботне ставлення до охорони свого житла від злочинних посягань, нерозбірливість і довірливість до незнайомих людей, демонстрування забезпеченого побуту, систематичне публікування об'яв про купівлю-продаж дорогих предметів чи коштовних речей, звичка мати при собі значні суми грошей).

Основні обставини, які слід з'ясувати під час розслідування крадіжок:

- а) факт таємного викрадення майна;
- б) місце, час та умови вчинення крадіжки;
- в) предмет крадіжки, його вартість, особливі ознаки;
- г) спосіб учинення крадіжки, технічні засоби, які були застосовані для таємного викрадення і приховання;
- г) тривалість перебування і конкретні дії злочинця на місці крадіжки;
- д) суб'єкт крадіжки (ким її вчинено), винність у її вчиненні, мотиви поведінки;
- е) наявність злочинної групи та роль кожного з її членів;
- є) спосіб, час і місце збуту вкраденого;
- ж) обставини, що сприяли вчиненню крадіжки;
- з) обставини, що впливають на ступінь і характер обвинувачення.

У кожному конкретному випадку може виникнути необхідність у встановленні й інших важливих у справі обставин.

Загальна криміналістична характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним через зловживання службовим становищем може розглядатися як система, що складається з елементів, які, своєю чергою, містять підсистеми компонентів:

а) суб'єкт розкрадання (категорії службових, матеріально відповідальних осіб, технічного персоналу та інших осіб, які можуть бути причетними до злочину); чинники, які вплинули на формування та здійснення злочинної мети, утворення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками тощо;

б) спосіб приготування до розкрадання (методи створення неврахованих лишків сировини, готової продукції, коштів та ін.),

його вчинення (способи заволодіння майном, його вилучення, збуту, реалізації), приховування злочинів, маскуванню злочинних дій; обставини, що обумовили вибір розкрадачами певних способів (загальних для різних галузей, характерних для цієї галузі – виробництва, технології виготовлення певних видів сировини, напівфабрикатів, готових виробів та ін.);

в) предмет посягання – кошти, матеріальні цінності у вигляді сировини, матеріалів, пального, продукції, напівфабрикатів, готових виробів з урахуванням їхньої споживчої вартості, що можуть бути віднесені до різних джерел розкрадання (підзвітні цінності, невраховані цінності, створені на підприємстві, в організації, установі за рахунок лишків, що надійшли зі сторони, від співучасників);

г) обстановка розкрадання – місце (галузь виробництва, сфера обслуговування, виробнича дільниця, структурний підрозділ організації, підприємства та ін.); умови, що визначаються технологічним процесом або операцією, системою обліку та звітності, зберіганням і рухом коштів і матеріальних цінностей, документообігом (оформлення та рух управлінських, проектних, облікових, бухгалтерських, лабораторних, технічних, технологічних, виробничо-господарчих, статистичних та інших документів), видом продукції, що використовується; час (астрономічний), сезонність робіт; канали збуту, реалізації здобутого злочинним способом;

г) наслідки розкрадання, відображені в матеріальній обстановці злочину (характерні сліди, їх локалізація та взаємозв'язок), викликані службовими та позаслужбовими діями та зв'язками розкрадачів, способом життя, поведінкою в побуті, особистими зв'язками.

Найзагальнішими критеріями класифікації способів розкрадання є:

1) предмет злочинного посягання: способи розкрадання матеріальних цінностей і коштів;

2) ступінь спільності способів: способи, що типові для всіх галузей народного господарства та характерні для окремих галузей, видів виробництва;

3) документальне оформлення (облік) майна: способи розкрадання врахованих і неврахованих цінностей.

Способи розкрадання можуть бути класифіковані за загальним механізмом злочинної операції за випуску неврахованої продукції: операції, які проводяться без офіційного оформлення документів (або з фіктивним документальним прикриттям), – *«бездокументні» операції* та операції, котрі здійснюються без фактичного руху товарів, – *«безтоварні» операції*.

Вихідними даними для порушення кримінальної справи про вчинення крадіжок є такі: а) заяви громадян і посадових осіб; б) заяви очевидців чи інших осіб, які дізналися про крадіжку; в) заяви громадян про злочинну діяльність конкретних осіб; г) затримання з краденим; ґ) інші джерела. Кожне повідомлення про факт крадіжки вимагає негайного реагування. Насамперед необхідно встановити, на якому об'єкті чи в кого, де, коли вчинено крадіжку, що саме при цьому викрадено.

Визначення спрямування розслідування, технічних завдань і заходів їх вирішення багато в чому обумовлено слідчими ситуаціями, які склалися залежно від часу, що минув од моменту крадіжки, чи виявлення її слідів, предмета крадіжки, поведінки винних, потерпілих, свідків та ін.

Найтиповішими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування крадіжок є такі:

1. Факт крадіжки виявлено і підозрюваного затримано з речовими доказами або по «гарячих слідах». Зазвичай, це ті випадки, коли інформування про проникнення злодія у приміщення здійснюється за допомоги заздалегідь установлених у ньому засобів охоронної сигналізації чи інформація надійшла від конкретних очевидців злочину, які самостійно або за участі працівників міліції затримують злочинців із краденим. Основне тактичне завдання в цій ситуації – закріпити сліди злочину. Типові версії в указаній ситуації: факт крадіжки мав місце і вчинено її затриманим; затриманий придбав крадене майно або взяв його для схову тощо.

З метою перевірки цих версій провадяться такі слідчі дії: особистий обшук, огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Відстрочення цих дій на пізніший час є неприпустимим, оскільки це може негативно відобразитися на схоронності викраденого майна (його як серйозний доказ вини злочинці намагаються позбавитися вже в момент реальної для них небезпеки затримання) та слідів на тілі й одязі затриманого, обумовлених, наприклад, способом подолання перешкод. Невідкладність допиту підозрюваного обумовлена тим, що сам факт затримання з речовими доказами справляє суттєвий вплив на обрання лінії поведінки і позицію допитуваного (відсутність психологічної готовності пояснити, продумати фальшиву спрямованість своїх показань).

Після цього слід допитати свідків-очевидців, потерпілого, посадових або матеріально відповідальних осіб, що дозволить отримати важливу доказову інформацію про обставини крадіжки та її виявлення, учасників та обставини затримання підозрюваного, коло осіб, поінформованих про розслідувану подію.

Після виконання вказаних слідчих дій слідчий проводить огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), зокрема й місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки. Початковий етап розслідування в цій ситуації закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилученого у підозрюваного; криміналістичними експертизами.

2. Факт крадіжки встановлено, є відомості про підозрюваного злочинця (групу осіб), проте нікого не затримано. У розслідуваній ситуації визначальним чинником є час. Дії слідчого і працівника кримінального розшуку мають відзначатися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової експрес-інформації у спосіб короткого опитування обізнаних осіб про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після чого негайно здійснюється переслідування злодія (злодійської групи) по «гарячих слідах», а також використання оперативних можливостей органів дізнання. Зокрема, організуються тактичні операції: «Розшук злочинця», «Затримання по «гарячих слідах», «Розшук викраденого майна», «Встановлення свідків», які передбачають різноманітні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. Так, коло свідків у справі про крадіжку визначається залежно від особливостей розслідуваної події. Наприклад, у справі про квартирну крадіжку слід виявляти свідків насамперед серед мешканців будинку, де вчинено крадіжку (з кола пенсіонерів, домашніх господарок, учнів), а також серед працівників житлово-експлуатаційних контор (двірників, слюсарів, електриків та ін.).

У розслідуванні крадіжок, учинених із приміщення державних чи колективних організацій, свідки виявляються із загалу клієнтів, працівників та осіб, які охороняли цей об'єкт. Особливу групу свідків становлять працівники комісійних крамниць, ломбардів, а також водії таксі.

Якщо в результаті проведення названих тактичних операцій злочинця встановлено і затримано, надалі необхідно дотримуватися порядку дій слідчого, викладеного щодо першої слідчої ситуації. Якщо ж підозрювану в крадіжці особу не буде встановлено, в подальшому проводяться огляд місця події, допити свідків-очевидців і потерпілого, результати яких для встановлення зниклого злочинця

і викраденого майна мають вирішальне значення. Так, завданням огляду місця крадіжки в цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину з метою уточнення і розширення наявних у розпорядженні слідчого даних про особу, яка вчинила крадіжку. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета крадіжки, визначення розміру збитку, а також виявлення осіб із кола знайомих і родичів (за описаними свідками-очевидцями прикметами зовнішності), можливо причетних до розслідуваної події.

3. Факт крадіжки встановлено (зламани вхідні двері, своєрідний безлад у приміщенні, відсутнє певне майно), але дані про злочинця відсутні. Така слідча ситуація в інформаційному плані є найменш сприятливою, а в організаційному – найскладнішою. Основні завдання – встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого. Для цього можуть провадитися тактичні операції «Збирання відомостей про злочинця» і «Розшук викраденого майна». Реалізація даних тактичних операцій може здійснюватися таким чином: попереднє опитування потерпілого (матеріально відповідальної особи) щодо змін в обстановці місця події (поява невідомих, незвичне розташування або зникнення певних предметів тощо); огляд місця події, який передбачає дослідження матеріальної обстановки (не тільки приміщення, з якого вчинена крадіжка, а й навколишньої місцевості – сходових площадок, горниць і підвалів житлових будинків, дворів, підсобних приміщень та ін.); допит потерпілого та свідків (черговість допиту цих осіб визначається залежно від того, хто з них першим виявив крадіжку і повідомив про неї в міліцію); призначення і проведення судових експертиз; перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учиненого злочину); постановка на облік викрадених номерних предметів; вивчення матеріалів раніше не розкритих крадіжок, учинених аналогічним способом.

Одночасно з процесуальними діями провадяться оперативнорозшукові заходи, характер яких визначається зібраними даними про злочинця (злочинців) і викрадені цінності. Якщо, з огляду на обставини справи, злочинець (злочинці) перебувають поблизу місця крадіжки, необхідно за допомоги працівників міліції організувати переслідування по «гарячих слідах», засідки у місцях можливої появи (зокрема на базарах, у ломбардах, комісійних крамницях, камерах схову ручного багажу на залізничних вокзалах, автовокзалах, пристанях, аеропортах) або прочісування навколишньої місцевості. На випадок, якщо для реалізації викраденого злочинець (злочинці) міг виїхати в інше місце, необхідно поінфор-

мувати підрозділи міліції населених пунктів, річних вокзалів, постів ДАІ, залізничних станцій, розташованих на шляху можливого прямування злочинця (злочинців), а також повідомити органи міліції відповідних районів та областей про ознаки викраденого майна.

Для початкового етапу розслідування крадіжок характерні також певні типові слідчі версії. Так, у розслідуванні крадіжок чужого майна, вчинених способом проникнення у приміщення, висуваються такі **версії**:

1) крадіжку вчинила стороння особа;

2) крадіжку вчинила стороння особа за участі або за сприяння працівника об'єкта, який не є (в цьому випадку) матеріально відповідальною особою;

3) крадіжку вчинив працівник цього об'єкта, який не є (в цьому випадку) матеріально відповідальною особою, або особа, яка охороняла цей об'єкт;

4) крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховання недостачі або присвоєння інших цінностей, що є в її розпорядженні;

5) крадіжку вчинила стороння особа за сприяння матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати недостачу;

6) крадіжку зі зломом інсценувала матеріально відповідальна особа з метою приховання недостачі або ухилення від сплати податків (нібито викрадене майно списується на збитки і цим знижується реальний прибуток, який підлягає оподаткуванню).

Для розслідування крадіжок особистого майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії:

а) щодо події злочину:

крадіжка справді мала місце;

крадіжки фактично не було, а заявник помиляється стосовно події злочину, або крадіжку інсценовано ним самим з метою приховання факту загублення чи розтрати довірених власникові приміщення документів, коштовностей, зброї тощо;

б) що ж до осіб, причетних до вчинення крадіжки, то її вчинено:

однією особою чи злочинською групою;

особою з кола родичів потерпілого;

особою, обізнаною про місце перебування викраденого;

особою, яка має певні навички;

особою, яка раніше проводила якісь роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу;

в) щодо місць можливого перебування злочинця: квартири; заміські дачі родичів, знайомих; готелі, вокзали та ін.;

г) щодо місць перебування викраденого майна:
сховано за місцем мешкання, роботи злодія, його знайомих,
родичів;
здано в комісійні крамниці, ломбарди;
реалізовано;
вивезено за межі цього населеного пункту;
відправлено поштовою посилкою тощо.

Висунення робочих версій у конкретному випадку розслідування залежить від обсягу зібраної первісної інформації та слідчої ситуації, що склалася. Так, із висуненням версій про осіб, причетних до вчинення крадіжки, беруться до уваги способи учинення злочину, вид і кількість викрадених цінностей, а також відомості, отримані в результаті дослідження слідів та інших речових доказів, виявлених на місці злочину.

Ефективність розслідування крадіжок багато в чому обумовлена наявністю погоджених планів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Планами розслідування передбачаються заходи щодо встановлення і затримання злочинця, виявлення співучасників, виявлення і вилучення викраденого, компенсація шкоди, розпізнання інсценування тощо. Організуюча роль у цій діяльності належить слідчому, який визначає пріоритетні напрями розслідування, дає окремі доручення органу дізнання щодо проведення оперативно-розшукових заходів.

Подальший етап розслідування

Цей етап розслідування крадіжок характеризується вирішенням завдань, спрямованих на розширення доказової бази та підтвердження раніше зібраних доказів щодо винності обвинуваченого. Результативність цих дій багато в чому обумовлено підсумками початкового етапу розслідування. На подальшому етапі розслідування крадіжок можуть скластися такі ***типові слідчі ситуації***.

1. Подія злочину не мала місця (предмет крадіжки виявлено потерпілим в іншому місці; інсценування злочину). Розпізнання інсценування крадіжки проводиться на підставі вивчення:

негативних обставин під час розслідування події (зайве безладдя, навмисне пошкодження матеріальних цінностей; наявність ознак, що вказують на те, що хоч перешкоду і зламано, але не знадвору, а зсередини приміщення; незаймані пил чи павутиння на зовнішньому боці рами, нібито виламані ззовні; відсутність слідів, які обов'язково мають бути за певного способу дій; відсутність на місці події металевих ошурків, що вказує на те, що перепилування, приміром, дужок замка, було здійснено зовсім в іншому місці);

результатів слідчого експерименту з перевірки певного факту (наприклад, чи могли фактично бути в цьому приміщенні матеріальні цінності у певній кількості та обсязі; чи справді можна було крізь такий пролом у стіні чи крізь двері винести вказані предмети тощо);

даних судових експертиз, допитів, очних ставок.

2. Факт крадіжки та особу, яка її вчинила, встановлено, злочинець затриманий і визнає себе винним у повному обсязі пред'явленого обвинувачення, його показання не суперечать зібраним у справі доказам, викрадене майно виявлено. У цій ситуації слідчий приймає рішення про достатність зібраних доказів для завершення досудового слідства.

3. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази про винність особи, яка її вчинила, однак обвинувачений визнає свою вину частково (визнає, що вкрав лише майно, яке виявлено у нього під час обшуку, заперечуючи окремі епізоди злочинної діяльності, приміром, факт виготовлення заздалегідь знаряддя злому, збуту викраденого тощо). У цій ситуації слідчий на підставі аналізу показань обвинуваченого висуває версії щодо кожного пункту як зізнання, так і заперечення пред'явленого обвинувачення. З метою перевірки висунутих версій проводяться допити нових свідків, очні ставки.

4. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази винності обвинуваченого у її вчиненні, але він пред'явленого обвинувачення не визнає, посилаючись на алібі (називає місце перебування на момент крадіжки та осіб, які можуть це підтвердити), викраденого майна не знайдено. У цій ситуації перевіряються версії щодо місця перебування обвинуваченого (чи міг він бути в указаному ним місці на момент крадіжки), а також причетність осіб, на свідченні яких базується алібі обвинуваченого, щодо його злочинної діяльності. Опрацьовуються версії про місце викраденого майна, продовжується реалізація тактичних операцій «Перевірка алібі», «Розшук викраденого майна». З цією метою проводяться додаткові обшуки за місцем проживання обвинуваченого, за місцем належного йому майна (дача, гараж, автомашина тощо), пред'явлення для впізнання обвинуваченим предметів, що належать йому (одяг, взуття, валізи та ін.), експертизи, допити свідків, очні ставки тощо.

У тих випадках, коли особи злочинця не встановлено, або встановлено, але ще не затримано, вказані слідчі ситуації початкового етапу переходять і на подальший етап розслідування. Дії слідчого мають бути спрямовані на виявлення злочинця, а також на розшук викраденого (обшук, допит родичів, колег по службі), забезпечення відшкодування матеріального збитку, виявлення та усунення при-

чин і умов, що сприяють учиненню крадіжки. При цьому сприяти вирішенню вказаних завдань може вміла взаємодія слідчих органів із громадськими організаціями та окремими громадянами.

Залежно від обізнаності розкрадачів щодо загрози викриття їхньої злочинної діяльності та можливості використання слідчим «чинника раптовості», до початку розслідування існують три основні види типових ситуацій:

1) за справами, що порушуються внаслідок документальної ревізії, інвентаризації, перевірок, які проводяться органами прокуратури, контрольними органами, коли можливий початок розслідування не є раптовим для осіб, які можуть виявитися причетними до зловживань;

2) за справами, що порушуються внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів та виявлення ознак розкрадання безпосередньо органом внутрішніх справ (працівниками служби боротьби з економічними злочинами або служби боротьби з організованою злочинністю), коли складається ситуація, за якої особи, що підозрюються у розкраданні та інших злочинах, не обізнані щодо можливого початку розслідування, через що особливого значення набуває чинник раптовості;

3) за справами, які порушуються у випадках затримання на місці злочину працівниками органів, котрі не проводять цільових оперативно-розшукових дій (ДАІ, ППС, служби дільничних інспекторів та ін.), осіб за порушення ними певних правил, що викликає підозру в їхній причетності до злочинних дій. За таких умов чинник раптовості хоч і виявляється щодо осіб, які підозрюються, однак його здійснення пов'язане з обмеженою інформацією про можливі злочинні дії. Вирізняється також ситуація, коли кримінальна справа порушується в зв'язку з перевіркою заяв, повідомлень (громадян, службових осіб, у засобах масової інформації), з'явлення з каяттям. Залежно від конкретних обставин у подібних випадках чинник раптовості не має звичайної ефективності, особливо за зволікання з ОРД і порушенням кримінальної справи.

Урахування таких ситуацій дозволяє точніше визначити умови збирання інформації, намітити порядок і послідовність проведення перевірових дій, підготовчих і організаційних заходів.

За очевидної відмінності наведених вихідних ситуацій *загальними негайними завданнями на початку розслідування* є такі:

1) встановлення номенклатури і місця документів (ручного і машинного обліку), в яких могли відобразитися ознаки злочину, і забезпечення їхньої цілості. При цьому слід звернути увагу на необхідність дослідження не тільки документів первинного (опе-

ративного) обліку та бухгалтерської документації, а й планових, технологічних, виробничо-управлінських, статистичних, податкових та інших документів, бланків, етикеток тощо. Велике значення має аналіз змісту неофіційних документів (записок, нотаток, чорнових записів, розрахунків та ін.);

2) встановлення місця сировини, напівфабрикатів, матеріалів, готової продукції, товарів і забезпечення їхньої цілості;

3) виявлення вимірювальних приладів, що використовуються, – ваг, дозаторів, лекал, трафаретів, штампів, касових апаратів, їх перевірка, фіксація показань, опечатування (за необхідності – з урахуванням інтересів виробництва);

4) перекриття доступу до електронно-обчислювальних засобів;

5) встановлення місця майна і коштів, що належать розкрадачам, з метою забезпечення відшкодування матеріальних збитків, завданих злочином.

Вирішення зазначених завдань не вичерпується початковою стадією розслідування і стадією, що безпосередньо передуює порушенню кримінальної справи, оскільки в подальшому провадженні у справі можуть бути виявлені дані про раніше не виявлені епізоди розкрадання та інших злочинів.

Побудова слідчих версій про характер подій та інші обставини і планування основних напрямів розслідування починається на стадії перевірки мірою виявлення ознак розкрадання. У справах цієї категорії в основу версій можуть бути покладені різноманітні вихідні дані. В одних випадках відомо місце розкрадання (певного його епізоду), але не ясно, яким чином і куди збувалося викрадене; в інших – слідчий має відомості про реалізацію викрадених матеріальних цінностей у певному місці, однак не відоме джерело розкрадання. Обставини можуть скластися й так, що відомими стають факти неофіційної реалізації сировини з підприємства-виробника чи бази або факти переміщення готової продукції без належного її оформлення, тоді як не встановлено її виробника і споживача. Зазвичай, це стосується однорідної продукції, що виготовляється різноманітними підприємствами, або такої, що поставляється численними місцевими і закордонними фірмами.

Вирішуючи питання про наявність ознак розкрадання та достатність їх для порушення кримінальної справи, слідчий здійснює перевірку загальних версій про характер події. Поряд із цим, перед ним постає завдання розроблення і перевірки версій щодо безпосереднього предмета посягання, способів розкрадання, кола осіб, причетних до цього, тощо.

У процесі побудови конкретних робочих слідчих версій за злочинном, що розслідується, важливо не тільки спиратися на наявну фактичну інформацію та особистий досвід слідчого, а й користуватися *системами типових версій*. Такі версії являють собою припущення, побудовані на основі аналізу типових ситуацій. У цьому зв'язку великого значення набувають схеми типових версій, зокрема про способи розкрадання. У роботі слідчого складається певна «технологія» використання систем типових версій для вирішення конкретних слідчих завдань, що дозволяє дати логічне пояснення конкретним фактичним даним у злочині та сприяє побудові робочих версій.

Письмовий план є не тільки організуючим початком процесу розслідування розкрадання, а й засобом, що сприяє логічному розвитку планування на всіх етапах провадження у справі, оптимальному поєднанню узагальненого досвіду і фактичних даних щодо події, яка розслідується.

Основою плану розслідування розкрадання є версії. Найбільш раціональним є план, окремі частини якого складаються за кожною версією, а після цього зводяться в єдиний план з виокремленням у його загальну частину питань, що підлягають з'ясуванню щодо всіх версій.

Для розслідування розкрадання є характерним планування чотирьох основних етапів розслідування:

- 1) проведення перевірових дій і вирішення питання про порушення кримінальної справи;
- 2) початок розслідування (проведення первісних слідчих і організаційних дій та оперативно-розшукових заходів);
- 3) проведення подальшого розслідування;
- 4) закінчення розслідування.

Огляд місця події під час розслідування крадіжок є однією з найінформативніших слідчих дій. Результати огляду дозволяють вирішити питання про порушення кримінальної справи, побудувати версії та скласти план їх перевірки. До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону з тим, щоб обстановка крадіжки залишилася недоторканою, потім визначити, хто повинен узяти участь в огляді (поняті, криміналіст, кінолог, оперуповноважений, службові й матеріально відповідальні особи, потерпілі, свідки-очевидці та ін.) Визначивши учасників огляду та його межі, здійснюють фотографування місця події. За детального огляду першочергово обстежують місце проникнення злочинця до майна: двері, вікна, балкони, димоходи, дахи, стелі, підлоги, засувні пристрої, їхні розміщення і стан.

Сліди рук необхідно шукати, керуючись версією про дії злочинця: на засувних пристроях, вікнах, дверях, пакувальних матеріалах,

пляшках, склі балконів, касових апаратах, сейфах, посуді та інших предметах. Сліди знярядь злому можуть залишитися на замках, петлях дверей, накладках та інших частинах вікон і дверей, а також навколо них. З метою виявлення слідів ніг і транспортних засобів оглядаються припустимі шляхи зникнення злочинців. Особливо уважно оглядаються предмети з явними слідами злочину (відкриті та пошкоджені шафи, шухляди і накривки письмових столів, шкатулки, предмети пакування). Під час огляду встановлюється також наявність у потерпілого технічних паспортів, фабричних ярликів, етикеток, товарних чеків, пакувальних матеріалів від викрадених предметів, зразків тканини, з якої виготовлено викрадені носильні речі, оббиття салону або чохли сидінь викраденої автомашини тощо.

Для організації розшуку і виявлення злочинця звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених злодієм на місці події. Це можуть бути частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок, одягу та ін. Іноді з метою утруднити розслідування злодії посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають одеколоном, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Частинки тютюну, перцю, інших мікрослідів, а також предмети з запахом вилучаються і ретельно пакуються. Під час огляду місця події за цією категорією кримінальних справ виявляються і фіксуються негативні обставини, що вказують на можливе інсценування крадіжки, а також встановлюються такі фактичні дані:

а) хто здійснив крадіжку, скільки осіб брало участь у реалізації злочинного наміру, їхні прикмети;

б) шляхи підходу до місця крадіжки і його залишення, транспортний засіб, використаний злочинцем;

в) чим і як давно здійснено злом, чи був зломник достатньо доповіданим, які його фізична сила і звички, тривалість крадіжки, сліди злочинця і його дії на місці крадіжки, а також сліди, які могли залишитися на самому злочинцеві, його одязі, знярядях злочину (частинки певної породи дерева, сліди сажі, мастила, тиньку, фарби тощо);

г) предмети крадіжки, а також способи їх винесення, вивезення, схову.

Допит потерпілих (за крадіжки особистого майна) та свідків із матеріально відповідальних осіб і керівників об'єкта має на меті встановити певні обставини.

За фактами крадіжки державного або колективного майна:

1) що викрадено, які родові та індивідуальні ознаки викрадених предметів (найменування, призначення, місце і час виготовлення,

матеріал, клейна, товарні знаки, упаковка та ін.); чи залишилися предмети більш цінні, ніж викрадені;

2) час учинення і виявлення крадіжки;

3) коли востаннє здійснювалася перевірка наявності товарно-матеріальних цінностей;

4) який режим роботи підприємства; хто має доступ до сховищ, як вони охороняються, чи перевіряється приміщення перед закінченням роботи, чи не було відхилень від розпорядку роботи в день крадіжки; якщо були, то які й за чією вказівкою, хто міг знати про ці відхилення;

5) чи не з'являлися перед крадіжкою підозрілі особи; коли так, то чим вони цікавились і які їхні прикмети;

6) чи є на підприємстві охоронна сигналізація, як вона працює, її стан після крадіжки; чи є сторожова охорона, хто саме охороняв об'єкт у день крадіжки;

7) чи було звільнено кого-небудь перед крадіжкою з підприємства, за що, коли саме, як характеризуються ці особи, їхнє перебування в цей час;

8) чи були раніше на цьому підприємстві крадіжки, або замах на крадіжки, про які не повідомлялося в міліцію; як вони вчинялися, що саме і за яких обставин злочинець крав або намагався вкрати;

9) що сприяло вчиненню крадіжки (хиби в роботі підприємства, організації охорони, упушення в доборі кадрів та ін.).

Якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з метою приховати факт крадіжки, на допиті додатково слід з'ясувати: де була ця особа і що робила в період крадіжки; як давно працює на цьому підприємстві; які зауваження були по роботі, чи були недостачі товарно-матеріальних цінностей, причини їх виникнення, ким їх виявлено, яких заходів було вжито для компенсації шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі. У цьому випадку в обов'язковому порядку призначається інвентаризація.

За фактами крадіжки особистого майна громадян:

1) що саме викрадено, ознаки викраденого (паспорти, товарні чеки, фотографії цих речей), чи залишились у потерпілого речі, аналогічні викраденим;

2) де були викрадені речі, хто знав про їх існування і місце;

3) час виявлення і вчинення крадіжки, за яких обставин її вчинено;

4) які умови полегшили вчинення крадіжки і хто міг знати про ці сприятливі умови;

5) кого потерпілий підозрює у вчиненні крадіжки;

б) хто зі сторонніх осіб був перед крадіжкою у нього в квартирі (будинку) і виявив інтерес до його майна.

Під час розслідування розкрадань виникає необхідність у проведенні різних слідчих дій: огляду (місця події, предметів, документів), відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент), перевірка показань на місці), обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання, отримання зразків для експертного дослідження, експертизи.

Специфіка проведення окремих слідчих дій, їх комплексів визначається особливістю цього виду злочинів, пов'язаного з порушенням документального обліку майна, його рухом, технологією виробництва, особливостями постачання, збуту і реалізації матеріальних цінностей тощо.

Особливості тактики *допиту* у справах про розкрадання полягають у специфіці службового і матеріально відповідального становища допитуваних осіб. На допитах, що проводяться з притягненням особи як обвинуваченого, та допитах інших осіб у справах про розкрадання є характерним пред'явлення їм документів з метою з'ясування даних, що зафіксовані в них. Поєднання запитань до допитуваного з використанням документів дозволяє встановити епізоди розкрадання, способи їх підготування, вчинення і приховування, причетність певних осіб до цього злочину, розмір матеріальних збитків, завданих розкраданням.

Результати такого допиту часто сприяють встановленню важливих для справи обставин, які вимагають інколи перевірки іншими слідчими та організаційними діями. Під час допиту, який проводиться з пред'явленням документів, може бути присутній експерт (ст. 77 КПК України) і спеціаліст (ст. 128¹ КПК України).

Допит матеріально відповідальної особи у справі про розкрадання є невідкладною слідчою дією, тому вимагає з'ясування позиції допитуваного з ключових питань справи, що розслідується. Оскільки йдеться про матеріально відповідальну особу, насамперед з'ясовують, чи згодна особа з розмірами встановленої нестачі (лишків) та причини утворення нестачі (лишків).

Показання осіб, що визнали себе винними в розкраданні, повинні ретельно перевірятися аналізом документів, допитом інших осіб, проведенням судових експертиз та іншими необхідними слідчими діями.

Серед свідків у справах про розкрадання вирізняються такі групи:

1) товариші по службі (за місцем учинення розкрадання, із суміжних організацій – постачальних, переробних, субпідрядних, побутових та ін.);

2) особи, які працювали на цьому підприємстві до вчинення розкрадання, і ті, які заміщали обвинувачених;

3) працівники головних установ (керівних, виробничих, фінансових підрозділів та ін.);

4) працівники контрольно-ревізійних органів, інспекцій;

5) особи, які реалізували викрадене, і ті, які постачали розкрадачам сировину, такі, що не працюють на цьому підприємстві;

6) особи, які знають обвинувачених за місцем проживання, розміщення гаражів, дачних і садових ділянок, за колом уподобань, покупці, замовники та ін.

Окрім питань із фактичних обставин справи, у свідків з'ясовуються: стосунки між ними та обвинуваченими; наявність у їхнім розпорядженні документів, неофіційних записів, що підтверджують показання; чи відомі їм інші факти незаконних дій і особи, які можуть підтвердити правильність показань.

Велике значення в системі розглядуваних слідчих дій має *огляд*, зокрема такі його види, як огляд місця події, предметів і документів. Огляд місця події як невідкладна слідча дія (яка проводиться у певних випадках до порушення кримінальної справи) дає можливість перевірити версію про інсценування розкрадання, пожежі, аварії водопроводу, стихійних явищ із метою приховати привласнення, розтрату майна або заволодіння ним через зловживання службовим становищем.

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із випуском неврахованої продукції, виникає необхідність в огляді певних ділянок місцевості та приміщень, які не є місцем події у криміналістичному значенні, однак являють собою об'єкти, що своїм розташуванням, призначенням, станом, наявністю або відсутністю змін у матеріальній обстановці викликають необхідність безпосереднього обстеження.

Потреба в таких оглядах виникає у випадках, коли необхідно обстежити виробничі, торгові, складські, житлові та інші приміщення, ділянки території підприємств, під'їзних шляхів, вантажно-розвантажувальних майданчиків, місць вивезення відходів виробництва (підприємств перероблення сміття, смітників, місць поховання худоби та ін.). Так, у справах про розкрадання матеріальних цінностей може виникнути версія про неналежні умови на складі для зберігання виробів, внаслідок чого значно збільшився відсоток їх вологості чи інші показники.

У перевірці версій про незаконне списання витрат сировини, матеріалів, що не піддаються подальшому використанню, важливу роль має огляд місць їх складування, знищення (як зіпсованих)

способом спалювання, закопування. Відсутність слідів таких дій може вказувати на те, що такої кількості відходів не було або ж вони не знищувалися зовсім і могли використовуватися як сировина для випуску іншої продукції.

Істотні результати дає також огляд виробничих приміщень, технологічного обладнання для перевірки версій, що виникають із посиланням відповідальних за випуск продукції осіб на неналежні умови виробництва, дефекти обладнання тощо. Під час таких оглядів може виникнути необхідність у дослідницьких діях для перевірки ходу і результатів певних виробничих процесів, операцій. У цих випадках слідчий після закінчення огляду (або пізніше, коли визнає за необхідне) може провести *слідчий експеримент*, для участі в якому доцільно залучити фахівців у цій галузі виробництва.

Якщо обставини, що перевіряються, пов'язані з обліком складних процесів, пояснення яких вимагає наукових знань, спеціальних розрахунків у певній галузі техніки, слідчий призначає відповідні судові експертизи.

У методиці розслідування розкрадань склалася така система судових експертиз: економічні (фінансово-економічні, ціноутворення); інженерно-технічні (промислово-технічні, будівельно-технічні, транспортно-технічні); інженерно-технологічні (технологічних процесів, товарознавчі); сільськогосподарські (агротехнічні, зоотехнічні, ветеринарні); біологічні (ботанічні, зоологічні); криміналістичні (почеркознавча, технічна експертиза документів, різновиди трасологічної експертизи).

Такі експертизи призначаються в різноманітному поєднанні залежно від особливостей галузі виробництва, в якій було вчинено розкрадання, предмета посягання, застосування розкрадачами певних способів вчинення і приховування злочину і ряду інших обставин.

?

Контрольні питання

1. *Поняття крадіжки, її види.*
2. *Поняття заволодіння чужим майном способом зловживання службовим становищем.*
3. *Обставини, що підлягають установленню під час розслідування крадіжок.*
4. *Криміналістична характеристика крадіжок.*
5. *Криміналістична характеристика заволодіння чужим майном через зловживання службовим становищем.*
6. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні крадіжок.*
7. *Типові слідчі версії в розслідуванні крадіжок.*

8. Типові слідчі ситуації в розслідуванні заволодіння чужим майном через зловживання службовим становищем.
9. Типові слідчі версії в розслідуванні заволодіння чужим майном через зловживання службовим становищем.
10. Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні крадіжок.
11. Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні заволодіння чужим майном через зловживання службовим становищем.

Теми рефератів

1. Методика розслідування квартирних крадіжок.
2. Методика розслідування кишенькових крадіжок.
3. Методика розслідування крадіжок транспортних засобів.
4. Методика розслідування крадіжок особистих речей громадян на вокзалах, із купе поїздів.

ТЕМА 27

РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ, РОЗБОЇВ І ВИМАГАНЬ

Упродовж усього періоду суспільного розвитку грабежі та розбої є одним із розповсюдженіших видів злочинів. Прийнята в Україні (а також у Російській Федерації) диференціація властива не всім країнам.

Так, у законодавстві США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Японії та деяких інших країн прийнято єдине розуміння насильницького заволодіння майном, де здебільшого використовується лише термін грабіж, що може бути простим, збройним, з обставинами, що обтяжують відповідальність тощо.

Відповідно до ст. 186 КК України, **грабіж** – відкрите викрадення чужого майна громадян, вчинене без насильства або із застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого.

Відповідно до ст. 187 КК України, **розбій** – напад із метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою негайного застосування такого насильства.

Відповідно до ст. 189 КК України, **вимагання** – вимога передати чуже майно чи права на це майно або вчинення будь-яких

дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

На відміну від вимагання, грабежі та розбої мають одномоментний характер, тому успіх їх розслідування в основному залежить від того, чи зумів слідчий повною мірою використати інформацію, отриману на початковій стадії розслідування. Істотне значення у структурі криміналістичної характеристики вказаних злочинів мають: спосіб учинення злочину, час, місце та обстановка, предмет посягання, особа злочинця, слідова картина.

1. Спосіб учинення злочину.

Всі грабежі та розбої можна умовно поділити на три великі групи: 1) грабежі та розбої, що вчиняються щодо тих людей, які завдяки своїй професійній діяльності можуть володіти значною сумою грошей (таксисти, поштарки, приватні підприємці, продавці, інкасатори тощо);

2) грабежі та розбої, що вчиняються на власників і водіїв транспортних засобів на дорогах;

3) грабежі та розбої, поєднані з проникненням у житло чи інше приміщення.

Спосіб учинення цих злочинів охоплює як способи безпосереднього вчинення злочинного діяння, так і способи підготування до його вчинення, а також способи його приховування. Етап підготування до вчинення злочину охоплює: вибір жертви, підбір необхідних знарядь і засобів, забезпечення алібі, вибір часу та місця вчинення злочину, організація групи та розподіл ролей, попереднє вивчення обстановки.

До **найхарактерніших способів учинення грабежів і розбоїв** можна віднести:

1) напад на відкритій місцевості на особу, що вчиняється з використанням факту раптовості та без застосування насильства;

2) напад на відкритій місцевості на особу, що вчиняється з застосуванням насильства або погрозою застосування насильства;

3) напад на громадян у житлових приміщеннях;

4) напад на державні установи, об'єкти приватної або колективної власності;

5) напад на громадян на залізничному чи автомобільному транспорті;

6) напад на водіїв таксі.

Слід відзначити, що це – не вичерпний перелік способів вчинення злочинів.

В юридичній літературі під нападом в основному розуміють активні, раптові, неочікувані для потерпілого дії винного, що створюють реальну загрозу безпосереднього застосування насильства чи погрози його застосування з метою заволодіння чужим майном. Найпоширенішими варіантами поведінки учасників розбійного нападу в квартирі чи будинку потерпілої особи є: зв'язування чи закривання потерпілого в іншій кімнаті; змушування потерпілого під загрозою смерті вказати місця зберігання цінностей; побиття потерпілого до стану, коли він не може чинити опору, та подальше вилучення матеріальних цінностей; катування потерпілого.

Найпоширенішими способами вимагання є: 1) пряме передання коштів, цінних паперів на пред'явника або майна потерпілого; 2) переведення коштів на вказаний вимагачем банківський рахунок; 3) переоформлення на ім'я вимагача і передання документів, що підтверджують право власності на майно; 4) оформлення або анулювання на користь вимагача боргових розписок; 5) переадресування на ім'я вимагача цінних паперів; 6) оплата послуг у сумі, що явно перевищує обсяг виконаних робіт; 7) прийняття на роботу зазначених вимагачем осіб; 8) здавання в оренду приміщення за невисоку платню тощо.

Особливе місце посідає спосіб висловлення погрози з боку вимагача. Такі погрози можуть бути висловлені по телефону, письмово чи під час особистої зустрічі. Зазвичай останні супроводжуються застосуванням насильства: побиттям потерпілого, надіванням на голову поліетиленового пакета, підвішуванням униз головою, припіканням паяльною лампою, праскою тощо.

2. Час, місце та обстановка.

Грабежі та розбої можуть учинятись як у малолюдних, так і в багатолюдних громадських місцях. Що ж до часу вчинення злочинів, то 2/3 таких злочинів учиняється в будні (робочі) дні. Більша частина грабежів учиняється з 12 до 18 год., а розбоїв – з 18 до 22 год. та з 00 до 8 год. Напад на громадян і приміщення здійснюється здебільшого із засідки.

Місцем для засідки, здебільша, обирають нижні або верхні поверхи будинків, горища, підвали, підземні переходи, ліфти. У будь-якому випадку таке місце дає можливість добре бачити прилеглу територію, спостерігати за тим, що відбувається у приміщенні тощо.

Місцем учинення злочину за вимагання виступає: місце, де висловлено та здійснено погрози; місце, де було викрадено потерпілого

і де його тримали; місце передання грошей чи інших матеріальних цінностей; місце повернення викраденого потерпілого; місце знищення майна потерпілого; місце затримання вимагачів.

3. Предмет посягання.

Предметом посягання під час учинення грабежу чи розбою можуть бути різні предмети, що мають матеріальну цінність, а також предмети, які виступають еквівалентом матеріальних цінностей (наприклад, гроші, цінні папери тощо). Предметом грабежу та розбою можуть бути як живі (домашні тварини тощо), так і неживі об'єкти (гроші, цінні папери, вироби з дорогоцінних металів, мобільні телефони, оргтехніка тощо). У будь-якому випадку необхідно встановити розмір, кількість і вартість предмета посягання.

Предметом посягання під час вимагання можуть бути: 1) кошти, дорогоцінності, речі та предмети; 2) право на майно, закріплене у відповідних документах (цінні папери, акції, генеральне доручення, дарування, розписка про боргове зобов'язання чи про відмову від майна тощо); 3) різноманітні документи (ліцензії, акти щодо відведення земель та оцінювання вартості майна).

4. Особа злочинця.

Як показують наукові дослідження і статистичні дані, інтенсивність грабежів і розбоїв у містах є значно більшою, ніж у сільській місцевості (приблизне співвідношення 90% до 10%). Спостерігається тенденція, відповідно до якої, якщо особа раніше була судима, вона частіше використовує у вчиненні таких злочинів вогнепальну зброю. Понад 60% грабежів і розбоїв учиняється групами осіб за попередньою змовою.

За соціальним статусом вимагачів можна розділити на дві групи:

- 1) явно кримінальні елементи – особи, які вчиняють вимагання у вигляді промислу і розглядають цей вид діяльності як засіб існування;
- 2) зовні законослухняні громадяни, які вирішили таким способом підзаробити.

У переважній більшості вимагачами виступають чоловіки віком від 18 до 35 років. Серед них 75% були раніше судимими за корисливо-насильницькі злочини.

Типові слідчі ситуації в розслідуванні грабежів і розбоїв:

1) факт учинення грабежу чи розбою мав місце, підозрюваного затримано на місці вчинення злочину чи невдовзі після його вчинення, є очевидці злочину;

2) факт учинення грабежу чи розбою встановлено, особа (особи), яка його вчинила, відома, але не затримана;

3) факт учинення грабежу чи розбою встановлено, але нічого не відомо про особу (осіб), яка його вчинила.

Типові слідчі ситуації в розслідуванні вимагань:

1) до правоохоронних органів надійшла інформація про те, що вимагачами сформовано певні вимоги до потерпілого, висловлено погрози або вже вчинено насильницькі дії, обговорено час і місце передання предмета вимагання;

2) факт вимагання вже відбувся, потерпіла особа виконала вимоги вимагачів, а потім звернулася до правоохоронних органів;

3) вимагання має тривалий характер, його здійснює організована злочинна група, потерпіла особа не звертається до правоохоронних органів, побоюючись розправи, про цей факт стало відомо з оперативних джерел;

4) отримана інформація свідчить про утримання вимагачами заручників чи викрадення ними людей.

Типові слідчі версії в розслідуванні грабежів, розбоїв і вимагань:

1) злочин мав місце і його вчинила затримана особа;

2) мало місце інсценування злочину;

3) злочин учинила одна особа (декілька осіб);

4) злочин учинено раніше судимою особою.

Приводом до порушення кримінальної справи про грабежі та розбої є: 1) заява потерпілого; 2) повідомлення службових осіб, представників громадськості; 3) заяви очевидців злочину; 4) затримання з речовим доказом у момент вчинення злочину; 5) з'явлення з каяттям; 6) безпосереднє виявлення злочину слідчим, дізнавачем, прокурором, працівниками патрульної служби міліції.

У розслідуванні грабежів чи розбоїв необхідно з'ясувати:

1. Чи мав місце грабіж або розбій, які ознаки свідчать про їхню підготовку.

2. Яким способом учинено злочин та які методи і знаряддя використовувалися.

3. Час учинення злочину.

4. Особа злочинця, співучасники та роль кожного з них.

5. Мотиви вчинення злочину.

6. Обставини, що сприяли вчиненню злочину.

У розслідуванні вимагань необхідно з'ясувати:

1. Коли вперше було пред'явлено вимогу вимагачами, в якому місці це сталося.

2. Яким чином було пред'явлено цю вимогу (по телефону, письмово, за особистого контакту).

3. Якими були конкретні вимоги вимагачів (сплата готівки, передання конкретного предмета, перерахування грошей на банківський рахунок тощо).

4. Скільки разів висувалися вимоги і на який предмет вони були спрямовані.

5. Який установлювався термін передання предмета вимагання.

6. Чи супроводжувалися вимоги вимагачів погрозами на адресу потерпілого, коли вони були висловлені, який характер вони мали.

7. Коли потерпілий передав майно вимагачам, де саме це сталося.

8. Зміст обіцянок вимагачів у випадку задоволення їхніх вимог, чи були вони виконані, скільки разів.

9. Якщо потерпілий відмовився передавати вимагачам предмет вимагання, то які конкретно погрози було здійснено вимагачами, де було вчинено щодо нього насильницькі дії, яке майно було пошкоджене чи знищене, чи використовувалася при цьому зброя, яка саме.

10. За допомоги яких знарядь здійснювався фізичний вплив на потерпілого, який транспорт використовували вимагачі.

11. Якщо це була група, то які конкретні дії кожного з членів цієї групи.

12. Коли і де відбулося затримання вимагачів.

13. Обставини, що сприяли вчиненню злочину.

До невідкладних слідчих дій у справах про грабежі та розбої на початковому етапі розслідування можна віднести: допит потерпілого, допит свідків, огляд місця події, затримання злочинця, обшук, пред'явлення для впізнання злочинця, призначення експертиз.

Якщо кримінальну справу порушено через деякий час після вчинення злочину, то доцільно спершу допитати потерпілого і свідків, а потім приступати до огляду місця події. У випадках, коли підозрюваного затримано, треба спершу оглянути місце події, затримати співучасників, провести обшук, а потім допитувати підозрюваного, потерпілого та свідків.

Під час допиту потерпілого слід з'ясувати:

1) час і місце вчинення грабежу або розбою;

2) яким майном заволоділи злочинці, його індивідуальні властивості і споживча вартість;

3) за яких обставин (з якої причини) потерпілий опинився в місці, де було вчинено злочин;

4) хто знав про його наміри, про наявність у потерпілого цінностей, з ким він ділився такою інформацією;

5) хто може підтвердити, що в потерпілого була така кількість матеріальних цінностей;

6) в якій формі виражалось насильство, які способи ураження застосовували злочинці;

7) скільки було злочинців, звідки вони з'явилися та в якому напрямі вони зникли, як вони виглядали;

8) чи чинив опір потерпілий, у чому саме він виражався.

Якщо у потерпілого є фотознімки, технічні чи інші документи, які в подальшому можливо використати під час доказування або проведення оперативно-розшукових заходів, то їх необхідно вилучити.

Під час допиту свідка слід з'ясувати:

1) час і причини появи на місці вчинення грабежу чи розбою;

2) хто, крім нього, спостерігав за вчиненням злочину;

3) скільки було злочинців, їхні індивідуальні ознаки, що саме вони робили;

4) які знаряддя застосовували злочинці для вчинення злочину;

5) тривалість події злочину та перебування злочинців на місці події, в якому напрямку і на чому вони зникли з місця події;

6) якими матеріальними цінностями заволоділи.

Допит підозрюваного багато в чому залежить від того, чи був він затриманий одразу на місці події, чи його затримання відбулося через деякий час після вчинення злочину. У першому випадку підозрюваного слід допитувати перед допитом потерпілого. У цьому разі він не має достатньо часу для того, щоб виробити лінію поведінки, підготувати алібі, не може логічно пояснити окремі факти у своє виправдання. Якщо ж він був затриманий через деякий час після вчинення злочину, то його слід допитувати після проведення невідкладних слідчих дій.

В **огляді місця події** особливу увагу слід звернути на виявлення і фіксацію слідів взуття, транспортних засобів, знарядь учинення злочину, крові та інших супутніх слідів. Результати огляду фіксуються в протоколі, до якого долучають фототаблицю чи інші додатки.

У ході розслідування грабежів і розбоїв може виникнути необхідність **пред'явлення для впізнання** потерпілому чи свідкам підозрюваної особи (або вилучених у неї предметів). Це слід робити згідно з рекомендаціями, наведеними у темі № 16. З метою уточнення показань потерпілого чи підозрюваного, а також зіставлення їх з іншими даними, отриманими в ході проведення слідчих дій, може проводитися **перевірка показань на місці**.

У ході розслідування грабежів і розбоїв в основному призначаються судово-медична, балістична, трасологічна, імунологічна експертизи, а також, за потреби, й інші.

У ході розслідування вимагань важливе місце посідає затримання вимагачів на «гарячому». З цією метою доцільно:

1) провести інструктаж з особою, яка буде спілкуватися з вимагачами і передавати предмет вимагання, відпрацювати з нею запитання до вимагачів (наприклад, чому ви вимагаєте у мене гроші, адже я вам нічого не винен і нічим не зобов'язаний; я хочу обговорити з вашим керівником питання зменшення суми; що буде, якщо я не виконаю ваших вимог; який спосіб передання грошей; як мені з вами зв'язатися, якщо у мене будуть вимагати гроші інші вимагачі);

2) визначити необхідну кількість учасників операції, вирішити питання про обов'язкове фіксування процесу розмови з вимагачами та їх затримання технічними засобами;

3) затримати вимагачів у момент або відразу ж після отримання ними предмета вимагання;

4) припинити спроби вимагачів позбутися отриманих предметів, наявної зброї, викривальних документів тощо;

5) вжити заходів до виявлення і затримання спільників отримувача предмета вимагання, які спостерігали за тим, що відбувається.

З метою надання отриманій оперативним способом інформації доказового значення необхідно оформити такі документи:

– протокол передання потерпілому коштів (із зазначенням кількості й номіналів купюр, їхніх серій та номерів) або інших предметів вимагання (з описом їхніх індивідуальних ознак і засобів маркування);

– протокол особистого обшуку злочинця із зазначенням виявлених і вилучених предметів вимагання;

– протокол огляду вимагача (освідування), протоколи виїмки та огляду одягу вимагача (якщо для оброблення предмета вимагання використовувалися хімічні речовини);

– протокол огляду вилученого у вимагача предмета вимагання;

– протокол передання потерпілому диктофона та встановлення його у визначеному місці;

– протокол огляду технічних засобів, якими здійснювався аудіо- та відеозапис;

– протокол огляду аудіо- та відеоплівки.

В огляді місця утримання заручника або викраденої особи насамперед необхідно виявити і зафіксувати: 1) сліди перебування в цьому місці інших злочинців, окрім осіб, затриманих зі звільненням потерпілих; 2) предмети, що використовувалися для захоплення, утримання і катування потерпілих (мотузки, кайданки, маски, паяльники, ножі тощо); 3) зброю, наркотики, вибухові пристрої; 4) аудіо- та відеоапаратуру із записами звернень до родичів заручників про надання викупу. Огляду підлягають усі виявлені та вилучені під час огляду місця події, обшуку, виїмки або добровільної видачі предмети.

Обшук у розслідуванні вимагань є невідкладною слідчою дією. Під час його проведення слід шукати: а) отримані від потерпілого дорогоцінності, гроші, цінні папери чи інші предмети; б) документи, що надають вимагачам будь-які блага і складені потерпілим під загрозою; в) документи, що підтверджують отримання від потерпілого предмета вимагання; г) засоби маскування зовнішності; д) фальшиві документи, фальшиві гроші; е) записні й телефонні книжки, блокноти; є) мобільні телефони, сим-карти тощо.

Під час допиту потерпілої особи необхідно докладно з'ясувати:

- чи відомі потерпілому особи вимагачів, хто вони, в яких відносинах він із ними перебуває;
- якщо особи вимагачів невідомі, то кого і на підставі яких даних він може підозрювати, хто, на його думку, міг бути навідником, як виглядали вимагачі;
- скільки разів, коли саме та за яких обставин вимагачі висловлювали незаконні вимоги;
- що саме вимагалось і що обіцяли вимагачі в разі виконання їхніх вимог (чи в разі невиконання);
- чи виконував раніше потерпілий вимоги вимагачів, скільки разів, що саме він робив;
- чи звертався потерпілий по захист від вимагачів, до кого саме і який був результат;
- вид погроз і характер насильства над потерпілим чи його родичами;
- кількість вимагачів, конкретні дії кожного з них;
- чи застосовувалась у вимаганні зброя;
- чи не робив потерпілий запис розмов із вимагачами.

?

Контрольні питання

1. *Поняття грабежу, розбою та вимагання, відмінність між ними.*
2. *Криміналістична характеристика грабежів і розбоїв.*
3. *Криміналістична характеристика вимагань.*
4. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії на початковому етапі розслідування грабежів і розбоїв.*
5. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії на початковому етапі розслідування вимагань.*
6. *Обставини, що підлягають з'ясуванню у ході розслідування грабежів і розбоїв.*
7. *Обставини, що підлягають з'ясуванню у ході розслідування вимагань.*
8. *Особливості проведення допиту потерпілих від злочину.*

Теми рефератів

1. *Криміналістична характеристика грабежів і розбоїв.*
2. *Особливості проведення слідчих дій у ході розслідування грабежів і розбоїв.*
3. *Рейдерство: новий вид економічного розбою.*
4. *Особливості розслідування вимагань, що поєднані з викраденням людини.*

ТЕМА 28

РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ І ШАХРАЙСТВ ІЗ ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

Шахрайство – заволодіння чужим майном або придбання права на майно у спосіб обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України).

Для відмежування шахрайства від інших видів посягань на власність важливо встановити наявність обману або зловживання довірою. Під *обманом* мається на увазі повідомлення неправдивих відомостей або приховування, умовчування щодо тих чи тих обставин, повідомлення про які було обов'язковим у таких ситуаціях. Шахрайський обман являє собою такий вплив на поведінку власника майна або особи, що відає майном чи охороняє його, який здатний ввести цю особу в оману стосовно добровільних дій із передавання майна винному. Шахрайський обман передбачає передання злочинцеві майна самим потерпілим або іншою особою. Пленум Верховного Суду України в постанові від 25 грудня 1992 р. звернув увагу судів на те, що «обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) або зловживання довірою (недобросовісне використання довіри з боку потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність і обов'язковість передачі йому майна чи права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього».

Обманні дії повинні передувати заволодінню майном. За своїм змістом і формами обман буває різноманітним і може стосуватися предмета, подій, дій і фактів. Формою шахрайського обману може

бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набирати форми письмової або усної мови, руху чи жестів.

Зловживання довірою полягає в тому, що злочинець для заволодіння майном потерпілого використовує близькі, довірчі стосунки з ним. Довіра може породжуватися службовими, родинними стосунками, особливою довірливістю потерпілого.

Шахрайство з фінансовими ресурсами – надання громадянином-підприємцем або засновником чи власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності свідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків у разі відсутності ознак злочину проти власності (ст. 222 КК України).

Особливістю криміналістичної характеристики шахрайства з фінансовими ресурсами є мета, реалізована злочинцем, залежно від якої посягання на фінансові ресурси можуть бути кваліфіковані або за ст. 222 КК України, або (за наявності на момент обману мети привласнення майна на користь винного або інших осіб) за ст. 190 КК України.

Типовий спосіб готування. Стадія готування до вчинення шахрайства охоплює ретельне планування злочину, вироблення механізму його вчинення, підшукування засобів, співучасників злочину, прогнозування шляхів втечі з місця події, маскування слідів злочину, підготування алібі тощо.

Типовий спосіб вчинення. Існують різноманітні способи шахрайства. Вони можуть бути класифіковані за різними підставами.

• Залежно від спрямованості шахрайського посягання розрізняють:

1) *способи шахрайства з метою заволодіння державним або колективним майном (чи іншим майном підприємств, організацій тощо):*

– заволодіння матеріальними цінностями через отримання цього майна за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах із використанням упущень відповідних посадових осіб;

– заволодіння коштами через незаконне отримання державних пенсій або інших виплат від органів соціального захисту за допомоги підроблених документів про стаж роботи, заробіток та інших даних, необхідних для отримання пенсії;

– заволодіння майном через придбання тих або тих товарів у кредит за підробленими документами і ухилення від сплати решти суми;

– привласнення майна, помилково відпущеного у великій кількості чи кращої якості;

– отримання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за постачання товарів із подальшим ухиленням від виконання зобов'язань за договором;

– постачання товарів у меншій кількості та гіршої якості, ніж передбачено договором;

– постачання товарів у меншій кількості та нижчої якості, ніж передбачено договором;

– заволодіння значними грошовими сумами в банківських установах через використання у банківських розрахунках між організаціями фальшивих кредитових авізо і різного роду чекових документів;

2) з метою заволодіння індивідуальним майном громадян:

– підміна предметів продажу, обміну і коштів, що підлягають переданню контрагентові (використання шахраями грошових і майнових «ляльок»);

– продаж виробів нижчої, ніж передбачено домовленістю, якості (продаж прикрас із міді, латуні чи бронзи як золотих);

– заволодіння предметами угоди без наміру виконати зобов'язання за договором (залишення потерпілого під якимось приводом і зникнення через прохідний двір);

– обрахування потерпілого в розміні великих купюр грошей або в купівлі;

– підкидання потерпілому фіктивних цінностей, втягнення його у «розподіл» знахідки і видурювання грошей як частини вартості «знайденого»;

– обман під час азартних ігор;

– проведення лотерей, ворожіння чи знахарство як форми обману;

– позичання грошей без наміру повернути борг;

– шлюбні афери;

– збирання «пожертвувань»;

– продаж невідчужуваного майна.

• Залежно від сфери соціально-економічної діяльності способи шахрайства можуть бути поділені на види:

1) соціальної допомоги (підроблення документів із метою отримання пенсій чи допомог, надання довідки про значно завищену заробітну плату з метою підвищення пенсії та ін.);

2) побутового обслуговування (отримання речей, що дорого коштують, за документами своїх родичів, за викраденими чи знайденими документами);

3) страхування (завищення сум шкоди, що підлягають сплаті клієнтові в результаті обумовлених страхових подій);

4) туризму (туристичні афери);

5) вивезення робочої сили за кордон (афери зі збирання грошей у бажаючих поїхати на заробітки) тощо.

• Залежно від характеру «стосунків», що виникають між підприємствами чи господарськими товариствами, способи шахрайства переділяють на:

1) фіктивне представництво (використання фіктивних документів про належність до тієї чи тієї фірми з метою укладання договорів і отримання товару без оплати);

2) фіктивне посередництво (особа чи група осіб діють від імені неіснуючої фірми з метою укладення договору з підприємством на закупівлю в нього сировини, матеріалів тощо для іншого підприємства; від першого підприємства шахрай отримує матеріальні цінності, а від другого – гроші);

3) отримання позик під фіктивні проекти (шахрай пред'являє документи, що нібито підтверджують його наміри).

• Залежно від тривалості злочину можна вирізнити такі способи шахрайства:

1) одноразові (отримання товару в кредит без наміру подальшої виплати грошей);

2) тривалі (незаконне отримання пенсії або грошової допомоги).

• Залежно від характеру локалізації шахрайства розрізняють такі способи:

1) спрямовані на вузьке коло жертв;

2) спрямовані на широке охоплення населення.

Типовий спосіб приховування. Приховування слідів злочину може проявлятися у формі знищення засобів, документів і предметів, які застосовувались у вчиненні шахрайства. Можливий терміновий виїзд особи злочинця з місця постійного проживання до рідних, близьких, іншого населеного пункту, регіону з метою в подальшому формування алібі, якщо не було стадії готування та умисел на вчинення злочину виник раптово.

Типові час, місце, обстановка злочину. Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу вчинення злочину, предмета посягання, особи жертви.

Шахрайські посягання з метою заволодіння колективним майном (майном юридичних осіб) вчиняються за місцем перебування власників чи зберігання їхніх цінностей. У сучасних умовах дедалі частіше шахрайські діяння відбуваються в установах (чи на підприємствах),

де укладаються угоди: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах із нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, під час аукціонів. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється в місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання злочинця чи жертви.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом злочину. У вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіння цінностями у спосіб обману чи зловживання довір'ям. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство з впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), виявляти поінформованість із певних питань, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман може виявлятися в конклюдентних діях*, які вводять потерпілого в оману щодо необхідності передання майна. Такими прийнято визнавати: використання форменого одягу особою, яка не має права його носити, і заволодіння на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їхню вартість; зміна зовнішнього виду, форми чи властивостей різних предметів і видача їх за інші предмети з метою заволодіння майном.

Час є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його тяглість у часі. Шахрайство може мати тривалий часовий період, складатися з кількох часових відтинків.

Здебільшого шахрайство вчиняється у денний час. Воно може бути пов'язано з часовим інтервалом діяльності тієї або тієї установи, організації чи підприємства.

Предметом посягання в шахрайстві можуть бути матеріальні цінності в усій їх різноманітності, кошти, право на майно. Це можуть бути готівка чи безготівкові гроші, товари, сировина, напівфабрикати та ін. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи злочинця.

Особа злочинця. Більшість шахраїв мають сильний дар уяви, здатність впливу і вміння переконувати. До особистих якостей шахрая належать його хитрість, брехливість, уміння прихилити до себе

* *Конклюдентні дії* – дії особи, що виражають його волю встановити правовідносини, але не у формі усного або письмового волевиявлення, а поведінням, по якому можна зробити висновок про такий намір.

оточення, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом – це звичайно поважні люди, які вміють себе «подати», обізнані в галузі психології. Вони – спостережливі і мають швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт із людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

1) «нові» шахраї, що використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, лжефірм, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності;

2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно зникають із місць учинення злочинних діянь;

3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (картярі-шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);

4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;

5) шахраї, які вчинили злочин вперше, з легковажності, під впливом інших осіб чи ситуацій;

6) шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють злочин групою, зокрема з розподілом ролей.

Особа потерпілого. Дані про жертву злочину мають важливе значення в системі криміналістичної характеристики шахрайства. Спостерігається певний зв'язок між особливостями особи потерпілого та особи злочинця, простежується відома вибірковість із боку шахрая. Система ознак, що належать до особи потерпілого, містить:

демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, роботи та ін.);

дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки і стосунки;

відомості про віктимність.

Типова слідова картина. Для злочинної діяльності у формі шахрайства взагалі не є характерними сліди, залишені на місці події. Може не існувати й місця події. У більшості випадків сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їхніх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману та введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Сліди можуть бути виявлені на предметах, залишених шахраєм (сліди рук, мікросліди, запахові сліди). Характерними слідами в шахрайстві є ідеальні сліди (ті, що збереглися в уявних образах). Це пов'язано з тим, що злочинець і жертва спілкуються значний час, у спокійній і невимушеній обстановці.

Відповідно до загальних положень криміналістичної методики слідчі ситуації в розслідуванні шахрайств можна класифікувати за всіма основними теоретичними критеріями. Однак найдоцільнішим видається приділити увагу типовим сприятливим, несприятливим, конфліктним і неконфліктним слідчим ситуаціям, зважаючи на їхні основну інформативну сутність і вплив на провадження початкового, подальшого та завершального етапів розслідування цього виду злочинів.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні злочину, продемонструвала механізм учинення шахрайства. Зібрані у справі докази (сліди пальців рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

- Злочинця затримано відразу після вчинення злочину. Зібрані у справі докази (сліди рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Затримано особу, яка є співучасником шахрайства, однак вона бере на себе всю вину, тож особа співучасника залишається невідомою. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб-злочинців.

- Є заява потерпілого про вчинення щодо нього шахрайства у нічний час групою осіб, але вказати конкретно, хто вчинив злочин, він не може. Немає очевидців злочину, свідків, особа злочинця є не встановленою.

Варіант типової конфліктної слідчої ситуації

- Установлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила шахрайство. Однак ця особа заперечує свою вину, висуває алібі.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

- Установлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила шахрайство. Усі співучасники злочину визнають вину.

Методика формування версій з отриманням повідомлення про вчинення цього виду злочину, а відповідно й визначення основних напрямів розслідування та збирання доказової інформації, передусім повинна ґрунтуватися на принципах законності, всебічності та об'єктивності.

Типові слідчі версії

Загальні версії щодо всієї події, що трапилася:

було вчинено злочин – шахрайство чи шахрайство з фінансовими ресурсами;

було вчинено інший злочин;

надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було.

Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за численними критеріями, зокрема за особою вчинення злочину, способом учинення тощо.

Найпоширенішими є випадки, коли первинна інформація про злочин надходить від громадян, щодо яких було вчинено шахрайство чи вони стали очевидцями цього діяння. Тому типовими приводами для порушення кримінальної справи зазвичай є: заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими від злочину; повідомлення державних, переважно фінансових, установ стосовно вчинення щодо них зазначеного злочину; значно рідшим є безпосереднє виявлення злочину правоохоронними органами; з'явлення з каяттям.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню:

- 1) чи має подія злочинний характер, чи було вчинено шахрайство;
- 2) яким є механізм злочинної події;
- 3) у чому полягали дії злочинця; чи мав місце обман або зловживання довірою з боку злочинця;
- 4) який спосіб обману або зловживання довірою було застосовано;
- 5) де й коли вчинено шахрайство;
- 6) яким є період продовження шахрайських дій;
- 7) скільки часу минуло після вчинення злочину;
- 8) за яких обставин було вчинено шахрайство;
- 9) скільки було злочинців;
- 10) чи мав місце розподіл ролей серед шахраїв, у чому полягали функції кожного з них;
- 11) які ознаки властиві злочинцям, якими є їхні соціально-психологічні особливості;
- 12) у якому напрямку та за яких обставин зникли злочинці;
- 13) які індивідуальні особливості майна, переданого злочинцям, які його характер і кількість;
- 14) чи мав місце причинний зв'язок між обманом або зловживанням довірою і матеріальним збитком, заподіяним потерпілому;
- 15) чи були здійснені шахраєм підготовчі й супутні шахрайству дії;
- 16) які предмети або документи було залучено до злочинного діяння;
- 17) чи пред'являлися шахраєм які-небудь документи, їхні характер та особливості, наявність реквізитів;
- 18) які сліди і речові докази могли бути залишені на місці злочину;
- 19) які предмети або документи було передано потерпілому;
- 20) хто є жертвою злочину, її психологічна і соціальна характеристики;

- 21) хто мав відомості про наявність у потерпілих цінностей;
- 22) коли і на підставі чого потерпілий запідозрив, що став жертвою злочину;
- 23) чому потерпілий передав майно шахраєві;
- 24) хто міг знати і звідки могли спостерігати те, що відбувається на місці злочину;
- 25) чи були аналогічні випадки в цьому регіоні;
- 26) чи не відбувалися аналогічні злочини в інших регіонах;
- 27) що сприяло вчиненню шахрайства.

Цей перелік питань є орієнтовним, їхній характер і своєрідність визначаються видом і формою шахрайства, а також ситуацією розслідування.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася, проте загальна видова окрема методика розслідування шахрайств передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих та інших дій: допит потерпілого, огляд місця події, огляд предметів і документів, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах», затримання злочинця, пред'явлення предметів для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів і матеріалів, вилучених із місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрямки розвитку:

1) якщо злочин не пощастило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрямки розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення

повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особи злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, збирання даних, що характеризують особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до прокурора і судових органів.

На *допиті потерпілого* необхідно з'ясувати: коли і за яких обставин шахрай вчинив обман або зловживання довірою і заволодів майном; чому потерпілий з'явився в цьому місці; чи був він один або з ким-небудь із кола своїх знайомих; чи був хтось із шахраїв; як вони поводитися; який спосіб шахрайства було застосовано злочинцем; які предмети або документи передано шахраю; хто мав відомості про наявність у потерпілого майна; коли і на підставі чого потерпілий запідозрив, що став жертвою злочину; які індивідуальні ознаки майна, переданого ним злочинцям; у якому напрямку і за яких обставин злочинці зникли та ін.

Цей перелік є орієнтовним і не охоплює всіх питань, що можуть бути з'ясовані на допиті потерпілого під час розслідування різних форм і видів шахрайства.

З метою виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події проводиться огляд місця події чи огляд предметів або документів.

Огляд місця події проводиться в тих випадках, коли передбачається можливість виявлення слідів злочину, відоме місце, де було вчинено шахрайство.

Огляд предметів і документів (записок, візиток, грошових або речових «ляльок», доручень, договорів та ін.), отриманих потерпілим від шахраїв, проводиться негайно за їх виявлення. Під час такого огляду здійснюється індивідуалізація виявлених предметів, встановлення ознак підроблення документів, визначаються дані, що можуть бути використані для розшуку шахрая. У разі потреби проводиться виїмка документів або предметів.

Затримання підозрюваного повинно бути старанно підготовленим і несподіваним. Його необхідно проводити таким чином, щоб шахрай не зміг непомітно викинути і знищити ті або ті предмети, речі, документи. Після затримання шахрая проводиться *особистий обшук* затриманого, а потім *обшук за місцем його проживання і місцем роботи*.

У процесі обшуку здійснюється пошук майна, отриманого способом обману, різного роду документів, інших предметів.

Допит підозрюваного має провадитися без зволікання. При цьому доцільно використовувати ефект раптовості. Перший допит підозрюваного має розвідувальний характер, спрямований на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів, одержання інформації про подію.

Слідчий ще не має достатньої сукупності доказів для повного викриття підозрюваного в шахрайстві.

У *пред'явленні обвинуваченого для впізнання* необхідно враховувати, що шахраї досить часто змінюють свій зовнішній вигляд перед учиненням злочину, одягають невластивий їм одяг, змінюють зачіску, відрощують бороду або вуса, одягають окуляри. Тому у *пред'явленні* їх для впізнання потерпілому або свідку необхідно дати можливість спокійно і уважно ознайомитися із зовнішністю осіб, яких йому пред'являють. Пред'являються для впізнання й окремі речі або предмети, що могли належати потерпілому.

Призначення і проведення експертиз пов'язано з необхідністю дослідження підроблених документів та інших предметів, що використовував шахрай.

З цією метою призначається проведення судово-почеркознавчої, технічної експертизи документів (для встановлення особи, яка виконала текст документа або підписала його, способу виготовлення документів, типу машинописних або комп'ютерних засобів, змін у тексті документів, підроблення відбитків печаток і штампів та ін.). Якщо на предметах або документах виявлено сліди (рук, нігтів, мікросліди тощо), можуть призначатися трасологічні та інші судові експертизи.

Необхідно пам'ятати, що абсолютно кожний конкретний випадок є індивідуальним, має свою слідову картину, свої джерела доказів, тому шаблонно підходити до розслідування є неприпустимим. Пропонована методика є тільки алгоритмом розслідування можливих, а вірніше, типових ситуацій, які можуть виникнути у практичній діяльності правоохоронних органів.

Контрольні питання

1. *Поняття і види шахрайств.*
2. *Криміналістична класифікація способів учинення шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
3. *Криміналістична характеристика заподіяння шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
4. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
5. *Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
6. *Особливості початкового етапу розслідування шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
7. *Особливості подальшого етапу розслідування шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
8. *Особливості завершального етапу розслідування шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*
9. *Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами.*

Теми рефератів

1. *Методика розслідування шахрайств, учинених групою осіб.*
2. *Методика розслідування шахрайств, учинених у фінансово-кредитній сфері.*
3. *Методика розслідування шахрайств, учинених із метою отримання дотацій, субвенцій, пільг щодо сплати податків.*
4. *Судові експертизи, що призначаються в розслідуванні шахрайств.*

ТЕМА 29

РОЗСЛІДУВАННЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ЧИ ЗБУТУ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ АБО ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Відповідно до ст. 199 КК України кримінально караним є діяння, яке полягає у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні в Україну з метою збуту, а також збуті підробленої національної валюти України у вигляді банкнот чи металевих монет, іноземної валюти, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї.

У постанові Пленуму ВСУ «Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів» від 12 квітня 1996 р. № 6 із змінами зазначено, що виготовлення підроблених грошей чи державних цінних паперів може бути кваліфіковано за ст. 199 КК лише за наявності в діях винної особи мети збуту.

Збут підроблених грошей чи державних цінних паперів – умисна форма їх відчуження: використання як засобу платежу, продаж, розмін, обмін, дарування, передання в борг і в рахунок покриття боргу, програвш в азартних іграх тощо.

Фальшивомонетництво є закінченим злочином від моменту виготовлення з метою збуту, а так само збуту хоча б одного грошового знака чи державного цінного папера.

У відмежуванні виготовлення з метою збуту підроблених грошей чи державних цінних паперів або їх збуту від шахрайства належить виходити з того, що об'єктом злочину, передбаченого ст. 199 КК, є кредитно-фінансова система, а об'єктом шахрайства – право власності на майно (кредитно-фінансовій системі шкода не заподіюється).

Типовий спосіб готування. Ця стадія криє в собі: визначення потенційним злочинцем виду валюти для підроблення та конкретних купюр, способу їх виготовлення, зберігання, транспортування та збуту, своєї ролі й місця в цій злочинній технології, підбір співучасників, визначення місць зберігання та збуту, способу доставляння підроблених грошей до місця збуту.

Виготовлення підроблених грошей є основною формою вчинення злочину, передбаченого ст. 199 КК України, і тому доцільно буде виокремити його основні елементи готування, якими є: вибір способу виготовлення купюр (друкування, малювання, аплікація, копіювання, копіювання з подальшим відтворенням тощо), що, своєю чергою, зумовлює види необхідного обладнання, засобів і матеріалів; придбання потрібних засобів, обладнання й матеріалів; отримання консультацій, вивчення відповідної літератури, а за необхідності залучення певних фахівців до виготовлення.

Типовий спосіб вчинення. На цій стадії потребують аналізу не лише безпосередньо способи виготовлення підроблених грошей, а й способи їх зберігання, транспортування (перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту) і збут.

Процес безпосереднього **виготовлення** підроблених грошей цілком залежить від обраного способу виготовлення, використовуваного для цього обладнання, навичок виготовлювачів, а в деяких випадках – загальної організації їхньої праці.

За даними вивчених кримінальних справ розглядуваної категорії, злочинці використовують найрізноманітніші способи виготовлення підроблених грошей – від примітивних, де потрібен мінімальний рівень знань, до кваліфікованих, які дозволяють виготовити підроблені гроші достатньо високої якості.

Сучасній слідчій практиці відомі два види підроблення паперових грошей – повне і часткове.

Повне підроблення грошей (точніше, їх виготовлення) створює нові цінності, які раніше не існували. Тут йдеться про повне відтворення форми справжньої цінності. Як вихідний матеріал для **часткового** підроблення використовується або повністю справжня купюра, або її частини, до яких вносяться різні зміни. У цьому випадку злочинці не створюють нічого нового, а лише видозмінюють раніше існуючу цінність, надаючи купюрі більшої номінальної вартості.

Отже, у разі **повного** підроблення фальшивомонетники виготовляють усю банкноту, намагаючись досягти максимальної схожості зі справжньою. При цьому створюється нова «матеріальна» цінність, завдання якої – виконувати функцію грошей. Для її виготовлення злочинці використовують такі способи.

1. **Мальованийий спосіб** – зображення лицьового та зворотного боків, намальовані вручну за допомоги кольорових олівців, капілярних ручок або акварельних чи гуашевих фарб.

Ознаки способу:

- мальовані текстові зображення мають значні відхилення від друкарських шрифтів;
- сліди приладів (олівців, ручок тощо), які використовувалися для малювання;
- сліди виправлень, помилки;
- нерівності у штрихах;
- зі збільшенням деталі зображень виглядають нерівними, грубими;
- якщо використовувались акварельні або гуашеві фарби, у разі зволоження зображення легко розчиняються.

2. **Фотографічний спосіб** – зображення отримано за допомоги кольорової фотографії для лицьового та зворотного боків (відшарувався емульсійний шар, а потім зображення обох боків було склеєно).

Ознаки способу:

- зображення зі збільшенням мають розпливчастий вигляд;
- оскільки банкноту було склеєно з двох аркушів, будуть наявні ознаки склеювання; розшарування аркушів; наявність частинок;

• оскільки використовувався не звичайний, а фотопапір, то будуть проявлятися видимі ознаки емульсійного шару: гладка поверхня, за перегинання шар тріскається та стає ламким.

3. Трафаретний спосіб – зображення отримуються через трафаретні форми, що являють собою дрібну металеву або тканинну сітку із зображеннями у вигляді отворів, крізь які втискується фарба. Спосіб достатньо простий та розповсюджений не тільки на поліграфічних підприємствах, а й у приватних осіб.

Ознаки способу:

- барвник лежить на поверхні паперу товстим шаром, який іноді можливо відчутити на дотик;
- є характерною сітчаста будова шару фарби та країв штрихів; барвник має блиск.

4. Електрографічний спосіб – фальшиві гроші виготовляються за допомоги копіювально-множильної та комп'ютерної техніки (з використанням одного або декількох тонерів): лазерних принтерів або копіювальних приладів типу «Ксерокс». Якщо було використано пристрій з тонером одного чорного кольору, інші кольорові зображення імітувалися (домальовувалися) різнокольоровими олівцями або фарбами.

Ознаки способу:

- наявність блиску на поверхні зображень; барвник не розчиняється у воді;
- якщо зображення отримано за допомоги лазерного принтера, зі збільшенням можна побачити характерний растр і лінійчасту структуру зображень;
- барвник не поглинається папером, а лежить шаром на його поверхні, з перегинанням паперу барвник може відшаровуватись; зображення сформовано частинками порошку-тонеру.

4. Струменево-крапельний спосіб – підроблені банкноти виготовляються за допомоги офісної техніки (найчастіше кольорового струменево-крапельного принтера). Цей спосіб дуже розповсюджений з причини доступної ціни та можливості безконтрольного користування струменевими принтерами. Зображення зі справжнього грошового знаку спершу сканується, потім за необхідності додатково на комп'ютері обробляється та роздруковується на принтері.

Ознаки способу:

- відсутність блиску на поверхні зображень;
- мікротекстні та інші дрібні зображення майже не відтворюються;
- барвник розчиняється у воді (ознака є характерною для більшості струменевих принтерів);

- зображення сформовано з дрібних краплин напівсферичної форми;
- барвник рідкий, тому залежно від якості паперу всмоктується поверхневим шаром банкноти.

За **часткового** ж підроблення нової цінності не створюється, а лише видозмінюється зовнішній вигляд справжніх грошей. У таких випадках зазвичай виготовлювачі збільшують цифровий зміст номіналу купюри.

Способами часткового підроблення грошей, які найчастіше трапляються, є:

1. Підчищення або травлення старих зображень із подальшим нанесенням або надрукуванням нових зображень.

Ознаки способу:

- пошкодження поверхневого шару паперу (коли старі зображення номіналу було підчищено);
- ознаки травлення у вигляді люмінесценції в ультрафіолетових променях (якщо старі зображення було витравлено);
- ознаки способу друку нових зображень (якщо їх було надруковано);
- ознаки ручного нанесення нових зображень (якщо їх було намальовано);

2. Аплікація – нові зображення вирізаються на клаптиках паперу та наклеюються на старі.

Ознаки способу:

- збільшення товщини паперу в місцях наклеювання нових зображень;
- відшарування (з використанням загостреного інструмента або зволоження) від банкноти фрагментів, які було наклеєно;
- в ультрафіолетових променях наклеєні фрагменти яскраво люмінесціюють, тому що для отримання нових зображень найчастіше використовують звичайний папір;
- ознаки способу нанесення зображень більшого номіналу на фрагментах паперу, які було наклеєно (найчастіше для цього використовують звичайний ксерокс).

3. Грунтування первісних зображень на банкноті з подальшим надрукуванням нових шовкотрафаретним способом. Для маскуванню старих зображень на грошових знаках фальшивомонетники використовують фарби переважно світлого кольору з гарною здатністю перекривати кольорові зображення (наприклад, біла гуашева фарба, канцелярська коректорська фарба та ін.). Отримане світле тло потім використовують як основу для нанесення нових зобра-

жень графічним способом (цей спосіб друку імітує глибокий металографічний друк завдяки товстому шару барвника, що утворюється на папері).

Ознаки способу:

- нанесені шовкотрафаретним способом нові зображення на грошових знаках НБУ мають характерні ознаки цього способу: барвник лежить на поверхні паперу товстим шаром, який іноді можливо відчутти на дотик; характерна сітчаста будова шару фарби та країв штрихів; барвник має блиск;

- факт попереднього ґрунтування фарбою характеризується такими ознаками: у випадках фрагментарного ґрунтування – нерівномірна товщина паперу та напливання фарби; наявність тріщин на поверхні та відшарування від банкноти шару нанесеної фарби (із використанням загостреного інструмента); наявність під шаром фарби штрихів первісних зображень, які виявляються за розгляду банкноти на просвіт або в результаті відшарування фрагментів покриття-ґрунтування; найчастіше таке ґрунтування розчиняється у воді або інших розчинниках (залежно від конкретно використаної фарби).

4. **Комбінований спосіб** (монтаж) – папір справжньої банкноти піддавався розшаруванню, а потім до обох частин приклеювалися фальсифіковані половини, виготовлені, наприклад, за допомоги кольорової офісної техніки, або отримані із сувенірної продукції. Так, з однієї справжньої банкноти отримували дві, частково перероблені.

Ознаки способу:

- один із боків повністю відповідає справжнім банкнотам, а інший має ознаки того способу, за допомоги якого було отримано зображення (наприклад, якщо використовувався струменевий принтер, то будуть наявні характерні ознаки саме цього способу);

- оскільки банкноту було склеєно з двох аркушів, то будуть наявні ознаки склеювання: розшарування аркушів; наявність частинок клею поміж аркушами та ін.;

- найчастіше папір підробленої частини банкноти в ультрафіолетових променях яскраво люмінесціює, оскільки для її виготовлення використовувався звичайний папір.

Транспортування підроблених грошей до місця збуту також може мати найрізноманітніший характер. Зокрема, ст. 199 КК України безпосередньо вказує на такі способи транспортування, як перевезення та пересилання, виокремлюючи їх самостійними складами злочинів.

Транспортування криє в собі: вибір способу транспортування – від перенесення до перевезення різними транспортними засобами

та пересилання; обрання маршрутів (що визначається передбачуваними місцями збуту, зберігання та виготовлення); підбір осіб, які могли би здійснити транспортування; вибір способу передання підроблених грошей на зберігання або збувальникові.

Збут підроблених грошей є завершальним етапом у цій злочинній технології. Решту діянь щодо збуту, незважаючи на те, що законодавець виокремлює їх як самостійні склади злочинів, по суті, можна розглядати до деякої міри як підготовчі. Вибір способу збуту часто визначається видом грошей (національні чи іноземна валюта), якістю виготовлених купюр (рівнем відповідності), їхнім номіналом і низкою інших ознак.

Типовий спосіб приховування. Способи приховування слідів злочину в характеристиці виготовлення підроблених грошей є своєрідними. Адже головна мета виготовлення підроблених грошей (незважаючи на те, що цей склад злочину є формальним) криється саме в отриманні матеріальної вигоди, що, своєю чергою, передбачає їх збут. Отже, виготовлювач свідомо спрямовує зусилля на те, щоб плоди його злочинної діяльності не були прихованими, а, навпаки, використовувалися відкрито.

При цьому маскування підроблення досягається підвищенням якості купюр. Водночас виготовлювач, як будь-який інший учасник цього злочину, прагне приховати сліди знищення невдалих екземплярів, тримає в недоступних вільному сприйняттю місцях матеріали, заготовки тощо. У разі небезпеки викриття вживає заходів до їх знищення.

Типові місце, час, обстановка злочину. Вибір *місця* виготовлення підроблених грошей залежить від низки чинників: від ступеня організації злочину (одинак, невелика злочинна група зі слабким ступенем організації, організована злочинна група); від способу виготовлення та обладнання, що застосовується для цього; від особистості виготовлювача тощо. Так, місцем виготовлення грошей у спосіб малювання та аплікації, коли спеціальне обладнання не потрібне (достатніми засобами є олівець, фарби, ножиці, клей та інші найпростіші матеріали), частіше за все виступають житлові та підсобні приміщення осіб, які безпосередньо вчиняють підроблення. За такого способу фальшивомонетники зазвичай використовують будь-який час, вільний від інших занять.

Місцем виготовлення підроблених грошей поліграфічним способом або з використанням копіювально-множинної та комп'ютерної техніки буде місце розташування цієї техніки: житлові та підсобні приміщення громадян, службові приміщення фірм і офісів,

підприємств. Головна вимога до такого місця полягає в наявності достатнього та придатного для виготовлення підроблених грошей обладнання і можливості його використання, а також у забезпеченні конспірації своєї діяльності.

Час виготовлення безпосередньо пов'язаний з місцем. Якщо це житлове або спеціально пристосоване саме для виготовлення фальшивих грошей приміщення, то час може бути найрізноманітнішим. А якщо це приміщення фірми або підприємства, то в такому разі для виготовлення фальшивих грошей вибирається неробочий час підприємства (ніч, вихідні дні, свята тощо).

Обстановка збуту фальшивих грошових купюр характеризується значним скупченням людей, фактором утомленості касирів або продавців наприкінці робочого дня, необізнаністю громадян з ознаками справжності купюр та їхнього зовнішнього вигляду. Такі ситуації мали місце в період уведення в грошовий обіг гривні (на початку функціонування низки національних валют інших держав – рублів РФ, доларів США, марок ФРН та ін.) та особливо в сільській місцевості, де громадянам протягом тривалого часу не виплачувалася заробітна плата, вони не бачили справжніх грошей. Зараз кількість подібних випадків зменшилася.

Типовий предмет посягання. У ст. 199 КК України перелічено предмети злочинного посягання, а саме: підроблена національна валюта у вигляді банкнот або металевої монети, іноземна валюта, державні цінні папери, білети державної лотереї. Як свідчить сучасна практика, найчастіше підробляються паперові гроші. В Україні предметом посягання (підроблення) серед валюти, наявної в обігу, здебільша стає саме національна.

Причому купюри вартістю в 20 і 10 гривень домінують серед виявлених. Це пов'язано, по-перше, зі зручністю їх використання в повсякденному житті для здійснення операцій купівлі-продажу; по-друге, з відносною легкістю збуту за практично однакових витрат на виготовлення купюр будь-якого номіналу.

Серед іноземної валюти найчастішим об'єктом підроблення стають долари, причому домінують стодоларові купюри. Це також зумовлюється їхньою поширеністю на території України, досить високою платоспроможністю та відносно невеликою складністю їх виготовлення.

Типова особа злочинця. Фальшивомонетництвом можуть займатися: злочинні організації; організовані злочинні групи; фальшивомонетники – окремі особи.

В епоху паперових грошей для особистості фальшивомонетника характерні такі якості: знання в галузі поліграфії, фотографії,

малювання тощо. Із запровадженням електронних технологій у систему розрахунків змінюється й кваліфікація «грошового злодія», її визначає рівень знань у галузі електроніки, комп'ютерних технологій і мереж.

Слід відзначити, що серед характерних особливостей особистості фальшивомонетника вирізняються такі риси, як цілеспрямованість, наполегливість, бажання досягти наміченої мети в будь-який спосіб. Водночас особистість фальшивомонетника багатогранна й за ознакою соціального стану – від простих ремісників до правителів. А залежно від цього використовуються й різні способи виготовлення підроблених грошей. Часто, не маючи знань у галузі поліграфії та технології виготовлення грошей, але бажаючи їх виготовлювати, ці особи займаються «самоосвітою»: проявляють інтерес до спеціальної літератури, де містяться відомості про роботу поліграфічного обладнання або про сучасні можливості комп'ютерних технологій, вивчають програмне забезпечення, здобувають матеріали, прилади і пристрої, необхідні для виготовлення кліше (форм для друку), фарби, папір, різні хімічні реактиви, звертаються по консультації до спеціалістів у зазначених галузях знань.

Типова особа потерпілого. Говорячи про особистість потерпілого чи особи, яка отримала підроблену купюру, слід зазначити, що такою може виявитися будь-яка особа, що здійснює операції купівлі-продажу тощо. Найчастіше наражаються на ризик одержання підроблених грошей особи, що купують товари на ринках, у місцях великого скупчення людей, а також увечері та вночі. Причому, як зазначалося, ймовірність отримання підробленої купюри то вища, що вища її якість.

Типову слідову картину фальшивомонетництва складають:

а) грошові знаки, що викликають сумнів щодо автентичності, а також їхні частини та елементи;

б) сліди пошуку матеріалів і виготовлення технічних засобів і пристроїв;

в) відомості про використання та закупки спеціальної літератури для можливого виготовлення фальшивих грошових знаків або цінних паперів, пошук та отримання консультацій у фахівців із поліграфії, виробництва паперу та інших осіб, що сприяють здійсненню подібних замислів;

г) відомості про елементи ознак зовнішності осіб, що обґрунтовано підозрюються у виготовленні чи збуті фальшивих грошових знаків або цінних паперів;

д) сліди пальців рук на грошових знаках та устаткованні, що було використане під час виготовлення фальсифікатів;

е) сліди у вигляді мікрочасток на обладнанні, одязі фальшивомонетників тощо.

Установлено, що в типових початкових слідчих ситуаціях зосереджено дані, які дозволяють початкових наукові рекомендації з найбільш обміркованого висунення загальних та окремих версій у ході оперативно-розшукової та слідчої діяльності. Тому типізація таких слідчих ситуацій є суттєвою для розроблення методики розслідування цього виду злочинів.

Вивчення оперативно-слідчої практики боротьби з цим видом злочинів показало, що складаються такі типові *слідчі ситуації*.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні злочину, продемонструвала підроблені грошові купюри та вказала місця їх виготовлення. Зібрані у справі докази (відбитки пальців рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

- Особу затримано відразу після вчинення злочину. Зібрані у справі докази (відбитки пальців рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Затримано особу, яка є співучасником фальшивомонетництва, однак вона бере на себе всю вину, і таким чином особа співучасника залишається невідомою. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб злочинців.

- Надійшло повідомлення про виявлення фальшивих грошових знаків або цінних паперів від працівників:

- а) установ, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування населення (фінансово-банківські структури);

- б) підприємств, установ, організацій, що здійснюють розрахунки з населенням за товари та послуги, за подальших операцій з грошима (муніципальні, комерційні торгові точки – магазини, ринки, вуличні лотки, торговельні точки тощо), але вказати конкретно, хто збув фальшиві грошові купюри, вони не можуть.

Варіант типової конфліктної слідчої ситуації

- До органу внутрішніх справ надійшло повідомлення про те, що якась особа намагалася розрахуватися грошима або цінними паперами, які викликають сумнів щодо автентичності або мають ознаки підроблення, та була затримана у момент збуту, але заперечує свою причетність до вчинення злочину.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

- Особу було затримано в момент збуту, і вона не заперечує своєї причетності до злочину.

Методика формулювання версій за отримання повідомлення про вчинення цього виду злочину, а відповідно й визначення основних напрямів розслідування та збирання доказової інформації, передусім повинна ґрунтуватися на принципах законності, всебічності та об'єктивності. Таким чином, типові слідчі версії доцільно розглядати з позицій системної класифікації.

Типові слідчі версії

Загальні версії щодо всієї події, яка трапилась:

було вчинено злочин – фальшивомонетництво;

було вчинено інший злочин;

надійшла неправдива заява, з метою обмови певної особи, і злочинного діяння взагалі не було.

Деякі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за численними критеріями, зокрема за особою вчинення злочину, способом учинення тощо.

Вивчення матеріалів судово-слідчої практики розслідування кримінальних справ про фальшивомонетництво свідчить про те, що одним із основних *приводів до порушення кримінальних справ* цієї категорії є безпосереднє викриття злочину органом дізнання, слідчим, прокурором або судом.

Заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян є другим поширеним приводом до порушення кримінальних справ про фальшивомонетництво. Незначну кількість серед приводів порушення кримінальних справ про фальшивомонетництво становить з'явлення з каяттям.

Повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення злочину або з речовими доказами та повідомленнями, які опубліковані, трапляються вкрай рідко у практиці боротьби з фальшивомонетництвом, однак їх відкидати не можна.

Знання кола обставин, які підлягають обов'язковому встановленню і дослідженню у справах про фальшивомонетництво, сприяє цілеспрямованості й повноті слідства. З урахуванням цих обставин розробляється план розслідування. Знання останніх допомагає слідчому уникати можливих помилок і упущень та полегшує роботу. Аналіз судово-слідчої практики та наукових праць дав можливість

систематизувати такі **основні обставини, які необхідно встановлювати** у справах цієї категорії.

1. Чи справді мали місце виготовлення та збут фальшивих грошових знаків або цінних паперів?

2. Які саме грошові знаки чи цінні папери підроблено, де, коли, скільки?

3. Який спосіб підроблення та які інструменти, матеріали та інформаційні джерела використовувалися при цьому?

4. Де зберігаються інструменти та матеріали, що використовувалися для підроблення, чи не введено в обіг підроблені грошові знаки або цінні папери, а також їхні заготовки?

5. Де злочинці придбали інструменти та матеріали для виготовлення підроблених знаків чи цінних паперів, хто виготовив ці пристосування?

6. Яким чином здійснювався збут підроблених грошових знаків чи цінних паперів?

7. Хто був безпосереднім виконавцем підроблення і хто здійснював збут?

9. Хто знав, але не повідомив про підготовлення або вчинення фальшивомонетництва?

10. Яку матеріальну шкоду і кому заподіяно?

11. Які умови сприяли вчиненню злочину?

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася, проте загальна видова окрема методика розслідування фальшивомонетництва передбачає проведення на початковому етапі розслідування такі слідчі та інші дії: допит потерпілого, огляд місця події, огляд предметів і документів, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах», затримання злочинця, пред'явлення особи для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів і матеріалів, вилучених із місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не поталанило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, скерування запитів до органів та організацій, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину, зокрема обладнання, яке використовувалося для виготовлення підроблених грошових купюр і цінних паперів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, призначення ідентифікаційних та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрямки розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, збір даних, що характеризують особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого із матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до прокурора і судових органів.

Особливі зусилля слідчих і оперативних працівників в *огляді місця події* у справах про фальшивомонетництво повинні бути спрямовані на пошук комп'ютерної та копіювально-множильної техніки. Такий вид огляду проводиться за участі спеціаліста-криміналіста, який добре знає способи підроблення грошових знаків і цінних паперів, або спеціалістів у галузі інформатики та обчислювальної техніки, які обізнані з сучасною комп'ютерною і копіювальною технікою та відповідно володіють нею.

Огляд місця події та об'єктів, що є на ньому, не заміняє проведення *обшуку* у справах про фальшивомонетництво. Проте, зважаючи на специфіку цього виду злочинів, обшук часто проводиться як невідкладна першочергова слідча дія, а після нього – огляд місця події.

Особливостями проведення *відтворення обстановки та обставин події* у справах про фальшивомонетництво є перевірка експериментальним способом слідчих версій, вірності показань підозрюваного (обвинуваченого) та свідків, встановлення причин та умов, які сприяли вчиненню фальшивомонетництва, отримання зразків для проведення подальших експертних досліджень. У ході реалізації вказаної мети слідчий повинен перевірити: наявність у підозрюваного (обвинуваченого) певних навичок виготовлення підроблених грошових знаків чи цінних паперів відповідно до встановленого способу підроблення; можливості вчинення окремих дій у певних умовах; достовірність інформації щодо використання для виготовлення підроблених грошових знаків чи цінних паперів саме того обладнання, інструментів і матеріалів, які було вилучено в розслідуванні; кількість підроблених грошових знаків чи цінних паперів, виготовлення яких можливе за певний час і в певних умовах із використанням спеціального обладнання, інструментів і матеріалів.

У розслідуванні фальшивомонетництва проводиться і *пред'явлення для впізнання* потерпілим або свідкам-очевидцям осіб, підозрюваних у збуті фальшивих грошових знаків чи цінних паперів. Саме така слідча дія є доцільною у випадку, якщо підозрюваного не було затримано під час збуту підроблених грошових знаків.

Контрольні питання

1. *Поняття фальшивомонетництва.*
2. *Криміналістична характеристика фальшивомонетництва.*
3. *Криміналістична класифікація способів учинення фальшивомонетництва.*
4. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні фальшивомонетництва.*
5. *Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні фальшивомонетництва.*
6. *Особливості початкового етапу розслідування фальшивомонетництва.*
7. *Особливості подальшого етапу розслідування фальшивомонетництва.*
8. *Особливості завершального етапу розслідування фальшивомонетництва.*
9. *Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні фальшивомонетництва.*

Теми рефератів

1. *Окрема методика розслідування фальшивомонетництва, вчиненого групою осіб.*

2. Основні способи підроблення паперових грошових знаків.
3. Історико-правова характеристика фальшивомонетництва.
4. Закордонний досвід організації боротьби з фальшивомонетництвом.
5. Причини та умови поширення фальшивомонетництва в Україні.

ТЕМА 30

РОЗСЛІДУВАННЯ УХИЛЕНЬ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

Одним із найважливіших елементів економіки України є податкова система. Ухилення від сплати податків перешкоджає надходженню коштів до державного бюджету і ставить під загрозу фінансове забезпечення держави. За такі дії передбачено кримінальна відповідальність у ст. 212 КК України*.

Як свідчить практика і статистичні дані, чинниками, що сприяють поширенню протиправних посягань у сфері оподаткування, є: 1) прорахунки у формуванні податкової системи, податкової політики та податкових органів; 2) негативне ставлення до чинної податкової системи, що гальмує розвиток виробництва і підприємництва; 3) значні податкові навантаження на суб'єктів господарювання, нестабільність у ставках оподаткування; 4) необґрунтована кількість податкових пілг і звільнень, що зумовлюють дискримінацію окремих платників податку; 5) корислива та інша зацікавленість платників податків.

1. Спосіб учинення злочину.

У криміналістичній літературі описано понад п'ятдесят способів учинення злочинів, пов'язаних із ухиленням від сплати податків.

До найзагальніших способів підготування до вчинення злочину можна віднести: розроблення злочинного плану, підшукування співучасників і консультантів, підбір необхідних технічних засобів, виготовлення підроблених документів.

* Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про систему оподаткування», об'єктами оподаткування є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції, майно юридичних і фізичних осіб та інше майно, визначене законом. Податки та інші загальнообов'язкові платежі переділяються на загальнодержавні та місцеві. Відповідно до положень ст. 112 КПК України досудове слідство у справах про злочини, передбачені частинами 2, 3 і 4 ст. 212 КК України, проводиться слідчими податкової міліції.

Серед найбільш загальних способів ухилення від сплати податків можна назвати такі:

- 1) неподання або несвочасне подання податкових декларацій і розрахунків за ними;
- 2) недоплата податків;
- 3) пред'явлення в податкову адміністрацію неправдивих відомостей про тимчасове припинення або неведення господарської діяльності;
- 4) проведення значної кількості операцій з великим грошовим оборотом із подальшою ліквідацією підприємства без сплати податків;
- 5) вчинення розрахунків за господарськими операціями через додатково відкриті банківські рахунки;
- 6) приховування або заниження об'єктів оподаткування.

Серед основних способів приховування цього злочину – знищення бухгалтерських документів, заява про їх викрадення, інсценування нещасного випадку (пожежі, затоплення), внесення виправлень. Нерідко ухилення від сплати податків супроводжується вчиненням інших споріднених злочинів (контрабанда, порушення порядку заняття господарською та банківською діяльністю, незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків тощо).

2. Особа злочинця.

Виходячи зі специфіки такого виду злочинів, – це фізичні та юридичні особи, що провадять господарську діяльність і зобов'язані відповідно до чинного законодавства сплачувати податки. Що ж до юридичних осіб, то це, здебільша, їхні керівники чи власники, головні (старші) бухгалтери, інші особи, відповідальні за ведення і надання бухгалтерської звітності та наділені правом підпису фінансово-банківських і звітних документів.

За рівнем організованості учасників злочинної діяльності можна вирізнити: 1) групу осіб, які випадково об'єдналися для вчинення злочинів; 2) групу осіб, які об'єдналися для вчинення злочинів за попередньою змовою; 3) групу осіб, що періодично вчиняє злочини; 4) групу осіб, котра впродовж значного проміжку вчиняє податкові злочини. Залежно від злочинної кваліфікації та ступеня професіоналізму злочинців у цій сфері переділяють на: 1) професіоналів (зазвичай вони мають вищу спеціальну освіту); 2) напівпрофесіоналів (такі особи вчиняють злочин без належної підготовки чи приховування, не мають спеціальної освіти); 3) дилетантів (вони використовують допомогу «консультантів»).

3. Слідова картина злочину.

Зазвичай за вчинення такого виду злочинів залишаються матеріальні сліди у вигляді документів, печаток, штампів, транспорт-

них засобів, певної продукції, товару. У криміналістиці сліди вчинення злочину, пов'язаного з ухиленням від сплати податків, поділяють на два види – очевидні та неочевидні. *До очевидних слідів належить*: 1) повна невідповідність реальної господарської діяльності її документальним відображенням; 2) невідповідність записів у первинних та облікових документах; 3) невідповідність записів у звітних документах; 4) наявність матеріальних підроблень у документі, дотичних до розрахунку розміру прибутку і суми податку. *До неочевидних слідів відносять*: 1) недотримання правил ведення обліку і звітності; 2) порушення правил ведення касових операцій, документообігу, списання товарно-матеріальних цінностей; 3) порушення технологічної експертизи.

Джерелами інформації можуть бути й особи – очевидці приховання розміру доходу (продавці), контрагенти (особи, які погодилися внести неправдиву інформацію в документи про доправлення товару), ревізори, аудиторі.

Слідчі ситуації, а також версії та напрями розслідування насамперед залежать від того, хто є платником податків: громадянин (фізична особа), приватний підприємець, підприємство чи організація (юридична особа), а також видів несплачених податків. Важливим є також сфера діяльності такого суб'єкта, оскільки вона визначає документальну базу і слідову картину.

У розслідуванні цього виду злочинів можуть виникати такі **типові слідчі ситуації**:

- 1) інформацію про податковий злочин було отримано оперативним способом;
- 2) інформацію про податковий злочин отримано з матеріалів податкової чи документальної перевірки;
- 3) інформація про злочин надійшла внаслідок розслідування іншого злочину.

Що ж до висування **слідчих версій**, то вони передусім стосуються особи злочинця (злочин учинено керівником фірми, злочин учинено головним бухгалтером, злочин учинено ними за попередньою змовою, злочин учинено особою, яка має право підпису з відома керівника або головного бухгалтера) та способів учинення злочину (має місце приховування об'єкта оподаткування за рахунок заниження прибутків чи завищення даних про витрати, мало місце створення фіктивної фірми тощо). Окрім того, не слід забувати і про загальні слідчі версії, що теж необхідно перевірити слідчому: 1) справді мало місце ухилення від сплати податків; 2) ухилення від сплати податків не було; 3) було вчинено інший злочин.

За ухилення від сплати податків, на відміну від більшості злочинів, пов'язаних із майном, не відбувається вилучення цього майна у потерпілої особи і нею в такому випадку є держава. Особливість полягає в тому, що виявити такий злочин можна лише за допомоги ревізії, перевірки, а остаточно довести – проведенням експертизи. Тому основною підставою для порушення кримінальної справи є *акт податкової перевірки*. Слід урахувати, що нерідко такі акти платники податків оскаржують у суд і отримують рішення на свою користь. Також слід мати на увазі, що за ухилення від сплати податків передбачається і адміністративна відповідальність. Тому перед порушенням кримінальної справи слідчий повинен *з'ясувати суму, яку суб'єкт підприємницької діяльності недоплатив, внаслідок ухилення від сплати податків*. Якщо особа, яка умисно ухилилася від сплати податків, вчинила злочин, передбачений частинами 1 і 2 ст. 212 КК України, вперше, то вона може бути звільнена від кримінальної відповідальності, за умови сплати податку і завданих державі збитків до притягнення її до кримінальної відповідальності.

Обставини, що необхідно з'ясувати, в ході розслідування ухилень від сплати податків:

- чи мав місце факт ухилення від сплати податків;
- характеристика суб'єкта підприємницької діяльності (найменування, місцезнаходження, вид діяльності, структура, відомості про майно, наявність розрахункових рахунків у банках тощо);
- дотримання правил реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, відповідність його діяльності статуту;
- місце, час, мета, спосіб і механізм учинення злочину;
- період, упродовж якого мали місце ухилення від сплати податків;
- загальний розмір заподіяних державі збитків;
- найменування і зміст нормативних актів, положення яких було порушено за вчинення злочину;
- особу, яка вчинила злочин, її службові та функціональні обов'язки;
- наявність причинного зв'язку між діянням і злочинними наслідками;
- обставини, що сприяли вчиненню злочину.

Під час розслідування податкових злочинів оптимальною можна назвати *таку систему слідчих дій*:

- допит осіб, які проводили документальну чи податкову перевірку та склали акт;
- вилучення та огляд документів платника податку;

- обшук за місцем роботи і проживання платника податку з вилученням документів, що стосуються злочину;
- накладення арешту на майно платника податку;
- допит як свідків (співпрацівників, родичів, сусідів);
- призначення експертиз (судово-бухгалтерської, планово-економічної, товарознавчої, харчової, почеркознавчої, техніко-криміналістичної та ін.);
- допит платника податку;
- вилучення та огляд документів, що їх платник податку додатково вимагає приєднати до матеріалів кримінальної справи.

На подальшому етапі розслідування проводять такі слідчі дії: пред'явлення для впізнання, очна ставка, допит свідків.

Своєчасне проведення **виїмки** забезпечує повноту вилучення бухгалтерських документів, запобігає їх можливе знищення або фальсифікацію. Виїмку документів потрібно проводити не тільки з бухгалтерії, а й із канцелярії, кабінетів керівників, архіву, зі складів тощо. Слід вилучати документи обліку операцій за розрахунковими рахунками у банках та інших фінансово-кредитних закладах, послугами яких користувалась організація. Потрібні документи можуть бути вилучені у вищих організаціях, аудиторській конторі, страховій компанії, транспортних підприємствах–перевізниках товарів, виготовлених винною фірмою, а також в інших партнерів у ділових і виробничих відносинах.

Багато комерційних організацій зберігають відомості про фінансово-господарські операції у пам'яті персональних комп'ютерів, а також на магнітних носіях. Для їх виявлення і виїмки необхідна допомога фахівця. За виїмки рекомендується скопіювати комп'ютерні файли з діловодства, бухгалтерського, торгового, складського обліку та підсумкової звітності. За можливості вилучаються та оглядаються також щоденники, записні книжки, зокрема електронні, службові та неофіційні записки, чернетки документів, записи «чорної» бухгалтерії осіб, які брали участь у вчиненні податкового злочину.

У розслідуванні ухилень від сплати податків найчастіше трапляється така слідча дія, як **допит свідків та обвинувачених**. Це зумовлено діяльністю, яку виконують суб'єкти господарювання. У цьому випадку особи, які підлягають допиту, так чи інакше пов'язані з виконанням різних доручень, послуг, а також виконують обов'язки щодо ведення бухгалтерії та звітності у сплаті податків і наданні податкових декларацій. З установленням фактів ухилень від сплати податків допитові також підлягають особи, які відповідно до своїх посадових обов'язків здійснюють контроль за господарською діяльністю та сплатою податків суб'єктів господарювання.

Дані, отримані у процесі допиту, не завжди безпосередньо належать до елементів об'єктивної сторони ухилення від сплати податків. Однак за допомоги отриманої інформації можуть бути встановлені характер та обсяг операцій, канали реалізації та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. За допомоги допитів досліджуються питання щодо ведення бухгалтерського обліку, документального відображення конкретних господарських операцій та інших обставин, що мають значення для встановлення об'єктивної істини у цій категорії справ.

У ході допитів осіб, які проводили перевірку і склали відповідний акт, встановлюються методи, що застосовувалися ними в ході проведення документальної перевірки, а також результати перевірок дотримання суб'єктом господарювання податкового законодавства.

Специфіка розслідування ухилень від сплати податків вимагає відповідних спеціальних знань. Це передбачає вивчення та аналіз слідчим нормативно-правових актів, що регулюють підстави, порядок обчислення та сплати податків, правила ведення бухгалтерського обліку та подання податкової звітності тощо. В окремих випадках слідчий може звернутися по консультацію до спеціаліста, наприклад, бухгалтера або товарознавця.

Іноді слідчому слід вирішити питання про можливу участь такого фахівця у проведенні допиту. Це справить суттєве враження на свідка, підозрюваного чи обвинуваченого, які зрозуміють, що через присутність фахівця вони не зможуть ввести слідчого в оману стосовно специфічних обставин справи.

Слід урахувати, що підозрюваний у вчиненні податкового злочину заздалегідь підготував реабілітаційне пояснення своїх протиправних дій і детально продумав свою лінію поведінки на допиті. Тому слідчий повинен добре розібратись у системі документообігу цієї організації та в податковому законодавстві, підготуватися до проведення допиту.

Необхідно пам'ятати, що керівник і головний (старший) бухгалтер організації володіють фактично повним об'ємом інформації про фінансово-господарську діяльність взагалі та щодо злочинних операцій з ухилення від сплати податків зокрема. Завдання слідчого – подолати їхню настанову на брехню і отримати правдиві свідчення.

Огляд документів передбачає огляд і аналіз змісту:

1) реєстраційних документів (заяви, установчого договору, статуту, протоколу загальних зборів, свідоцтва про реєстрацію), з яких можна почерпнути відомості про засновників підприємства, розмір його статутного капіталу, дату і місце реєстрації, юридичну адресу тощо;

2) наказів і розпоряджень, що містять відомості про призначення на посаду директора і головного (старшого) бухгалтера організації, про прийняття і звільнення її працівників, їхню чисельність, відрадження, хвороби та ін.;

3) договорів, що регулюють виробничо-господарські операції та відображають їхній предмет, строки, суми, відповідальність за порушення зобов'язань;

4) форм звітності та розрахунків податків, представлених до податкового органу (бухгалтерський баланс, звіт про фінансові результати, розрахунки з податків на прибуток і ПДВ, довідки про відсутність фінансово-господарської діяльності), що акумулюють дані про використані методи злочинного викривлення звітності;

5) документів обліку (головна книга, журнали-ордери, оборотні відомості, звірки розрахунків тощо), які містять відомості щодо врахованих операцій з коштами;

6) документів обліку операцій з розрахункового рахунку (заяву на відкриття рахунку; картки зі зразками підписів осіб, які мають право візувати грошові документи, і відбитками печатки; платіжних вимог та інкасових доручень; повідомлення про суму належного до сплати податку; банківських виписок про розрахунки; реєстрів рахунків та банківських авізо), що відображають операції, проведені за розрахунковим рахунком, джерел коштів та понесених витрат;

7) первинної документації касових операцій (прибуткових і видаткових касових ордерів, журналу їхньої реєстрації, платіжних відомостей, касової книги), що містить відомості про рух готівкових коштів, їхніх джерел і витрачання;

8) документів з обліку заробітної плати (особових рахунків робітників і службовців, розрахунково-платіжних відомостей), що містять дані про нараховану заробітну плату, осіб, які її отримали, чисельності працівників підприємства;

9) документів з обліку основних засобів (інвентарних карток і відомостей обліку цих коштів, актів їх списання), які містять інформацію про наявність і рух основних засобів;

10) документів з обліку матеріалів, малоцінних і швидкозношуваних предметів, що містять дані про їхній рух;

11) документів з обліку витрат на виробництво (відомостей обліку і калькуляції собівартості), що акумулюють відомості про перелік витрат підприємства, віднесених на собівартість продукції (робіт, послуг);

12) документів з обліку готової продукції (книги і карток складського обліку, рахунків-фактур), що відображають відомості про наявність і рух готової продукції;

13) носіїв оперативного господарського обліку (книг, зошитів, журналів, дискет, записників тощо), що містять відомості про фактичні операції з коштами (особливо корисні за відсутності належного бухгалтерського обліку).

Аналізуючи ці документи, слід звернути увагу на дописки, підчищення, виправлення, травлення, повну або часткову відсутність бухгалтерських документів та обліку в цілому, ведення «подвійної» бухгалтерії.

Обшук зазвичай проводиться для виявлення не тільки доказів ухилення від сплати податків, а й майна, що підлягає арешту для забезпечення позовних вимог і компенсації завданої матеріальної шкоди. Обшук має на меті відшукування чорнових записів, підроблених документів та інших носіїв інформації, неоформлених товарів і под.

Одним із важливих завдань подальшого етапу розслідування є забезпечення відшкодування завданих злочином матеріальних збитків. З цією метою слідчий має вжити заходів щодо виявлення майна, яке належить підозрюваному (обвинуваченому), і накладення на нього арешту.

Контрольні питання

1. *Поняття ухилення від сплати податків.*
2. *Криміналістична характеристика ухилення від сплати податків (спосіб учинення, особа злочинця, типова слідова картина).*
3. *Типові слідчі ситуації під час розслідування ухилення від сплати податків.*
4. *Слідчі версії під час розслідування ухилення від сплати податків.*
5. *Особливості порушення кримінальної справи щодо ухилення від сплати податків.*
6. *Обставини, що підлягають з'ясуванню, в ході розслідування ухилення від сплати податків.*
7. *Типова система слідчих дій у розслідуванні ухилення від сплати податків.*
8. *Особливості проведення окремих слідчих дій під час розслідування ухилення від сплати податків (виїмки, огляду документів, допиту обшуку).*

Теми рефератів

1. *Методика розслідування ухилення від сплати податку на прибуток.*
2. *Методика розслідування ухилення від сплати податків через заниження суми отриманого прибутку.*
3. *Особливості проведення виїмки (обшуку) та огляду документів, що регламентують діяльність суб'єкта господарювання.*
4. *Використання спеціальних знань під час розслідування ухилення від сплати податків.*

ТЕМА 31

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ ТОРГІВЛІ

За даними статистики, останнім часом в Україні збільшується кількість осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за вчинені злочини, зокрема, у промисловості, торгівлі, сфері обслуговування та підприємницької діяльності, у галузі стандартизації, метрології, сертифікації (відповідно до статей 225 КК України – Обман покупців та замовників; 226 – Фальсифікація засобів вимірювання; 227 – Випуск або реалізація недоброякісної продукції; 229 – Незаконне використання товарного знаку).

Згідно з чиним законодавством України розслідування злочинних порушень правил торгівлі належить до компетенції слідчих ОВС.

Порушення правил торгівлі здійснюється різноманітними способами. Деякі з них указано в розділі VII ККУ. Так, основними способами вчинення обману громадян-споживачів є обважування, недомірювання, пересортування, пряме обраховування та ін.

Обважування – реалізація товарів неповної ваги. В обважуванні злочинці застосовують такі способи:

- знімають товар із ваги до того, як вона урівноважиться;
- неправильно визначають масу упаковки;
- використовують несправні або неправильно встановлені ваги;
- застосовують гири меншої маси;
- для збільшення маси товару прикріплюють до ваг різні предмети;
- недоважують товар за попереднього його розфасування;
- зменшують кількість продуктів під час закладення в котли;
- виготовляють з відпущених продуктів більшу кількість порцій, ніж належить за нормою тощо.

Недоливання здійснюється різними способами, зокрема у металевих мірних кухлях роблять у дні вм'ятину, зменшуючи таким чином місткість кухля від 5 до 10 мл на кожні 500 мл, вставляють друге дно в мірну посудину, зрізають торець кухля. Найчастіше продавці не доливають спиртних напоїв, води, молока, олії тощо; пошкоджують горілчані дозатори.

Пересортування – продаж товарів нижчої якості за ціною вищою, або менших розмірів за ціною більшою.

Пряме обрахування – заздалегідь неправильне вираховування вартості товарів при оплаті. Обраховування буває замасковане – коли з покупця отримують повну суму грошей за оплату товару, але касові показники при цьому зменшують.

Окрім зазначених способів обману покупців, працівники магазинів вживають інші хитрощі, наприклад, фальсифікують товари, тобто штучно погіршують якість деяких товарів: розбавляють спиртні напої, соки, молоко водою, зволожують продукти з підвищеною гігроскопічністю (наприклад, цукор, сіль), підмішують у цукор, манну крупу тощо інші складники.

Дії оперативних і слідчих працівників у порушенні кримінальних справ цієї категорії визначаються характером вихідних матеріалів.

Підстави порушення кримінальних справ за обман покупців

1. Підставою для порушення кримінальної справи найчастіше буває повідомлення компетентних органів (Державної інспекції за якістю товарів і торгівлі, Міністерства торгівлі України, Держспоживстандарту, Управління у справах захисту прав споживачів) про факт обману. Для порушення кримінальної справи в цих випадках є дані про обман покупців.

Якщо у вихідних матеріалах йдеться про конкретні факти і є докази, які підтверджують наявність наміру, то кримінальну справу порушують негайно, щоб не дати злочинцям можливості приховати злочин.

Для порушення кримінальної справи за такими матеріалами необхідно, щоби до органів міліції було подано:

– акт контрольного заupu або перевірки магазину (наприклад, зняття залишків ревізором). В акті повинно бути вказано де, коли, ким, у чій присутності було проведено закуп (перевірку), що встановлено в результаті заupu (перевірки). Акт контрольного заupu підписують держторгінспектор або громадський контролер, директор магазину, продавець;

– рішення керівника торгу або інспекції про передання матеріалів перевірки магазину чи контрольного заupu до органу розслідування;

– доповідна (довідка) інспектора або громадського контролера про характер порушень торгівлі в магазині чи на підприємстві громадського харчування;

– акт про результати визначення якості, сорту товару, вилученого з магазину чи підприємства, які підлягали перевірці;

– пояснення працівників магазину чи підприємства про виявлені хиби;

– дані про потерпілих, ошуканих за продажу їм товарів, і про свідків;

– якщо в результаті перевірки торгового підприємства вилучаються вагові або вимірювальні прилади, про це складається акт, який також використовується як підстава для порушення кримінальної справи.

Зазначені документи повинні складатися з дотриманням установленної форми. Їх зміст мусить чітко розкривати суть порушення правил торгівлі. Відсутність необхідних даних може ускладнити розслідування в подальшому.

Важливе значення для встановлення і фіксації фактів обману покупців має організація контрольного заupu. Відомо, що особи, схильні до ошуканства, уважно слідкують за покупцями і досить точно визначають, в який час, кого і як можна обманути з найменшим ризиком. Тож за контрольованого заupu доцільно спершу прослідкувати за роботою продавців, щоб з'ясувати, де допускаються порушення правил торгівлі, та продумати, в який момент доцільно провести контрольний зауп.

Контрольний зауп має відбутися раптово і в присутності покупців, які могли би підтвердити факт обману і правильність дій контролера.

Особа, яка виконує зауп, бере в руки щойно куплений товар, або стежить, щоб товар взяв покупець, і негайно, не відходячи з товаром від прилавку, оголошує зауп контрольним. Деякі продавці, коли дізнаються, що зауп оголошено контрольним, під будь-яким приводом намагаються повернути назад куплене, порушити упаковку, щоб розсипати вміст пакета, перекинути або розбити бокал зі спиртними напоями і таким чином уникнути відповідальності за обман покупців.

Після оголошення заupu контрольним виконується переважування або перемерювання товару. Для цього запрошується директор магазину. Йому повідомляють, що відбувся контрольний зауп, і необхідно перевірити правильність продажу товару. Під час контрольного зважування (перемерювання) присутні: продавець, який продав товар; покупець; свідки; директор магазину.

Не дозволяється виносити товари для їхньої перевірки в підсобні приміщення. Перевірка проводиться привселюдно, в торговельному залі.

Контрольне зважування спершу проводиться на тій самій вазі, якою користувався продавець. Потім зважування здійснюється на контрольній вазі, за якою перевіряється правильність ваги.

Якщо під час контрольного закупу з'ясується, що продавець користується несправною вагою, гирями, нестандартним мірним посудом, метром, то несправні вагові та вимірювальні прилади вилучаються, про що складається акт.

У тих випадках, коли контрольний закуп відбувається з метою перевірки якості, сорту товару, береться проба цього товару, про що також складається акт у присутності продавця, директора і покупця. Відібраний товар відразу ж упаковується та опечатується для того, щоб уникнути можливості його підміни.

За відбору проб спиртних напоїв та інших рідин, наприклад, соку, молочних продуктів та ін., для їх лабораторного аналізу необхідно, щоб місткість, якою забирається проба, попередньо було ополоснуто не водою, а тією ж рідиною, яка береться на аналіз. В іншому випадку результати аналізу можуть бути спростовані через те, що у місткості залишаються крапельки води, які й розбавлять пробу.

У перемірюванні напоїв та інших рідин (соків, молочних продуктів тощо) мірні місткості необхідно ополіскувати цим же способом. В іншому випадку можливе посилення на те, що частина рідини залишилася на стінках місткості і не була врахована за вимірювання.

Усі дії учасників контрольного закупу детально описуються в акті. А саме: в ньому повинно бути вказано, де, коли, у присутності кого, в якого продавця, за купівлі якого товару і ким (дані про покупця) було проведено контрольований закуп. В акті має бути вказано, що учасники контрольного закупу оголосили про нього лише після вручення продавцем купленого товару. Якщо було вилучено проби для аналізу, то в акті вказуються кількість і назва товару, місце взяття проби (номер стола в кав'ярні, барі чи ресторані, номер прилавка тощо), упаковка і спосіб опечатання проби, куди її направлено. В акті також перелічуються скарги і заяви покупців і працівників магазину, які надійшли під час проведення контрольного закупу.

2. Кримінальну справу може бути порушено за заявою громадян.

У деяких випадках до порушення кримінальної справи за такими матеріалами доцільно перевірити факти, викладені заявником, для того щоб прийняти правильне рішення. Під час перевірки, яка проводиться за допомоги громадськості, необхідно встановити: хто і в чому конкретно порушує правила торгівлі, які способи обману покупців застосовуються, де зберігаються прилади і матеріали, які використовуються для обману покупців. Завдяки пере-

вірці можуть бути отримані дані про життя підозрюваних, їхні зв'язки. Крім того, перевіркою необхідно виявити осіб, які можуть проходити як свідки у справі.

Перевірка повинна бути проведена швидко і цілеспрямовано, щоб порушенням кримінальної справи своєчасно припинити злочинну діяльність порушників.

Значну допомогу в попередній перевірці відомостей про обман покупців можуть надати громадські контролери, пенсіонери, працівники Держінспекції щодо якості товарів і торгівлі. Перед громадськими контролерами ставляться різні завдання. Їм доручається зробити декілька контрольних закупів, перевірити, як реагує адміністрація магазину на скарги покупців, виявити підміну сортів у магазині, визначити свідків, які могли би підтвердити факти обману покупців.

Може виникнути необхідність до порушення кримінальної справи перевірити сорт товарів, їхню якість, відповідність установленому стандарту. Для цього проводиться дослідження в районних епідеміологічних станціях, торговій палаті, сертифікаційних центрах (ДЦСМС), УСЗПС, інших акредитованих лабораторіях, районних торгових інспекціях щодо якості товарів.

Деколи необхідно провести криміналістичне дослідження, наприклад, за накладними, з метою встановлення, чи немає в них будь-яких змін. Після порушення кримінальної справи результати таких попередніх досліджень за необхідності можуть бути перевірені експертизою.

3. Кримінальна справа за фактами обману покупців може бути порушена на підставі затримання порушників правил торгівлі на місці злочину.

Затримання на місці злочину можливе у випадках:

- фальсифікації товарів (перемаркування), виготовлення сурогатів, підмішування малоцінних наповнювачів;
- завезення фальсифікованих товарів на підприємства торгівлі або громадського харчування;
- обман покупців у момент продажу.

У перших двох випадках затримання на місці злочину має ту перевагу, що воно забезпечує викривання не тільки учасників злочинної групи з працівників торгівлі, а й інших учасників злочинної групи, яких складніше викрити у скоєнні злочинних дій.

Водночас не можна не враховувати, що у відповідних випадках затримання проводиться до реалізації фальсифікованого товару. Ця обставина утруднює викриття інших співучасників групи – продавців, дозволяє затриманим висунути різні неправдиві пояснення.

Затримання на місці злочину за фальсифікації товару або завезення фальсифікованих товарів є доцільним, коли воно дозволяє розкрити злочин. Воно доцільно і в тих випадках, коли є дані про систематичну фальсифікацію товарів злочинцями, якщо ці дані можуть бути використані у проведенні невідкладних слідчих дій (оглядів, обшуків).

Готуючи затримання, насамперед необхідно вивчити обстановку, в якій передбачається провести затримання, встановити розміщення кас, робочих місць за прилавком і ваговимірювальних приладів, з'ясувати, в який час буває найменша кількість покупців, хто з підозрюваних в яку зміну працює тощо. Згідно з цим визначаються точне місце і час операції, кількість її учасників.

Важливим етапом підготовки затримання на місці злочину є завчасне запрошення незацікавлених осіб, переважно з представників громадськості, які могли би бути понятими у проведенні цієї та подальших слідчих дій. Зрозуміло, такі особи запрошуються в тих випадках, коли є побоювання, що на місці потрібних людей знайти буде важко.

Готуючись до затримання на місці злочину, інколи слід запрошувати спеціалістів (експертних організацій, метрологів ДЦСМС); для зняття натурних і грошових залишків, огляду ваговимірювальних приладів та іншої кваліфікованої допомоги. Вибір необхідних спеціалістів відбувається так, щоб до них не потрапили особи, які могли би бути зв'язані з порушниками правил торгівлі. А саме, може бути недоцільним запрошення для участі в затриманні ревізорів або інспекторів, які постійно контролюють це торгове підприємство. Заздалегідь повідомляти місце затримання учасникам не слід.

У випадку затримання на місці злочину за фальсифікації товару або за завезення його на підприємство торгівлі та громадського харчування слід детально зафіксувати таке: кого конкретно затримано; у чому полягає обман покупців; які пристосування було використано злочинцями.

Обставини, які підлягають доказуванню під час розслідування

Згідно з вимогами ст. 64 КПК України, під час розслідування справ про обман покупців розглядаються такі обставини:

1. Чи справді мають місце факти обважування, обмірювання та обману покупців (коли, де, відносно кого, за якими видами товарів, на яку суму).

2. Хто здійснив обман покупців.

З'ясовуючи ці обставини, треба встановити не лише тих, хто безпосередньо вручили товар покупцеві, а й усіх осіб, які брали

участь в обмані, вдаючись до обважування, обмірювання, обрахування, фальсифікації товару тощо.

Необхідно також з'ясувати такі дані, які характеризують особи підозрюваних або звинувачуваних: з якого часу вони працюють у системі торгівлі або громадського харчування, їхня освіта, ставлення до роботи, сімейний стан, кількість утриманців, чи допускалися раніше цими особами порушення і в чому вони полягали. Ці дані повинні бути враховані у вирішенні питання про відповідальність осіб, винних в обмані покупців.

Не кожному особу, яка причетна до дій порушників, слід притягати до кримінальної відповідальності. Відносно деяких достатньо застосувати заходи дисциплінарного чи громадського впливу. Але для застосування таких заходів необхідно встановити всіх осіб, які причетні до розслідуваної події.

Ця вимога є умовою проведення попереджувальної роботи за матеріалами конкретної справи.

3. Чи діяв порушник навмисно, чи йдеться про злочинну недбалість або випадкову помилку працівника торгівлі.

У з'ясуванні цього питання будуть мати значення найрізноманітніші обставини: характер обману покупців і повторюваність цих випадків, хитрощі, які застосовуються в обмані; невідповідність способу життя порушника його трудовим прибуткам; тривалість неперервної роботи порушника та інші обставини, які вказують на навмисність або випадковість порушення.

4. Якими методами обману покупців і присвоєння «надлишків» користувалися працівники магазину (підприємства громадського харчування).

З'ясовуючи це питання, необхідно встановити, яким чином виконано зміни показів ваг та інших вимірювальних приладів, що зроблено для погіршення якості товару, його перемаркування, пересортування, як здійснювалося підроблення документів.

5. Чи не є обман покупців способом розкрадання державного або громадського майна, чи не пов'язане воно зі скоєнням інших злочинів.

При цьому з'ясовується, чи не є обман покупців способом створення «надлишків» товару для їх подальшого присвоєння; чи не пов'язані між собою особи, які обманюють покупців; чи не є обман покупців чи замовників засобом приховування недостач, які утворилися внаслідок розкрадання тощо.

6. Яких збитків завдано покупцям і державі, яке майно звинувачуваних, набуте злочинним способом, може покрити ці збитки чи бути вилученим.

Так, за незаконне виготовлення продукції, зокрема з недоброякісної сировини, що становить загрозу для життя і здоров'я громадян, та її збут, ст. 204 КК України передбачає конфіскацію цієї продукції та обладнання для її виготовлення.

Згідно зі ст. 78 КПК України, гроші й коштовності, набуті злочинним способом, є речовими доказами і згідно зі ст. 81 того ж Кодексу вилучаються до рішення суду, який звертає гроші та інші коштовності, набуті злочинним способом, у дохід держави.

Згідно з вимогами ст. 64 КПК України, обставини, що підлягають доказуванню у кримінальній справі, дозволяють установити причини цього злочину, а також умови, які сприяли його вчиненню. Для вирішення цього питання необхідно вивчити: способи обману, чи пов'язаний обман покупців з іншими злочинами і в чому цей зв'язок полягає, вивчити стосунки в колективі магазину, з'ясувати, чи немає серед продавців кругової поруки, хто міг бути підмовником у порушенні правил торгівлі.

Для уникнення правопорушень у торгівлі важливо розкрити характер злочинних зв'язків, захистити молодих працівників торгівлі від впливу рецидивістів. Необхідно також установити, яка виховна робота проводиться торговими працівниками і чи підвищують вони свою кваліфікацію.

План розслідування у справі щодо обману покупців повинен бути розроблений так, щоб слідчі та оперативні заходи забезпечували вирішення цих питань. Недопустимо заздалегідь обмежувати рамки розслідування лише попередньо встановленими фактами і тільки особами, які фігурують у початкових матеріалах. План розслідування також містить версії про систематичний обман покупців і про наявність злочинної групи. При цьому необхідно ретельно проаналізувати оперативні матеріали і матеріали першочергових слідчих дій. У плані необхідно передбачити вивчення книги скарг, актів перевірок, які проводяться інспекцією з торгівлі та якості товарів, послідовність отримання, обліку і реалізації товарів, дотримання прав та обов'язків працівників підприємства торгівлі або громадського харчування. Ці дані дозволяють вирішити питання, чи міг злочинець діяти самостійно, чи ні.

Планом передбачається перевірка версій про способи присвоєння нагромаджених надлишків, про зв'язки викритих фактів обману покупців із розкраданням або хабарництвом.

Отже, успіх розслідування багато в чому залежить від правильного поєднання слідчих і оперативних заходів. Оперативна робота не закінчується з порушенням кримінальної справи. В разі необхід-

ності, на вимогу слідчого, можуть залучатися допоміжні сили, які сприятимуть виявленню співучасників злочину, намірів звинувачуваного, джерела нових доказів у справі.

1. Слідчий огляд.

Відразу ж після затримання злочинців на місці злочину відбувається огляд робочого місця продавця, ваг і вимірювальних приладів. Для участі в огляді доцільно запросити спеціаліста, який знає будову і правила користування цими приладами.

Мета огляду: перевірити стан ваг і вимірювальних приладів (їхніх пломб, таврів). Щоб з'ясувати, чи немає ознак, які свідчать про навмисне їх пошкодження, необхідно звертати увагу на дату таврування і наявність механічних пошкоджень ваг і ваговимірювальних приладів, на положення ваг на прилавку, вільний хід усіх частин механізму, положення стрілки ваги без тягаря. Треба перевірити, чи немає сторонніх предметів (магнітів) під чашками і коромислами ваг, на дні та на стінках мірних келихів, чи не просвердлено гир, чи правильно зроблено ділення на метрі. Ефективним засобом фіксації результатів огляду є фотознімання, за допомоги якого фіксується стан ваг, наявність сторонніх предметів, які заважають нормальній роботі ваг.

Якщо за контрольного за купу зафіксовано факт продажу товару за підвищеною ціною чи продаж фальсифікованого товару, то проводиться огляд такого товару. При цьому оглядаються й інші товари, підготовлені до продажу, а також тара, в якій міститься проданий товар. Переважно на тарі є написи, які вказують артикул, сорт виробу, ціну та інші дані, що його характеризують. Огляду також підлягають супровідні документи на цей товар.

В огляді необхідно вилучити і упакувати зразки матеріалів для товарознавчої експертизи, а в окремих випадках вилучити зразки почерку осіб, якими могли бути заповнені цінники, ярлики, бірки, накладні та інші елементи, в яких виявлено неправильні дані.

Разом з оглядом приміщення, в якому відбувалися злочинні дії, необхідно:

- оглянути товари, щодо яких є дані, що вони продавалися за завищеними цінами чи фальсифіковані;
- оглянути стіни, підсобні приміщення, прилавки і всі місця, де можуть зберігатися чисті бланки ярликів та інших документів;
- оглянути фабричні ярлики цін із метою встановлення їх заміни або внесення в них виправлень;
- оглянути касові чеки, контрольні касові стрічки, що дає можливість установити факти завищення цін за цифрами, вибитими на касових чеках.

2. Обшук.

У результаті добре організованого і проведеного обшуку можна зібрати цінні докази, що допоможуть потім викрити осіб, які обманюють покупців і замовників. У справах цієї категорії обшуки необхідно проводити як у службових приміщеннях, так і за місцем проживання злочинців, а також особисті обшуки.

Під час обшуку необхідно шукати:

- фальсифіковані товари;
- дефектні ваговимірювальні прилади;
- предмети і пристосування, за допомоги яких виготовляються ці прилади;
- документи, які свідчать про факти завищення цін і сортності товарів, чисті бланки документів;
- ярлики цін з внесеними в них виправленнями, а також відірвані від товарів ярлики з чинними цінами;
- різноманітні чернетки, записки, в яких може бути вказаний розмір «прибутку», отриманого злочинцями в результаті обману покупців і замовників і час, протягом якого скоювався злочин;
- гроші і коштовності, добуті злочинним способом;
- невраховані товари, невикористані накладні.

На підприємствах побутового обслуговування трапляються факти, коли в документах (квитанціях) вказується менша сума, ніж фактично отримана від замовника, або справжні документи у звітах підмінюються фальшивими. Тому під час обшуку необхідно знайти ці документи. Огляд і обшук слід проводити за участі спеціалістів.

3. Ревізії та інвентаризації.

Завдання ревізії полягає в тому, щоб забезпечити на основі вивчення документів діяльність магазину (підприємства громадського харчування) і виявити характер допущених порушень:

- наявність надлишків або нестачі товарів і причини їх утворення;
- списання товарів за фіктивним актом;
- зміна сортності товарів в накладних;
- факти неоприбуткованих товарів, які надійшли до магазину;
- неправильна експлуатація касових апаратів (зменшення показників касових лічильників);
- невідповідність сум, оприбуткованих у касовому журналі, з сумами, показаними на чеку за певний день, і касовими контрольними стрічками.

На підприємствах громадського харчування, де існують маркові звіти, завдання ревізії полягає в тому, щоби перевірити їх правильність, а також перевірити за калькуляцією витрату сировини на кожну страву за всіма видами продукції за певний період.

Матеріали ревізії дають висновок про збитки, заподіяні порушниками, можливість виявити спосіб маскуванню зловживань і хитрощів, які застосовуються для вилучення грошей з каси або виторгу продавців штучних товарів у результаті обману покупців.

4. Установлення і допит свідків.

У справах про обман покупців і замовників доводиться опитувати широке коло свідків. Це – державні та громадські інспектори, особи, які були присутні під час виявлення фактів обману чи які брали участь у контрольних закупах або замовленнях і підписали складені акти, співпрацівники підозрюваних (звинувачуваних), їхні сусіди, особи, встановлені за книгами скарг, за заявами у вищі організації, під час бесід з покупцями і замовниками.

Переважно на допиті свідків з'ясовують такі основні питання:

- чи були раніше факти обману покупців і замовників;
- яким чином і за допомоги яких засобів здійснювалися злочини;
- яким способом вилучалися з каси залишки грошей, що утворилися в результаті обману покупців і замовників;
- хто і яким чином фальсифікував товари;
- хто є постачальником неврахованих товарів або неврахованої сировини в торговій організації або підприємства громадського харчування; якщо невраховані товари чи страви вироблялися або готувалися на цьому підприємстві, то за рахунок чого це робилося;
- хто є організатором виготовлення і продажу неврахованих продуктів, а також обману замовників. Яких заходів було вжито щодо особи, яка здійснила обман.

Крім того, на допиті свідків-покупців з'ясовуються питання:

- коли, де і щодо кого здійснювався обман;
- в якій формі виразився обман;
- хто ще може підтвердити факти обману.

Якщо свідок є учасником або очевидцем контрольного за купу або контрольного замовлення, його необхідно детально допитати про обставини їх проведення.

Допитуючи свідків, які є співпрацівниками підозрюваних, слід враховувати, що вони неохоче дають свідчення, побоюючись змови з боку винуватців, але цю складність можна усунути, пояснюючи свідкові необґрунтованість його побоювань. Крім указаних питань, у свідків-співпрацівників необхідно з'ясувати:

- протягом якого часу здійснюється обман;
- чи відомі факти обману адміністрації, як вона відреагувала на них;
- який спосіб життя вели особи, які здійснили ошукування, і як вони характеризуються (спосіб життя підозрюваних і дані, які характеризують їх, з'ясовуються і на допиті сусідів підозрюваних).

Якщо виявлено факти завищення прейскурантних цін, продажу товарів нижчого сорту за ціною вищого, факти пересортування товарів, необхідно допитати осіб, які відпускали і приймали товар, сортували його, заповнювали цінники, оформляли документи.

Необхідно виявляти і допитувати свідків серед колишніх працівників підприємства, де здійснено злочин, і звільнених за різними причинами.

Ці свідки можуть дати показання про співучасників злочинної групи, підозрюваного. Слідчий обвинувачує його за статтями 132, 143 КПК України і допитує.

На допиті звинувачуваного необхідно з'ясувати такі обставини:

- протягом якого часу він учиняв обман покупців і замовників;
- які причини спонукали його здійснити ошукування;
- в чому полягав обман;
- чи були відомі факти обману адміністрації та іншим працівникам цього підприємства (продавцям і т. д.);
- чи не є злочин одним із способів приховування нестач, які виникали внаслідок систематичного розкрадання державного або громадського майна, скоєного організованою групою. Слід мати на увазі, що звинувачувані за цими справами часто пояснюють факти обману помилкою або стомленістю, недосвідченістю, відсутністю необхідних умов для роботи тощо.

У цьому випадку свідчення звинувачуваного перевіряються способом проведення інших слідчих дій (допит свідків, очної ставки, слідчий експеримент тощо).

Допит обвинувачуваного необхідно використовувати для з'ясування всіх обставин обману покупців і замовників. Обвинувачуваний, який визнав себе винуватим у вчиненні обману, може надати допомогу у виявленні інших скоєних злочинів у сфері торгівлі та побутового обслуговування, у виявленні розкрадачів державного майна, хабарників і т. д.

До подальших слідчих дій належать:

- допит обвинувачуваного – для зібрання достатньої кількості фактичних даних, які викривають злочинну діяльність;
- пред'явлення для впізнання, що виконується з дотриманням усіх тактичних вимог цього виду слідчих дій, при цьому особливу увагу приділяють підготуванню для пред'явлення для впізнання;
- експертизи.

У розслідуванні кримінальних справ про обман покупців і замовників виникає необхідність проведення різних видів експертиз, зокрема криміналістичних, товарознавчих, хімічних (харчових), бухгалтерських, технічних та ін.

Під час проведення криміналістичної експертизи ставляться питання про встановлення фактів обману і способів підроблення документів, наприклад, виправлень і дописувань про сорт і ціну товарів (почеркознавча або техніко-криміналістична експертиза) щодо встановлення осіб, які роблять записи в різних документах. Нерідко виникає необхідність у призначенні дактилоскопічної експертизи з метою з'ясування, чи є відбитки пальців обвинувачуваних на фальсифікованих товарах (на пляшках зі спиртними напоями, на поверхні взуття з підробленими позначеннями цін або якості).

Специфічним видом криміналістичної експертизи в розслідуванні обману покупців і замовників є експертиза акцизних марок, пломб, засобів, якими прикріплюються етикетки до тих чи тих товарів.

Експертиза може відповісти на такі питання, як, наприклад, чи зривалися пломби і чим було зроблено відбиток. Можуть бути призначені й інші види криміналістичних експертиз із метою перевірки цілісності упаковки товарів або чи було переклеювання етикеток.

Товарознавча експертиза призначається для з'ясування таких питань: до якого сорту належать ті чи ті товари, чи відповідають фактична ціна, артикул і маркування товару даним, указаним на ярлику і прибутково-видаткових документах, чи відповідають маркувальні знаки або клейна, які є на товарі, його якості; яка справжня вартість одиниці вимірювання (кілограм, штука) цього товару, чи відповідають упаковка і тара, в якій містилися товари, під час продажу встановленим взірцям; яким підприємством виготовлено товари і тару; чи не виготовлені вони кустарним способом; чи виготовлено товар із доброякісної сировини або сировина була недоброякісною; чи відповідає ціна товару, що вказана на цінниках, преїскурантній ціні.

За допомоги хімічної (харчової) експертизи можна з'ясувати: фальсифікації товарів або страв (температуру гарячих страв), які продаються в торговій організації або підприємстві громадського харчування; способи фальсифікації, наприклад, розбавлення молока, спиртних напоїв тощо, процентне співвідношення спирту і води, молока і води тощо.

У проведенні технічної експертизи ваговимірювальних приладів ставляться питання: які дефекти є у цього ваговимірювального приладу і що спричинило утворення того чи того дефекту, чи відповідають фактична міра, маса, ємність даних ваговимірювальних приладів показникам, які вказані на ньому.

Цей вид експертизи доручається спеціалістам, які працюють у лабораторіях стандартів мір і вимірювальних приладів.

Судово-бухгалтерська експертиза в розслідуванні справ про обман покупців і замовників призначається переважно для перевірки результатів ревізії, для з'ясування питання про правильність методів розслідування, які застосовуються ревізією. Крім того, судово-бухгалтерська експертиза встановлює:

- рух товарів і тари;
- рух грошей у касі;
- справжню кількість товарів того чи того сорту, яка надійшла на це підприємство;
- правильність складання калькуляції вартості страв на підприємствах громадського харчування.

Наявність фактів зловживання, пов'язаних із обманом покупців і замовників, свідчить про те, що в організації роботи торгових підприємств і підприємств громадського харчування та комунального обслуговування існують серйозні хиби. Тому в розслідуванні таких кримінальних справ необхідно виявити якомога повніше причини і умови, які сприяють обману покупців і замовників. Такими причинами і умовами можуть бути:

- наявність у торгових організаціях і підприємствах побутового обслуговування осіб, у минулому засуджених за господарські злочини і розкрадання державної власності;
- відсутність виховної роботи;
- погана робота державних і громадських контролерів;
- порушення правил оформлення товарних документів;
- занедбаність ваговимірювального господарства;
- зайва роздрібненість сортів товарів;
- схильність працівників торгівлі і громадського харчування до корисливості;
- недоліки в роботі правоохоронних органів.

У розслідуванні злочинів необхідно звертати увагу на такі питання:

- як здійснюється контроль за матеріально відповідальними особами з боку керівництва вищих організацій і підприємств торгівлі та громадського харчування;
- чи проводилися спеціальні перевірки підлеглих працівників;
- чи проводилися ревізії та інвентаризації в магазинах, підприємствах побутового обслуговування та громадського харчування;
- як вони реагували на скарги покупців і замовників, на акти громадських і державних контролерів про обман, обважування, обрахування;
- як часто проводилися контрольні закупки і контрольні замовлення, чи були вони несподіваними для продавців;

– які заходи вживалися за результатами контрольних закупок і замовлень, якими встановлювалися факти обману покупців і замовників;

– чи не було фактів сприяння чи приховування зловживань, які виражалися в обмані покупців і замовників (хабар, випивання, пригощання);

– яка послідовність добору кадрів.

Всі питання з'ясовуються способом допиту свідків, огляду документів, ревізії та інших слідчих дій.

З'ясувавши причини та умови, які сприяють обману покупців і замовників, слідчий повинен вжити заходів щодо їх усунення. А саме, слідчий подає дані на адресу адміністрації вищих організацій і підприємств, інформує про факти обману покупців і замовників компетентні органи.

Позитивну роль відіграють узагальнення відомостей про аналогічні злочини.

Отже, обман покупців і замовників є злочином, який спричиняє великі збитки державним і громадським підприємствам, установам, організаціям і громадянам. Боротьба з цими злочинами є невідкладним завданням працівників міліції, а також дільничних інспекторів міліції.

Успіх боротьби із злочинами цього виду залежить від спільних дій слідчих з іншими службами органів внутрішніх справ, службами з питань контролю і перевірок різної компетенції, з громадськістю.

Контрольні питання

1. Якими є криміналістична класифікація і характеристика злочинних порушень правил торгівлі?
2. Які обставини підлягають доказуванню?
3. Які підстави провадження дізнання та досудового протокольного провадження щодо злочинів цієї групи?
4. Визначте комплекс невідкладних слідчих та інших дій, їхню тактику.
5. Охарактеризуйте організацію проведення судових експертиз.
6. Як організувати затримання підозрюваного і проведення пов'язаних із цим слідчих та інших дій?

Теми рефератів

1. Підстави порушення кримінальних справ за обманом покупців.
2. Особливості розслідування справ про порушення у сфері торгівлі.

3. *Порядок проведення слідчого огляду в розслідуванні злочинів у сфері торгівлі.*
4. *Особливості й порядок проведення контрольних закупок.*
5. *Роль метрологічної служби у розслідуванні злочинів у сфері торгівлі, комунального і побутового обслуговування населення.*
6. *Особливості проведення товарознавчих експертиз.*

ТЕМА 32

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Навколишнє середовище – це середовище існування, це природа та біосфера. Біологічні об'єкти є частиною природного середовища існування, зміненого в результаті різноманітної діяльності людини. Це – міста, аграрні, промислові, курортні та інші промислові зони. Але постійне збільшення обсягів промислового виробництва, ріст чисельності населення та його урбанізація є тими чинниками, які значно впливають на рослинний і тваринний світ, на стан ґрунту, повітря та водного басейну. Шкоду, якої людство завдає забрудненням водойм і повітря, знищенням риби, диких тварин, та їхні наслідки нині складно перебільшити. До того ж в Україні існує екологічно несприятлива ситуація, пов'язана з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС.

Тому проблема збереження природного середовища, раціонального використання водних ресурсів, охорони тваринного та рослинного світу, водойм і повітря від знищення та забруднення стає дедалі актуальнішою. У вирішенні її велика роль відводиться правоохоронним органам. Величезну шкоду справі охорони природи завдає неправильне трактування деякими громадянами і посадовими особами того, що запаси природних багатств у світі – безмежні та невичерпні.

Природа – цілісна система з безліччю збалансованих зв'язків. Їх порушення призводить до змін у круговоротах речовин та енергії, що в природі є сталим. Тому у процесі своєї діяльності людина завжди і постійно повинна оцінювати масштаб і доцільність здійснюваних змін.

Завдання охорони та наукового обґрунтування раціонального використання землі, її надр, водних ресурсів, рослинного і тварин-

ного світу, збереження в чистоті атмосферного повітря обґрунтовують необхідність кримінальної відповідальності за незаконні дії, пов'язані зі злочинними посяганнями на навколишнє природне середовище. За злочини проти довкілля передбачено кримінальну відповідальність за статтями 236–254 КК України.

Характеризуючи вказану категорію злочинів, слід не забувати про їхню суспільну небезпеку. Так, за незаконне заняття мисливством, рибними та іншими добувними промислами затримуються громадяни різного віку, різного службового і суспільного становища, різного професійного рівня і підготовки та різної освіти.

Що ж до забруднення вод, земель, атмосферного повітря, то найчастіше такі злочини скоюються посадовими особами підприємств, різних організацій та особами, які їм підпорядковуються за характером своєї діяльності. Вони можуть діяти за вказівкою перших або з власної ініціативи.

Основними об'єктами кримінального посягання у здійсненні злочинів є умови життя і перебування тварин, які проживають у цьому регіоні. Стосовно забруднення вод, земель і атмосферного повітря об'єктами злочинного посягання можуть бути здоров'я людини, а також живі ресурси рослинного і тваринного світу.

Характер об'єкта злочинного посягання і здійснення щодо нього дій накладає відбиток на особливості процесу слідоутворення. Так, у незаконних рибних та інших вододобувних промислах і в незаконному полюванні такими слідами є виловлена риба, водні та наземні тварини або результати їх перероблення, використані з цією метою засоби лову та зброя; човни, катери, автотранспорт, цінності та гроші, набуті від реалізації незаконно добутого; відтворення у пам'яті працівників правоохоронних органів, свідків, інших осіб – обставин скоєння дій, які підлягають кримінальному покаранню.

Однорідність криміналістичних характеристик указаних злочинів обумовлено схожістю основних важливих під криміналістичним кутом зору рис цього виду злочинів.

Зокрема, подібність є у своєрідності способу, обставин і механізму скоєння таких злочинів, у типових рисах правопорушників і характері завданих збитків.

Особливості злочинної поведінки таких правопорушників часто полягають у тому, що вони пов'язані з порушенням різного роду санітарних норм у виробничих процесах: це – норми гранично допустимих концентрацій забруднювальних речовин та умов шкідливих фізичних впливів на атмосферу; норм гранично

допустимих викидів забруднювальних речовин у різні середовища (водне, повітряне).

Такі речовини можуть бути рідкими, твердими чи газоподібними.

Сьогодні великої шкоди довкіллю завдають промислові підприємства. І хоча індустріалізація – чільний елемент стратегії економічного розвитку, але за масштабами експлуатації природних ресурсів, споживання енергії, породження забруднень і відходів промисловий сектор перебуває серед найважливіших чинників погіршення якості навколишнього середовища. Крім енергетики, вугільної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості, одним з основних джерел забруднення атмосферного повітря України є автомобільний транспорт.

Значну загрозу для навколишнього середовища являють наслідки сірководобувної галузі. У цілому транспорт є екологічно небезпечним, але різні види транспорту мають неоднаковий ступінь впливу на навколишнє середовище.

Відомо, що на транспорт, головню, дорожній і повітряний, припадає понад 90% усіх свинцевих викидів. Слід зауважити, що в 24 великих містах України шкідливі викиди у повітря внаслідок роботи автотранспорту перевищують 50% їхньої загальної кількості. Тому Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 56) передбачає надзвичайні вимоги щодо екологічної безпеки транспортних засобів: «Підприємства, установи, організації, що здійснюють проектування, виробництво, експлуатацію та обслуговування автомобілів, літаків, суден, інших пересувних засобів, установок та виробництв і постачання пального для них, зобов'язані розробляти і здійснювати комплекс заходів щодо зниження токсичності та знешкодження шкідливих речовин, що містяться у викидах та скидах транспортних засобів, переходу на менш токсичні види енергії та пального, додержання режиму експлуатації транспортних засобів та інші заходи, спрямовані на попередження і зменшення викидів та скидів у навколишнє природне середовище забруднюючих речовин та дотримання встановлених рівнів фізичних впливів».

Хоча наслідки порушень правил охорони довкілля (екологічних злочинів) можуть бути різними, вони завжди пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю людини, із забрудненням рік, водойм, ґрунту, повітря, зі знищенням риби, тварин, птахів і рослинного світу (фауни та флори).

Чітке встановлення характеру наслідків, зокрема за їхніми матеріальними та ідеальними слідами, має важливе значення

як для підбору комплексу відповідних першочергових і подальших слідчих дій, так і для встановлення розмірів повного матеріального збитку.

У ст. 245 КПК України встановлено перелік екологічних злочинів, за якими досудове підготування матеріалів може проводитись у протокольній формі.

Це злочини, передбачені ч. 1 статей 245, 248, 249 та статтями 246, 247 КК України.

Першочергові типові ситуації у справах, які розглядаються за даними слідчої практики, багато в чому обумовлюються такими чинниками:

- характером первинних фактичних даних, що послужили основою для порушення кримінальної справи, та їх повнотою;
- об'єктом, місцем і періодом (сезону, пори року) забруднення, характером заподіяної шкоди;
- відтинком часу, який минув од моменту забруднення до часу розслідування;
- ступенем збереження слідів забруднення і матеріальних слідів його механізму;
- характером збереження його вихідного стану і джерела забруднення та обстановки на місці події.

Крім цих факторів, відповідну роль у формуванні слідчих ситуацій відіграють такі обставини:

- вид виробництва або іншої функціональної системи, в яких було допущено правопорушення;
- наявність необхідних документів, свідків, додаткових довідкових даних про ситуацію, в якій було допущено порушення.

Враховуючи названі чинники, можна визначити декілька слідчих ситуацій, найхарактерніших для початкового етапу розслідування екологічних злочинів.

1-ша ситуація. Первинна інформація зводиться до матеріалів, які надходять від органів, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства про охорону вод і атмосферного повітря від забруднення.

Такий контроль покладено на Державний комітет з охорони природи, санітарно-епідеміологічні станції, інспекції водо- і рибоохорони, Державний комітет лісового господарства, Державну інспекцію з контролю за роботою газоочисних споруд.

У матеріалах зазвичай висвітлено дані про обставини події, її джерело і найбільш можливі причини; факти порушення санітарно-гігієнічних, технологічних та інших правил.

Від моменту забруднення до порушення кримінальної справи минуло небагато часу (до двох тижнів). Сліди забруднення значною мірою збереглися. Джерела забруднення лишилися без змін.

2-га ситуація. Первинна інформація така ж, але від моменту забруднення до порушення кримінальної справи минуло багато часу. Сліди забруднення збереглися частково або зовсім не збереглися. Джерела забруднення у попередньому стані не збереглися. Є документи та свідки.

3-тя ситуація. Первинні матеріали – це повідомлення окремих громадян, представників громадськості, різних організацій та установ про факти забруднення води і повітря. Справа порушується за матеріалами проведеного огляду місця події. Сліди забруднення майже повністю збереглися. Джерела і механізму забруднення не з'ясовано. Речовини-забруднювачі відомі або невідомі.

У перших двох ситуаціях у первинних матеріалах звичайно є дані про окремі обставини розслідуваної події, про найвірогідніші її причини пригоди, про коло відповідальних за це осіб. Тому слідчі версії про механізми, причини та про винних осіб мають бути якомога конкретнішими.

У третій ситуації на основі отриманих повідомлень робляться припущення про вид виробництва чи іншого функціонального об'єкта, відходи якого могли забруднити воду або повітря. Із виявленням такого підприємства чи організації висуваються і перевіряються версії про механізм забруднення, його причини і винних осіб.

У процесі складання плану розслідування і висування слідчих версій з урахуванням виявлених криміналістичних особливостей розслідуваної події передбачається коло слідчих та інших дій, які могли би бути проведені для встановлення технологічних циклів очищення та засобів захисту від забруднення відповідного середовища.

Найчастіше до комплексу вказаних слідчих дій входять:

– огляд місця події та інших об'єктів (окремих агрегатів технологічного циклу очищення виробничої території);

– вилучення та вивчення документів;

– допит свідків і обвинувачених;

– очна ставка;

– слідчий експеримент;

– призначення і проведення експертизи.

До інших дій належать:

– ознайомлення з технологічним циклом очищення;

– вимога різного роду документів;

– вивчення довідкових даних, проведення консультацій різними спеціалістами.

За всіх зазначених ситуацій розслідування має починатися з огляду місця події очисних споруд, особливо коли місце події змінювалося лише частково. Далі проводиться допит очевидців події осіб, які першими виявили факт забруднення водойми або повітря. Слідом за цим проводиться ознайомлення з санітарно-технічними нормами і технологією відповідного виробництва, що дає змогу слідчому швидше увійти в курс справи і цілеспрямовано провести подальші слідчі дії.

У повністю зміненій обстановці на місці події, його огляду з урахуванням конкретних умов може передувати вивчення порушень правил, технічної документації, а інколи і допит свідків.

У третій ситуації, крім указаних дій, насамперед проводиться експертиза речовин, що забруднили воду чи повітря, вивчення інформації про оточення підприємств регіону, які використовують ці речовини.

Часом однією з важливих першочергових слідчих дій стає слідчий експеримент (наприклад, для перевірки потрапляння у воду чи повітря забруднювальних речовин).

Подальші етапи розслідування найчастіше зводяться до продовження збирання доказів, пред'явлення обвинувачення, допиту обвинуваченого, подальшого збирання та аналізу фактичних даних і закінчення слідства.

Згідно зі ст. 190 КПК України, **огляд місця події** за порушення справи відразу після виявлення факту екологічного злочину, коли зберігаються сліди заподіяного, доцільно проводити якомога швидше.

Огляду за цими справами зазвичай підлягають такі об'єкти:

– ділянки навколишнього середовища, що зазнали забруднення (водойми, ріки, їхнє узбережжя, наближена територія, ділянки території в зоні забруднення атмосфери);

– знищені об'єкти (риба і тварини, що загинули, отруєна сільськогосподарська продукція);

– очисні споруди, водозабірники, водовідстійники, труби водопроводів, водостоки;

– виробнича територія (разом із приміщеннями);

– звалища, місця вивозу відходів, зберігання шкідливих речовин;

– транспортні засоби, призначені для вивезення виробничих відходів.

Огляд указаних об'єктів доцільно проводити за участі відповідних спеціалістів. В огляді слід дотримуватися всіх правил, розроблених криміналістикою для цієї слідчої дії.

Специфічним для такого виду огляду є забір проб (води, ґрунту, повітря). Результати огляду слід доповнити складанням планів

і схем досліджуваної ділянки та об'єктів. Використовуються фото- і відеознімання, звукозапис.

Проби води, ґрунту, атмосферного повітря, а також екземпляри тваринного і рослинного світу, що піддалися забрудненню, відразу після огляду направляються на лабораторне дослідження, яке здійснюють органи з контролю за станом довкілля. Процедура огляду складається згідно зі ст. 195 КПК України.

Вивчення документів (ст. 83 КПК України). Всі необхідні слідчому документи із підприємств чи організацій отримуються за допомоги виїмки, обшуку та інших слідчих дій, а також на вимогу.

Основні документи, в яких може міститися цінна і важлива для розслідування таких справ інформація, переділяються на декілька груп:

- нормативні акти, що містять різноманітну інформацію (кодекси, постанови, відомчі та підвідомчі акти, правила охорони окремих сфер природи, зокрема національні стандарти України, які встановлюють загальні принципи, правила і критерії щодо управління навколишнім середовищем, розроблені на підставі міжнародних стандартів серії ISO 14000);

- нормативні акти, які регламентують гранично допустимі концентрації забруднювальних речовин у водоймах, ріках, атмосфері та гранично допустимий рівень шкідливих фізичних впливів на атмосферне повітря;

- документи, які регулюють нормальну діяльність конкретних підприємств, організацій, установ і забезпечують рішення завдань у царині охорони природи (положення, інструкції, вказівки, розпорядження, накази, матеріали державної звітності);

- документи, які характеризують організаційно-технічний режим роботи і технічний стан очисних споруд (оперативно-виробничі, санітарно-лабораторні журнали, акти обстеження підприємств, паспорти очисних споруд, довідки, рекомендації органів нагляду, накладні, шляхові листи транспортних організацій);

- відомчі документи, що фіксують обставини і причини розслідуваної пригоди (акти розслідування органів нагляду, висновки щодо кількості й вартості загиблої риби, позовні заяви, документи про витрати).

Допити проводяться згідно зі статтями 43, 43¹, 73, 74 КПК України. Основним завданням допиту свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених є збір такої інформації:

- про обставини та ознаки самого забруднення природних об'єктів;

– у чому конкретно виявляється погіршення стану природних об'єктів;

- про механізм і причини забруднення;
- основні технологічні питання та осіб, що відповідальні за це;
- осіб, винних у скоєному;
- організаційні й технічні недоліки виробничої діяльності;
- про стан справ із нейтралізації шкідливого впливу на людей та наявних у природі токсичних матеріалів.

Призначення судових експертиз проводять у порядку, визначеному ст. 196 КПК України.

На будь-якій стадії розслідування цих видів злочинів виникає необхідність застосування спеціальних знань у природоохоронній галузі.

Ось чому призначаються екологічні експертизи, якими може бути встановлено:

- чи відповідає проект цього об'єкта нормам, правилам і вимогам охорони навколишнього природного середовища та раціонального його використання;
- чи виконано будівництво певного об'єкта відповідно до вказаних норм, правил і вимог;
- чи не настали певні негативні наслідки через невідповідне проектування чи будівництво конкретного об'єкта;
- які порушення чи прорахунки у проекті або в технологічному процесі його здійснення призвели до певних негативних наслідків;
- конкретну службову або іншу особу, відповідальну за порушення чи прорахунки у проекті або технологічному процесі;
- чи належним чином збудовані та функціонують очисні споруди на цьому підприємстві.

Ряд питань у справах розкриття злочинів проти довкілля вирішують інші види експертиз, зокрема:

- *мисливствознавча*: чи є спосіб, використаний у добуванні диких тварин або птахів, забороненим, до якого виду належать добуті тварини і птахи, чи цей вид тварин або птахів є забороненим для полювання на цій території в цей час;
- *ветеринарна*: які причини загибелі тварин, птахів, риби;
- *теріологічна*: чи є на цих об'єктах частинки речовин тваринного походження; до якого виду тварин вони належать;
- *орнітологічна*: чи предмети на засобах злочину, одязі, взутті є пухом певних видів птахів;
- *іхтіологічна*: час і причини загибелі риби; матеріальні збитки;
- *біологічна*: до якого виду тварин належать частинки речей, знайдені на об'єкті-носієві; які біологічні причини настання шкідливих наслідків для тварин, рослин, водойм;

- *балістична*: з якої зброї вистрілено кулю, добуту з тіла тварини;
- *екологічна*: в результаті чого сталося забруднення; в чому воно виразилося; які його масштаби та наслідки;
- *технологічна*: які сталися порушення технічного процесу, що зумовили забруднення водою та атмосферного повітря;
- *агротехнічна*: вирішує питання, пов'язані із забрудненням ґрунту хімічними добривами та ядохімікатами;
- *гідрометеорологічна*: на які віддалі могли розсіятися речовини від джерела забруднення (площа забруднення);
- *медична*: які причини смерті чи отруєння людей, пов'язані із забрудненням атмосферного повітря і води;
- *ботанічна*: чи не є рослини, знайдені на місці пригоди та під час обшуку в обвинуваченого, рослинами одного виду;
- *трасологічна*: чи не складала раніше єдиного цілого знайдений на місці незаконної вирубки пень і стовбур вирубаного дерева, знайдений під час обшуку у підозрюваного.

Отже, на сьогодні екологічна ситуація в Україні є надзвичайно загрозливою, питання, що стосуються екологічних злочинів, їх своєчасного виявлення, попередження та боротьби з ними набувають особливої актуальності.

Контрольні питання

1. Розкрийте поняття криміналістичної характеристики екологічних злочинів.
2. Назвіть способи вчинення екологічних злочинів.
3. Охарактеризуйте типові слідчі ситуації, характерні для початкового етапу розслідування екологічних злочинів.
4. Назвіть оптимальний комплекс слідчих дій з урахуванням особливостей слідчих ситуацій.
5. Охарактеризуйте особливості огляду місця події.
6. Охарактеризуйте особливості огляду документів.
7. Назвіть завдання, що вирішуються під час допиту.
8. Назвіть та охарактеризуйте експертизи, що призначаються під час розслідування екологічних злочинів.

Теми рефератів

1. Предмет посягання та слідова картина екологічних злочинів.
2. Початкові слідчі дії у типових ситуаціях розслідування злочинів проти довкілля.

3. *Особливості розслідування екологічних злочинів техногенного походження.*
4. *Особливості й порядок проведення експертиз у розслідуванні злочинів у сфері екології. Слідчі дії в розслідуванні злочинних посягань на довкілля.*

ТЕМА 33

РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА

Кримінальну відповідальність за вчинення хуліганства передбачено у ст. 296 КК України. В ній зазначається, **що хуліганство** – грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, **що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом**. Якщо таке правопорушення не супроводжувалось особливою зухвалістю або винятковим цинізмом, то його необхідно кваліфікувати як дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП). Серед елементів криміналістичної характеристики, що мають значення для розслідування цього виду злочинів, слід назвати: спосіб учинення злочину; час, місце та обстановку; предмет посягання; особу злочинця; слідову картину.

1. Спосіб учинення злочину.

У ст. 296 КК України в загальній формі дається характеристика хуліганських дій, проте в ній немає чіткої вказівки щодо можливих форм і способів учинення хуліганських дій. Дії, за допомоги яких учиняється хуліганство, дуже різноманітні. В основному хуліганські дії починаються без якоїсь попередньої підготовки, під впливом конкретної ситуації або внаслідок внутрішніх спонукань. Про підготування до вчинення такого злочину слід сказати лише у випадку придбання чи спеціального виготовлення знарядь нападу, речовини для нанесення написів.

Основу хуліганської дії складають такі елементи: жест, слово, фізичне насильство.

Жест становить основу таких способів здійснення хуліганських дій, як цинічні рухи тіла, публічне оголення статевих органів, роздягання догола, зображення нецензурних дій тощо.

Найпоширенішим способом скоєння хуліганства є *слово* – нецензурна лайка, погрози, створення шуму, який призводить до зриву громадських заходів (вигуки, репліки, пісні), порушення

нормального режиму роботи підприємства, спокою громадян у квартирах і громадських місцях.

Усі способи вчинення хуліганства можна класифікувати на дві великі групи виходячи з предмета посягання: 1) дії, скеровані проти громадського порядку; 2) дії, скеровані проти особи та майна. Більш детально їх описано у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хуліганство» від 22.12.2006 р. № 10.

Першу групу становлять такі дії:

а) які грубо порушують спокій громадян, нормальний режим роботи підприємств та установ (нецензурна лайка, погрози, шум, зрив масових заходів);

б) які публічно порушують норми моральності (оголення частин тіла, цинічні рухи, заняття сексом за присутності інших у громадському місці);

в) опоганення суспільних місць (цинічні, нецензурні написи, справляння природних потреб);

г) що спричиняють афектні стани чи неправдиву тривогу громадян (неправдивий виклик швидкої допомоги, неправдиве повідомлення про смерть близьких і т. ін.);

д) які грубо порушують загальноприйняті норми гуманного поводження з тваринами (знущання, заподіяння каліцтва);

е) що спричиняють перешкоди радіозв'язку і порушення прав радіопередач (вихід в ефір без дозволу і т. п.).

До другої групи можуть бути віднесені дії, пов'язані головно з посяганням на честь, гідність і недоторканність особи: 1) публічні образи; 2) заподіяння побоїв; 3) натравлювання собак; 4) обмеження свободи (поміщення в підвал, зв'язування); 5) пошкодження особистого, колективного або державного майна (ламання телефонів-автоматів, руйнування огорож чи знаків, засобів вуличного освітлення тощо).

2. Місце, час та обстановка вчинення злочину.

Чинне кримінальне законодавство не дає жодних вказівок щодо місця учинення хуліганства. Однак, найчастіше, як показує практика, хуліганство вчинюється у громадських (багатолюдних) місцях (вулиця, громадський транспорт, нічний клуб, кав'ярня (ресторан, бар), кінопалац, гуртожиток, двір, пляж тощо)*.

* У ст. 13 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» від 22.09.2005 р. зазначено, що *громадським місцем* вва-

Нерідко бувають випадки його вчинення і в малолюдних місцях (коли особа сподівається таким чином уникнути викриття і покарання. Така ситуація характерна для хуліганства, пов'язаного з нанесенням нецензурних написів на стінах будинків, пам'ятках архітектури і культури, справлянням природних потреб на пам'ятники). За часом указані дії найчастіше вчиняються увечері, у вихідні чи святкові дні, під час або після закінчення проведення масових заходів. Підґрунтям учинення таких злочинів є байдуже ставлення до хуліганства з боку громадськості, іноді мовчазне заохочування, часом позиція невтручання тощо.

3. Предметом посягання є громадський порядок, під яким розуміють врегульовану юридичними нормами сукупність суспільних відносин, які покликані забезпечити нормальне функціонування державних і громадських установ, підприємств і організацій, цілісність особистого майна громадян, безпеку, недоторканність, честь і гідність людей, а так само нормальні умови для їхніх праці, побуту і відпочинку. Крім того, як предмет посягання розглядається фізична, моральна або матеріальна шкода потерпілій особі.

4. Особа злочинця.

Аналіз такого роду злочинів свідчить про те, що кожне десяте хуліганство є груповим (в основному 2–3 особи). Чимало таких груп виникає на ґрунті спільного вживання спиртних напоїв, а співучасники добре один одного знають. За даними проведеного наукового дослідження, 96,4% хуліганів є чоловіки, 3,6% – жінки. В основному хуліганські дії вчиняють особи віком до 30 років, у більшості – безробітні, які мають середню освіту, неодружені. Зі збільшенням віку спостерігається тенденція значного скорочення кількості таких осіб.

Серед причин і умов, які сприяють хуліганству, особливе місце посідає алкоголізм. Отримані в дослідженні дані свідчать про те, що 95% осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за ст. 296 КК України, вчинили хуліганські дії у стані алкогольного сп'яніння. Формуванню у особи хулігана негативних якостей сприяють також вади сімейного виховання та обставини, що обмежували виховні можливості багатьох сімей (робота за кордоном, часті відрядження, неповні сім'ї тощо).

жасться частина (частини) будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, чи за запрошенням, або за плату, постійно, періодично або час від часу, зокрема під'їзди, а також підземні переходи, стадіони.

5. Слідова картина.

За вчинення хуліганських дій залишаються ідеальні та матеріальні сліди злочину. Ідеальні сліди залишаються у свідомості учасників події (потерпілої особи, очевидців, правопорушників). Матеріальні сліди в основному залишаються на місці події. Найтиповішими з них є: сліди рук і ніг, пробоїни від холодної зброї або інших предметів, а також самі предмети, пошкоджене або знищене майно, плями крові, виділення людського організму, фонограми, відеозаписи.

На початковому етапі розслідування можуть бути такі **слідчі ситуації**:

1) особу злочинця затримано на місці події, особа потерпілого відома, є свідки події та сліди злочину (це характерно для хуліганства, вчиненого на вулиці, громадському транспорті, в гуртожитку тощо);

2) особа злочинця перебуває на місці події та продовжує вчиняти злочинні дії, є свідки події та сліди злочину (це характерно для квартирних дебошів, порушень правил поведження на пляжі, у спробі зриву масових заходів чи після їх проведення);

3) хуліганські дії було виявлено працівниками міліції, порушника затримано, є очевидці та сліди злочину, особа потерпілого відома (або її треба встановити);

4) особа злочинця зникла з місця події, відомі її ознаки зовнішності та напрямок руху, є особа потерпілого, свідки, наявні сліди злочину (характерно для хуліганства, вчиненого у громадському транспорті, в малолюдному місці, у місцях відпочинку, де злочинцю не чинили опору і він зміг зникнути);

5) хуліганські дії мали місце (знайдено сліди хуліганських дій), але особи злочинця і потерпілого невідомі (це характерно для таких видів хуліганства, як глум над пам'ятками культури, нанесення на паркани чи стіни будівель нецензурних написів, спричинення шкоди майну).

Типові слідчі версії

1. Подія, що сталася, є хуліганством.
2. Мало місце не хуліганство, а дрібне хуліганство.
3. Було вчинено інший злочин (погроза вбивством, нанесення тілесних ушкоджень тощо).
4. Злочин учинено однією особою (чи групою осіб).
5. Злочин учинено особою, раніше судимою за вчинення хуліганства.
6. Злочин учинено особою з психічними розладами.
7. Злочин учинено особою, яка проживає неподалік від місця, де його було виявлено.

8. Злочин учинено особами, які постійно збираються в цьому місці.

Разом із типовими слідчими версіями, у розслідуванні хуліганства можуть висуватись і часткові версії: про мотиви хуліганства, про джерела отримання знарядь злочину, про окремі обставини злочину.

На подальшому етапі розслідування можуть виникнути такі слідчі ситуації:

а) встановлено конкретних осіб та їхню причетність до вчинення хуліганства, пред'явлено обвинувачення;

б) є підозрювані, зібрано докази, але їх недостатньо для встановлення причетності підозрюваних до вчиненого хуліганства, обвинувачень не пред'явлено;

в) зібрано недостатні докази, немає підозрюваних, не встановлено осіб злочинців.

Приводами для порушення кримінальних справ про хуліганство найчастіше є: заяви потерпілих; повідомлення службових осіб установ, підприємств та організацій; повідомлення громадян; виявлення хуліганських дій працівниками міліції.

Велике значення для кваліфікації злочину та вирішення питання про порушення кримінальної справи є розмежування хуліганства з іншими злочинами. Багато чого залежить від спрямованості умислу винного, мотивів, цілей та обставин учинених ним дій. Мотивом хуліганства є усвідомлене прагнення виявити явну неповагу до суспільства вчиненням дій, що грубо порушують громадський порядок. Явною, тобто очевидною для всіх, неповагою до суспільства вважаються зневажливе ставлення до правил суспільного співжиття, до моралі, до законів, протиставлення своєї особи громадськості, дії, які супроводжуються безчинством і принизливим ставленням до оточення.

Дії, що супроводжувалися погрозами вбивством, образою, нанесенням побоїв, заподіянням тілесних ушкоджень, учинені щодо членів сім'ї, родичів або знайомих і **викликані особистими неприязними стосунками чи неправильними діями потерпілих**, повинні кваліфікуватись за статтями КК України, що передбачають відповідальність за злочини проти особи. Такі дії мають кваліфікуватись як хуліганство лише в тих випадках, коли вони одночасно були поєднані з грубим порушенням громадського порядку і виражали явну неповагу до суспільства.

В усіх випадках застосування або спроби застосування зброї (ножів або спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень предметів) треба з'ясувати, чи не мав місця замах на

вбивство або заподіяння тілесних ушкоджень. Небезпека для здоров'я або життя потерпілого таїться не в словах, а в діях щодо використання вказаних у ч. 3 ст. 296 КК України знарядь для заподіяння тілесних ушкоджень.

Треба розрізняти хуліганство, вчинене групою осіб, і масовими безпорадками. Масові безпорадки передбачають наявність натовпу, який керується різними мотивами, їхні учасники безпосередньо здійснюють погроми, руйнування, підпали та інші подібні дії або чинять збройний опір владі і цим можуть дезорганізувати на якийсь час діяльність органів влади і управління, створюючи загрозу для громадської безпеки. За групового ж хуліганства ці ознаки відсутні. Винні, діючи з хуліганських спонукань, намагаються лише грубо порушити громадський порядок.

Кримінальну справу про хуліганство слід порушувати негайно, якщо в заяві чи повідомленні, що надійшло, є достатні підстави для її порушення.

Характерною особливістю таких справ є те, що заяви та повідомлення про протиправні дії частіше за все надходять відразу ж після вчинення протиправних дій. Запізніле реагування на сигнали про хуліганство тягне за собою негативні наслідки – очевидці йдуть з місця події, тож у подальшому ускладнюється процес установлення їх особи.

Обставини, що їх необхідно з'ясувати.

1. Чи справді було вчинено хуліганські дії, в чому вони виражалися.
2. Час і місце вчинення хуліганства.
3. Злочин було вчинено однією особою чи групою осіб (хто є співучасником).
4. Чи притягувалася раніше така особа до кримінальної (чи адміністративної) відповідальності за вчинення хуліганства.
5. Які мотиви та мета злочину.
6. Які саме дії було вчинено конкретно обвинуваченою особою.
7. Чи завдано матеріальної шкоди, кому саме та її розмір.
8. Чи спричинено потерпілій особі тілесні ушкодження, їхня тяжкість.
9. Чи не спровоковано хуліганських дій самим потерпілим.
10. Які обставини сприяли вчиненню злочину.

Щодо згаданих вище першої, другої та третьої слідчих ситуацій, то до невідкладних дій, зокрема і слідчих, слід віднести: припинення хуліганських дій, затримання підозрюваного, особистий обшук підозрюваного, огляд його одягу, огляд місця події, допит

потерпілого і огляд його одягу, допит підозрюваного, допит свідків, призначення необхідних експертиз.

У четвертій слідчій ситуації як невідкладні слідчі дії можна рекомендувати: організацію переслідування по «гарячих слідах», допит потерпілого та огляд його одягу, огляд місця події, допит свідків, організацію розшуку підозрюваного, орієнтування нарядів патрульної служби міліції.

У п'ятій слідчій ситуації проводять: допит потерпілого, огляд місця події, виявлення та допит свідків, розшук підозрюваного.

Особистий обшук затриманого слід проводити відразу ж після затримання, по можливості у закритому приміщенні. При цьому складається протокол, а сам факт затримання оформляється рапортом, де, крім даних про хулігана та обставин затримання, слід указувати, як поводи́ла себе особа в момент затримання, а також анкетні дані очевидців події. Необхідно детально оглянути одяг затриманого, виявити і вилучити предмети, які використовувалися під час хуліганських дій, предмети, які мають на собі різні сліди, що свідчать про причетність до події злочину (наприклад, на носовій хустці сліди крові потерпілого, предмети одягу зі слідами крейди, фарби тощо). Під час дослідження одягу і взуття підозрюваного інколи таланти́ виявити волосся потерпілого, сліди крові, частинки розбитого скла. Подертий чи зім'ятий одяг підозрюваного також може свідчити про бійку.

Огляд місця події має особливе значення в розслідуванні хуліганства, оскільки вчинення хуліганських дій завжди тягне за собою залишення відповідних слідів у навколишньому середовищі (поламани телефони-автомати, розбиті вікна й вітражі, сплюндровані пам'ятки культури, поламаний інвентар, нецензурні написи на парканах і стінах, плями крові тощо).

Основні завдання огляду місця події зводяться до такого:

- 1) вивчення й фіксації обстановки місця вчинення хуліганства;
- 2) виявлення, фіксації та вилучення слідів і предметів, що можуть мати значення речових доказів у справі;
- 3) встановлення нових джерел отримання доказової інформації (з'ясування того, хто міг чути, бачити те, що відбувалося на місці події);
- 4) виявлення інформації, що вказує на особу злочинця.

Особа потерпілого у таких справах в основному стає відомою від початку проведення розслідування. Під час допиту потерпілого зазвичай з'ясовують таке:

1. Чи знає потерпілий хулігана якщо знає, то за яких обставин вони познайомились і в яких стосунках перебувають.

2. Якщо хуліган потерпілому не знайомий (а також коли його не затримано), то слід з'ясувати його прикмети зовнішності.

3. Коли і за яких обставин було вчинено хуліганські дії, в чому конкретно вони виражались.

4. Як потерпілий і злочинець опинилися в тому місці, де стався злочин.

5. Чи не чинив потерпілий опору хуліганові, якщо так, то в чому конкретно він виражався, чи не залишилися на одязі й тілі хулігана якісь сліди.

6. Чи не застосовував хуліган зброї або якихось інших предметів, пристосованих для заподіяння тілесних ушкоджень.

7. Чи не перебував потерпілий у стані алкогольного сп'яніння, чи не допускав він зі свого боку дій або висловів, що могли послужити приводом для хуліганських дій.

8. Хто ще був на місці події злочину і може повідомити слідству обставини його вчинення.

9. Чи не зустрічався потерпілий з підозрюваним (обвинуваченим), з його знайомими чи родичами після того, як стався злочин. Якщо так, то чиєю була ініціатива зустрічі, про що була розмова.

Трапляються випадки, коли потерпілі дають неправдиві показання. Найпоширенішими причинами цього є: 1) наявність родинних чи дружніх зв'язків зі злочинцем; 2) вплив на потерпілого з боку зацікавленої сторони; 3) примирливе ставлення до злочину з боку самого потерпілого; 4) небажання брати участь у розслідуванні та притягненні винних до відповідальності.

Оцінюючи показання потерпілого, слід мати на увазі, що на їхні правдивість і достовірність впливають такі фактори: 1) несподіваність і швидкоплинність події; 2) емоційний стан; 3) стан алкогольного сп'яніння; 4) недостатня освітлюваність на місці події; 5) наявність на місці події значного скупчення людей; 6) злість і бажання помститися кривднику; 7) вплив з боку близьких і знайомих злочинця; 8) побоювання помсти з боку злочинця.

Підозрюваного допитують одразу ж після затримання. Невідкладний допит не дає можливості підозрюваному ухилитися від дання правдивих показань. У ході допиту підозрюваного необхідно з'ясувати таке:

1. Чи знайомий він із потерпілим і в яких стосунках з ним перебуває.

2. За яких обставин він опинився на місці події.

3. Які хуліганські дії ним було вчинено, з якою метою, що стало причиною їх учинення.

4. Чи не перебував він під час учинення хуліганських дій у стані сп'яніння, де, з ким і коли він уживав спиртні напої.

5. Чи мав він при собі зброю або інші предмети, спеціально пристосовані для заподіяння тілесних ушкоджень.

6. Чи чинив він опір особам, які намагалися призупинити його хуліганські дії.

7. Як він оцінює свої дії, як до них ставиться.

8. Чи не вчиняв він раніше якихось злочинів або правопорушень.

Як свідки у справі про хуліганство можуть бути допитані не тільки очевидці події, а й особи, які можуть повідомити слідству важливі обставини у справі: про особу обвинуваченого, про його спосіб життя, поведінку на роботі, в побуті, про його зв'язки, про купівлю ним зброї тощо. Серед важливих питань, які потрібно з'ясувати під час **допиту свідків**, слід вирізнити таке:

1. Чи знає свідок потерпілого та обвинуваченого, коли і за яких обставин він з ними познайомився, які взаємовідносини.

2. Де, коли, ким і в присутності кого вчинялися хуліганські дії, в чому вони конкретно виражалися, скільки було хуліганів.

3. До кого чіплявся хуліган, чи не було це поєднано з насильством над особою.

4. Кому погрожував хуліган, чим та як саме.

5. Яким способом і яке майно було пошкоджено внаслідок хуліганських дій.

6. Чи вживав хтось заходи для припинення хуліганських дій, як на це реагував хуліган, чи не чинив опору.

7. Чи не застосовувалися хуліганом зброя або інші предмети для вчинення хуліганських дій.

8. Якщо хуліган зник із місця події, то в якому напрямку, як він виглядав.

9. Чи не перебував хуліган у стані алкогольного сп'яніння.

10. За яких обставин сам свідок опинився на місці події.

11. Що робив потерпілий перед початком хуліганських дій, чи не допускав він провокативних виразів або дій, чи намагався він зупинити хуліганські дії, чи чинив він опір.

12. Хто ще був присутній на місці події та може підтвердити й доповнити показання допитуваного.

По завершенні проведення невідкладних слідчих дій у кримінальній справі здійснюється планування та проведення подальших слідчих дій.

До них слід віднести: огляд предметів та одягу потерпілого (підозрюваного), пред'явлення для впізнання, очна ставка, від-

творення обстановки та обставин події злочину, обшук, призначення експертиз (зазвичай це трасологічна, почеркознавча, дактилоскопічна, судово-балістична, криміналістичне дослідження холодної зброї, судово-медична, судово-хімічна, судово-психіатрична, біологічна), допит підозрюваних (обвинувачених). Крім того, проводяться заходи з метою встановлення розміру завданої злочином матеріальної шкоди.

У допиті обвинувачених найбільше труднощів виникає тоді, коли вчинено групове хуліганство і співучасників об'єднує «кругова порука». У таких випадках рекомендується використовувати тактичні прийоми, спрямовані на загострення суперечностей серед учасників злочину, створенні у допитуваного перебільшеного уявлення про відомі слідчому факти, виявлення в ході допитів мотивів дання неправдивих показань і роз'яснення їхньої безпідставності. Зазвичай усі учасники хуліганства не можуть довго дотримуватися спільної лінії поведінки, в їхніх показах з'являються суперечності, підкреслюючи які, можна отримати правдиві показання.

Обшук може бути проведений як за місцем проживання обвинуваченого, так і за місцем його роботи. Розшуку та виїмці підлягають: знаряддя злочину; об'єкти, що свідчать про вчинення особою злочину; предмети, що розкривають характер взаємозв'язків обвинуваченого з потерпілим; предмети, що вказують на можливе місце перебування злочинця, який переховується від слідства і суду.

Контрольні питання

1. *Криміналістична характеристика хуліганства.*
2. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії.*
3. *Особливості початкового етапу розслідування хуліганства.*
4. *Особливості проведення особистого обшуку та огляду місця події.*
5. *Особливості проведення допиту потерпілої особи.*
6. *Особливості проведення допиту свідка.*
7. *Особливості проведення допиту підозрюваного (обвинуваченого).*

Теми рефератів

1. *Відмежування хуліганських дій від інших видів злочинів.*
2. *Характеристика способів учинення хуліганства.*
3. *Особливості розслідування хуліганств, що вчиняються під час чи після проведення масового заходу.*
4. *Особливості розслідування вуличних хуліганств, пов'язаних із пошкодженням майна.*
5. *Особливості розслідування хуліганства, пов'язаного із нанесенням нецензурних і цинічних написів.*

РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕНЬ УСТАНОВЛЕНИХ ЗАКОНОДАВСТВОМ ВИМОГ ПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ

Пожежа – неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що поширюється в часі та просторі. Найбільш поширеними її причинами є: явища природи, самозапалювання речовин і матеріалів, необережне поводження з вогнем, порушення правил експлуатації та конструктивні дефекти електроустановок, опалювальних та нагрівальних пристроїв, підпали. Підпали та злочини, пов'язані з порушенням протипожежних правил, спричиняють збитки господарству, майну, життю та здоров'ю громадян. Відповідальність за злочини, у механізмі вчинення яких має місце пожежа, передбачається у статтях 113, 194, 245, 252, 258, 270, 273, 274 КК України та інших*. Підпали зазвичай учиняються з таких мотивів: на ґрунті помсти; для приховування іншого злочину; з політичних чи релігійних міркувань; з хуліганських спонукань; з метою отримання економічної вигоди (страховка, позика); для покращення житлових умов.

1. Спосіб учинення злочину.

Способи підпалів різноманітні та залежать від професіональних навичок, об'єктів злочинного посягання, обстановки. Більшість підпалів учиняється з підготовчим етапом, у який входить: вивчення предмета посягання, вивчення ступеня захисту об'єкта, розроблення

* О. П. Рижаков називає 35 складів злочинів, які можуть бути пов'язані з пожежами, та поділяє їх: 1) на злочини, де пожежа або порушення правил пожежної безпеки є елементом складу злочину; 2) інші злочини, які часто супроводжуються пожежею; 3) злочини, які за тих чи тих обставин можуть бути пов'язані з пожежею.

В. Г. Палюх та Л. А. Ушаков дають детальнішу класифікацію і розподіляють такі злочини на чотири групи. До першої групи вони відносять злочини, де пожежа або порушення правил пожежної безпеки є тільки елементом складу іншого злочину. У другій групі відокремлено пожежі, причиною яких стало вчинення особою специфічних злочинів. До третьої групи злочинів віднесено пожежі, які пов'язані з метою приховати інший злочин. До четвертої групи віднесено суспільно небезпечні діяння, які призводять до виникнення пожежі або є злочинним порушенням чинних правил пожежної безпеки. Саме остання група злочинів є предметом розгляду в цій темі (статті 194 та 270 КК України).

злочинного плану, вибір конкретного способу вчинення злочину, підготування засобів учинення підпалу, створення умов для швидкого поширення вогню, вжиття заходів для приховування слідів підпалу. Етапи підготування до вчинення підпалу можуть бути тривалими і детально продуманими, а інколи спонтанними (наприклад, за хуліганства).

Можна вирізнити такі підпали:

а) з використанням малокалорійних джерел вогню (сірники, запальничка, свічка);

б) з використанням легкозаймистих речовин;

в) з використанням спеціальних пристроїв;

г) з використанням спеціально створених умов для самозаймання від зовнішнього джерела вогню;

д) внаслідок порушень правил пожежної безпеки.

Важливим елементом у з'ясуванні способу вчинення підпалу є фактор часу виникнення загоряння.

Ще С. М. Трегубов зазначав: «Стосовно способів підпалів, що застосовуються паляями, слід розрізняти підпал безпосередній і підпал з розрахунком періоду часу. У першому випадку винний підпалює предмет у своїй присутності. У другому він використовує більш складну схему, яка забезпечує йому, на його погляд, свободу від підозри».

У другому випадку вибір засобів для підпалу переслідує єдину мету – до моменту виникнення пожежі виграти час для переміщення в інше місце (місцевість, село, місто).

Своєю чергою, порушення правил пожежної безпеки можуть бути такими: 1) порушення експлуатації освітлювальних, опалювальних та інших приладів; 2) використання приладів, устатковин, не обладнаних протипожежним захистом; 3) ведення робіт із відкритим вогнем; 4) порушення правил зберігання, перевезення та виготовлення легкозаймистих речовин і матеріалів.

До основних способів приховування підпалів належать: знищення слідів злочину, зняття і засобів підпалу; інсценування обстановки, що вказує на випадкове виникнення пожежі. До способів приховування пожеж, що сталися внаслідок порушень правил пожежної безпеки, належать такі: маскування слідів (знищення приладу, внесення змін в обстановку, фальсифікація документів), інсценування підпалу.

2. Місце вчинення злочину.

За місцем учинення підпалів розрізняють: 1) у житлових приміщеннях; 2) на підприємствах; 3) на складах; 4) на транспорті; 5) в культурно-масових закладах; 6) на об'єктах сільського господарства; 7) на відкритій площі з лісовими насадженнями тощо.

3. Особа злочинця.

З місцем вчинення злочину тісно пов'язана особа злочинця. У розслідуванні підпалів злочинця слід шукати насамперед серед осіб, які зацікавлені у знищенні чи пошкодженні майна. Це можуть бути: матеріально відповідальні особи, які вчинили присвоєння ввіреного їм майна; особи, які перебувають у конфліктних стосунках із потерпілим чи адміністрацією підприємства; особи з психічними відхиленнями.

У справах про злочинні порушення правил пожежної безпеки – це передусім посадові особи, що відповідають за технологічні процеси і протипожежну безпеку на виробництві.

4. Слідова картина.

У результаті підпалу сліди можуть залишитися: на злочинцеві (від об'єкта підпалу та від жертви), на жертві (від злочинця та від об'єкта підпалу), на об'єкті підпалу (від злочинця та від жертви).

До першої групи слід віднести сліди, що являють собою фізичні наслідки підпалу на злочинцеві:

1) сліди горючих чи легкозаймистих матеріалів на одязі, взутті злочинця. Вони можуть залишатися як за доправлення їх на об'єкт підпалу, так і в процесі поводження з ними;

2) сліди опіків чи інших ушкоджень на тілі злочинця, що виникли від дії вогню (кінцівки, волосся, частини одягу, нерідко на його обличчі, руках залишаються сліди сажі, золи);

3) сліди від жертви на злочинцеві (насамперед це сліди, що вказують на боротьбу між ними, – тілесні ушкодження, клаптики одягу тощо).

Для другої групи слідів є характерним ряд особливостей. Так, детальний огляд трупа дозволяє виявити:

1) сліди, що свідчать про їх виникнення до дії високих температур;

2) сліди, що свідчать про їх виникнення внаслідок дії високих температур.

Третя група слідів найбільш наочно вказує на факт підпалу. Ці сліди можна розділити на такі підгрупи:

1) сліди на об'єкті, що вказують на використання засобів підпалу;

2) сліди, що вказують на характер горючих речовин – колір, специфічний запах диму і полум'я, наявність і колір патьоків на об'єкті та залишках матеріалів;

3) сліди дії полум'я (попіл, кіптява, залишки матеріалів, що не згоріли, сліди та залишки хімічних речовин, сліди топлення і паливно-мастильних речовин);

4) сліди, що вказують на наявність перешкод для швидкої ліквідації пожежі – пошкодження пожежної сигналізації, пошкодження чи відсутність засобів для гасіння пожежі тощо.

Крім того, на місці події можуть бути виявлені сліди взуття, рук, знарядь злому (чи самі знаряддя), транспортних засобів, ємності, в яких містилася легкозаймиста рідина, тощо.

Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування:

1) є дані про подію злочину, спосіб його вчинення та особу злочинця;

2) є дані про подію злочину, про спосіб його вчинення, однак особа злочинця невідома;

3) є дані про подію злочину, однак спосіб його вчинення та особа злочинця невідомі.

Типові слідчі ситуації на подальшому етапі розслідування:

1) встановлено, що пожежа виникла внаслідок підпалу чи порушення вимог пожежної безпеки певною особою;

2) з'ясовано обстановку і механізм розвитку пожежі після її виникнення, спричинені нею шкідливі наслідки, але не встановлено обставин виникнення пожежі та причетних до цього осіб.

Типові версії про причини виникнення пожеж:

1) мало місце недотримання вимог пожежної безпеки (про це може свідчити те, що на початковому етапі було виявлено факт порушення вимог до розміщення обладнання та опалювальної системи чи експлуатації опалювальних приладів);

2) мав місце підпал (про це можуть свідчити наявні декілька осередків пожежі; виявлення умов, що сприяли поширенню вогню; виявлення легкозаймистих речовин у неналежному місці; виявлення умов, що заважали швидкій ліквідації вогню; виявлення трупа з ознаками насильницької смерті);

3) мало місце самозаймання речовин і матеріалів внаслідок неправильного їх зберігання (про це може свідчити неналежне зберігання легкозаймистих речовин; проведення ремонтних робіт у безпосередній близькості від пальних речовин і матеріалів; порушення технології температурного режиму);

4) причиною пожежі стало стихійне явище.

Приводами для порушення кримінальної справи, пов'язаної з підпалом чи порушенням вимог пожежної безпеки, можуть бути:

1) заяви і повідомлення громадян; 2) повідомлення адміністрації підприємств; 3) повідомлення в ЗМІ; 4) результати перевірки, проведеної підрозділами пожежного нагляду з установлення причин пожежі. Розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами, наслід-

ком яких були людські жертви чи значні матеріальні збитки, проводять слідчі ОВС. Розслідування, що не пов'язані з указаними наслідками, проводяться органами державного пожежного нагляду МНС України. Тож особливістю порушення цього виду кримінальних справ є отримання органами дізнання чи досудового слідства відомостей про наявність людських жертв чи значних матеріальних збитків.

Обставини, що їх необхідно з'ясувати у справах про підпали.

1. Спосіб учинення злочину та використані для цього засоби.
2. Об'єкт, якому було заподіяно шкоду пожежею.
3. Винну у вчиненні злочину особу.
4. Співучасників та їхню роль.
5. Мотиви і мету злочину.
6. Чи не було вчинено якого-небудь іншого злочину.
7. Наслідки злочину та розмір спричиненої матеріальної шкоди.
8. Причини та умови, що сприяли вчиненню злочину.

Обставини, що їх необхідно з'ясувати у справах про порушення правил пожежної безпеки.

1. Які вимоги пожежної безпеки порушено, в яких діях це виявилось.
2. Причини порушення.
3. Причинний зв'язок між діями винної особи і виникненням пожежі.
4. Винну особу.
5. Наслідки, спричинені пожежею.
6. Причини та умови, що сприяли виникненню пожежі.

На початковому етапі розслідування зазвичай проводяться такі невідкладні слідчі дії: а) огляд місця події; б) призначення пожежно-технічної, судово-медичної, електротехнічної, криміналістичної експертиз, експертизи матеріалів, речовин і виробів; в) затримання та допит підозрюваних; г) особистий обшук підозрюваних осіб; г) допит свідків і потерпілих. Під час подальшого етапу розслідування підпалів і пожеж проводять такі слідчі дії: допит підозрюваного; допит обвинуваченого; проведення обшуку, виїмки; проведення відтворення обстановки та обставин події; призначення експертиз.

Для проведення **огляду місця події** можуть залучатися такі фахівці: інженер-електрик, інженер-будівельник, інженер-хімік, судовий медик тощо. В огляді особлива увага звертається на таке: осередок пожежі; обставини, що сприяли поширенню вогню; обставини, що конкретно вказують на підпал; час виникнення пожежі; причини пожежі; засоби підпалу; сліди винних осіб; характер і

розмір заподіяних збитків; стан протипожежних засобів. Якщо під час огляду місця події виявлено труп, то він повинен бути ретельно оглянутий за участі судово-медичного експерта або лікаря.

У такому випадку в протоколі огляду необхідно зафіксувати:

- а) в якому місці виявлено труп;
- б) позу трупа в момент виявлення (поза боксера свідчить про прижиттєвий характер ушкодження);
- в) ушкодження на трупі;
- г) наявність на шкірі опіків, ознак прижиттєвого їх походження;
- д) стан одягу та знайдених біля трупа предметів;
- е) наявність слідів пальної рідини на одязі та поблизу трупа.

Установлення справжньої причини смерті і диференціація прижиттєвої чи посмертної дії полум'я можливі тільки за повного судово-медичного дослідження трупа.

Огляд слід проводити у певній послідовності, починаючи ще до закінчення гасіння пожежі, оскільки в такому випадку можливо виявити очевидців пожежі. Він починається із загального огляду місцевості, де є об'єкт, і визначення меж території, яка підлягає огляду, а також підходів до неї. Доцільно провести фото- чи відеознімання окремих стадій розвитку, поширення та локалізації пожежі. Одним із головних завдань є визначення осередку пожежі. В огляді слід детально оглянути пічки, димоходи, місця проведення зварювальних робіт. У протоколі слід відобразити все, що було виявлено під час огляду. До протоколу додаються детальний план об'єкта, що згорів, і його електрична схема. Вилучені сліди, речовини і матеріали сортуються, упаковуються в герметичні ємності, маркуються, а місця їх виявлення позначаються на план-схемі. Фрагменти електропроводини та елементи електроустатковин, апарати захисту упаковуються окремо.

У допиті свідків і потерпілих треба з'ясувати: 1) за яких обставин, коли і де вони дізналися про виникнення пожежі та що робили, дізнавшись про неї; 2) чи був об'єкт до пожежі закритим або відкритим, хто там перебував і що робив; 3) які матеріальні цінності були на об'єкті; 4) час і місце виникнення пожежі; 5) в одному чи декількох місцях виникла пожежа, де горіння було найбільш сильним; 6) якими були колір і густина диму, наявність специфічних запахів, спалахів, вибухів; 7) чи не помітили вони осіб, поява і поведінка яких були підозрілими, якщо так, то як вони виглядали; 8) яке майно було знищене під час пожежі та її гасіння, чи було воно застраховане, в якій страховій компанії; 9) який стан систем електро-, водо-, газо-постачання, протипожежних засобів, чи траплялися загорання раніше; 10) що сприяло виникненню пожежі (на думку допитуваних).

Якщо під час учинення підпалу або неподалік від місця підпалу було затримано підозрюваного, то спершу рекомендується провести його освідчення, а потім допитати. Під час проведення **огляду тіла затриманого** необхідно точно зафіксувати, де і які плями виявлено, зазначити їхні розмір, форму, колір, інтенсивність відкладання та запах. Якщо на тілі підозрюваного виявлено опіки, то у протоколі зазначаються їхні розташування та кількість. Під час освідчення необхідно провести огляд взуття та одягу підозрюваного. У кишнях інколи залишаються мікрочастини запалювальних засобів, на одязі може зберегтися запах горючої рідини, сліди обпалення, плями кіптяви та прогорілі місця. Для цього треба використовувати ультрафіолетову лампу. Під їх дією плями бензину, газу та інші горючі речовини інтенсивно люмінесцюють. Під час огляду взуття підозрюваного можуть бути виявлені частинки ґрунту, трави, листків, попелу з місця події, а також сліди горючої рідини.

Під час допиту підозрюваного з'ясовують:

- 1) як і чому він опинився на місці пожежі;
- 2) чи знає він потерпілого, в яких стосунках із ним перебуває;
- 3) чи не погрожував він кому-небудь підпалом;
- 4) які мотиви підпалу.

Детально з'ясовують дії підозрюваного під час затримання, а також дії, що передували підпалу. Якщо підозрюваного затримано після проведення у нього обшуку, в ході якого виявлено речовини, що використовувалися в підпалі, слід з'ясувати походження цих речовин, стосунок підозрюваного до об'єкта, що згорів (потерпілого).

Якщо підозрюваний є посадовою особою, з вини якої виникла пожежа, під час допиту слід з'ясувати:

- 1) що входить у його функціональні обов'язки;
- 2) з якою періодичністю він здійснював перевірку стану протипожежної безпеки на об'єкті;
- 3) чи було йому відомо про порушення правил протипожежної безпеки;
- 4) які причини цих порушень;
- 5) упродовж якого часу вони мали місце;
- 6) яких заходів він вживав для їх усунення.

У випадках, коли є підстави підозрювати особу в учиненні підпалу з метою приховати інший злочин, допит слід починати зі з'ясування стану протипожежних засобів і дотримання протипожежних правил на об'єкті. Для викриття неправдивих показів підозрюваному можуть бути пред'явлені результати ревізій, інвентаризацій, судово-бухгалтерських експертиз тощо.

Контрольні питання

1. *Поняття підпалів і способи їх учинення.*
2. *Типові слідчі ситуації на початковому та подальшому етапах розслідування.*
3. *Типові слідчі версії в розслідуванні пожеж.*
4. *Особливості порушення кримінальних справ, пов'язаних із підпалами та порушеннями правил пожежної безпеки.*
5. *Обставини, що підлягають з'ясуванню у справах про підпали та порушення правил пожежної безпеки.*
6. *Особливості проведення огляду місця події.*
7. *Особливості проведення допиту свідків і підозрюваних.*

Темати рефератів

1. *Підпали, їх класифікація та способи вчинення.*
2. *Особливості огляду місця події під час розслідування підпалів.*
3. *Взаємодія слідчого та підрозділів державного пожежного нагляду МНС України в ході розслідування підпалів.*
4. *Характеристика слідчих дій на початковому етапі розслідування підпалів.*

ТЕМА 35

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

Загалом під дорожньо-транспортною подією (далі – ДТП) розуміють подію, що сталася під час руху транспортного засобу, внаслідок якої загинули або поранені люди чи завдані матеріальних збитків. Розслідування обставин ДТП належить до категорії найскладніших справ. Кримінальна відповідальність за ДТП передбачена у статтях 286–288, 291 КК України. Залежно від механізму події вони поділяються на такі.

1. **Зіткнення** (подія, за якої транспортні засоби зіткнулися: між собою; з рухомим складом залізниць; із транспортним засобом, що раптово зупинився. Такі зіткнення можуть бути зустрічними, попутними та бічними).

2. **Перекидання** (подія, за якої транспортний засіб перекинувся. Перекидання може статися внаслідок дії несприятливих погодних умов, технічних несправностей, неправильного розміщення або кріплення вантажу, через застосування неправильних способів керування).

3. **Наїзд на перешкоду** (подія, за якої рухомий транспортний засіб наїхав або вдарився об нерухомий предмет).

4. **Наїзд на пішохода** (подія, за якої транспортний засіб наїхав на людину, людина натрапила на рухомий транспортний засіб або постраждала від вантажу, що перевозиться транспортним засобом. До наїздів на пішохода зараховуються випадки наїзду на людей, які катаються на лижах, санках, ковзанах, самокатах, що переміщуються в інвалідних колясках).

5. **Наїзд на велосипедиста** (подія, за якої рухомий транспортний засіб наїхав на велосипедиста або він сам натрапив на рухомий транспортний засіб).

6. **Наїзд на тварину** (подія, за якої рухомий транспортний засіб наїхав на птахів, диких або свійських тварин, або самі ці тварини і птахи ударилися об рухомий транспортний засіб).

7. **Падіння (випадання) пасажирів** з транспортного засобу.

8. Інші події (падіння транспорту з урвища, моста, перекидання вантажу).

1. Спосіб учинення злочину.

Розглядаючи спосіб вчинення цього злочину, слід зазначити, що ДТП належать до необережних злочинів, себто тих, що вчиняються через злочинну самовпевненість або злочинну недбалість. Злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху є наслідком недозволених дій або невчинення дій з боку суб'єктів цього виду злочину. Причини ДТП у теорії та практиці прийнято поділяти на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних причин відносять: несприятливі погодні умови, хиби у плануванні вулиць і доріг, недостатню освітленість дороги вночі, стан дорожнього покриття і засобів регулювання тощо.

Як свідчить статистика, найчастіше ДТП виникають внаслідок порушень, яких припускається водій транспортного засобу (суб'єктивні причини): 1) перевищення встановленої швидкості; 2) недотримання правил обгону, повороту і рядності; 3) виїзд на смугу зустрічного руху; 4) недотримання безпечної дистанції; 5) інші нестандартні причини (різке гальмування, неподання світлового вказівника маневру, ігнорування заборонних знаків). Особливе значення має, а водночас дуже розповсюдженим порушенням є керування транспортним засобом у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, бо у водія тоді значно уповільнюються реакція, увага, неадекватно сприймається дорожня обстановка.

ДТП можуть ставатись і внаслідок неправомірних дій пішоходів, пасажирів: 1) перехід через проїжджу частину перед транс-

портним засобом; 2) ігри дітей та підлітків на проїжджій частині дороги; 3) посадка і висадка пасажирів під час руху транспортного засобу; 4) їзда на підніжках тощо.

Після вчинення злочину водій може прийняти рішення про приховування слідів, для того щоб уникнути відповідальності. Прийняття такого рішення може бути пов'язано з характером правопорушення, його наслідками, з особою водія або інших обставин події.

Можна навести такі характерні способи приховування наслідків ДТП.

1. Знищення або приховування інформації про подію (наприклад, водій перевозить труп в інше місце і закопує його).

2. Знищення слідів злочину (наприклад, уживаються заходи щодо відновлення знищених деталей, заміни скла, змивання слідів крові тощо).

3. Інсценування обстановки створенням неправдивої інформації (наприклад, зміна пози трупа, характеру ушкоджень, підкидання нових доказів).

4. Надання «допомоги» органам розслідування з метою скерування розслідування у неправильному напрямку (наприклад, водій викликає свідків, які дають свідомо неправдиву інформацію тощо).

2. Час, місце та обстановка вчинення злочину.

Дорожня обстановка становить складну сукупність умов, за яких відбувається рух на певній ділянці дороги чи вулиці, і характеризується статичними і динамічними елементами. **Статичні елементи:** планування дороги, ширина проїжджої частини, тип і стан дорожнього покриття, наявність засобів регулювання дорожнього руху, огорож, розмітки, дорожніх знаків, будови, споруди, насадження тощо.

До **динамічних елементів** належать: інтенсивність і швидкість руху машин і пішоходів, переміщення інших об'єктів по дорожньому полотну, поведінка пішоходів і водіїв транспорту, зміна сигналів регулювання руху, маневри руху автомашин тощо.

Досить часто ДТП відбуваються в години пік, за несприятливих погодних умов (ожеледь, дощ, туман), у темний час доби.

3. Особа злочинця.

Вивчаючи особу водія, встановлюють його вік, фахову підготовку, наявність фізичних вад чи захворювань, наявність чи відсутність практичних навичок керування транспортним засобом, стаж роботи за кермом тощо. Велику кількість ДТП вчиняють водії, які мають стаж керування транспортним засобом до п'яти років, значна кількість ДТП вчиняється водіями, які перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Щоб уникнути від-

повідальності, винна особа нерідко висуває алібі (про викрадення автомобіля, про перебування автомобіля на стоянці тощо).

4. Особа потерпілого.

Крім біографічних даних про особу потерпілого, встановлюють його стан здоров'я, фізичні та психічні характеристики. Важливе значення мають дії потерпілого в момент ДТП, наявність алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

5. Слідова картина.

Сліди ДТП можуть залишитися: на місці події, на транспортному засобі, на потерпілому. На місці події можуть залишитися такі сліди: транспортні засоби, відламані деталі або частини машини, сліди гальмування коліс, крові, мозкової речовини, сліди волочіння постраждалого, його речі, частини чи волокна його одягу, уламки лобового скла чи бокових дзеркал, частки фарби, дорожні знаки, сліди від транспорту на навколишніх об'єктах (стовпах, будівлях, деревах тощо), предмети, що перевозились як вантаж, плями бензину, мастила. На транспортному засобі можуть бути виявлені подряпини, вм'ятини, плями крові, частини волосся, волокна від одягу, сліди рук. На потерпілому можна виявити ушкодження і травми, спричинені частинами транспортного засобу, сліди від протектора на одязі тощо.

Слід назвати **три типові слідчі ситуації**, що трапляються на практиці:

1. Водій, транспортний засіб і потерпілий перебувають на місці події, або, якщо з якихось причин їх на місці події немає (наприклад, з огляду на тяжкий стан їх доправлено до лікарні), є достовірні дані про них, присутні свідки події*.

2. Потерпілий залишається на місці події, присутні (або відсутні) свідки, а водій і транспортний засіб відсутні, достовірних даних про них немає. Така ситуація дозволяє встановити дані про час, місце і наслідки події.

3. Потерпілий і транспортний засіб залишаються на місці події, а водій транспортного засобу відсутній. Звичайно, так поведуться особи, які вкрали транспортний засіб або намагалися протидіяти

* У цій ситуації від свідків чи постраждалої особи може надійти інформація про те, що за кермом у момент ДТП була інша особа, а не та, яка перебувала за кермом, коли приїхала слідчо-оперативна група (СОГ) (наприклад, у ДТП потрапив син, а за кермо після цього пересів батько; учасником ДТП став керівник, але до моменту приїзду СОГ приїхав і сів за кермо його водій, а сам винуватець із місця події зник). Таку інформацію теж необхідно ретельно перевірити.

слідству, звернувшись із неправдивою заявою у міліцію про викрадення транспортного засобу.

Можна висунути такі **типові версії** події злочину:

- 1) ДТП стала результатом порушення правил дорожнього руху;
- 2) ДТП викликано порушенням правил дорожнього руху самими постраждалими;
- 3) ДТП сталася внаслідок технічної несправності одного із транспортних засобів;
- 4) ДТП пов'язана з порушенням норм і стандартів утримання доріг;
- 5) ДТП сталася внаслідок випадкового збігу обставин, що не охоплюється передбаченням учасників дорожнього руху;
- 6) ДТП інсценовано з метою приховання іншого злочину;
- 7) сталося самогубство;
- 8) транспортний засіб було використано як знаряддя для вчинення іншого злочину;
- 9) неправомірні дії водія стали наслідком порушення правил дорожнього руху іншими учасниками руху.

У ситуації, коли водій з місця події зник, залишивши транспортний засіб, насамперед можна висунути такі версії: 1) транспортним засобом керував його власник; 2) транспортним засобом керувала стороння особа (родич водія, знайомий, співпрацівник); 3) транспортним засобом керував викрадач. Коли водій зник із місця події разом із транспортним засобом, у першу чергу відпрацьовуються версії, що стосуються транспортного засобу, який брав участь у ДТП (вантажний чи легковий; марка автомобіля; модель; колір тощо).

Порушення кримінальної справи про ДТП має ряд особливостей. Зазвичай кримінальна справа порушується не стосовно якоїсь конкретної особи, а за фактом події, що сталася (наїзд на пішохода, зіткнення транспортних засобів, перекидання транспортного засобу тощо). Це пов'язано з тим, що на початку розслідування неможливо висловити категоричне судження про наявність чи відсутність вини водія. Його можна зробити лише після проведення ряду експертиз і зіставлення їхніх результатів з іншими доказами. Всі водії – учасники ДТП підлягають обов'язковому медичному освідуванню для встановлення факту перебування у стані сп'яніння.

Крім того, слід пам'ятати, що відповідно до ч. 1 ст. 286 КК України, справу порушують лише в разі спричинення потерпілому середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень (в інших випадках це буде адміністративний проступок). Для вирішення цього питання слід обов'язково до порушення кримінальної справи отри-

мати довідку з закладу, де перебував на лікуванні постраждалих, а після порушення – призначити судово-медичну експертизу.

Для правильного вирішення справи **слід з'ясувати такі обставини.**

1. Чи є ця подія ДТП, її вид.
2. Час і місце ДТП.
3. Яка дорожня обстановка була в момент події.
4. Які транспортні засоби брали участь у події, їхній технічний стан (як до, так і після події).
5. Наслідки, що сталися внаслідок злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху (смерть, тілесні ушкодження, матеріальні збитки).
6. Спосіб учинення ДТП.
7. Хто постраждав, поведінка учасників події.
8. Яка безпосередня причина ДТП.
9. Ступінь вини кожного учасника.
10. Які положення правил дорожнього руху чи експлуатації транспортного засобу було порушено винним.
11. Чи є причинний зв'язок між допущеним порушенням правил дорожнього руху і наслідками, що сталися.
12. Обставини, що сприяли вчиненню злочину (хиби в організації руху транспорту і пішоходів, неналежний контроль за випуском транспорту і водія на лінію, хиби в контролі за технічним станом доріг і вулиць, у підготованні водіїв транспортних засобів та ін.).

Своєчасне прибуття слідчо-оперативної групи дає можливість правильно зафіксувати обстановку ДТП у протоколі **огляду місця події**. Ця слідча дія є одним із найважливіших способів збирання доказів. Щоб їх не втратити, слід негайно виїжджати на місце ДТП, оскільки сліди злочину можуть бути знищені рухомим транспортом чи пішоходами, погодними умовами або викривлені діями зацікавлених осіб.

Отримавши повідомлення про подію, ще до виїзду на місце слід потурбуватися про те, щоб постраждалим було надано невідкладну медичну допомогу, а за необхідності – вчасну госпіталізацію (у цьому випадку положення тіла потерпілого фіксується за допомоги фарби, крейди, цегли), працівники ДАІ забезпечили охорону та збереження обстановки і слідів на місці події, встановили очевидців і свідків ДТП, водіїв (вилучили у них посвідчення, реєстраційні документи на транспорт, дорожні листи). Виходячи з отриманого повідомлення про подію слідчий визначає, яких спеціалістів необхідно залучити до огляду: автоінженера, криміналі-

ста, судового медика, оперативних працівників – якщо водій зник із місця події).

На місці події слідчий перевіряє, чи надано медичну допомогу постраждалим, чи встановлено огороження і організовано надійну охорону місця події. Перед відправленням постраждалих до лікувального закладу слід зафіксувати: 1) їхні дані; 2) до якої саме лікарні їх направлено; 3) яка бригада швидкої медичної допомоги це робить. У разі виявлення у водія ознак сп'яніння його слід обов'язково скерувати на медичне освідчення у супроводі працівників міліції. Після цього слідчий заслуховує повідомлення працівників міліції, опитує очевидців, учасників ДТП, з'ясовує, які зміни сталися в обстановці до прибуття слідчо-оперативної групи. Залежно від механізму ДТП визначаються межі огляду, послідовність і метод огляду місця події.

Якщо водій разом із транспортним засобом зник із місця події, то огляд рекомендується проводити у напрямі його можливого руху з метою швидкого виявлення слідів, що характеризують цей автомобіль (отриману інформацію слід використати для організації його розшуку). Якщо ж транспортний засіб і водій залишаються на місці події, то насамперед проводиться огляд тієї ділянки дороги, звідки він рухався. За наявності трупа, після визначення меж огляду слід починати огляд із трупа. Особлива увага звертається на пошук слідів, що характеризують механізм події, сліди транспортної травми. Перед тим, як видалити з проїжджої частини транспортні засоби та інші об'єкти, що заважають рухові іншого транспорту, слід зафіксувати взаємне розміщення транспортних засобів, слідів та інших речових доказів у спосіб їх фотографування та замірів.

Основними об'єктами огляду місця ДТП є: 1) ділянка вулиці чи дороги, де сталася аварія (з прилеглою територією); 2) труп; 3) транспортні засоби, що брали участь у ДТП. Оскільки огляд місця ДТП є специфічним і визначається значною складністю, для працівників ОВС розроблено спеціальний протокол, в якому повно відображено, які обставини і фактичні дані слід обов'язково з'ясувати і зафіксувати.

Якщо на місці ДТП виявлено труп, то його огляд є найважливішою і першочерговою складовою частиною огляду місця події. **Огляд трупа** обов'язково повинен проводитися за участі судового медика або лікаря. До початку огляду слід з'ясувати, чи не змінювали положення тіла потерпілого. Якщо змінювали, то з'ясувати і зафіксувати в протоколі, хто і чому це зробив. Після цього фіксуються поза і розміщення трупа щодо транспортного засобу, слідів

коліс, осьової лінії, узбіччя, позначення переходу, нерухомих орієнтирів; зазначається місцеположення, форма і розміри слідів крові, мозкової речовини. Необхідно звертати увагу на переривчастість слідів коліс під трупом, бо в деяких випадках можна припустити, що труп було підкинута на дорогу для інсценування ДТП чи відкинута на сліди іншої машини.

Одяг трупа спершу оглядається без зміни його положення, а потім мірою роздягання. В огляді одягу і взуття зазначають їхній стан, наявність слідів волочіння, слідів протектора шин і бампера, часток фарби, ґрунту, скла, паливно-мастильних матеріалів, вміст кишень. У протоколі вказуються також локалізація ушкоджень на тілі, їхні форма, розміри, відстань від ступень ніг (за останнім параметром можна зробити висновок про тип автомобіля, причетного до ДТП, якщо ушкоджено таз – це вантажний автомобіль, якщо коліна чи нижче – легковий).

Виявлення не характерних для ДТП ушкоджень (синці на шії, странгуляційна борозна, ножові чи вогнепальні поранення тощо) можуть свідчити про інсценування події для приховування іншого злочину.

Огляд транспорту проводиться з метою виявлення слідів, речових доказів, пошкоджень, що виникли під час ДТП, та встановлення його технічного стану. Для досягнення поставленої мети до огляду залучається автотехнік (ним може бути працівник ДАІ чи криміналіст).

Якщо транспортний засіб виявлено на місці ДТП, то його огляд входить до складу огляду місця події. Якщо транспортний засіб на місці події був відсутній, то він оглядається окремо за місцем його виявлення та оформляється окремим протоколом огляду. Положення транспортного засобу на місці події фіксується вимірюванням відстані від переднього і заднього правих коліс до узбіччя (тротуару) і від передньої (або задньої) осі до нерухомого орієнтиру (лінії «стоп», пішохідного переходу, світлофора, дорожнього знаку).

Огляд починається з тієї його частини, яка, судячи з обставин події, контактувала з перешкодою, або на якій залишилися помітні пошкодження. В огляді зовнішньої поверхні слід звернути увагу на відсутність окремих деталей (фар, ковпаків коліс, емблеми, габаритних ліхтарів тощо), наявність характерних пошкоджень (вм'ятин, подряпин, розривів, відломів окремих деталей, порушення цілісності скляних частин), плям крові, шматочків шкіри, слідів відшарування фарби, волокон і частин тканини одягу, слідів рук, сторонніх предметів. У протоколі обов'язково фіксується положення коліс щодо

кузова (повернуті праворуч, ліворуч, скеровані паралельно кузову), стан протекторів шин (ступінь зносу їхнього малюнка), характер вантажу, що перевозився, його маса, розміщення і спосіб кріплення.

В огляді внутрішньої частини транспортного засобу (салону автомобіля, кабіни) визначається положення держака ручного гальма, держака перемикання швидкостей, показчиків повороту, показчиків спідометра, чи ввімкнено освітлювальні прилади. У випадках, коли водій з місця події зник чи заявляє, що транспортним засобом керувала стороння особа, вживаються заходи для виявлення і фіксації слідів рук на кермі, держаку перемикання передач, ручному гальмі, дверних ручках, склі дверей тощо. Після цього перевіряється технічний стан рульового керування, системи гальмування, приладів освітлення, вимірюється тиск у шинах.

До протоколу огляду транспортного засобу обов'язково додається план-схема місця ДТП, що викреслюється на міліметровому папері в масштабі 1:200 (1 см – 2 м), а також фототаблиця.

У тих випадках, коли водій з місця події зник, *слідчий для розшуку повинен використати відомості*, отримані під час огляду місця події та опитування потерпілого чи очевидців. Установивши дані про транспортний засіб (тип, модель, колір, номер, вантаж, можливі пошкодження), їх негайно повідомляють у ДАІ та найближчим органам міліції, організуються загороджувальні пости. За наявності інформації про номер або частину номера транспортного засобу, за даними реєстраційного відділу ДАІ встановлюється його власник чи організація, якій він належить. Якщо місце транспортного засобу буде встановлено, слід швидко прибути на місце його стоянки, щоб водій не встиг знищити на ньому сліди ДТП.

Якщо водій зник, а транспортний засіб залишився на місці події, то його власника встановлюють за номером через реєстраційний відділ ДАІ. Для розшуку особи, яка перебувала за кермом, використовують інформацію, що отримана від потерпілого чи очевидців (напряму, у якому зник, ознаки зовнішності), а також у результаті огляду місця події (сліди рук на кермі чи держаку перемикання передач, різноманітні предмети і документи). Передусім перевіряються особи, які мають будь-який стосунок до транспортного засобу (родичі, знайомі власника, колеги по роботі тощо), або відомості про яких містяться у криміналістичних обліках (наприклад, раніше судимий за викрадення транспортного засобу).

Перед **допитом водія**, який залежно від обставин ДТП може бути свідком чи підозрюваним, слід перевірити всі документи водія (паспорт, посвідчення водія, технічний паспорт, маршрутний

лист). Це допомагає встановити дані про його особу, кваліфікацію і дисциплінованість, куди і з яким вантажем прямував, власника транспортного засобу тощо.

Після вільної розповіді водія **слідчий повинен з'ясувати:**

- 1) самопочутті водія напередодні та в день події;
- 2) скільки часу він перебував за кермом до моменту аварії;
- 3) водійський стаж;
- 4) чи був справним транспортний засіб, у чому полягає несправність, коли її було виявлено, яких заходів ужито для її усунення;
- 5) хто здійснював випуск машини з парку, хто ще перебував у транспортному засобі та на яких місцях;
- 6) куди їхав водій, якою вулицею, з якою швидкістю, в якому ряду і на якій відстані від краю тротуару (узбіччя);
- 7) які транспортні засоби були наявні в цей час на проїжджій частині, їх взаєморозташування, з якою швидкістю вони рухалися;
- 8) які дорожні знаки бачив водій на цій ділянці, який сигнал був на світлофорі;
- 9) чи не перешкоджало йому щось спостерігати за дорожньою обстановкою;
- 10) якими були погода, видимість, стан дорожнього покриття;
- 11) коли і на якій відстані водій виявив перешкоду, де був пішохід, якою була його поведінка, якою частиною транспортного засобу його було збито;

12) яким був перебіг ДТП, які заходи вживалися для її запобігання;

13) які дії він учинив після події, чи надавав допомогу потерпілим.

Водію, який зник із місця події, додатково ставляться запитання з приводу того, чому він зник із місця події та не надав допомоги потерпілому, які заходи вживав для приховування слідів злочину.

Допит потерпілого слід проводити по можливості невідкладно. Якщо ж потерпілого зразу доставили у лікарню, то допит проводиться тільки з дозволу лікаря.

На допиті потерпілого **слідчий повинен з'ясувати:**

- 1) чи не страждає потерпілий на захворювання органів зору, слуху;
- 2) в якому місці перебував до події, куди і в якому темпі рухався;
- 3) коли побачив транспорт, з якою швидкістю той їхав, чи рухалися в цей час інші транспортні засоби, як вони розташовувалися на проїжджій частині;
- 4) яких заходів уживав водій для запобігання події (подав звуковий сигнал, гальмував тощо);
- 5) який сигнал був на світлофорі;

- 6) якою частиною транспорту було збито потерпілого;
- 7) ознаки машини (тип, модель, колір, номерний знак тощо);
- 8) хто сидів за кермом транспортного засобу.

У розслідуванні ДТП як свідків допитують пішоходів, пасажирів, водіїв транспортних засобів, які не брали участі в події, працівників міліції, медичних працівників, працівників транспортних організацій. Передусім слід допитати свідків – очевидців події.

На допиті свідка слідчий повинен з'ясувати:

- 1) де перебував свідок у момент події, що робив;
- 2) якими були умови освітлення та видимості;
- 3) стан зору і слуху свідка;
- 4) в якому напрямку, звідки рухався постраждалий;
- 5) швидкість його руху і транспорту, який здійснив наїзд (зіткнення);
- 6) наявність інших транспортних засобів на проїжджій частині, інтенсивність їхнього руху;
- 7) в якому місці стався наїзд (зіткнення);
- 8) де впав постраждалий після удару, чи мало місце волочіння його тіла і в якому напрямі;
- 9) хто був у машині крім водія;
- 10) що робив водій після події (втік, подав назад, проїхав уперед, зупинився і надавав допомогу);
- 11) прикмети транспортного засобу і водія, що зникли;
- 12) в якому напрямі зник транспортний засіб.

На допиті очевидців із пасажирів слід з'ясувати, чи відволікався водій від керування розмовами, чи не скаржився на втому, хворобливий стан, чи не висловлював сумнівів щодо справності транспортного засобу, якою була швидкість безпосередньо перед подією, якими були дії водія, яких заходів він уживав для запобігання аварії, чи не вживав він алкоголю (не палив, не розмовляв по мобільному телефону).

Поряд із судово-медичною експертизою у справах цієї категорії найчастіше призначаються автотехнічна, судово-біологічна, експертиза матеріалів і речовин, трасологічна і судово-хімічна експертизи. Під час формування конкретного переліку питань слід урахувати вид злочинного порушення ПДР та об'єкт дослідження. Для успішного вирішення поставлених питань експертові також надають протокол огляду місця події, протоколи допиту водія, потерпілого, свідків.

На подальшому етапі розслідування кримінальних справ зазвичай проводиться відтворення обстановки та обставин події, пре-

д'явлення для впізнання (трупа, предметів, що належать учасникам ДТП, транспортного засобу, водія), допити, очні ставки (між свідком і водієм, між потерпілим і водієм, між водіями), обшуки та виїмки (одяг потерпілого, документів водія чи підприємства, документів, що характеризують стан технічного засобу).

Досить поширеною слідчою дією під час розслідування ДТП є **відтворення обстановки та обставин події**. Відтворення важливо проводити в дорожніх умовах, максимально наближених до тих, які мали місце в момент події (зокрема погодні умови та освітлення). До участі в цій слідчій дії завжди доцільно залучати експерта-автотехніка, а в деяких випадках і інших спеціалістів. Найчастіше вона проводиться з метою встановлення:

1) можливості сприйняття будь-якого факту чи явища (наприклад, чи міг водій бачити перешкоду, чи могли учасники ДТП чути звукові сигнали, яка видимість і оглядовість із місця водія, чи міг свідок із певної відстані бачити (впізнати) особу, яка перебувала за кермом);

2) можливість учинення певної дії в цих обставинах (наприклад, розвороту чи повороту на конкретній ділянці, гальмування автомобіля, наявності у водія необхідних для керування та обслуговування навичок);

3) можливості існування якого-небудь явища (наприклад, раптового виникнення несправності певної системи чи деталі технічного засобу, заносу технічного засобу, самовільного скочування технічного засобу зі схилу, засліплення водія світлом фар);

4) окремих елементів механізму злочинного порушення правил дорожнього руху (наприклад, можливості утворення слідів на дорожньому полотні за певного розташування учасників події).

? **Контрольні питання**

1. *Поняття дорожньо-транспортної події, способи вчинення злочину.*
2. *Статичні та динамічні елементи дорожньої обстановки, типові сліди злочину.*
3. *Типові слідчі ситуації за ДТП.*
4. *Типові слідчі версії за ДТП.*
5. *Особливості огляду місця події за ДТП.*
6. *Тактика допиту водія транспортного засобу, який став учасником ДТП.*
7. *Тактика допиту потерпілої від ДТП особи.*
8. *Тактика допиту свідка ДТП.*

Тема рефератів

1. Характеристика видів дорожньо-транспортних подій і способів їх скоєння.
2. Криміналістична характеристика ДТП.
3. Огляд місця ДТП як першочергова слідча дія.
4. Характеристика початкового етапу розслідування дорожньо-транспортних подій.
5. Особливості розслідування ДТП, учинених водіями-іноземцями.
6. Особливості розслідування ДТП, учинених водіями автобусів і маршрутних таксі.

ТЕМА 36

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН І ПРЕКУРСОРІВ

Протидія незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів вважається одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку української держави, адже відомо, що безупинно ростучі темпи поширення наркозалежності серед неповнолітніх, формування спеціалізованих організованих злочинних угруповань, які займаються наркобізнесом, значне збільшення кількості злочинних діянь, учинених під впливом наркотичного сп'яніння чи у сфері обігу наркотичних речовин, дедалі помітніше становлять загрозу для безпеки та здоров'я всієї нації. Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за такі види злочинів у статтях 305–320. Зважаючи на багатоманітність злочинних діянь у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, криміналістична класифікація цього виду злочину може формуватися на основі численних критеріїв: *за способом учинення злочину, за місцем збуту наркотичних засобів, за місцем і методикою виробництва (виготовлення) наркотичних засобів, за предметом незаконного обігу, за особою злочинця (злочинців), за метою тощо.*

Типовий предмет злочину охоплює наркотичні засоби, психотропні речовини, їхні аналоги та прекурсори.

Наркотичні засоби – рослини, сировина або речовина природного, синтетичного і напівсинтетичного походження (фізична

ознака), що мають властивість впливати на центральну нервову систему, призводять до стану особливого сп'яніння і наркотичної залежності (медична ознака), класифікуються в міжнародних конвенціях, спеціальних нормативних актах і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю наркотиків Міністерства охорони здоров'я України (юридична ознака), а зловживання ними ставить під загрозу народне здоров'я (соціальна ознака). Наркотичні засоби залежно від джерел їхнього походження доцільно поділяти на три групи: 1) наркотичні засоби рослинного походження; 2) наркотичні засоби синтетичного походження; 3) наркотичні засоби напівсинтетичного походження.

Психотропні речовини – будь-які природні та синтетичні речовини й матеріали, що здійснюють стимулювальний або депресивний вплив на нервову систему, викликають галюцинації, порушення моторної функції, мислення, сприйняття або настрою, призводять до стану залежності, класифікуються в міжнародних конвенціях і віднесені до цієї категорії Комітетом (наприклад, ЛСД-25, ДЕ, мескалін, фенолін пентобарбітал, седуксен, феназепам та ін.).

Прекурсори – речовини та їхні солі, які класифікуються в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, що використовуються для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, а так само хімічні речовини та їхні солі, що використовуються з тією ж метою і віднесені до зазначеної категорії Комітетом. До них належать такі хімічні речовини та їхні солі, як ефедрин, ергометрин, лезергінова кислота, псевдоефедрин, фенілацетон та ін. Прекурсорами так само визнаються ангідрит оцтової кислоти, ацетон, етиловий ефір, калію перманганат, сірчана кислота та ін.

Типовий спосіб готування. Сутність стадії готування залежить від конкретного виду злочину в цій сфері, оскільки уніфікувати весь комплекс злочинних дій щодо підготування до всіх видів злочинів можливо тільки на загальнотеоретичному рівні (ретельне планування злочину, підшукування знарядь, засобів, співучасників злочину, маскування слідів злочину, підготування алібі тощо). Якщо говорити більш конкретно, наприклад, про незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту (ст. 309), то в цьому випадку стадія готування може

охоплювати вибір часу, місця, обладнання чи інструментарію, необхідних хімічних речовин, предметів побуту для виробництва (виготовлення) наркотичних засобів; стадія готування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів (ст. 305) охоплюватиме виготовлення, пристосування спеціальних схованок у транспортному засобі, планування маскуванню предметів злочину в спеціальному упакуванні, під виглядом певного товару, підроблення документів на перевезення через кордон цього товару тощо; стадія готування для посіву або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310) передбачатиме вибір земельної ділянки, зазвичай у сільській місцевості, підшукування та придбання насіння (розсади), вирішення питання охорони майбутнього «кримінального врожаю», планування способів збуту (перероблення) вирощеної сировини тощо.

Типовий спосіб учинення. Знову ж таки специфіка способу вчинення злочину обумовлюється певним складом злочину, який розслідується. У цілому можна зазначити, що серед усіх злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів найтипівішими є:

– контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів;

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів;

– незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту;

– організація та утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів;

– незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин.

У виготовленні наркотиків кустарним способом застосовується: розтирання зеленої маси; просіювання, пропарювання пилку коноплі; підсмажування пилку коноплі або готової анаші на соняшниковій олії; відварювання анаші чи маку на молоці; заварювання листя коноплі чи маку; просочування маковим соком тампонів марлі чи інших матеріалів; виготовлення настоянки з макової соломи та ін.

Типовий спосіб приховання. Приховання матеріальних слідів і знарядь злочину може проявлятися у формі викидання безпосередньо під час затримання та особистого обшуку паперових, полі-

етиленових пакетів, шприців, банок, наповнених наркотичною речовиною; викидання, спалення відходів від виробництва чи вживання наркотичних речовин (шприців, ємностей зі слідами ацетилюваного опію, поліетиленових пакетів, мішків); прання, миття, чищення посуду та інших предметів побуту, засобів і знарядь, які використовувались у виробництві, виготовленні, розфасуванні, упакуванні наркотичних речовин; збут, обмін, переховування грошей, здобутих злочинних способом у сфері обігу наркотичних речовин; знищення рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин тощо.

Типова особа злочинця. Зважаючи на наявність різних складів злочину, а відповідно і численність способів їх учинення, за законодавством України про кримінальну відповідальність, говорити про особу злочинця надто складно у загальнотеоретичному аспекті. З огляду на це доцільно розглядати не соціально-демографічні та інші показники однієї категорії суб'єктів, а класифікацію типових осіб злочинця для окремих підвидів злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів:

– для виробництва (виготовлення) наркотичних засобів – типовими є особи, які володіють технологією перероблення нарковмісних культур чи синтезу хімічних сполук на предмети незаконного обігу, тому нерідко це – особи, які мають хімічну чи біологічну освіту, а самі зазвичай не вживають наркотичних засобів, за винятком тих випадків, коли виготовлення здійснюється для власного вживання без мети збуту;

– для збуту наркотичних засобів – типовими є особи віком до 40 років, яких можна також класифікувати на групи: 1) продавці-початківці (здебільша не наркозалежні неповнолітні та молоді люди, студенти, які негативно характеризуються, ведуть «нічний» спосіб життя, збувають товар у нічних клубах і розважальних закладах); 2) роздрібні продавці (збувають наркотичні речовини свого виробництва у невеликих кількостях); 3) оптові продавці (зазвичай є учасниками злочинних угруповань, мають певні транспортні маршрути та налагоджені міжнародні зв'язки); 4) продавці сімейного типу (участь у розповсюдженні наркотичних речовин беруть кілька членів сім'ї, однієї родини, у якій може бути функціональний розподіл за місцем, часом збуту, видом і кількістю наркотичних засобів, деякі з цих осіб можуть бути наркозалежними);

– для перевезення наркотичних засобів – типовими є особи, які виступають посередниками між виробником і збувальником, часто ці особи до перевезення наркотичних засобів можуть залучити

через обман чи зловживання довірою своїх родичів чи знайомих, безумовно, не повідомивши про специфіку вантажу;

– для зберігання наркотичних засобів без мети збуту – типовими є особи, які епізодично, періодично або систематично вживають наркотичні засоби;

– для видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин – медичні працівники.

Типові час, місце, обстановка злочину. Вказані елементи криміналістичної характеристики цього виду злочину необхідно розглядати з прив'язкою до конкретного складу злочину. Зважаючи на визначені вище типові способи вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, найтиповішими є такі обставини часу, місця:

– контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів – будь-який час доби, в пунктах пропуску митного контролю або переміщення через кордон України поза митним контролем;

– незаконне виробництво, виготовлення з метою чи без мети збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів – типовим є вечірній та нічний час доби (у взятих в оренду квартирах, власних житлових чи підсобних приміщеннях виробників);

– зберігання з метою чи без мети збуту наркотичних засобів – будь-який час доби, зберігання у невеликих розмірах можливе в особистому одязі підозрюваного, особистих речах, що їх особа має при собі, у транспортному засобі, зберігання у великих розмірах можливе у транспорті, житлових і підсобних приміщеннях, спеціальних схованках;

– перевезення, пересилання наркотичних засобів – будь-який час доби (у спеціальних схованках у транспорті, ручній поклажі, в посылках);

– організація та утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів – будь-який час доби, у взятих в оренду квартирах, власних житлових чи підсобних приміщеннях виробників.

Типова слідова картина. Матеріальні сліди вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів можна згрупувати в такі основні комплекси:

– сліди на особі злочинця (сліди наркотичного засобу або сировини, з якої його виготовляють, сліди вживання наркотичного засобу, сліди ін'єкцій, наркотичний засіб, прихований в одязі, білизні, стан наркотичного сп'яніння в особі, абстинентний синдром тощо);

– сліди на місці злочину (*сліди виготовлення* наркотичних засобів: хімічні речовини, розчинники, рослинна сировина для виготовлення наркотичних засобів, посуд із залишками наркотичної речовини, розфасовані пакети (наповнені шприци) наркотичної речовини для збуту, марлі та бинти, просякнуті наркотичною речовиною; *сліди збуту*: наркотичний засіб, який став предметом збуту, гроші, здобуті злочинним способом; *сліди вживання*: використані шприци, відбитки пальців рук; *сліди перевезення (зберігання)* наркотичних речовин у транспортному засобі, приміщенні; підроблені рецепти на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин тощо).

Варіанти типових слідчих ситуацій, які виникають із появою інформації про злочин, безумовно, корелюються з конкретним складом злочину.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Працівниками правоохоронних органів затримано особу, за особистого огляду якої виявлено паперовий згорток із рослинною масою зеленого кольору в подрібненому стані. Зібрані у справі докази (показання підозрюваного, показання свідків, висновки дослідження тощо) підтверджують вину особи у вчиненні злочину, передбаченого ст. 309 КК України.

- Особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про незаконне виготовлення (утримання місць для вживання, збут) наркотичних засобів мешканцями за певною адресою. У результаті проведених оперативно-розшукових заходів поталанило встановити осіб, які вчинили злочин, зібрані у справі докази підтверджують їхню вину.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації:

- Із наркотичним засобом затримано особу, яка надає правоохоронним органам інформацію про те, хто їй цей наркотичний засіб продав. Однак зібрані у справі докази не дають можливості встановити особу продавця та місце її перебування.

- Затримано особу, яка є співучасником контрабанди наркотичних засобів, однак вона бере на себе всю вину. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб злочинців.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

- Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила злочин у сфері незаконного обігу наркотиків, але ця особа заперечує свою вину, намагається знищити, викинути наркотичні засоби, які зберігала при собі.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації

- Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила злочин у сфері незаконного обігу наркотиків, і ця особа повністю

визнає свою вину. Методику формулювання версій у разі отримання повідомлення про вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів доцільно розглядати з позицій системної класифікації.

Типові слідчі версії

- Загальні версії щодо всієї події, яка трапилася:
 - *було вчинено злочин* – зберігання наркотичного засобу без мети збуту;
 - *не було вчинено злочину* – мали місце збирання, перероблення, зберігання лікарських рослин, сумішей;
 - *було вчинено інший злочин* – зберігання наркотичного засобу з метою збуту.
 - Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння:
 - *за метою* (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення з метою чи без мети збуту);
 - *за особою злочинця*: злочин учинено однією особою (групою осіб); групою осіб за попередньою змовою (без попередньої змови); раніше судимою особою (раніше не судимою особою) тощо;
 - *за місцем збуту наркотичних засобів*: продаж наркотичних засобів проводиться за місцем проживання продавця; у транспорті; у громадських місцях; у розважальних закладах; у навчальних закладах тощо;
 - *за місцем приховання наркосировини*: наркосировина зберігається у житлових приміщеннях (у підсобних приміщеннях); у спеціально підготовлених схованках; у транспортному засобі тощо.

Типовими приводами для порушення кримінальної справи є: безпосереднє виявлення злочину правоохоронними органами та заяви громадян, які стали свідками злочину.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню: час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання злочину, в яких діях він проявляється (контрабанді, виготовленні, зберіганні наркотичних засобів, видачі рецепта, незаконному посіві наркосировини тощо); предмет злочину, тобто який наркотичний засіб і в якій кількості було виявлено та вилучено, а також яким є походження цього наркотичного засобу (місце та інші обставини придбання, збуту, контрабандного ввезення з-за кордону, купівля незаконно виданим рецептом в аптечному закладі і т. д.); знаряддя, засоби та спосіб злочинного діяння, послідовність виконання дій та заходів щодо виготовлення (виробництва), перевезення, пересилання наркотичних засобів; особа злочинця, співучасників, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; обставини, які

пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину.

Досить дієвими сьогодні є допустимі законодавством заходи оперативно-розшукової перевірки інформації про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків. Зокрема, йдеться про оперативний закуп і контрольовану поставку. У деяких країнах, наприклад, у Німеччині, дозволяється навіть використання поліційних агентів-провокаторів, діяльність яких у середовищі виробників і розповсюджувачів наркотиків вважається необхідною, правомірною та виправданою для досягнення мети протидії цій категорії злочинів.

Для початкового етапу розслідування є характерними такі слідчі та інші дії: огляд місця події, особистий огляд затриманого, огляд речових доказів, допит підозрюваного, призначення фізично-хімічного дослідження виявленої речовини, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних, наркологічних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах» (встановлення особи збувальника наркотичного засобу, встановлення власника місця, яке утримувалося для вживання наркотичних засобів, встановлення співучасників контрабанди наркотичних засобів тощо).

Подальший (основний) етап розслідування зазвичай характеризується наявністю особи, яка вчинила злочин, чи хоча б одного зі співучасників. Тому епізод, щодо якого залишилися нез'ясованими певні обставини, виокремлюється в самостійне провадження, в рамках якого проводяться такі заходи: скерування доручень органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, проведення повторних оглядів місця події, речових доказів, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо.

Що ж до затриманого підозрюваного, то на подальшому етапі розслідування типовими є такі слідчі дії та заходи: обрання запобіжного заходу, освідування особи підозрюваного, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів, предметів злочину або знарядь і засобів, пред'явлення предметів для впізнання, очні ставки, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, збирання даних, що характеризують особу злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

У протоколі слідчого огляду фіксуються:

– *в разі виявлення виробництва (виготовлення), зберігання чи збуту наркотичних засобів* – розташування місця події та речової обстановки; кількість, розфасування, вид, колір, запах, вага речовин, що можуть виявитися наркотичними засобами, вид упакування, у якому вони містилися; присутність готової до реалізації «продукції», розфасованої малими дозами або упакованої у транспортбельну тару, кількість, вигляд упакованої речовини, колір, запах, вага; наявність пристроїв для вживання наркотичних засобів, їхні кількість, вигляд, присутність у них невикористаних залишків; виявлені залишки після вживання наркотичних засобів, їхні кількість, вигляд, маркувальні написи на упакуваннях, наявність у них невикористаного наркотику; вигляд лабораторного або кустарного устаткування, пристосованого для виготовлення або перероблення наркотичних речовин, вигляд, колір і запах речовин, що містяться в ньому, а також реактивів, напівфабрикатів; записники, рецепти та інші документи, які можуть мати значення для справи;

– *в разі виявлення незаконних посівів* – місце розташування і площа посівів, їхній стан; вид вирощуваних культур (мак, конопля); засіб маскування посівів, зокрема наявність серед рослин, що містять наркотики, їхнє місце розташування, біологічний вид;

кількість рослин, що містять наркотики, на 1 м² посівів; сторонні предмети, знаряддя, що перебувають поблизу посівів, їхні призначення, вигляд, кількість, наявні на них знаки, написи;

– в разі виявлення зберігання підозрюваною особою при собі наркотичних засобів без мети збуту – якісні та кількісні характеристики наркотичної речовини, психотропного засобу (вид, склад, консистенція, кількість, колір, запах, обсяг, вага), а також пакувальний матеріал (спосіб упакування, перев'язувальний матеріал тощо), в якому вони містилися;

– в разі виявлення незаконної видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин – колір паперу бланка рецепта; стан захисної сітки, наявність ушкоджень; наявність другого підпису (завідувача відділення або головного лікаря), обов'язкового для справжніх рецептів; кількість ліків, що містяться наркотичний засіб, написаних на одному бланку (дозволяється тільки один засіб); рецепти на наркотичні засоби, виписані приватним лікарем (заборонено); рецепти, виписані з порушенням правил: без обов'язкових реквізитів, із порушенням розміщення тексту на бланку, не латинською мовою; рецепти, виписані з граматичними помилками в тексті; сліди підчищення і травлення, особливо в тих місцях, де ставляться дата і кількість; стан відбитків печаток і штампів, невідповідність змісту штампа відбитку печатки (відмінність у телефонах, адресах, найменуваннях лікувальної установи).

В обшуках типовими об'єктами пошуку є: 1) *наркотичні речовини*, психотропні засоби, рослини, що містять наркотики або їхні сліди; 2) *предмети* побуту, пристрої, ваги, пакувальний матеріал із залишеними частками наркотичних засобів, предмети, використані для вживання наркотиків (шприци, голки, спеціальні трубки, піпетки); 3) *одяг*, на якому могли залишитися частки наркотику; 4) *документи* й записи, з яких можна одержати інформацію про коло винних осіб, злочинні операції, про взаєморозрахунки між учасниками злочинів, їхні зв'язки, записи з формулами хімічних сполук для одержання наркотичних або психотропних засобів; 5) *майно, гроші та цінності*, нажиті злочинним способом, на які може бути накладений арешт; предмети, що зберігаються без належного дозволу або вилучені з цивільного обігу.

Предмет і тактика допиту підозрюваних, свідків знову ж таки залежать від виду злочину у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і характеру діянь, спрямованих на досягнення злочинної мети. Уміння провести допит наркозалежної особи вимагає від слідчого спеціальних знань щодо дії наркотичних препаратів,

клінічних проявів наркоманії як захворювання, правильного оцінювання психічного стану особи тощо.

У ході розслідування цієї категорії злочинів можуть бути призначені *фізико-хімічна експертиза наркотичних засобів, судово-фармакологічна, агротехнічна, судово-ботанічна, хіміко-технологічна, медико-наркологічна, судово-психіатрична та інші експертизи*. Типовими питаннями експертизи наркотичних засобів є: 1) яка природа поданої на дослідження речовини і чи є вона наркотичним засобом або психотропною речовиною; 2) якщо подана на дослідження речовина належить до наркотичних засобів або психотропних речовин, то до якої групи вона належить і якою є її вага; 3) чи є сліди наркотичних засобів або психотропних речовин на об'єктах, поданих на дослідження, якщо так, то яких саме; 7) чи виготовлено подані на дослідження наркотичні засоби чи психотропні речовини за єдиною технологією; 8) чи мають подані на дослідження наркотичні засоби загальну групову належність за використаною для їх одержання сировиною; 9) чи не склали єдиної маси подані на дослідження зразки наркотичної речовини.

Загальна та індивідуальна профілактика злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів передбачає діяльність державних органів і громадських організацій, спрямованих на виявлення та усунення передумов, які сприяють поширенню цього негативного явища. У цьому контексті видається малоефективною пропозиція подолання наркоманії в Україні способом декриміналізації поводження з деякими видами наркотичних засобів (наприклад, зберігання, виготовлення без мети збуту) або контрольована легалізація немедичного вживання наркотиків і створення державного обліку споживачів наркотиків. У перспективі позитивні результати більшою мірою принесла би стабілізація політичного, економічного та соціального життя суспільства, підвищення авторитету духовно-культурних, моральних і релігійних цінностей, цілеспрямована соціальна реклама та пропаганда здорового способу життя. Проте й малоймовірне швидке втілення у реальність указаних чинників не дають повної гарантії безпеки та здоров'я нації.

? *Контрольні питання*

- 1. Поняття і види злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*
- 2. Криміналістична характеристика злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*

3. *Типові слідчі ситуації під час розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*
4. *Типові загальні та окремі слідчі версії під час розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів.*
5. *Особливості початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*
6. *Особливості подальшого етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*
7. *Особливості завершального етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*
8. *Особливості проведення окремих слідчих дій під час розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів.*

Теми рефератів

1. *Окрема методика розслідування схилення до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів.*
2. *Окрема методика розслідування незаконного введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів.*
3. *Окрема методика розслідування організації та утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів.*
4. *Окрема методика розслідування незаконного виготовлення, підроблення, використання чи збуту підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів.*
5. *Окрема методика розслідування незаконної видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин.*
6. *Типові судові експертизи, які проводяться під час розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.*

ТЕМА 37

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ЕОМ, СИСТЕМ І КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ

Кримінальну відповідальність за вчинення злочинів у сфері використання ЕОМ, систем і комп'ютерних мереж передбачено у статтях 361–363¹ КК України.

1. Спосіб учинення злочину.

Цей вид злочинів учиняється з попередньою підготовкою. До заходів такої підготовки слід віднести: 1) підбір знарядь і програмного забезпечення для вчинення злочину; 2) вибір об'єкта, стосовно якого буде вчинено злочин; 3) підбір співучасників і розподіл ролей; 4) встановлення спостереження за об'єктом, вивчення режиму роботи чи розпорядку дня; 5) вибір місця зберігання викраденої інформації; 6) підшукування зацікавлених в інформації осіб (юридичних осіб).

Злочини у сфері використання ЕОМ можуть учинятися **такими способами**:

1) способом безпосереднього доступу до комп'ютерної інформації. За його реалізації інформація знищується, блокується, модифікується, копіюється, а також може порушуватися робота ЕОМ або їхньої системи, де міститься інформація. Безпосередньо такий злочин можуть вчинити особи, які працюють з такою інформацією (працівники фірми), а також особи, що спеціально проникли в закриті зони чи приміщення (як працівники фірми, що не мають туди доступу, так і сторонні особи). Іноді така особа обстежує робочі місця програмістів, шукає і вилучає (копіює) чорнові записи, роздруківки, ділове листування. Також вона може відновлювати і здійснювати перегляд стертої інформації. Такий спосіб є менш поширеним, оскільки зараз інформацію легше перехопити під час її передання, ніж проникати у приміщення;

2) способом віддаленого доступу до комп'ютерної інформації. До таких способів слід віднести: 1) підімкнення до лінії зв'язку законного користувача і отримання цим доступу до його системи; 2) проникнення в чужі інформаційні системи способом перебору абонентських номерів із подальшим з'єднанням із тим або тим комп'ютером; 3) проникнення в систему з використанням чужих паролів, коли незаконний користувач видає себе за законного;

3) змішаним способом. До таких способів належать: 1) підміна даних; 2) таємне введення в чужу програму команд, що допо-

магають їй здійснити незаплановані, нові функції («троянський кінь»); 3) модифікація програми введенням команд, що спрацьовують за певних умов (логічна бомба); 4) здійснення доступу до баз даних і файлів за рахунок використання слабких місць у системі захисту; 5) використання помилок у логіці програми; 6) поширення неліцензійних програм, що призводять до знищення або блокування інформації, порушення працездатності ЕОМ.

До способів приховування вчинення такого виду злочинів слід віднести: 1) відтворення обстановки, що передувала вчиненню злочину (знищення слідів пальців рук на клавіатурі, системному блоці, дисководі тощо); використання програм, що утруднюють виявлення неправомірного доступу; мінімізація обсягу інформації для учасників злочину щодо справжньої його мети тощо.

2. Місце вчинення злочину.

У криміналістичній літературі вирізняють декілька місць учинення злочину: 1) місце опрацювання і зберігання інформації, що стала предметом злочину; 2) місце використання технічних засобів для неправомірного доступу до комп'ютерної мережі; 3) місце зберігання інформації, здобутої злочинним способом; 4) місце використання результатів неправомірного доступу до комп'ютерної інформації.

3. Знання і засоби вчинення злочину.

Ними виступають засоби комп'ютерної техніки та спеціальне програмне забезпечення. Крім того, до знарядь і засобів відносять носії комп'ютерної інформації (диски, флешки тощо), різноманітне периферійне обладнання (принтери, факси, сканери, модеми тощо), засоби телефонного зв'язку, електронні ключі, ідентифікаційні коди.

4. Предмет посягання.

Предметом безпосереднього посягання є сама комп'ютерна інформація, що являє собою основну цінність у комплексі засобів обчислювальної техніки, до якої входять: електронно-обчислювальна машина; автоматизовані комп'ютерні системи (АКС); комп'ютерні мережі; носії комп'ютерної інформації.

5. Особа злочинця.

У площині криміналістики можна вирізнити такі групи злочинців:

- сторонні злочинці, які порушують роботу автоматизованої системи і не знають, якій фірмі вона належить та якою є її структура;
- злочинці, які знають фірму: як сторонні, так і колишні її працівники;
- службовці фірми, що не є програмістами;
- службовці фірми – програмісти.

Також існує поділ злочинців на три групи за цілями, які вони досягають:

1) *пірати* – порушують авторське право, створюючи незаконні копії програм та інформаційних даних (90% від усіх злочинців у цій сфері);

2) *хакери* – неправомірно проникають у комп'ютерні системи, можуть отримати конфіденційні дані особи, не завдаючи при цьому шкоди самим файлам (9% від усіх злочинців у цій сфері);

3) *крекери* (кіберзлочинці), які володіють глибокими технічними знаннями, мають у своєму розпорядженні сучасні технічні засоби і вчиняють найнебезпечніші комп'ютерні злочини: злом, крадіжку, шпіонаж тощо (1%).

6. Слідова картина.

За вчинення цього виду злочинів на місці події можуть залишатися матеріальні та ідеальні сліди злочину.

До першої групи слідів відносять: а) сліди, що залишені на засобах комп'ютерної техніки; б) сліди, що свідчать про налагодження програм проникнення (списки паролів, коди, таблиці, графіки роботи, роздруківки); в) сліди, що залишені на засобах захисту комп'ютерної інформації (відбитки на електронних картках, електронних ключах, пристроях ідентифікації). До другої групи відносять: а) сліди, що вказують на зміни в заданій файлової структурі (перейменування каталогів, зміна розміру і змісту файлу, поява нових каталогів і файлів, стирання або додавання окремих записів тощо; б) сліди роботи антивірусних і тестових програм; в) сліди у зміні конфігурації комп'ютера; г) сліди, що характеризують незвичні прояви в роботі ЕОМ (зависання, уповільнене або неправильне завантаження, поява на екрані нестандартних символів тощо; д) сліди руху пакетів інформації в мережі Інтернет.

На початковому етапі розслідування цього виду злочинів трапляються такі **типові слідчі ситуації**:

1) встановлено факт неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, є сліди злочину, є підозрюваний, який не заперечує своєї вини;

2) встановлено факт неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, є сліди, що прямо вказують на підозрюваного, але він заперечує свою причетність до вчинення злочину;

3) встановлено факт неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, відомі особи, які за своїм службовим становищем несуть за це відповідальність, але характер їхньої особистої провини, а також обставини доступу невідомі;

4) встановлено факт неправомірного доступу до інформації, вчинити який та скористатися результатами могли тільки особи з певного кола або відомі особи (фірми чи організації), зацікавлені в отриманні цієї інформації, але недостатньо доказів, що свідчать про їхню причетність, невідомий механізм учинення злочину.

Типові слідчі версії, що висуваються в ході розслідування:

1) був факт неправомірного доступу до комп'ютерної інформації;

2) є факт інсценування злочину з метою приховати інший злочин;

3) злочин учинено особою, яка має стосунок та вільний доступ у приміщення фірми чи особи, щодо яких учинено злочин;

4) злочин учинено сторонньою особою, яка має навички роботи з ЕОМ та їхніми системами;

5) злочин учинено групою осіб;

6) злочин учинено на замовлення конкурентів у бізнесі (фізичних чи юридичних осіб).

Процес розслідування цього виду злочинів починається з установлення самого факту неправомірного доступу до інформаційної системи або мережі. Факти такого доступу зазвичай виявляють самі користувачі або відповідальні за це посадові особи підприємств, установ чи організацій (адміністратори). Процесу порушення кримінальної справи передуює проведення дослідчої перевірки. На ознаки несанкціонованого доступу можуть вказувати три групи обставин: технічні, поведінкові та логіко-арифметичні.

До *технічних ознак* відносять: появу в комп'ютері сторонніх даних; часті збої у роботі; повільне відновлення кодів і роботи захисної системи. До *поведінкових ознак* відносять: понаднормову роботу окремих членів персоналу; вихід із відпустки чи відвідування роботи в час відпустки; підвищений інтерес окремих працівників до змісту чужих роздруківок тощо. До *логіко-арифметичних ознак* відносять: невідповідність даних у роздруківках і первинних документах, суперечності між однойменними бухгалтерськими документами тощо.

Неправомірний доступ до комп'ютерної інформації може бути виявлений: за реалізації комп'ютерної інформації незаконним користувачем; у перегляді запису, що автоматично фіксується комп'ютером у «журналі оператора»; за фіксації законним користувачем на своєму комп'ютері даних про особу, що здійснює «передання» інформації через мережу.

Для вирішення слідчих ситуацій, що складаються, провадяться такі невідкладні слідчі дії: слідчий огляд, допит підозрюваного,

допит свідків, обшук, пред'явлення для впізнання, призначення експертиз тощо.

Слідчий огляд. Організація і технологія проведення слідчого огляду у справах про «комп'ютерні» злочини відрізняються від аналогічної слідчої дії в розслідуванні традиційних злочинів. Це обумовлено не тільки небезпекою навмисного знищення інформації, яка має доказове значення, з боку ще не виявлених учасників злочину, інших зацікавлених осіб, а й необережним поводженням слідчого та інших членів слідчо-оперативної групи, які можуть зашкодити інформації, знищити сліди в результаті неправильного, некваліфікованого поводження з програмно-апаратними засобами.

Однією з найважливіших умов проведення огляду є суворе дотримання встановлених правил поводження з комп'ютерною технікою та носіями інформації, технічно грамотне проведення пошуку доказів, потрібної інформації. Також рекомендується обов'язково залучати до огляду спеціаліста в галузі інформатики та обчислювальної техніки.

Особливості підготовчого етапу проведення огляду полягають у виконанні таких заходів: 1) щодо забезпечення цілісності та охорони місця проведення огляду (відмова від допомоги осіб із загалу працівників постраждалої організації, блокування та охорона приміщень тощо); 2) щодо отримання інформації про комп'ютерну систему, яка підлягає огляду (один комп'ютер, робоча станція, сервер; яке програмне забезпечення використовується).

Також з'ясовується і враховується: а) яким чином комп'ютерну техніку було використано у вчиненні злочину (як знаряддя, засіб учинення злочину або є об'єктом злочинного посягання); б) яке програмне забезпечення та які носії інформації необхідно вилучати; в) дані про особу (осіб), підозрювану у вчиненні злочину, її (їхні) професійні навички з володіння комп'ютерною технікою з урахуванням засобів учинення злочину і способів подолання інформаційного захисту, можливих дій зі знищення інформації та приховання слідів злочину; г) дані про кількість і розташування приміщень, наявність мережі в місці, де має бути проведено огляд; д) відомості про види електронної інформації, яка зберігається, та її місце; 3) запрошення спеціалістів-фахівців із експлуатації програмних засобів, фахівців зі створення програм для ЕОМ, інженерів із технічної експлуатації та ремонту ЕОМ; 4) запрошення понятих (як понятих рекомендується запрошувати людей, які розуміються у комп'ютерній техніці; 5) підготування відповідної комп'ютерної техніки, яка буде використовуватися для зчитування

та збереження вилученої інформації; 6) проведення інструктажу членів слідчо-оперативної групи. При цьому особливу увагу слід приділяти їхнім діям під час огляду: стежити за поведінкою всіх осіб, які перебувають у приміщенні, де проводиться огляд; виявляти особливу обережність у поводженні з комп'ютерною технікою, створюючи умови для роботи з нею спеціалістові.

Особливість початкового етапу огляду полягає в тому, що на цьому етапі проводиться: 1) перевірка ефективності блокування та охорони приміщень, виведення сторонніх осіб; 2) з'ясування кількості приміщень із комп'ютерною технікою, розташування і розподіл її в різних приміщеннях; 3) опитування очевидців, осіб, які виявили наслідки комп'ютерного злочину, або працівників служби комп'ютерної безпеки (якщо такі є); 4) планування огляду (визначення послідовності і порядку власних дій, а також дій учасників огляду).

Робочий етап характеризується такими особливостями: 1) усі дії з комп'ютерною технікою проводяться в присутності спеціаліста; 2) насамперед оглядові підлягає комп'ютерна техніка, яка перебуває в робочому (увімкненому) стані; 3) необхідно встановити наявність у комп'ютера зовнішніх пристроїв віддаленого доступу до системи (підімкнення до локальної мережі, наявність модему); 4) по можливості необхідно зробити точну інформаційну копію машинного носія; 5) використання в протоколі огляду комп'ютерної термінології; 6) усі дії з комп'ютерною технікою фіксуються за допомоги фото- та/або відеотехніки.

Європейські фахівці в галузі комп'ютерно-технічних технологій не рекомендують у проведенні слідчих дій безпосередньо перевіряти зміст інформації на комп'ютерному носіїві, оскільки завжди існує ризик пошкодження та зміни інформації. Цілком вірно зазначено, що інформація, яка міститься в комп'ютерних засобах і на носіях, повинна залишатися незмінною. Тому й рекомендується зняти точну копію і всі дослідницькі процедури проводити з цією копією.

Особливостями **проведення обшуку**, пов'язаного з комп'ютерною технікою, є: 1) використання принципу раптовості з прибуттям і входженням до приміщення, в якому буде проводитись обшук або в якому міститься комп'ютерна техніка, що підлягає обшуку; 2) неможливість використання у процесі пошуку схованок із магнітними носіями металошукачів або рентгенівської установки, оскільки їх застосування може призвести до знищення інформації на цих носіях; 3) необхідність швидко проаналізувати великий обсяг інформації, яку було виявлено у проведенні обшуку з метою встановлення її цінності для досудового слідства; 4) про-

ведення обшуку лише на одному або декількох комп'ютерах, які входять до складу локальної комп'ютерної мережі.

Під час **допиту підозрюваного** необхідно встановити такі обставини:

- 1) де і ким він працює;
- 2) до якої комп'ютерної інформації має доступ, які операції з інформацією він має право проводити;
- 3) який його рівень підготовки як програміста, досвід роботи зі створення програм, які мови програмування він знає;
- 4) які ідентифікаційні коди і паролі закріплено за ним;
- 5) до яких видів програмного забезпечення він має доступ;
- 6) які операції він виконував у досліджуваній час;
- 7) з якого джерела або від кого він дізнався про інформацію, що зберігається на комп'ютері;
- 8) від кого було отримано інформацію про засоби захисту комп'ютерної інформації, які способи для їх подолання;
- 9) яким чином здійснювався неправомірний доступ, які засоби для цього використовувалися;
- 10) кому було передано (або планувалося передати) отриману інформацію, з якою метою;
- 11) яка мета переслідувалась у вчиненні злочину, яку матеріальну вигоду за це було отримано;
- 12) як знищувалися сліди неправомірного доступу до комп'ютера;
- 13) як часто здійснювався неправомірний доступ до комп'ютерної інформації;
- 14) хто сприяв підозрюваному у вчиненні злочину і яким способом.

На **допиті представників потерпілої сторони** слід з'ясувати:

- 1) який на об'єкті режим і фактичний стан охорони;
- 2) який на об'єкті режим роботи з комп'ютерною технікою: чи є служба безпеки інформації; як організовано доступ до комп'ютерів та їхньої мережі; яка організація доступу до кодів, паролів; яка періодика створення резервних копій; як здійснюється антивірусний захист; як ведеться облік користувачів; як організовано доступ до мережі ззовні;
- 3) чи було порушено правила експлуатації комп'ютерної техніки з боку користувачів;
- 4) хто мав доступ до приміщень, де розташована комп'ютерна техніка;
- 5) які сліди чи предмети могли залишити злочинці на місці вчинення злочину;
- 6) які обставини передували вчиненню злочину, чи були спроби встановлення контакту з працівниками фірми;

- 7) яка інформація зазнала впливу, її значення та зміст;
- 8) які розміри збитків, спричинених незаконним втручанням у роботу ЕОМ.

Під час розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації можуть призначатися і проводитися як традиційні криміналістичні (трасологічна, почеркознавча, експертиза речовин і матеріалів), економічні, судово-бухгалтерські, так і спеціальна – комп'ютерно-технічна експертизи.

Контрольні питання

1. *Поняття комп'ютерних злочинів і способів їх учинення.*
2. *Особа злочинця.*
3. *Слідова картина у вчиненні комп'ютерних злочинів.*
4. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії.*
5. *Особливості проведення огляду місця події в розслідуванні комп'ютерних злочинів.*
6. *Особливості проведення допиту потерпілої особи.*
7. *Особливості проведення допиту підозрюваної особи.*

Теми рефератів

1. *Криміналістична характеристика злочинів у сфері використання ЕОМ, систем і комп'ютерних мереж.*
2. *Слідчі ситуації, що виникають у розслідуванні злочинів у сфері використання ЕОМ.*
3. *Особливості порушення кримінальних справ і початкового етапу розслідування злочинів у сфері використання ЕОМ.*
4. *Тактика проведення окремих слідчих дій у розслідуванні злочинів у сфері використання ЕОМ.*

ТЕМА 38

РОЗСЛІДУВАННЯ ХАБАРНИЦТВА

У кримінальному праві України поняття хабарництва об'єднує три кримінально карних діяння, що пов'язані між собою спільністю об'єкта злочину: одержання хабара (ст. 368 КК України), давання хабара (ст. 369 КК України) і провокація хабара (ст. 370 КК України). Хабарництво співвідноситься з поняттям корупції, яке за своєю суттю є більш широким. Досить часто цей вид злочину буває пов'язаний із вчиненням інших злочинів – ухиленням від сплати податків, привласненням чи розтратою майна, шахрайством.

Одержання хабара передбачає отримання службовою особою в будь-якому вигляді хабара за виконання чи невиконання в інтересах того, хто дає хабара, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища.

Давання хабара передбачає передавання особисто або через посередників службовій особі матеріальних цінностей, права на майно, вчинення дій майнового характеру за здійснення або нездійснення дій в інтересах хабародавця чи третіх осіб із використанням влади або службового становища.

Розслідування кримінальних справ про хабарництво має свою специфіку, і їх можна назвати одними з найскладніших з погляду доказування вини особи. Серед причин, що впливають на важкість доказування факту одержання і давання хабара, можна назвати:

- 1) конфіденційність спілкування двох осіб (відсутність свідків);
- 2) відсутність традиційних слідів злочину (або їхню недостатність);
- 3) завуальованість предмета хабара;
- 4) складність фіксації дій хабародавця й хабарника;
- 5) складність отримати від них правдиві показання, оскільки кримінальну відповідальність несуть як хабароотримувач, так і хабародавець;
- 6) нерідко хабар отримують за вчинення законних дій, що ускладнює пошук доказів;
- 7) порівняно з іншими злочинами тут можна зібрати досить великий об'єм доказів, у більшості випадків усе базується на непрямих доказах та оперативно-розшукових матеріалах, які досить важко оцінити об'єктивно.

До важливих елементів криміналістичної характеристики цього виду злочинів належить: спосіб учинення злочину; місце, час та обстановка події злочину; предмет хабара; особа злочинця; слідова картина.

1. Спосіб вчинення злочину. Розрізняють кілька видів хабарництва:

- 1) без участі посередників і за участі таких;
- 2) без змови та за попередньою змовою групою осіб;
- 3) поєднане з вимаганням хабара та без такого.

Хабар може даватися за певні конкретні дії (бездіяльність) у вигляді:

- 1) хабара-підкупу (дається до вчинення дії);
- 2) хабара-подяки (дається після вчинення дії);
- 3) систематичних винагород (хабар за заступництво, за «дах»).

У більшості випадків злочини, пов'язані з хабарництвом, передбачають етап підготовки.

До підготовчих дій слід віднести: підшукування особи, яка може дати (взяти чи передати) хабар; вибір предмета хабара; вибір місця і способу висловлення пропозиції дати (чи отримати) хабар; обрання способу підтримання зв'язку між хабародавцем і хабароотримувачем тощо.

Існують *різні способи передавання хабара*. Це може бути:

- 1) передавання предмета хабара з «рук у руки»;
- 2) перерахування коштів на поточні рахунки в банках;
- 3) передавання хабара у вигляді подарунка на день народження;
- 4) виконання ремонтних робіт без сплати послуг;
- 5) надання туристичної путівки без сплати її вартості;
- 6) проведення робіт під виглядом трудової угоди;
- 7) передавання за заниженими цінами державної власності комерційним структурам;
- 8) укладення збиткових для держави комерційних угод;
- 9) надання пільгових ліцензій для відкриття тієї чи тієї комерційної структури;
- 10) видача банківського кредиту чи позички без отримання зобов'язань щодо їх повернення тощо.

У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р. № 5 відзначається, що хабар може даватися та отримуватися і в завуальованій формі – під виглядом укладення законної угоди, нарахування й виплати заробітної плати чи премій, нееквівалентної оплати послуг різного характеру (консультації, експертизи тощо).

Спосіб приховування хабара визначається двома групами чинників: з одного боку – суб'єктивними інтересами і можливостями хабародавця чи хабароотримувача, з іншого – об'єктивною обстановкою, що сприяє або перешкоджає їм. Водночас способи приховування залежать від сфери діяльності осіб і галузю народного господарства, де мають місце факти хабарництва. Серед типових способів можна назвати:

- 1) підроблення документів або створення нових документів, що відображають приймання на роботу, створення нових посадових структур;
- 2) створення фіктивних реєстраційних документів, що фіксують отримання квартир, оформлення кредиту тощо;
- 3) виправлення дат, підроблення підписів у документах, що фіксують створення приватних підприємств, комерційних структур тощо;

4) підроблення, що допускаються в письмових документах, пов'язаних зі вступом до навчальних закладів;

5) поширення відомостей про сувору дисципліну в установі, законслухняність і непідкупність окремих чиновників, що дозволяє прикривати хабарництво.

Наведені положення не вичерпують усіх можливих варіантів приховування давання хабара. Наведені форми постійно вдосконалюються, видумуються нові.

2. Місце, час та обстановка події злочину. Встановлення часу за цього виду злочину дозволяє виявити причини та умови, що сприяють учиненню злочину, встановити причинно-наслідковий зв'язок між даванням хабара та вчиненням дій. Щодо місця давання хабара насамперед слід назвати службові кабінети, транспортні засоби, готельні номери, квартири, дачі (як хабародавця, так і хабароотримувача), ресторани тощо. Обстановку в даванні хабара обирають таку, що унеможливило сприймання факту передання хабара стороннім особам, або ж навпаки – маскують під просту (буденну) зустріч у багатолюдному місці.

3. Предмет хабара має винятково майновий характер, оскільки отримання хабара є корисливим злочином. Ним може бути: майно (гроші, цінні папери, матеріальні цінності); право на нього (документи, що надають право отримати майно, володіти ним, користуватися і розпоряджатися); будь-які дії майнового характеру. Предметом хабара не можуть визнаватися послуги немайнового характеру (наприклад, позитивні статті у засобах масової інформації)*.

4. Особа злочинця. У цьому виді злочинів його суб'єктом можуть бути: хабароотримувач, хабародавець і посередник. У названих осіб, незалежно від дій, що вчиняються, одна мета – отримати певну вигоду. Законодавство визначає, що суб'єктом отримання хабара може бути лише службова особа**. Тут слід розрізняти

* Відповідно до ст. 368 КК України хабаром у великому розмірі вважається такий, що у 200 та більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а в особливо великому розмірі – такий, що у 500 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

** Службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повно-

виконання посадовою особою організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків від суто професійної діяльності. Йдеться про те, що в одній ситуації один і той самий суб'єкт на одній і тій самій роботі може виступати як посадова, і як посадова особа (наприклад, викладацький склад навчальних закладів, медичні працівники).

У практиці трапляються випадки, коли особа, яка не є посадовою, представляється такою, щоб використати цей статус для вчинення злочину. Самовільне присвоєння приватною особою влади або звання посадової особи не перетворює її на посадову особу, тому вчинення такою особою злочину, який зовні буде схожий на отримання хабара, буде кваліфікуватися за наявності достатніх підстав як шахрайство.

На практиці нерідко трапляються випадки, коли особа планує отримати хабар в останній день своєї роботи на посаді (наприклад, йде на пенсію чи переводиться на іншу роботу), сподіваючись, що в разі затримання його не зможуть притягнути до кримінальної відповідальності за корупційний злочин. У цьому разі важливе значення має час затримання такої особи, а також положення закону про те, що днем звільнення вважається останній день роботи.

Посередник у системі хабарництва може:

- 1) представляти інтереси службової особи (нерідко – це колега по роботі, близький знайомий, член сім'ї);
- 2) представляти інтереси хабародавця;
- 3) не мати стосунку ні до хабародавця, ні до хабароотримувача та діяти з власних корисливих спонукань, використовуючи наявні зв'язки та знайомства;
- 4) діяти із шахрайських спонукань, свідомо не збираючись здійснювати посередництво, так чи інакше привласнити предмет хабара або його частку.

важним органом державної влади, місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Службовими особами також визнаються посадові особи інших держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі іноземної держави, а так само будь-які особи, які здійснюють функції держави для іншої держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені).

5. Слідова картина. Сліди хабарництва можуть мати речовий, документальний і ідеальний характер. Найтиповішими речовими слідами є:

- 1) гроші та цінні речі, передані хабароотримувачу;
- 2) чеки, товарні ярлики, етикетки від предметів, переданих як хабар;
- 3) сліди рук хабародавця на окремих предметах обстановки кабінету хабароотримувача;
- 4) сліди в транспортних засобах осіб, які брали участь у передаванні або отриманні хабара;
- 5) магнітні чи цифрові носії із записами розмов між суб'єктами хабарництва.

Відомості про хабарництво можуть міститися в документах, що відображають службову діяльність особи. З них можна отримати уявлення про управління підприємством чи установою, усвідомити характер службової діяльності особи, документообіг, діловодство тощо. Важлива інформація може міститися:

- 1) в записних і телефонних книжках;
- 2) ощадних книжках і квитанціях;
- 3) посвідченнях про відрядження;
- 4) документах про отримання путівок, отримання квартири, кредиту тощо;
- 5) бухгалтерських документах.

Інтерес становлять також документи щодо відправлених телеграм, листів, бандеролей та комп'ютерна техніка (електронна пошта, інтернет-гаманці тощо).

До ідеальних слідів у розслідуванні хабарництва відносяться свідчення хабарників (хабародавця, хабароотримувача чи посередника), членів їхніх сімей, колег по службі, а також інших осіб, які бачили хабародавця і хабароотримувача разом, чули їхню розмову чи виконували за їх дорученням певні дії.

На початковому етапі розслідування за цією категорією злочинів можливі такі **типові слідчі ситуації**:

- 1) є інформація про хабарництво, що відбулося, яка надійшла від працівників оперативних підрозділів чи хабародавця;
- 2) є заява громадянина про вимагання у нього хабара, але самого передавання предмета хабара ще не було;
- 3) інформацію про хабарництво отримано в розслідуванні іншого злочину.

У розслідуванні хабарництва стосовно особи хабарника, особи хабародавця і самої події злочину можна висунути такі **типові слідчі версії**:

- 1) отримання і давання хабара справді мали місце, ініціатором був хабароотримувач;

2) отримання і давання хабара справді мали місце, ініціатором був хабародавець;

3) мала місце провокація хабара;

4) мала місце інша незлочинна подія (наприклад, було повернуто борг);

5) було вчинено інший злочин (особа, яка отримала хабар, не є суб'єктом хабарництва);

6) службова особа виконала юридично значиму дію, хабара не отримувала, має місце обмова.

Версія «хабарництво вчинено» перевіряється з'ясуванням способу передавання предмета хабара:

1) прямого передавання (безпосередньо службовій особі, поштовим відправленням, банківським перерахуванням, через третю особу, яка не є посередником);

2) замаскованої під законні дії (дарування, отримання премії, спадщини, гонорару, кредиту, погашення боргу, купівлі-продажу, виконання робіт, послуг тощо).

Версії про «хабароотримувача» перевіряються стосовно того, чи є він службовою особою або він користується певними функціональними повноваженнями як працівник державної установи і не є службовою особою (за наявності визначених підстав така особа може відповідати за ст. 354 КК України); чи є службова особа саме тією, відносно якої є заява або інші дані, або це інша службова особа; чи існують або відсутні зв'язки (службові, родинні, земляцькі, сусідські тощо) між суб'єктами хабарництва та ін.

Версії про «хабародавця» (особливо хабарів у великих та особливо великих розмірах), окрім з'ясування даних, що характеризують його, спрямовані на встановлення джерела матеріальних коштів:

1) отриманих на законних підставах;

2) добутих безпосередньо злочинним способом (як хабара, у результаті вчинення розкрадань, інших економічних злочинів, вимагання тощо);

3) отриманих із джерел, що належать злочинній групі (зокрема організованій), що поповнюються з неврахованих коштів, тіньового сектора, легалізованих («відмитих») грошей.

Кримінальні справи про хабарництво в основному порушуються за матеріалами, що зібрані органами боротьби з економічною злочинністю, організованою злочинністю і корупцією чи заявами, що надійшли від громадян. Самі ж кримінальні справи розслідуються слідчими прокуратури чи органів Служби безпеки України. Іноді справи про хабарництво порушуються в результаті з'явлення

з каяттям, коли хабародавець звертається до органів прокуратури чи міліції з заявою про вчинений хабар, сподіваючись на звільнення від кримінальної відповідальності, якщо стосовно нього мало місце вимагання хабара, або він добровільно заявив після давання хабара про те, що сталося, до порушення кримінальної справи (ч. 3 ст. 369 КК України). Незалежно від зазначених ситуацій перевіркові дії та початок розслідування здійснюються з урахуванням того, що заява може бути наклепницькою і тоді гласна її перевірка може скомпрометувати службу особу; у випадку достовірності викладених у заяві фактів така перевірка може насторожити винних і пов'язаних із ними осіб, що може негативно вплинути на результати розслідування.

У ході розслідування цієї категорії злочинів **необхідно з'ясувати:**

- 1) ким (або через кого) передавався хабар службовій особі;
- 2) особу хабароотримувача (чи є він службовою особою, постійно або тимчасово в державних або муніципальних установах обіймає посаду, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядницьких або адміністративно-господарських обов'язків тощо);
- 3) за виконання (невиконання) яких юридично значимих дій пропонувався хабар (сприяння у видачі ліцензій; видача банківських кредитів або позичок; допомога в несумлінній конкуренції на споживчому ринку; невжиття заходів до правопорушників та ін.);
- 4) особу хабародавця та посередника;
- 5) обставини та обстановку давання-отримання хабара (час, місце, умови, за яких було вчинено злочин, спосіб вручення хабара, хто був присутній під час давання хабара, хто міг спостерігати спілкування хабародавця, хабароотримувача й посередника в момент здійснення злочину й т. д.);
- 6) який спосіб передавання хабара було застосовано (передавання «з рук у руки»; зарахування на поточний рахунок у банку грошових сум тощо);
- 7) у чому виявився предмет хабара, його розміри, джерела отримання засобів для давання хабара;
- 8) хабарництво мало разовий чи систематичний характер;
- 9) у чому конкретно полягала систематична допомога (підтримка) з боку службової особи;
- 10) яка службова дія повинна бути виконана в інтересах хабародавця; чи є вона законною;
- 11) який характер взаємин хабародавця і хабарника, чи не було між ними конфліктів;
- 12) чи не було вимагання хабара з боку хабарника, чи не було провокації хабара;

13) хто визначив предмет хабара та його кількість;
14) які індивідуальні особливості предмета хабара;
15) яке коло осіб, що брали участь в отриманні, передаванні хабара та ін.;

16) причини та умови, що сприяли хабарництву.

У випадках, якщо хабародавець або посередник зробили заяву про давання хабара, необхідно з'ясувати, чи було це зроблено добровільно і вчасно.

Коли на хабарництво вказують непрямі дані, розслідування починається з огляду документів із метою встановлення:

їх підроблення;

незаконності виконання службових дій;

неправомірності невиконання таких дій;

порядку їх виконання;

порядку проходження документації;

недотримання правил оформлення документів, спрощення його порядку;

порушення звичайної черговості розгляду питань, прискорення його порівняно з установленими або звичайними термінами виконання службових дій та ін.

Для **розслідування явного вимагання хабара** розробляється тактична операція, яка являє собою комплекс слідчих дій, що містять: допит заявника про індивідуальні ознаки предмета хабара; затримання особи, підозрюваної в хабарництві з переданими їй грошима або цінностями; особистий обшук цієї особи на місці передавання хабара; огляд виявленого вчиненні цих дій предмета хабара, документів, що можуть стосуватися до справи; допит хабародавця і хабароотримувача; пред'явлення для впізнання предмета хабара. До комплексу зазначеної операції входять відповідні оперативно-розшукові заходи. Така операція має повністю відкидати дії, які були би спрямовані на свідоме створення з боку службових осіб правоохоронних органів обставин і умов, характерних для провокації хабара (ст. 370 КК України).

У ході розслідування хабарництва важливе місце посідає затримання хабароотримувача (хабародавця) на «гарячому». З цією метою доцільно:

1) провести інструктаж з особою, яка буде спілкуватися з хабарником і передавати предмет хабара, та відпрацювати з ним запитання до хабарника (наприклад, який спосіб передання грошей; чи достатній розмір переданого хабара; коли будуть виконані взяті зобов'язання; як з ним зв'язатися, якщо домовленості не будуть виконані тощо);

2) визначити необхідну кількість учасників операції, вирішити питання про обов'язкове фіксування процесу розмови з хабарником та його затримання технічними засобами;

3) затримати хабарника у момент (або зразу ж після) отримання ними предмета хабара;

4) припинити спроби хабарника позбутися отриманого предмета хабара тощо.

З метою надання зібраній оперативним способом інформації доказового значення необхідно оформити такі документи:

– протокол передання особі коштів (із зазначенням кількості й номіналів купюр, серії та номерів) або інших предметів, що будуть передаватися як хабара (з описом їхніх індивідуальних ознак і засобів маркування);

– протокол особистого обшуку особи із зазначенням виявлених і вилучених у нього предметів хабара;

– протокол огляду хабарника (освідування), протоколи виїмки та огляду одягу хабарника (якщо для оброблення предмета хабара використовувалися хімічні речовини);

– протокол огляду вилученого у підозрюваної особи предмета хабара;

– протокол передання потерпілому диктофону та встановлення його у визначеному місці;

– протокол огляду технічних засобів, якими здійснювався аудіо- чи відеозапис;

– протокол огляду аудіо- чи відеоплівки.

Заявниками можуть бути особи, які вже передали хабар, або особи, щодо яких має місце вимагання хабара, інші особи, яким відома інформація про хабарництво. **Допит заявника** передбачає уточнення і деталізацію обставин, що містяться в заяві:

1) звідки відомо про передавання хабара чи про факт вимагання хабара;

2) хто це може підтвердити;

3) хабар передано чи тільки планується передати, про яку грошову суму йдеться;

4) коли повинен бути переданий хабар, яким чином, через кого, де саме;

5) обставини давання хабара тощо.

На допиті хабарника необхідно встановити такі обставини:

1) які його службові функції та повноваження;

2) чи знайомий він із хабародавцем (відколи, хто познайомив, за яких обставин);

- 3) хто запропонував хабар;
- 4) яким чином це було зроблено;
- 5) які дії необхідно було вчинити (або не вчинити);
- 6) чи відображувалися ці дії у документах та в яких саме;
- 7) в який спосіб передбачалося передавання хабара;
- 8) чи отримував раніше хабарі та за які дії тощо.

У затриманні враховується ймовірність ситуації, за якої особа, що підозрюється в хабарництві, може заявити про те, що: а) мала намір повідомити про факт давання хабара, однак не встигла це зробити; б) не помітила, хто і як залишив у неї предмети, що проходять у справі як хабар (коли вони виявилися на столі серед паперів, у відкритій шухляді столу тощо).

У методиці розслідування розроблено способи спростування обману підозрюваного у вимаганні хабара, що полягають у спостереженні за тим, як особа, що підозрюється в хабарництві, виконала обумовлені дії в інтересах хабародавця.

Відповідно до п. 7 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» підрозділи, які здійснюють ОРД, мають право застосовувати засоби для фіксації предметів, що можуть набути доказового значення. До таких засобів, наприклад, належить фіксація номерів купюр, приготованих заявником для передавання певній службовій особі як хабар тощо.

Під час розслідування хабарництва **необхідно проводити виїмку документів**. Йдеться про документи, в яких відображаються результати діяльності хабарника (накази, розпорядження, угоди, довідки та ін.).

У більшості випадків **обшук** за цією категорією справ проводиться з метою виявлення предмета хабара, документів, що підтверджують дії хабарника, цінностей, записок та ін. Причому в деяких випадках проводиться певний погоджений комплекс дій (тактична або оперативно-тактична операція).

Тому важливо, щоб усі дії було проведено в межах закону, предмет хабара отримав «статус» речового доказу, факт передавання хабара було чітко зафіксовано. Предмет хабара необхідно індивідуалізувати, для цього у необхідних випадках проводиться його оброблення люмінесцентними барвниками, що має значення для подальшої ідентифікації, отримання доказів контактної взаємодії хабарника з відповідним предметом.

З метою виявлення хабарництва позитивний ефект надає використання технічних засобів спостереження та фіксації, прослуховування телефонних переговорів (зняття інформації з каналів зв'язку).

Тактика допиту свідків враховує ставлення їх до розслідуваної події та суб'єктів діяння. Найбільш поінформованими про злочинну діяльність обвинувачених бувають їхні родичі, колеги по службі та інші близькі до них особи. Заінтересованість зазначених осіб у виправданні злочинців від обвинувачення вимагає ретельного вивчення особи допитуваного та використання доказів, спрямованих на викриття неправдивих показань.

Тактика допиту свідків, не зацікавлених у вирішенні справи (відвідувачі установи, деякі співпрацівники та ін.), зводиться до детального відтворення важливих для розслідування обставин із використанням тактичних прийомів, зокрема спрямованих на відновлення в їхній пам'яті забутих фактів.

Допит обвинуваченого здебільшого пов'язаний із труднощами, обумовленими заперечуванням пред'явленого обвинувачення з огляду на заздалегідь продуману поведінку на випадок розслідування і неправдиві показання співучасників злочину (хабародавця, посередника). У випадках змови зазначених осіб слідчий у проведенні допиту використовує систему доказів самого факту передавання предмета хабара, фактів проведення службових дій, обумовлених хабаром, та ін. Під час допиту виникає необхідність у застосуванні тактичного прийому у вигляді максимальної деталізації показань про обставини, що пов'язані з установленими слідством фактами. Обвинувачених, що заперечують свою провину, можна також викрити завдяки пред'явленню ретельно перевірених доказів, що спростовують їхні неправдиві доводи.

У випадку визнання обвинуваченим своєї вини слідчий має отримати від нього детальні показання за всіма питаннями предмета доказування, з уточненням найважливіших обставин, а саме:

- 1) від кого надійшла пропозиція про хабар;
- 2) за що конкретно пропонувався хабар службовій особі;
- 3) яким був предмет хабара;
- 4) коли, в якій обстановці та в який спосіб його було передано; як велися переговори про хабар (безпосередньо або через третю особу), як і коли було передано винагороду посереднику;
- 5) хто і в якому вигляді передав винагороду посередникові;
- 6) хто знав про давання хабара службовій особі;
- 7) чи підтримує зараз хабародавець зв'язки з цією особою; у чому це виявляється і хто про це знає;
- 8) чи не залишився в розпорядженні допитуваного предмет хабара, його частина, упакова тощо.

На допиті хабародавця виявляються суперечності в його показаннях, які він дає з метою пом'якшити свою відповідальність

або уникнути її. У сприятливих ситуаціях хабародавець, бажаючи досягти зазначеної мети, може давати правдиві показання, що сприяє викриттю хабарника. Під час його допиту з'ясовують:

- 1) коли та за яких обставин відбулося знайомство з хабарником;
- 2) які склалися з ним стосунки; скільки часу вони знайомі; які дії повинен був учинити (або не вчиняти) хабарник в інтересах хабародавця (чи інших осіб);
- 3) у чому полягав предмет хабара;
- 4) хто його визначив і яким чином;
- 5) в який спосіб мав бути переданий хабар;
- 6) чи були посередники і хто саме;
- 7) чи відомі інші факти хабарництва та ін.

Тактичним прийомом перевірки правдивості показань хабародавця, що визнає свою вину, є детальний допит його про місце передавання хабара або місце зустрічей із хабарником (посередником), розташування окремих предметів, про їхні особливості. Бажано запропонувати допитуваному зобразити схематично місце передавання хабара (помешкання або ділянку місцевості), після чого така схема додається до протоколу допиту. Для зіставлення схеми і показань із фактичною обстановкою залежно від обставин доцільно зробити огляд зазначеного помешкання (місцевості) або перевірку показань на місці.

На допиті посередника з'ясовується: хто і за яких обставин залучав його як посередника; чи не був він сам ініціатором цього; яку винагороду було йому запропоновано (або він зажадав) і що фактично отримав; коли він зустрічався з особою, що одержала хабар, і хабародавцем, за яких обставин; хто щодо них може дати показання.

Для перевірки показань про обставини давання та одержання хабара, усунення суперечностей у показаннях, а також у цілому для викриття учасників злочину проводиться **очна ставка**. У деяких випадках клопотання про очну ставку походить від обвинуваченого. Однак при цьому слід установити, чи не буде спроб із боку обвинуваченого якимось чином вплинути на іншого учасника очної ставки із метою зміни останнім його показань.

У розслідуванні хабарництва може проводитися **пред'явлення для впізнання** з метою встановлення особи, якій було передано хабар (особа, що одержала хабар, посередник), якщо допитувана особа (хабародавець, свідок) не може назвати прізвище, адресу або конкретну посаду обвинуваченого. Може виникнути ситуація, коли обвинувачений, що визнав свою вину, стверджує, що може

впізнати особу, яка дала йому хабар, хоча й не знає її прізвища, місця проживання або роботи. У таких випадках доцільно провести пред'явлення для впізнання обвинуваченим хабародавця.

Ця слідча дія проводиться також і для впізнання предметів, які раніше належали хабародавцю та були виявлені в особи, що отримала хабар, або в посередника.

Якщо виникає необхідність в уточненні місця передавання хабара або місця проживання учасників хабарництва, проводиться перевірка показань на місці. На допиті, що обов'язково передуює перевірці показань, докладно з'ясовуються деталі матеріальної обстановки місця передавання хабара, які можуть стати відомими лише в результаті безпосереднього сприйняття їх допитуваним.

У розслідуванні хабарництва призначаються такі **судові експертизи**: технічна експертиза документів, судово-почеркознавча, судово-авторознавча, дактилоскопічна, трасологічна, судово-хімічна, судово-економічна та інші експертизи.

Контрольні питання

1. *Поняття хабарництва та способів його вчинення.*
2. *Особа злочинця та слідова картина у вчиненні хабарництва.*
3. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії в розслідуванні хабарництва.*
4. *Обставини, що їх необхідно з'ясувати в розслідуванні хабарництва.*
5. *Особливості проведення допиту заявника (потерпілого).*
6. *Тактика проведення допиту посередника в хабарництві.*
7. *Тактика затримання «на гарячому» та проведення допиту хабароотримувача.*

Теми рефератів

1. *Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із хабарництвом.*
2. *Характеристика способів вчинення хабарництва.*
3. *Особа злочинця в розслідуванні хабарництва.*
4. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні хабарництва та першочергові слідчі дії.*

ТЕМА 39

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Криміналістична класифікація злочинів, які можуть мати різні об'єкти посягання, проте об'єднані спільною ознакою – вчинення особою, яка не досягла повноліття, – може формуватися на основі таких критеріїв:

за мотивом і метою: злочини, вчинені неповнолітніми з корисливих мотивів, хуліганських мотивів, помсти, самоствердження тощо;

за учасниками злочину: злочини, вчинені одним неповнолітнім, групою неповнолітніх, групою неповнолітніх і малолітніх, групою неповнолітніх і дорослих, які втягнули неповнолітніх у злочинну діяльність, неповнолітніми та повнолітніми членами однієї сім'ї тощо;

за місцем учинення злочину: злочини, вчинені неповнолітніми за місцем проживання, навчання, роботи, відпочинку тощо.

Криміналістична характеристика злочинів, учинених неповнолітніми:

• ***Типовий спосіб готування.*** Стадія готування до скоєння злочинів, які вчиняють неповнолітні, зазвичай не є характерною. Планування злочину, підшукування знарядь, засобів, співучасників злочину, прогнозування шляхів втечі з місця події, маскування слідів злочину та підготування алібі притаманні вчиненню групових злочинів за участі дорослих членів у групі або неповнолітніх віком 16–17 років. Унаслідок популяризації фільмів із висвітленням кримінальних схем учинення злочинів інколи трапляються випадки копіювання стадії готування неповнолітніми, малювання ними плану приміщення, використання масок, вибору власного почерку злочинної діяльності.

• ***Типовий спосіб вчинення.*** Що ж до способу вчинення злочину, то, безумовно, він обумовлюється об'єктивною стороною складу злочину, передбаченого законодавством України про кримінальну відповідальність. Найбільш поширеними є такі види злочинів, що їх учиняють неповнолітні злочинці:

– *серед злочинів проти життя та здоров'я особи* типовим є умисне тілесне ушкодження (статті 121, 122, 125 КК України);

– *серед злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи* – зґвалтування (ст. 152 КК України) та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України);

– серед злочинів проти власності – крадіжки (ст. 185 КК України), грабежі (ст. 186 КК України), розбої (ст. 187 КК України), умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України);

– серед злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту – порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), та незаконне заволодіння транспортними засобами (ст. 289 КК України);

– серед злочинів проти громадського порядку та моральності типовим є групове порушення громадського порядку (ст. 293 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України), наруга над могилою (ст. 297 КК України), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298 КК України) та жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України);

– серед злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів – незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів (ст. 307 КК України) та незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК України);

– серед злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян – опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342 КК України);

– серед злочинів у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж – незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж (ст. 361 КК України).

Цей перелік злочинних діянь звичайно не є вичерпним і не свідчить про те, що поза межами викладеної вище системи особи віком до 18 років не вчиняють чи не можуть вчинити інші види злочинів (наприклад, убивство, шахрайство, бандитизм і т. д.). Метою цієї класифікації є виокремлення типових складів злочинів і статей Кримінального кодексу України, за якими найчастіше порушуються кримінальні справи щодо неповнолітніх суб'єктів.

• **Типовий спосіб приховання.** Для злочинів, учинених неповнолітніми, приховування слідів, як і готування, у більшості випадків не є характерним. Навпаки, цьому виду злочинів притаманні

непослідовність дій на місці події; використання як знарядь злочину предметів повсякденного побуту; створення безладу на місці події та в навколишній обстановці, що не викликане необхідністю (розкидання, пошкодження, знищення речей і предметів); вчинення на місці злочину хуліганських і цинічних дій (написи нецензурних слів на стінах, справляння природних потреб посеред місця злочину тощо); невжиття заходів для приховування слідів злочину (протирання предметів, знарядь від слідів рук, чищення, прання, реставрація, викидання одягу чи взуття, в якому був одягнутий неповнолітній під час учинення злочину). З огляду на це про вчинення злочину неповнолітніми особами можуть свідчити особливості окремих слідів злочину (малі розміри слідів рук, ніг, зубів та ін.).

Типова особа злочинця. Розгляньмо типову особу злочинця крізь призму основних соціально-демографічних показників статистичних досліджень:

– *стать злочинця* – дослідження свідчать, що злочинна діяльність у великих містах є прерогативою юнаків (92,3%);

– *вік* – найкриміногеннішим віковим періодом є завершальна стадія неповноліття 16–17 років (62%);

– *освіта* – найвищий показник (67,6%) становлять особи, які мають неповну середню освіту; найнижчий показник (0,8%) у неграмотних осіб, які не мали навіть початкової освіти (до чотирьох класів);

– *сімейно-побутова обстановка* – 40% майбутніх злочинців свого часу не відчували на собі позитивного впливу родини, 30% осіб злочинців зростали в нестерпній атмосфері сімейних негараздів, насильства та аморальності;

– *матеріальне забезпечення* – 19,4% жили дуже бідно (сукупний місячний дохід менше 150 грн), 22,2% – бідно, 33,3 – мали середні доходи, 16,6 – жили в достатку, 2,7% зростали в заможних сім'ях, де задовольнялися будь-які потреби;

– *вплив алкоголю* – 75% юних злочинців не приховували захоплення алкогольними напоями чи наркотичними речовинами, проте тільки 19,4% становить частка злочинів, учинених у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Типовими предметами посягання неповнолітніх є малогабаритні особисті речі громадян, гроші, ювелірні вироби, мобільні телефони, фото- і відеокамери, модний одяг. У багатьох випадках злочинці цієї категорії мотивують свої дії скрутним матеріальним становищем, необхідністю чи бажанням мати певні речі у своїй власності.

Якщо говорити про характеристику суб'єктів хуліганських дій чи посягань на життя і здоров'я особи, то ці неповнолітні – егоцентричні, прагнуть влади над жертвою, їм притаманне глузування над її беззахисністю, приниження її гідності.

Крім того, неповнолітніх злочинців можна класифікувати на групи: 1) випадкові чи ситуаційні злочинці, особи, які вчинили злочин вперше, внаслідок збігу певних обставин; 2) «тяжкі підлітки», тобто неповнолітні, які негативно характеризуються, зловживають спиртними напоями, вживають наркотичні засоби та психотропні речовини; 3) неповнолітні, які зазнали моральної деформації, становлять суспільну небезпеку, раніше притягувалися до адміністративної чи кримінальної відповідальності, перебували в місцях позбавлення волі.

Типова особа потерпілого. Криміналістична характеристика кожного виду злочину, який є типовим для неповнолітньої злочинності, передбачає відповідно особливості особи потерпілого. Говорити про загальні тенденції досить складно, оскільки неповнолітні вчиняють злочини незалежно від статі як проти малолітніх та одностатевих, так і проти дорослих осіб, особливо коли йдеться про груповий напад. Утім, у вчиненні звалтування типовою особою потерпілого є особи жіночої статі; у вчиненні хуліганських дій типовими потерпілими є немічні особи похилого віку, інваліди, малолітні, переважають особи жіночої статі; у вчиненні крадіжок особистого майна (мобільних телефонів, ювелірних виробів тощо) типовими потерпілими є особи, з якими неповнолітній був знайомий, відвідував за місцем проживання.

• **Типові час, місце, обстановка злочину.** Зазвичай, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганства, умисне пошкодження майна, опір працівникові правоохоронних органів, нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури вчиняють у вечірній та нічний час у громадських місцях, розважальних закладах, місцях культурно-масових чи спортивних заходів, рідше на ділянках відкритої місцевості, транспорті.

Злочини проти статевої свободи та недоторканності особи найчастіше вчиняють на відкритій безлюдній місцевості, у підсобних приміщеннях, покинутих будинках, підвалах багатоповерхових будинків, здебільша у вечірній та нічний час. Кишенькові крадіжки зазвичай вчиняють у денний час у місцях значного скупчення людей, крадіжки з квартир вчиняють у денний час, крадіжки з підприємств, установ, організацій вчиняють у неробочий для цього об'єкта час. Наркотичні засоби неповнолітні звичайно зберігають

при собі в одязі, взутті, особистих речах, збут може здійснюватись у різний час доби в умовах неочевидності.

Типова слідова картина. Зважаючи на специфіку окремої методики розслідування вчинених неповнолітніми різних видів злочинів, говорити про сліди протиправного діяння, не означивши якого саме, неможливо. Іншими словами, в кожному конкретному випадку слідова картина може варіюватися залежно від об'єктивної сторони складу злочину. У цілому сліди можна групувати в такі основні комплекси:

- сліди на потерпілому у вбивстві, заподіянні тілесних ушкоджень, хуліганстві, звалтуванні, розбійному нападі, порушенні правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами способом наїзду на пішохода: садна, синці, переломи, вивихи, розриви внутрішніх органів, відриви і відділення частин тіла, колоті, різані рани, інші ушкодження, сліди боротьби, розірваний та пошкоджений одяг, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди, волокна з одягу неповнолітнього;

- сліди на місці злочину (залишені знаряддя, сліди взуття, відбитки пальців рук, плями крові, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу та ін.);

- сліди на особі злочинця (сліди крові потерпілого, сліди боротьби тощо);

- сліди за місцем проживання (тимчасового перебування) неповнолітнього злочинця: наркотичні засоби, викрадені речі, одяг зі слідами злочину, гроші, здобуті злочинним способом, відмички та інші технічні знаряддя і засоби для злому замків приміщень, транспортних засобів, а також знаряддя та засоби вчинення злочинів у сфері використання комп'ютерів (технічні пристрої, електронні та магнітні носії інформації тощо).

Розгляньмо докладніше варіанти типових слідчих ситуацій, які виникають із повідомленням про злочин.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

- Неповнолітня особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні злочину (наприклад, заподіяла тілесні ушкодження в стані сильного душевного хвилювання або з перевищенням меж необхідної оборони), продемонструвала місце та механізм учинення злочину, знаряддя, засоби. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, характер і давність ушкоджень, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

- До правоохоронних органів надійшло повідомлення про вчинення хуліганських дій групою неповнолітніх. Неповнолітніх було затримано працівниками патрульно-постової служби. Зібрані по «гарячих слідах» докази (сліди рук, взуття, зброя, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину осіб.

- Особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про зґвалтування. Зібрані у справі докази підтверджують вину неповнолітньої особи, яка виявляється знайомим потерпілою особи.

- Затримано неповнолітню особу, в якій з правої кишені спортивної куртки під час особистого огляду вилучено поліетиленовий пакет із рослинною масою темно-зеленого кольору в подрібненому стані. Проведене фізико-хімічне дослідження встановило, що ця речовина є наркотичною (канабіс, марихуана), і її вага достатня для порушення кримінальної справи та притягнення неповнолітнього до відповідальності за ст. 309 КК України.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації:

- Є заява громадян про розбійний напад (заподіяння тілесних ушкоджень) у нічний час групою невідомих осіб, але, крім невеликого зросту, юнацького голосу, вказати інші зовнішні ознаки злочинців вони не можуть, а речові докази, зібрані на місці злочину, не дають можливості встановити осіб, винних у вчиненні злочинів.

- Затримано особу, яка є співучасником злочину (заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство, грабіж тощо), однак вона бере на себе всю вину. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, зокрема й повнолітніх злочинців.

Варіант типової конфліктної слідчої ситуації

- Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, зброя, показання потерпілого, свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину неповнолітньої особи у вчиненні злочинного діяння (заподіяння тілесних ушкоджень, розбій, хуліганство, зґвалтування тощо). Але ця особа заперечує свою вину, висуває неправдиве алібі.

Варіант типової неконфліктної слідчої ситуації

- Встановлено і затримано неповнолітню особу (співучасників), яка вчинила злочин. Вона та інші співучасники злочину визнають свою вину.

Специфіка побудови слідчих версій полягає в необхідності прив'язки до певного виду злочинного діяння, яке має особливості об'єктивної та суб'єктивної сторони. Отже, типові слідчі версії доцільно розглядати з позицій системної загальнотеоретичної класифікації.

Типові слідчі версії

- Загальні версії щодо всієї події, яка трапилася:
 - *було вчинено певний злочин;*
 - *не було вчинено злочину* (мало місце інсценування, обмова певної особи тощо);
 - *було вчинено інший злочин.*
- Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння:
 - *за мотивом:* злочин учинено з корисливих, хуліганських мотивів, помсти, ревнощів, приховання іншого злочину тощо;
 - *за особою злочинця:* злочин учинено однією неповнолітньою особою (групою неповнолітніх осіб); групою дорослих за участі неповнолітніх осіб; групою неповнолітніх осіб за попередньою змовою (без попередньої змови); раніше судимою неповнолітньою особою (раніше не судимою особою); особою знайомою (незнайомою) тощо.

Типовими приводами для порушення кримінальної справи зазвичай є заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими злочину, та безпосереднє виявлення злочину правоохоронними органами.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню: час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання злочину; знаряддя, засоби, послідовність виконання дій та заходів щодо потерпілого; особа потерпілого; особа злочинця, співучасників, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання злочину; мотиви та мета; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. Крім того, слідчому необхідно з'ясувати вік неповнолітнього (число, місяць, рік народження); стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього, характеристику особи неповнолітнього; умови життя і виховання неповнолітнього; обставини, що негативно впливали на виховання неповнолітнього; наявність дорослих співучасників і інших осіб, які втягнули неповнолітнього у злочинну діяльність. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, що не пов'язана з душевним захворюванням, повинно бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій та якою мірою міг керувати ними. Нагадаймо, що в досудовому розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми особами, обов'язковою є участь захисника.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка склалася, проте загальна видова окрема методика розслідування окремих злочинів передбачає проведення на початковому

етапі розслідування таких слідчих та інших дій: огляд місця події, допит потерпілого, огляд речових доказів, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних, балістичних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах», пред'явлення предметів для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів і матеріалів, вилучених із місця події.

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не поталанило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит неповнолітнього підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук неповнолітнього підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів злочину або знарядь і засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, очні ставки, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз, відтворення обстановки та обставин події, пред'явлення обвинувачення.

Завершальний етап розслідування також відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових слідчих дій, збирання даних, що характеризують особу неповнолітнього злочинця, ознайомлення обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи, складання обвинувального висновку, прийняття рішення про скерування кри-

мінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

В огляді місця події важливо звернути увагу на особливості слідової картини, яка може свідчити про ймовірність учинення злочинного діяння неповнолітньою особою, групою неповнолітніх осіб чи групою повнолітніх і неповнолітніх учасників. Сказане насамперед стосується випадків виявлення слідів ніг, взуття невеликого розміру, малих відбитків пальців рук, специфічного хуліганського «почерку» злочину тощо.

Проведення допиту неповнолітнього підозрюваного також передбачає врахування низки умовних правил: формулювати питання у формі, зрозумілій для неповнолітнього; проводити допит у спокійній обстанові, не піддаватися на провокації, проте припиняти грубу поведінку допитуваного; стежити за тривалістю допиту, не затягувати слідчої дії, оскільки це приводить до втомлюваності неповнолітнього і відповідно до неадекватного відтворення ним усіх обставин справи; доцільно з'ясувати коло захоплень і певних інтересів неповнолітнього і використання цих знань із метою налагодження позитивного контакту з допитуваним.

Серед численних судових експертиз, які призначаються за загальними правилами, аналогічно до методики розслідування злочинів, учинених повнолітніми особами (трасологічні, балістичні, дактилоскопічні, судово-медичні, фізико-хімічні, почеркознавчі, фоноскопічні тощо), варто звернути увагу на судово-психологічну експертизу, основними питаннями якої є: яким є рівень загального розвитку неповнолітнього у психологічному аспекті; якими є його емоційна сфера, коло інтересів і схильностей; якими є його здібності логічно мислити, орієнтуватись у ситуації; наскільки вплинули ті чи ті вікові особливості на діяльність неповнолітнього, на перебіг його психічних процесів; чи відповідають показання неповнолітнього його віку та інтелектуальному розвитку; яким є ступінь навіюваності допитуваного; чи є підстави вважати, що неповнолітній дає показання під впливом дорослих; чи володіє ця неповнолітня особа суб'єктивною можливістю правильно сприймати і оцінювати обставини, що мають значення у справі; чи міг малолітній свідок (потерпілий) правильно сприймати й усвідомлювати цю конкретну подію; чи є у неповнолітнього обвинуваченого відставання в розумовому розвитку; чи міг неповнолітній з установленим відставанням у розвитку повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними; чи існує відхилення в розвитку підлітка порівняно з нормальним для його віку; рівневі розвитку якого віку відповідає розвиток неповнолітнього.

Сучасні науковці пропонують нові підходи до організації розслідування злочинів, учинених неповнолітніми особами. Зокрема, Т. Пирожкова вважає перспективною спеціалізацію слідчого у справах неповнолітніх, яка обумовить налагодження більш ефективних зв'язків такого слідчого з відділами кримінальної міліції у справах неповнолітніх, навчально-виховними установами; передбачатиме поглиблення знань слідчого про захоплення, притаманні підлітковим групам (музика, відеотехніка, комп'ютерні ігри тощо); вимагатиме від слідчого бути компетентним і в юриспруденції, і в галузях педагогіки, загальної та вікової психології.

І на завершення не можна оминати питання причин та умов, які сприяють зростанню неповнолітньої злочинності в Україні. Ця негативна тенденція, безумовно, пов'язана із загальносоціальними причинами та умовами злочинності в цілому. Проживання у сім'ях із низьким матеріальним статком, проживання в атмосфері сімейного насильства та побутових конфліктів, втрата поваги до основних соціальних і моральних цінностей, правовий нігілізм, релігійна нетерпимість, тотальне поширення наркоманії та алкоголізму створюють інкубаційне середовище виховання неповнолітнього злочинця. І тільки загальнодержавний, комплексний, фінансово обґрунтований підхід до нівелювання, усунення чи мінімізації вказаних причин та умов може зупинити цю небезпечну динаміку. Втім, чимало залежить і від професіоналізму правоохоронних органів, які постійно повинні переслідувати мету не просто покарання, а перевиховання неповнолітнього злочинця.

Контрольні питання

1. *Поняття і класифікація злочинів, учинених неповнолітніми.*
2. *Криміналістична характеристика злочинів, учинених неповнолітніми.*
3. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми.*
4. *Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми.*
5. *Особливості початкового і подальшого етапів розслідування злочинів, учинених неповнолітніми.*
6. *Особливості проведення окремих слідчих дій у розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми.*

Теми рефератів

1. *Окрема методика розслідування злочинів, учинених групою неповнолітніх і повнолітніх осіб.*

2. *Взаємодія слідчого з працівниками інспекцій та комісій у справах неповнолітніх.*
4. *Участь школи та сім'ї у профілактиці злочинності неповнолітніх.*
5. *Криміналістична характеристика втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність.*
6. *Форми і методи перевиховання неповнолітнього обвинуваченого у вчиненні злочину.*

ТЕМА 40

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НЕОСУДНИМИ ЧИ ОСОБАМИ З ДЕФЕКТАМИ ПСИХІКИ

Відповідно до загальних положень кримінального права кримінальну відповідальність за вчинення злочину можуть нести лише особи, які є осудними. Осудною визначається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України). Спроможність психічно нормальної людини відповідати за вчинене нею, себто бути осудною, обумовлюється нормальним станом її психічного здоров'я. Психічно нормальна людина здатна розуміти те, що вона робить. Вчиняючи злочин, вона повинна усвідомлювати його суспільну небезпеку, здатна передбачати наслідки своїх дій і утриматися від учинення суспільно небезпечних дій. Така особа може керувати своєю поведінкою та усвідомлювати свої дії (бездіяльність).

У ч. 2 ст. 19 КК України зазначається: «Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру».

Отже, у формулі неосудності є два критерії: *юридичний і медичний*. Розгляньмо докладніше ці поняття.

Медичний критерій являє собою узагальнений перелік хвороб, які можуть зумовити неосудність, і складається з чотирьох

ознак: а) хронічна психічна хвороба; б) тимчасовий розлад психічної діяльності; в) недоумство; г) інший хворобливий стан психіки. Загальною властивістю всіх ознак медичного критерію є те, що вони характерні тільки для хворобливих порушень психіки. Медичний критерій характеризує клінічну форму психічних розладів і означає розпізнавання хвороби, тобто встановлення діагнозу.

До *хронічних психічних хвороб* належать такі, що відзначаються тривалістю, мають тенденцію до наростання та ускладнення процесу хвороби, під впливом лікування не зникають (але може бути поліпшення стану в перебігу хвороби) і призводять до глибоких і стійких змін особи хворого). До них віднесено: шизофренію, епілепсію, маніакально-депресивний психоз, старечі психози, прогресивний параліч та ін.

Тимчасові розлади психічної діяльності характеризуються раптовим початком, короточасним перебігом, повним видужанням і тим, що вони виникають у психічно здорових людей. Ця група захворювань вміщує такі тимчасові психічні розлади, як розлади поведінки і психіки внаслідок вживання психотропних речовин, невротичні стани, пов'язані зі стресом, окремі синдроми поведінки, що пов'язані з фізіологічними порушеннями. Тривалість перебігу цих розладів має досить варіативні межі – від декількох хвилин чи годин до тижнів, місяців і навіть років. Основною ознакою тимчасового психічного розладу є не його тривалість, а принципова можливість повного одужання хворого. До них відносять: патологічне сп'яніння, патологічний афект, реактивні стани, алкогольні психози та інші розлади.

Недоумство – це стійке уроджене недорозвинення розумових здібностей або стійке невідворотне зниження інтелекту (настає в результаті тяжких змін у мозку після травми, інфекційного захворювання і т. ін.). Розрізняють уроджене (олігофренія) та набуте (стареча деменція) недоумство.

До *інших хворобливих станів психіки віднесено*: психопатії, інфантилізм, глухонімота. Це – стани психіки, які не є захворюваннями, у вузькому розумінні, але характеризуються тими чи тими порушеннями психічної діяльності: розладами особистості, порушеннями психологічного розвитку, легкими формами розумової відсталості.

Віднесення психічного стану особи, яка вчинила правопорушення, до тієї чи тієї групи медичного критерію буває надто складним. Особливо це стосується незвичних форм поведінки в екстремальній ситуації. Медичний критерій передбачає, що неосудність повинна бути обумовлена лише психічним розладом.

Такі обставини означають: 1) психічний розлад викликано причинами, що не залежать від волі та бажання самого хворого; 2) нехворобливі порушення психіки, які можуть вплинути на здатність усвідомлення своїх дій і керувати ними (афект, сп'яніння, сильне емоційне потрясіння та ін.), не віднесено до обставин, що обумовлюють неосудність; 3) для встановлення неосудності є необхідною судово-психіатрична експертиза.

Але не кожний психічно хворий може вважатися неосудним. Наявності тільки медичного критерію недостатньо для визнання людини неосудною. Медичний критерій вказує на необхідність визначити і кваліфікувати захворювання. Окрім медичного, повинен бути і юридичний критерій, що становить власне судово-психіатричну оцінку захворювання, тобто визначення глибини (ступеня тяжкості) встановлених розладів психіки (хвороби). Юридичний критерій неосудності обґрунтовується за допомоги клінічних психіатричних даних, що вказує на нерозривний зв'язок обох критеріїв.

Юридичний критерій сформульовано в законі як «неможливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними» під час учинення суспільно небезпечного діяння. Він являє собою узагальнену характеристику клінічних даних про розлади психіки під кутом зору їхньої тяжкості. Юридичний критерій містить дві ознаки: інтелектуальну – неможливість усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і вольову – неможливість керувати своїми діями.

Інтелектуальна ознака вирізняє ті сторони психіки, які позбавляють особу можливості адекватно сприймати дійсність, усвідомлювати її, прогнозувати можливі наслідки своїх вчинків. Інтелектуальна ознака свідчить про нездатність особи діяти на підставі того, що є прийнятним і зрозумілим. Щодо *вольової ознаки* акцент зроблено на нездатності особи бути владною над собою, тобто адекватно організовувати і регулювати свою поведінку здійсненням конкретних вчинків або відмовою від їх здійснення.

Отже, юридичний критерій є визначенням того, як вплинуло психічне захворювання на психічну діяльність. Це означає, що застосування юридичного критерію в кожному конкретному випадку здійснюється способом психіатричного аналізу психічних порушень, розпізнаних відповідно до медичного критерію, і, отже, є компетенцією психіатрів-експертів.

Для визнання особи неосудною необхідно встановити єдність двох критеріїв неосудності – медичного та юридичного – на певний час і стосовно конкретного суспільно небезпечного діяння цієї особи.

Застосування критеріїв неосудності є неправомірним для оцінювання стану сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманювальних речовин (ст. 21 КК України). Якщо за I–II ступенів алкогольного сп'яніння немає явних порушень критичних спроможностей, то за III ступеня спроможність усвідомлювати і передбачати небезпеку своїх вчинків і керувати своїми діями може бути порушена внаслідок алкогольної інтоксикації. Однак подібні стани сп'яніння обумовлені не хворобливими розладами психіки, а свідомим уживанням алкоголю, причому свідомим є не тільки вживання алкоголю, а й прийнята доза, що багато в чому визначає поведінку особи. Це стосується і вживання наркотичних засобів або інших одурманювальних речовин.

Вирішуючи питання про осудність, необхідно враховувати психічний стан особи під час вчинення конкретного суспільно небезпечного діяння. З кожним новим суспільно небезпечним діянням, учиненим особою, визаною раніше неосудною, питання про осудність має бути знову розглянуте.

Відповідно до ч. 3 ст. 19 КК України: «Не підлягає покаранню особа, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню».

На відміну від неосудних осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності і чий діяння не визнаються злочинами, особи, які захворіли на глибокий психічний розлад після вчинення злочину, визнаються такими, що вчинили злочин, є осудними щодо скоєного ними діяння, але не підлягають покаранню до свого одужання. Відповідальність за злочин у вигляді покарання в цьому випадку не може настати за двох причин: 1) досудове або судове розслідування без участі обвинуваченого (підсудного), який захворів, не може проводитись, а справа не може бути закінченою винесенням вироку; 2) саме покарання неможливо ані призначити, ані виконати стосовно суб'єкта з глибоким психічним розладом.

У разі остаточного вирішення питання про можливість стати перед судом або слідством особи, яка перенесла психічне захворювання, що виникло після вчинення злочину, необхідно встановити, наскільки ця особа здатна правильно оцінювати навколишнє, своє становище, скоєне діяння, сутність пред'явленого обвинувачення, значення доказів тощо. Не менш важливо з'ясувати, якою мірою

правильно враховує особа дані досудового і судового слідства і чи може вона здійснювати право на захист, подати скаргу тощо.

Отже, психічний розлад робить обвинуваченого процесуально недієздатним.

Криміналістична характеристика злочинів, учинених неосудними особами та особами з дефектами психіки:

• *Типовий спосіб готування.* Стадія готування до злочинів, які вчиняють неосудні особи та особи з дефектами психіки, не є характерною.

• *Типовий спосіб учинення.* Найпоширенішими є такі види суспільно небезпечних діянь, що їх учиняють психічно хворі злочинці:

– *серед злочинів проти життя та здоров'я особи* типовими є вбивства та умисні тілесні ушкодження (статті 121, 122, 125 КК України);

– *серед злочинів проти статевої свободи та недоторканності особи* – зґвалтування (ст. 152 КК України) та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України);

– *серед злочинів проти власності* – крадіжки (ст. 185 КК України), грабежі (ст. 186 КК України), умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України);

– *серед злочинів проти громадського порядку та моральності* типовим є хуліганство (ст. 296 КК України), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298 КК України) та жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України);

– *серед злочинів проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян* – опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві (ст. 342 КК України).

Наголошуємо, що цей перелік злочинних діянь не є вичерпним і не свідчить про те, що поза межами викладеної вище класифікації неосудні особи чи особи з дефектами психіки не вчиняють чи не можуть учинити інші види злочинів.

• *Типовий спосіб приховання.* Як і стадія готування до заповідання злочинів, що їх учиняють неосудні особи та особи з дефектами психіки, приховання слідів злочину не є характерним.

Типова особа злочинця. Щодо основних соціально-демографічних показників, то, на жаль, статистичних досліджень у цій галузі не достатньо для формулювання конкретних висновків. Вирізняються активний і пасивний типи суспільної небезпечності особи, які суб'єктивно характеризують суспільно небезпечне діяння.

Активний тип суспільної небезпечності хворого характеризується тим, що мотив, який спонукає його до суспільно небезпечного

діяння, походить саме від нього, незалежно від зовнішніх обставин, та безпосередньо пов'язаний з психопатологічною характеристикою психічного розладу (як продуктивною, так і негативною) і антисуспільною спрямованістю настанов особистості.

Найхарактернішими рисами активного типу є прояви агресивності з боку хворого, що стають причиною вчинення суспільно небезпечного діяння.

Активний тип суспільної небезпечності спостерігається у хворих з такими психічними розладами: синдроми розладнаної свідомості, які супроводжуються тривогою, страхом, емоційним напруженням, збудженням рухливості (деліріозні розлади, сутінкові розлади свідомості, пароксизмальні психотичні стани тощо); психопатологічні синдроми із розгальмованістю статевого потягу, маячні, ідеї певного змісту, скеровані проти конкретних осіб чи організацій, що проявляються як на вербальному, так і на дійовому рівнях (ідеї переслідування, отруєння, оволодіння, стороннього впливу на мозок, статеві та інші органи тощо); психопатологічні синдроми з галюцинаторними проявами імперативного і страхітливого характеру; психопатологічні синдроми з маячними ідеями своєї особливої значимості і намірами або спробами у зв'язку з цим повернути до себе увагу суспільства через вчинення небезпечного діяння; психопатологічні синдроми з маячними ідеями захисту або реалізації своїх «винаходів» способом, що становить небезпеку для оточення; депресивні стани з хворобливими ідеями звинувачення своєї особи і можливістю вчинення розширеного самогубства; маніакальні стани з підвищеною розкутістю і дійовою розгальмованістю; психопатологічні стани, які, незалежно від клінічної картини, супроводжуються проявами агресивності, роздратованості, подразливості, дійової розкутості, запальності як ознаками негативних настанов особистості або преморбідних рис хворого; розлади настрою дисфоричного характеру у хворих на епілепсію з вираженими змінами в інтелектуальній та емоційній сферах.

Пасивний тип суспільної небезпечності хворого характеризується тим, що причини вчинення суспільно небезпечного діяння не залежать від нього, не обумовлені безпосередньо характером його психічних розладів, преморбідними рисами або настановами особистості, а прямо пов'язані з зовнішніми обставинами або діями оточення. Найхарактернішими рисами пасивного типу є відсутність проявів агресивності з боку хворого, його пасивність, віддаленість від того, що його оточує, падіння енергетичного потенціалу психічної сфери та особистості, зниження рухової активності та збуджувальних мотивів.

Хворі легко підкоряються і піддаються навіюванню або, навпаки, проявляють неподатливість зовнішньому подразникові, за тривалої дії якого може виникнути короточасна агресія з їхнього боку. У першому випадку хворі можуть бути втягнуті та умисно використані здоровими особами у майнових злочинах. У другому – дії хворих мають ситуативний характер і спрямовані на ліквідацію подразника, що спричиняє дискомфорт.

Пасивний тип суспільної небезпечності спостерігається у хворих із такими психічними розладами: синдроми розладнаної свідомості, які не супроводжуються тривогою, страхом, емоційним напруженням (аментивні, онейроїдні розлади тощо); синдроми постпсихотичного психічного дефекту як фіналу або як етапу перебігу психічної хвороби (за винятком психопатоподібного); синдроми недоумства різного походження; розумова відсталість без ознак виражених емоційно-вольових розладів; психотичні стани з проявами підвищеної підлеглості та здатності до навіювання.

Типова особа потерпілого. У більшості випадків злочин учи- няється щодо осіб, які не були знайомими з особою злочинця. Особливі дані щодо можливості виокремлення потерпілих за статевою, віковою, освітньою чи іншими ознаками відсутні.

Типові час, місце, обстановка злочину. Зважаючи на існування певних психічних захворювань чи тимчасових розладів, неосудні особи та особи з дефектами психіки здебільша несвідомо обирають місце, час та обстановку вчинення суспільно небезпечного діяння, тому їм не доводиться говорити про певну типовість цих ознак.

Типова слідова картина. У кожному конкретному випадку слідова картина може варіюватися залежно від об'єктивної сторони складу злочину. У цілому сліди можна групувати в такі основні комплекси:

- сліди на потерпілому за вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганства, зґвалтування: садна, синці, переломи, вивихи, розриви внутрішніх органів, відриви і відділення частин тіла, колоті, різані рани та інші ушкодження, сліди боротьби, розірваний та ушкоджений одяг, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди, волокна з одягу неосудної особи;

- сліди на місці вчинення суспільно небезпечного діяння (за- лишені знаряддя, сліди взуття, відбитки пальців рук, плями крові, мікрооб'єкти та ін.);

- сліди на особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння (сліди крові потерпілого, сліди боротьби (садна, синці, розірваний та

ушкоджений одяг), мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди, волокна з одягу потерпілого тощо).

Сприятлива слідча ситуація передбачає наявність усієї криміналістично значущої інформації та доказової бази, достатньої для притягнення винних до кримінальної відповідальності та виконання інших завдань кримінального судочинства. Зазвичай, враховуючи відсутність ретельного планування та приховання слідів злочинного діяння, випадки виникнення на початковому етапі сприятливої слідчої ситуації в розслідуванні цієї категорії злочинів не є рідкісними. Водночас важливо звернути увагу на необхідність установлення факту осудності особи. Складність оцінювання ситуації може полягати і в тому, що неосудні особи та особи з дефектами психіки часто не можуть дати адекватні показання, продемонструвати місце та механізм вчинення злочину, знаряддя, засоби.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації:

- До правоохоронних органів надійшло повідомлення про вчинення хуліганських дій особою, яка перебувала на обліку в психоневрологічному диспансері. Особу затримано працівниками патрульно-постової служби. Зібрані по «гарячих слідах» докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують, що суспільно небезпечне діяння вчинено особою з дефектами психіки.

- Працівниками міліції затримано особу, яка заподіяла тілесні ушкодження гр. А. Встановлено особу потерпілого, особу злочинця. Зібрані у справі докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують, що суспільно небезпечне діяння вчинено особою з дефектами психіки.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

- Є заява громадян про заподіяння тілесних ушкоджень (наприклад, хуліганство) у нічний час невідомою особою, однак вказати зовнішні ознаки злочинця вони не можуть, за винятком вказівки на певні обставини, які можуть свідчити про наявність у неї психічного захворювання (недоумство, маячні ідеї, галюцинації тощо). Речові докази, зібрані на місці події, не дають можливості встановити особу, винну у вчиненні злочину.

- Затримано особу, яка є співучасником злочину (заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство, грабїж тощо), але вона не розуміє характеру своїх діянь. Зібрані у справі докази не створюють можливості для ідентифікації особи з дефектами психіки та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, які використали неосудну особу для вчинення злочину.

Про типові варіанти конфліктної та неконфліктної ситуації говорити також досить складно, зважаючи на той факт, що неосудні особи та особи з дефектами психіки за юридичним та медичним критеріями не усвідомлюють своїх дій, не можуть правильно оцінити наслідки, а якщо усвідомлюють і передбачають негативні наслідки, то не можуть керувати своїми діями.

Типові слідчі версії

Загальні версії щодо всієї події, яка трапилася:

- *було вчинено певний злочин;*
- *не було вчинено злочину* (мало місце інсценування, обмова певної особи тощо);
- *було вчинено інший злочин* (заподіяння тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого).

Основною окремою версією в розслідуванні цієї категорії справ, незалежно від фактично вчиненого діяння, є припущення щодо осудності особи під час учинення злочину. Тут також можна вирізнити три варіанти:

- *злочин було вчинено неосудною особою чи особою, яка має дефекти психіки;*
- *злочин було вчинено осудною особою* (мало місце симулювання психічного захворювання з метою уникнення кримінальної відповідальності; мало місце вчинення злочину в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо);
- *злочин було вчинено у стані сильного душевного хвилювання.*

Типовими приводами для порушення кримінальної справи зазвичай є заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими злочину, та безпосереднє виявлення злочину правоохоронними органами.

Типові обставини, що підлягають з'ясуванню: час, місце, обстановка вчинення злочину; зброя, засоби, послідовність виконання дій та заходів щодо потерпілого; особа потерпілого; особа злочинця, співучасників, роль кожного з них; мотиви й мета; обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність; причини та умови, які сприяли вчиненню злочину. Крім того, слідчому необхідно з'ясувати, чи могла особа злочинця повністю усвідомлювати значення своїх дій та якою мірою могла керувати ними, підстави визнання особи неосудною, давність прояву та характеристика виявленого психічного порушення.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації та конкретного виду вчиненого злочину. Типовим є виконання таких слідчих та інших дій: огляд місця події, допит потерпілого,

огляд речових доказів, допит свідків, проведення попередніх досліджень спеціалістів-криміналістів (дактилоскопічних, трасологічних, балістичних тощо), проведення оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину по «гарячих слідах».

Подальший (основний) етап розслідування відповідно до загальних положень криміналістичної методики може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не поталанило розкрити по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі дії та заходи: доручення органам дізнання встановити особу злочинця і свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, проведення побудинкових (поквартирних) обходів, скерування запитів до органів і організацій, проведення повторних і додаткових допитів, судових експериз тощо;

2) якщо злочин розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук за місцем проживання, з метою виявлення слідів злочину або знарядь і засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз.

Завershальний етап розслідування традиційно може мати два напрями розвитку:

1) якщо злочин не розкрито, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових оглядів, призначення повторних і додаткових судових експертиз, допити експертів, скерування повторних доручень органам дізнання встановити особу злочинця та встановити свідків події, скерування запитів до органів державної влади, установ та організацій з метою отримання криміналістично значущої інформації, прийняття рішення про зупинення розслідування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

2) якщо злочин розкрито і встановлено, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, є неосудною, типовими є такі слідчі дії та заходи: проведення повторних і додаткових процесуальних дій, збір даних, що характеризують особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, ознайомлення цієї особи з матеріалами кримінальної справи, складання постанови про застосування до особи примусових заходів медичного характеру, прийняття рішення про скерування кримінальної справи відповідно до кримінально-процесуального законодавства до судових органів.

Безумовно, з-поміж основних слідчих дій у розслідуванні цієї категорії злочинів на особливу увагу заслуговує судово-психіат-

рична експертиза, основними питаннями якої є: чи хворіє ця особа на психічну хворобу; якщо хворіє, то на яку саме; чи була вона неосудною на момент учинення правопорушення; якщо обвинуваченого визнано хворим і неосудним, то яких примусових заходів медичного характеру він потребує; чи хворіє підекспертний на якусь психічну хворобу, яка виникла після вчинення ним злочину; якою є глибина психічного розладу; який характер перебігу душевної хвороби (хронічна чи тимчасова); коли виник психічний розлад; якщо підекспертний хворіє, то чи можна проводити з ним слідчі дії (допити, очні ставки тощо).

Примусові заходи медичного характеру застосовуються лише стосовно осіб, які вчинили передбачені кримінальним законодавством протиправні дії та водночас є хворими на психічні розлади.

Примусові заходи медичного характеру є різновидом заходів медичного характеру, що застосовуються до душевно хворих без їхньої згоди чи згоди їхніх законних представників. Підстави й порядок застосування недобровільних психіатричних заходів до особи, яка страждає на психічний розлад, що передбачені Законом України «Про психіатричну допомогу», не належать до категорії примусових заходів медичного характеру (наприклад, ст. 14 – підстави для госпіталізації особи до психіатричного закладу в примусовому порядку).

Примусові заходи медичного характеру можуть бути застосовані судом до осіб: які вчинили у стані неосудності суспільно небезпечні діяння; які вчинили у стані обмеженої осудності злочини; які вчинили злочини у стані осудності, але захворіли на психічну хворобу до постановлення вироку або під час відбування покарання (ст. 93 КК України). Примусові заходи медичного характеру застосовуються лише до осіб, які є суспільно небезпечними. Застосування цих законів проводиться за ухвалою суду або постановою судді (ст. 416 КПК України).

Залежно від характеру і тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або інших осіб, суд може застосувати такі примусові заходи медичного характеру (ст. 94 КК України): надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку; госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням наглядом; госпіталізація до психіатричного закладу з суворим наглядом.

Порядок, застосування, продовження, зміни і припинення примусових заходів медичного характеру, а також контроль за їх здійс-

сненням регламентуються Інструкцією про порядок застосування примусових заходів медичного характеру до осіб з психічними розладами, які скоїли суспільно небезпечні діяння, затвердженою наказом МОЗ України від 8 жовтня 2001 р. № 397.

Справи про призначення примусових заходів медичного характеру розглядаються в порядку особливого провадження, який передбачається главою 34 КПК України.

У проведенні досудового слідства вчиняються всі необхідні слідчі дії для всебічного і повного з'ясування обставин учиненого суспільно небезпечного діяння і особи того, хто його вчинив, а також обставин, які характеризують цю особу та її психічне захворювання.

Після закінчення досудового слідства, якщо буде встановлено неосудність чи обмежену осудність особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, складається постанова про скерування справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру. У постанові повинні бути викладені всі обставини, які підтверджують учинення цією особою суспільно небезпечного діяння, а також дані, які підтверджують, що ця особа захворіла на психічну хворобу. Ця постанова разом із справою надсилається прокуророві (ст. 417 КПК України).

Одержавши справу з постановою, прокурор, погодившись із постановою, затверджує її та надсилає до суду; визнавши, що психіатрична експертиза та інші докази, зібрані в справі, є недостатніми для того, щоб зробити висновок про психічний стан обвинуваченого, або якщо в справі не зібрано достатніх доказів про те, що суспільно небезпечне діяння, щодо якого провадилося досудове слідство, вчинено цією особою, повертає справу зі своєю письмовою вказівкою слідчому для проведення додаткового досудового слідства (ст. 418 КПК України).

Справи, що надійшли до суду від прокурора, суддя або голова суду, якщо погодиться з постановою слідчого, вносить безпосередньо в судові засідання. Розгляд закінчених справ провадиться у відкритому судовому засіданні за обов'язкової участі прокурора та захисника.

? *Контрольні питання*

- 1. Поняття і криміналістична класифікація злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.*
- 2. Криміналістична характеристика злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.*

3. Типові слідчі ситуації в розслідуванні злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.
4. Типові загальні та окремі слідчі версії в розслідуванні злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.
5. Особливості початкового етапу розслідування злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.
6. Особливості подальшого етапу розслідування злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.
7. Особливості завершального етапу розслідування злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.

Темати рефератів

1. Окрема методика розслідування злочинів, учинених групою неосудних та осудних осіб.
2. Судово-психіатрична експертиза у ході розслідування злочинів, учинених неосудними та особами з дефектами психіки.
3. Сутність медичного та юридичного критеріїв визнання особи неосудною.
4. Сутність інтелектуальної та вольової ознаки визнання особи неосудною.
5. Види дефектів психіки підозрюваного, які впливають на провадження досудового слідства.

ТЕМА 41

ОСОБЛИВОСТІ РОЗКРИТТЯ І РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПО «ГАРЯЧИХ СЛІДАХ»

Нерозкриті злочини призводять до безкарності та подальшого вчинення злочинів. Тому нині важливою умовою гарантування законності є швидке і повне розкриття злочинів, що зміцнює в суспільстві переконання щодо невідворотності покарання та дає можливість компенсувати громадянам, установам і організаціям завдану злочином шкоду.

Суттєво вплинути на позитивні зміни під час розкриття та розслідування злочинів може ефективне використання положень методики розслідування злочинів по «гарячих слідах». Як зазначається у наказі МВС України від 04.10.2003 р. № 1155, розкриття злочинів по «гарячих слідах» є одним з основних завдань органів

внутрішніх справ у ході реагування на повідомлення про злочини, інші правопорушення та події*.

Крім того, відповідно до Інструкції з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України, затвердженої наказом МВС України від 31.10.2008 р. № 160, у випадках необґрунтованої відмови з боку начальника слідчого відділу (відділення) або слідчого у виїзді на місце пригоди для проведення огляду місця події та участі в розкритті злочину по «гарячих слідах» начальник відповідного ОВС порушує перед начальником слідчого управління питання про притягнення цих працівників до відповідальності**. Отже, відповідальність за організацію розкриття злочинів по «гарячих слідах» насамперед покладено на керівника ОВС та слідчого, який очолює слідчо-оперативну групу.

Під розкриттям злочинів розуміють визначену законодавством і нормативно-правовими актами МВС України комплексну діяльність оперативних підрозділів, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів, що спрямована на встановлення наявності або відсутності суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також установа та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів*.

Звідси можна зробити висновок, що **розкриття злочину по «гарячих слідах»** – комплексна діяльність уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на встановлення наявності або відсутності події злочину, збирання відомостей про особу, яка його вчинила, встановлення її місця перебування та затримання у найкоротший час після отримання повідомлення про злочин.

Процес розкриття злочину починається від моменту прийняття інформації про вчинений злочин. Він тісно пов'язаний з розшуковими діями слідчого і оперативних підрозділів. Якщо злочин не виявлено і не розслідується в найближчий час після його вчинен-

* Про вдосконалення реагування на повідомлення про злочини, інші правопорушення і події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 04.10.2003 № 1155.

** Про організацію діяльності органів досудового слідства Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 31.10.2008 р. № 160.

* Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості: Наказ МВС України від 30.04.2004 № 458.

ня, то в подальшому витрачається значно більше сил і засобів для встановлення істини у справі, тож розкрити сам злочин стає набагато важче. У будь-якому випадку злочин, який розслідується, може бути або розкритий, або не розкритий.

У теорії **під розкритим злочином розуміють** установлення події злочину та осіб, винних у його вчиненні, а також усіх обставин справи. Підтвердженням цього є затверджений прокурором обвинувальний висновок у кримінальній справі. Водночас у теорії кримінального судочинства існує думка про те, що розкритим злочин слід уважати тільки від моменту постановлення судом обвинувального вироку, який набрав законної сили. На практиці, якщо впродовж трьох діб від моменту виявлення злочину чи отримання повідомлення про нього, в результаті проведення невідкладних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів буде встановлено особу, яка його вчинила, то злочин будуть уважати розкритим по «гарячих слідах». Найчастіше по «гарячих слідах» розкриваються вбивства, крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство та шахрайство.

Нерозкритим вважається злочин, кримінальну справу за яким зупинено на підставі розшуку особи, яка вчинила злочин (п. 1 ч. 1 ст. 206 КПК України), або коли не встановлено особу, яка вчинила злочин (п. 3 ч. 1 ст. 206 КПК України).

Серед основних особливостей, які характеризують процес розслідування злочинів по «гарячих слідах», можна назвати таке:

- 1) раптовість ситуації та необхідність швидкого реагування на виявленій злочин;
- 2) дефіцит часу на прийняття, організацію та проведення невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- 3) динамічність процесу розслідування, швидка зміна слідчої ситуації;
- 4) недостатність інформації (про характер події, про особу злочинця) для прийняття тактичного рішення;
- 5) необхідність невідкладного використання всієї нової інформації, як орієнтовної, так і доказової, без ґрунтовної її перевірки і дослідження;
- 6) наявність протидії розслідуванню.

Кожна з указаних вище особливостей по-своєму впливає на організацію розслідування по «гарячих слідах». Наприклад, раптовість виникнення ситуацій вимагає постійної готовності слідчо-оперативної групи до роботи, дефіцит часу потребує створення типових програм проведення невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів конкретно за кожним видом злочинів тощо.

Розслідування злочину по «гарячих слідах» буде ефективнішим, якщо дотримуватимуться вимоги, спеціально розроблені криміналістикою для використання в таких випадках. Вони поділяються на дві групи: **загальні вимоги для всіх видів розслідування та специфічні вимоги для роботи в розслідуванні злочинів по «гарячих слідах».**

До першої групи відносять:

- планування розслідування;
- врахування слідчої ситуації;
- економічність організації розслідування;
- забезпечення умов для використання техніко-криміналістичних засобів;
- використання криміналістичних обліків;
- чітка взаємодія учасників розкриття і розслідування.

До другої групи відносять:

- максимальне зменшення часу на прибуття до місця події СОГ;
- ефективне зіставлення запланованих дій з індивідуальними діями кожного;
- оптимальне обмеження часу для з'ясування організаційних питань;
- чіткий підбір дій, що їх необхідно провести, і дотримання послідовності їх проведення;
- високу інтенсивність і оперативність слідчих дій;
- широке використання технічних засобів із метою максимально повної фіксації інформації;
- використання пошукових собак;
- централізоване управління силами і засобами ОВС та неперервність взаємодії.

Крім цих вимог, тісний зв'язок існує між ефективністю розслідування по «гарячих слідах» і проблемою реагування на заяви і повідомлення про злочини. Неприйняття відповідних заходів, тяганина, укриття злочинів від обліку унеможливають швидке розкриття і розслідування злочинів. Крім того, негативні наслідки мають неогрунтована відмова в порушенні кримінальної справи чи передавання матеріалів від однієї особи до іншої, з одного органу в інший.

Безпосередня робота з розкриття злочину по «гарячих слідах» звичайно починається від моменту прибуття на місце події слідчо-оперативної групи і проведення огляду місця події з одночасним установленням очевидців події. Можна вирізнити три важливі аспекти діяльності слідчо-оперативної групи: швидкість прибуття на місце події; належний склад; забезпечення техніко-криміналістич-

ними засобами, зброєю, засобами особистого захисту, транспортом, засобами зв'язку.

До складу слідчо-оперативної групи обов'язково повинні входити: слідчий, оперативний працівник, спеціаліст-криміналіст, інспектор-кінолог із пошуковою собакою, за виявлення трупа – судовий медик, за пожежі – спеціаліст у галузі пожежної справи тощо. У разі вчинення особливо небезпечних неочевидних злочинів практикується створення спеціальних штабів, якими керують найбільш досвідчені працівники ОВС.

Важливою умовою ефективності розслідування злочинів по «гарячих слідах» є забезпечення слідчо-оперативної групи необхідними засобами криміналістичної техніки і правильне їх використання. Характер таких засобів залежить від виду злочину, ознаки якого вбачаються з попередньої інформації про злочин. Технічні засоби повинні забезпечити вирішення завдань огляду місця події та проведення попередніх досліджень на місці події. Попередні дослідження орієнтовно дають відповіді на питання часу і причин смерті, віку вбитої особи, калібру і моделі вогнепальної зброї, характеру зброї, якою завдано тілесних ушкоджень, та ін. Велику ефективність мають виїзні криміналістичні лабораторії, спеціалізовані слідчі та експертні валізи, також використання експрес-методів криміналістичного дослідження і фіксації доказової інформації (відеозапис, хімічні методи виявлення і вилучення слідів, засоби і методи дослідження речових доказів). Експрес-методи надають можливість швидкого використання отриманого результату, що важливо в розслідуванні злочинів по «гарячих слідах».

Важливим елементом розслідування злочинів по «гарячих слідах» є використання технічних засобів зв'язку, що забезпечують постійний зв'язок із стаціонарними інформаційними центрами, адресними бюро, використання ППС.

У ході розкриття злочинів по «гарячих слідах» неможливо обійтися без оперативно-розшукових заходів, а саме:

- переслідування та затримання злочинця за запахом та іншими слідами;
- організації заходів щодо блокування шляхів відходу злочинця;
- організації пошукового патрулювання за участі потерпілого, свідка-очевидця;
- організації засідок у місцях можливої появи злочинця;
- спостереження за місцями можливої появи злочинця;
- прочісування території, яка прилягає до місця події;
- організації поквартирного обходу осіб, які проживають біля місця події.

Важливим є питання виявлення особи, яка вчинила злочин, але зникла з місця події. Існує кілька напрямків виявлення такої особи. Вони обумовлені характером та особливостями джерел інформації, що виявляються, а саме:

- за матеріально фіксованими слідами, що їх залишив злочинець, перебуваючи на місці злочину й поблизу від нього (слідами взуття, недопалками тощо);

- за матеріально фіксованими слідами злочинного діяння, що виникли в обстановці місця події в результаті взаємодії злочинця з іншими об'єктами, зокрема з потерпілим (сліди застосування знаряддя злочину, плями крові від ушкоджень тіла злочинця тощо);

- за показаннями потерпілих і свідків-очевидців про ознаки зовнішності злочинця, транспорту, на якому він зник;

- за даними про спосіб, мотив, мету злочину, викраденим майном та іншими елементами розслідуваної події;

- за іншими даними, зокрема: а) за результатами викриття інсценування обстановки на місці події; б) за даними про інші факти діяльності (поведінки) яких-небудь осіб, дії яких демонструють їхню «незацікавленість» у розкритті злочину; в) наявними у певних колах і сферах відомостями про можливість учинення злочину якою-небудь особою.

Найтиповішими для початкового етапу розслідування злочинів по «гарячих слідах» є такі слідчі дії: огляд місця події, огляд трупа, освідчування, огляд предметів і документів, допити потерпілих і свідків, затримання і допит підозрюваної особи, обшук, пред'явлення для впізнання, призначення експертиз.

Огляд місця події умовно називають інформаційною основою розкриття і розслідування злочину по «гарячих слідах», оскільки в ході його проведення виявляється інформація, яка може бути одразу використана для пошуку злочинця. Насамперед треба зафіксувати сліди запаху та мікрооб'єкти. У необхідних випадках одразу ж після цього рекомендується використати можливості пошукових собак.

Специфіка роботи по «гарячих слідах» обмежує слідчого у виборі часу початку та місця **допиту**, а також неможливості до нього підготуватися. Основним джерелом отримання інформації після огляду місця події є потерпілий, проведення допиту якого базується на принципі «що швидше, то краще». У допиті потерпілого необхідно врахувати його психологічний стан (страх, переживання, вплив отриманих травм, афект). У таких випадках допит необхідно відкласти, а рекомендується провести лише коротку бесіду. Допит

підозрюваного, затриманого по «гарячих слідах», здійснюється зазвичай у службових приміщеннях міліції та прокуратури з ужиттям необхідних заходів із попередження його втечі, усунення можливості спілкування зі співучасниками.

Проведення **обшуку** в розслідуванні злочинів по «гарячих слідах» – надзвичайно ефективний засіб виявлення доказів, що сприяють швидкому розкриттю злочинів. При цьому необхідно чітко дотримуватися конституційних норм недоторканності житла громадян і врахувати не тільки інтереси держави, а й охоронювані законом права та інтереси громадян. Готуючись і проводячи обшук по «гарячих слідах», необхідно враховувати загальні тактичні рекомендації: раптовість проведення обшуку; плавність, послідовність і повноту пошуку слідів, предметів і документів; використання сучасної криміналістичної техніки; допомогу спеціалістів. У всіх випадках за виявлення під час обшуку підозрюваної особи необхідно піддати її **особистому обшуку**.

Пред'явлення для впізнання в розслідуванні злочинів по «гарячих слідах» успішно використовується на практиці, хоча закон не відносить цієї слідчої дії до невідкладних. Насамперед це стосується пред'явлення для впізнання особи або предметів.

Важливе значення має призначення **експертиз**, оскільки їхні результати дозволяють:

- отримати інформацію про подію злочину та її механізм;
- отримати дані про причетність до цього злочину конкретної особи чи, навпаки, вилучити особу з кола підозрюваних;
- закріпити і розширити «слідову» інформаційну базу для подальшого дослідження події;
- виявити інші злочини, вчинені підозрюваним.

? **Контрольні питання**

1. *Поняття розкриття злочинів по «гарячих слідах».*
2. *Поняття розкритого і нерозкритого злочинів у криміналістиці.*
3. *Особливості процесу розкриття і розслідування злочинів по «гарячих слідах».*
4. *Загальні та спеціальні вимоги в розслідуванні злочинів по «гарячих слідах».*
5. *Значення комплектування слідчо-оперативних груп для виїзду на місце події в розслідуванні злочину по «гарячих слідах».*
6. *Використання оперативно-розшукових можливостей в ході розслідування злочину по «гарячих слідах».*

7. *Характеристика напрямів виявлення злочинця по «гарячих слідах».*
8. *Специфіка слідчих дій у ході розслідування злочинів по «гарячих слідах».*

Темати рефератів

1. *Організація взаємодії слідчого з оперативними працівниками під час розслідування злочину по «гарячих слідах».*
2. *Використання спеціальних знань під час розслідування злочину по «гарячих слідах».*
3. *Значення слідчо-оперативної групи під час розслідування злочину по «гарячих слідах».*
4. *Огляд місця події як найважливіша слідча дія під час розслідування злочину по «гарячих слідах».*

ТЕМА 42

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ КРИМІНАЛЬНИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його підготуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три та більше), які попередньо зорганізувались у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом із розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. У ч. 4 ст. 28 КК України встановлено, що злочин визнається вчиненим злочинною організацією, якщо він вчинений стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувались для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп. Необхідно зазначити, що організована злочинна група характеризується стабільністю складу, жорстокою дисципліною, певними правилами поведінки.

Умовно в діяльності організованої злочинної групи можна визначити такі рольові функції:

1) наявність постійного «професійного ядра» у злочинному угрупованні;

2) основна маса її учасників не зв'язана рамками формалізованих організаційних структур;

3) між учасниками злочинного угруповання підтримуються зв'язки на кшталт начальник – підлеглий;

4) для деяких із них участь у злочинному угрупованні (особливо це характерне для корумпованих зв'язків) може здійснюватися на основі взаємовигідних умов.

Деякі злочинні угруповання вирізняються не тільки значною чисельністю, а й широким спектром злочинної діяльності, великою географією вчинення злочинів.

Правильне визначення предмета доказування в розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, має важливе значення. Є дві групи обставин, що підлягають установленню: 1) обставини, що свідчать про організований характер злочину; 2) обставини, що доказують кожен окремий злочин, учинений організованою групою (місце й час учинення злочину, спосіб злочину, обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, обставини, що сприяють учиненню цього злочину тощо).

У розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, необхідно встановити:

1) груповий характер злочину (кількість учасників; їхню участь у вчиненні злочинів; тривалість учинення злочину групою);

2) організованість і стійкість злочинної групи (наявність ієрархії у групі; склад групи; планування групою злочинної діяльності; стабільність складу групи; підтримання дисципліни у групі; існування певних правил поведінки; застосування заходів заохочення і покарання у групі; чи мали місце випадки виходу з групи; причини такого виходу та ін.);

3) мету створення організованої злочинної групи (для вчинення яких злочинів створено групу; хто є ініціатором створення групи; чого прагнули досягнути злочинці тощо);

4) визначальну злочинну діяльність групи (якими є основні напрями злочинної діяльності групи; у чому полягав основний злочинний бізнес; чи вчинювалися нетипові діяння злочинною групою; чи вчинювалися діяння допоміжного характеру: спрямовані на забезпечення зброєю, підробленими документами та ін.);

5) озброєність злочинної групи (наявність вогнепальної, холодної зброї або зброї вибухової дії; чи всім учасникам групи було

відомо про наявність зброї та її застосування; хто придбав зброю; яким чином вона використовувалася тощо);

6) керівництво (лідерство) у злочинній групі (хто ініціював учинення злочинів; хто планував діяльність групи та окремих дій; хто отримував найбільшу частину злочинних доходів; у кого найбільший злочинний досвід; хто здійснював вплив на інших членів групи, у чому він виявлявся тощо);

7) корумпованість із службовими особами владних структур (з якими владними структурами взаємодіяли члени злочинної групи; чи існували зв'язки з працівниками правоохоронних органів; хто в групі відповідав за зв'язки з працівниками владних структур; які засоби використовувалися для корумповування службових осіб та ін.);

8) використання групою технічних засобів і транспорту (які технічні засоби використовували злочинці; комп'ютерна техніка, засоби зв'язку, прилади нічного бачення, приціли, глушители; чи використовувався транспорт під час учинення злочинів; кому належить техніка або транспорт; коли і за яких умов використовувався тощо);

9) місце злочинної групи в організованій злочинній діяльності (чи взаємодіяла злочинна група з іншими злочинними угрупованнями; характер стосунків з іншими групами; чи входила злочинна група до злочинної організації; чи існували конфлікти, злочинні «розбирання» з іншими групами тощо);

10) коло активних учасників злочинної групи (хто користувався довірою лідера; хто добровільно входив до групи; якими були функції активного учасника групи; чи впливав на інших учасників групи; чи мав судимість; чи підтримував злочинські традиції та ін.);

11) причини та умови, що сприяли створенню організованої групи (відсутність спеціальних профілактичних заходів; недостатність роботи органів внутрішніх справ щодо виявлення і попередження злочинної діяльності тих чи тих формувань тощо).

Своєрідність методики розслідування злочинів, учинених членами організованих злочинних груп, полягає в тому, що вона має декілька видів і рівнів. Отже, в ній можна вирізнити:

– методику дослідчого оперативно-розшукового збирання і накопичення розвідувальної інформації про злочинну діяльність організованих злочинних груп, що дозволяє розпочати розслідування;

– методику розслідування кримінальної діяльності організованих злочинних груп.

Ці методики можуть бути загальними для розкриття будь-якого виду організованої злочинної діяльності (вищий рівень) і спеціальними – спрямованими на розкриття і розслідування окремих видів

злочинів, учинених організованими групами (нижчий рівень методик).

Початку розслідування аналізованої злочинної діяльності в одних випадках передує різна за тривалістю (частіше тривала) оперативно-розшукова перевірка (розроблення) злочинної діяльності організованої злочинної групи (організації), що завершується переданням зібраної розшукової інформації до слідчих органів або затриманням окремих членів групи – учасників якихось раніше вчинених і не розкритих злочинів, під час, наприклад, «сходин» злочинних авторитетів та інших кримінальних акцій.

Типова криміналістична ситуація, яка виникає на цьому етапі розкриття вказаної злочинної діяльності, формується оперативно-розшуковою інформацією, що вимагає належного процесуального оформлення. Ця ситуація, своєю чергою, має кілька різновидів, обумовлених часом передання слідчому розвідматеріалів; тривалістю перебування розроблюваної злочинної організації під контролем оперативно-розшукових органів; характером здійснених операцій щодо затримання підозрюваних і т. д.

Значення оперативно-розшукових матеріалів пояснюється тим, що злочинна діяльність організованого злочинного угруповання найрізноманітнішої кримінальної спрямованості частіше за все ретельно готується, маскується і супроводжується вмілим прихованням (знищенням) слідів-наслідків. Зазначені групи зазвичай мають добре налагоджену систему внутрішнього і зовнішнього захисту за допомоги корумпованих або інших зв'язків. Саме тому виявити, а ще більше створити відповідну доказову базу для початку розслідування дуже важко. У будь-якому випадку кримінально-процесуальні методи, як показує слідча практика, для виявлення таких злочинів зазвичай є малоефективними.

Однак і оперативно-розшукове збирання, і накопичення розвідувальної інформації про злочинну діяльність організованих злочинних груп можуть бути результативними за відповідного методичного підходу до їх проведення. Зокрема, ця робота повинна мати не лише пошуково-розвідувальний, а й аналітичний характер. Оперативні працівники повинні вміти правильно вибирати момент для передавання слідчим розшукової інформації, «дозрілої» для реалізації слідчим чином. Це дозволить своєчасно почати розслідування за ще відносно свіжою оперативно-розшуковою інформацією та не втратити частини здобутої інформації (під час необгрунтованого зволікання з передаванням цих матеріалів).

Почерк діяльності організованої злочинної групи може бути виявлено під час розслідування звичайного за першопочатковими даними злочину.

На початковому етапі розслідування слідчі ситуації в більшості залежать від таких чинників:

- чи перебувала організована злочинна група, злочинна діяльність якої розслідується, під оперативним контролем правоохоронних органів або про її існування стало відомо лише під час виявлення злочину, вчиненого її членами;

- хто є членом організованої злочинної групи (звичайні виконавці, члени середньої або верхньої ланки) і скількох затримано під час порушення кримінальної справи;

- чи відразу ж на початку розслідування або з певною затримкою було виявлено ознаки організованої злочинної діяльності в діянні, що розслідується.

У першій ситуації, а іноді й у другій, до початку розслідування зібраний оперативно-розшуковий матеріал дозволяє розпочати розслідування та операції із затримання злочинців із речовими доказами. У цьому випадку першим і основним завданням слідчого (керівника слідчо-оперативної групи) є ретельне обдумування і планування цієї операції.

Водночас слідчий має продумати і забезпечити чітку фіксацію часу, місця проведення операції та її деталей, що можуть бути використані для складання відповідного протоколу.

Другим завданням слідчого є швидке процесуальне закріплення раніше одержаної оперативно-розшукової інформації. Враховуючи особливості її одержання та можливість отримання достовірної інформації, необхідно ретельно перевіряти таку інформацію, використовуючи інші джерела оперативно-розшукових даних, а також відомості, здобуті слідчим.

Лише після такої перевірки цю інформацію можна використовувати під час розслідування.

До невідкладних у цій слідчій ситуації зазвичай відносять такі слідчі дії: затримання з речовими доказами, особистий обшук затриманих, огляд місця затримання, допит підозрюваних, свідків і потерпілих, обшуки місця проживання підозрюваних, пред'явлення для впізнання тощо.

Якщо ж розслідування (друга ситуація) починається з виявлення злочину, в якому є ознаки організованої злочинної діяльності невідомої правоохоронним органам кримінальної організації, то в цих випадках групі, що розслідує такі діяння, доцільно провести і

оперативно-розшукову роботу щодо встановлення реальності існування цієї групи та перевірку її діяльності з метою отримання загального уявлення про неї.

Після отримання загального уявлення про її злочинну діяльність слідчі та оперативно-розшукові працівники повинні намагатися за допомоги додаткових оперативно-розшукових заходів і слідчих дій створити систему одержання даних для виявлення всіх злочинних акцій, вчинених членами злочинної організації.

Першочерговими слідчими діями в цій ситуації частіше за все є: допит підозрюваних, свідків і потерпілих, виїмка і огляд-вивчення документів, обшуки в підозрюваних, криміналістична експертиза (документів, трасологічна, балістична), пред'явлення для впізнання тощо. У цій ситуації, з метою виявлення нових джерел доказової та іншої криміналістично важливої інформації з урахуванням особи затриманих та їхнього місця в ієрархії злочинної групи, іноді рекомендується одного із затриманих залишити на свободі, аби підозрюваний вчинив необхідні для слідства дії, що дозволили б виявити інших невідомих слідству членів цієї злочинної групи, місця утримання заручників, зберігання цінностей та предметів, здобутих злочинним способом.

Утім, така операція можлива лише тоді, коли обраний суб'єкт спостереження володіє важливою для слідства інформацією, має (виходячи з ситуації, що склалася) необхідність зв'язатися з людьми, які цікавлять слідство, та за своїми особистими якостями відповідає поставленій задачі.

У ситуаціях, коли первинні свідчення і результати невідкладних слідчих дій не дозволяють відразу ж з'ясувати, що це діяння вчинено не просто групою злочинців, а можливо, членами організованого злочинного формування, – під час розслідування необхідно використати методику розкриття того виду злочину, під який підпадає це діяння, але з урахуванням того, що слідству, можливо, протистоїть злочинне угруповання, для якого є характерним існування та культивування в ньому атмосфери кругової поруки його членів, а також використання з метою особистого захисту багатьох засобів протидії розслідуванню.

Оскільки розслідування злочинної діяльності організованої кримінальної групи розпочинається з одного з виявлених епізодів, важливо вжити заходів, спрямованих на щонайшвидше виявлення всіх учинених цим формуванням злочинів і його базової спрямованості.

Ось чому значна роль належить відповідній оперативно-розшуковій перевірці цієї групи та слідчо-розшуковим діям слідчо-

го для виявлення всіх епізодів злочинної діяльності, що розслідуються. Для цього можна не лише порівняти способи діянь, що розслідуються, зі способами раніше не розкритих злочинів, а й вивчити можливі сфери діяльності цієї групи.

Виявлення таких сфер і затримання окремих членів групи зазвичай спричиняє спадання злочинної діяльності у цих сферах. Ці відомості також допомагають виявити не лише весь обсяг злочинної діяльності кримінальної організації, а й її базову спрямованість.

На подальшому та завершальному етапах розслідування слідчі ситуації визначаються такими чинниками:

- характером зібраної до цього моменту інформації про розміри злочинної діяльності (усієї або лише частини) організації, чисельність та особливості її функціонування;
- кількістю виявлених і затриманих членів організації;
- наявністю свідчень про те, які ланки цієї організації або конкретні її члени є найбільш вразливими елементами її системи;
- чи спромоглося слідство розхитати єдність основних і другорядних членів злочинної організації;
- наявністю реальних умов, забезпечених зібраними оперативно-розшуковими і слідчими даними, необхідними для удару по керівництву групи з метою її розпаду або ліквідації.

На вказаних стадіях слідчі дії здебільшого спрямовано на роботу слідчого із затриманими підозрюваними, обвинуваченими (їх допити, очні ставки, перевірка показань на місці), свідками і потерпілими (особливо якщо вони змінюють покази або відмовляються від них), на експертне дослідження окремих об'єктів, речових доказів і використання первинних і подальших даних для пред'явлення обвинувачення, допиту обвинувачених, перевірки їхніх показів.

На цих стадіях частіше за все проводяться різноманітні слідчо-оперативні операції (щодо виявлення інших членів організованої злочинної групи та вразливих ланок у цій організації, організації продуманих «витоків» інформації, вигідних для слідства та ін.).

Розслідування, як і оперативно-розшукова діяльність, не можуть бути успішними без чітко налагодженої взаємодії слідчого з оперативними органами. Необхідність колективних зусиль слідчого та оперативно-розшукових працівників у розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними групами, обумовлюється самою природою організованої злочинності як діяльності організованих кримінальних груп. Найефективніше ця взаємодія реалізується у слідчо-оперативних групах.

Контрольні питання

1. *Поняття організованої групи та злочинної організації.*
2. *Криміналістична характеристика злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*
3. *Обставини, що підлягають установленню під час розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*
4. *Типові слідчі ситуації в розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*
5. *Особливості початкового етапу розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*
6. *Особливості подальшого етапу розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*
7. *Особливості завершального етапу розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями.*

Темі рефератів

1. *Характеристика структури організованої злочинної групи.*
2. *Історія виникнення організованих злочинних груп.*
3. *Особливості розслідування злочинної діяльності організованих злочинних груп.*
4. *Взаємодія слідчих і оперативних підрозділів у розслідуванні злочинів, учинених організованими злочинними групами.*

ТЕМА 43

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕРОЗКРИТИХ ЗЛОЧИНІВ МИНУЛИХ РОКІВ

Розслідування і розкриття злочину – складне кримінально-процесуальне явище, у якому особливу роль займає розкриття злочинів минулих років. Під ними розуміють злочини, справи за якими було зупинено на підставі п. 3 ч. 1 ст. 206 КПК України (не встановлено особи, котра вчинила злочин). У практичній роботі правоохоронних органів велике значення має розкриття злочину, що пов'язано з побудовою структури окремих методик розслідування, визначенням його етапів.

Під розкриттям злочину в криміналістиці розуміється діяльність із розслідування злочину, спрямована на отримання інформації, що дає підставу для висування версії про вчинення злочину певною особою.

Термін «розслідування» ширший за термін «розкриття», оскільки більш точно відображає характер діяльності, спрямованої на встановлення особи, яка вчинила злочин, доведення її вини. Тому він і використовується як складова в назві «розслідування нерозкритих злочинів минулих років».

Серед учених-криміналістів існує декілька різних позицій про складові елементи процесу розслідування злочинів минулих років. Г. Г. Зуйков та О. Р. Ратинов вирізняють такі основні складові процесу розслідування за нерозкритими справами минулих років: а) визначення обставин, що ускладнюють слідство; б) вивчення та оцінювання матеріалів, зібраних на початковому етапі розслідування; в) використання різноманітних форм роботи із зупиненої кримінальної справи, не пов'язаних із провадженням слідчих дій; г) планування подальшого розслідування у справі; д) перевірка матеріалів початкового етапу та нових версій про особу злочинця після відновлення слідства.

В. М. Биков наголошує на таких складових, як: а) вивчення та аналіз інформації, зібраної до зупинення слідства; б) планування і проведення дій із зупиненої справи з урахуванням наявної слідчої ситуації; в) аналіз і використання інформації, отриманої після зупинення кримінальної справи; г) особливості тактики слідчих дій після відновлення провадження.

В. П. Бахін і В. Я. Горбачевський вирізняють у розслідуванні нерозкритих злочинів минулих років, крім непроцесуальних методів роботи з зупиненої справи, також і особливості тактики проведення окремих слідчих дій після відновлення провадження у справі.

Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення О. В. Лускатова, що вирізняє такі його складові:

- 1) визначення чинників, що впливають на розслідування цієї групи злочинів;
- 2) аналіз матеріалів кримінальної справи, зібраних до зупинення слідства;
- 3) планування подальшої роботи;
- 4) непроцесуальна діяльність слідчого з зупиненої кримінальної справи;
- 5) особливості тактики слідчих дій після відновлення досудового слідства.

Серед **причин несвочасного розкриття злочинів** вирізняють об'єктивні і суб'єктивні.

Об'єктивні причини обумовлені діями злочинця (або зацікавлених осіб), що спрямовані на унеможливлення його виявлення.

Такі причини можуть існувати незалежно від бажання злочинця чи залежати від дій потерпілого (очевидців).

Суб'єктивні причини пов'язані з організацією та якістю проведення окремих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, обумовлені професійними та особистими якостями працівника.

Доцільно вирізнити такі тактичні прорахунки, що призвели до безрезультатного розслідування:

– не проводилося слідчих дій, необхідність проведення яких виникла з даних, що є у справі (наслідком цього є те, що не поталанило отримати інформацію, яка дозволила би висунути правильну версію про особу злочинця, і вона залишається поза перевіркою);

– розслідування обмежувалося перевіркою лише однієї версії, не висувались і не досліджувались усі можливі версії про особу злочинця;

– перевірка правильної версії не доводилася до кінця, в результаті чого злочинець залишився невикритим у злочинному діянні, а його вини не доведено;

– розслідування у справі було передчасно та безпідставно зупинено, хоча й не вичерпано всіх можливостей досудового розслідування для встановлення особи, яка скоїла злочин.

Фактори, що впливають на процес розслідування злочинів минулих років:

1) наявність певних результатів проведеного слідства, що не привели до встановлення злочинця;

2) продовження дії низки об'єктивних причин, які ускладнили розкриття злочину;

3) рівень організації роботи у кримінальних справах про нерозкриті злочини в конкретному правоохоронному органі;

4) психологічний чинник;

5) особливості процесуальної регламентації діяльності у зупиненій справі про нерозкритий злочин;

6) чинник часу;

7) протидія розслідуванню;

8) чинник раптовості.

Під типовою слідчою ситуацією в криміналістиці розуміють сукупність умов, за яких здійснюється розслідування. Доцільно погодитися з позицією В. П. Бахіна та інших учених-криміналістів про наявність лише **трьох типових слідчих ситуацій**, що складаються до моменту зупинення досудового слідства у кримінальних справах про нерозкриті злочини:

1) відсутність будь-яких даних про особу, що вчинила злочин;

2) наявність деяких даних для пошуку винної особи за відсутності конкретного підозрюваного;

3) наявність конкретної особи, підозрюваної у вчиненні злочину, за недостатності доказів для пред'явлення їй обвинувачення.

Після зупинення досудового слідства у кримінальній справі через невстановлення винної особи діяльність, спрямована на розкриття злочину, як того вимагає КПК України, не припиняється. В основному така робота виражається у взаємодії слідчого з органом дізнання у формі обговорення матеріалів зупиненої кримінальної справи, обміну інформацією, узгодження проведення розшукових дій, спільний аналіз зупинених кримінальних справ за способом учинення злочину.

Ефективною формою розслідування нерозкритих злочинів минулих років є створення слідчо-оперативних груп (СОГ), оскільки в такому випадку підвищується рівень взаємодії між представниками різних служб, прискорюється обмін необхідною інформацією.

Формування СОГ дозволяє ввести до її складу як працівника, котрий уже розслідував злочин, що залишився нерозкритим, так і нового слідчого, який зможе без упередження оцінити отримані результати.

Розслідування нерозкритих злочинів минулих років пов'язано з проведенням організаційної роботи з боку не тільки слідчого, а й начальників правоохоронного органу і підрозділу. Керівник правоохоронного органу вирішує завдання щодо:

1) формування СОГ для розслідування нерозкритого злочину та сприяння в її функціонуванні;

2) координації спільної діяльності працівників різних служб;

3) визначення напрямів роботи оперативних працівників за оперативно-розшуковими справами;

4) забезпечення необхідними техніко-криміналістичними засобами, транспортом;

5) здійснення контролю за виконанням завдань;

6) надання практичної допомоги.

На рівні начальника окремого підрозділу правоохоронного органу вирішуються завдання щодо:

1) визначення розумного навантаження на працівника, який розслідує кримінальні справи про нерозкриті злочини;

2) спеціалізації працівника винятково на роботі у справах про нерозкриті злочини;

3) прийняття рішення про доручення розслідування нерозкритого злочину конкретному працівникові з урахуванням його

кваліфікації (групі слідчих);

4) контроль за виконанням планів роботи, вказівок і доручень слідчого органу дізнання;

5) організація та підтримання постійної взаємодії працівниками інших служб і підрозділів.

Перед слідчим, який бере участь у розслідуванні нерозкритого злочину, стоять такі завдання:

1) організація проведення окремої слідчої або іншої дії;

2) виокремлення часу для аналітичної роботи у кримінальній справі;

3) узгодження процесу розслідування з нерозкритого злочину з розслідуваннями за іншими кримінальними справами, що перебувають у його провадженні;

4) вибір і застосування найефективніших форм взаємодії.

Розслідування нерозкритих злочинів минулих років передбачає планування. Основні вимоги, що висувуються до плану практики, – наочність, практичність, зручність у роботі.

У плані розслідування кримінальної справи про нерозкритий злочин мають бути відображені такі елементи: стисла фабула справи, коли, ким і де її порушено і прийнято до провадження; ким проводилося розслідування, хто брав участь в ОРЗ; коли, ким і на якій підставі призупинено розслідування; які речові докази зібрано, чи досліджувалися вони і де зберігаються; які версії побудовано та які залишилися неперевіреними.

У такому плані рекомендується вказувати кінцеві терміни виконання процесуальної або непроцесуальної дії, себто дат, до настання яких слідчий бажає одержати криміналістично вагому або допоміжну інформацію, відображену у певному документі (протоколі слідчої дії, рапорті про проведення оперативно-розшукового заходу, висновку експерта, відповіді на запити тощо).

Для того, щоб ефективніше використовувати свій робочий час, уникати всіляких негарздів, учені-криміналісти рекомендують план розслідування у кримінальній справі доповнювати календарним планом розслідування. Коли у слідчого перебувають у провадженні декілька кримінальних справ, наявність такого плану дозволяє зберегти необхідність проведення розслідування за кожною з них, зіставляти їх між собою.

У процесі роботи із зупиненої кримінальної справи слідчому рекомендується повторно проаналізувати матеріали щодо неї. Основними цілями вивчення матеріалів зупиненої кримінальної справи є з'ясування таких питань: факту злочину; зібраної під час

розслідування інформації про особу злочинця; оцінювання інших даних, що є в розпорядженні слідчого, отриманих після призупинення кримінальної справи, зокрема і щодо заходів для розшуку і встановлення підозрюваної особи; встановлення хиб і помилок у розслідуванні, а також способів їх усунення; побудова всіх реально можливих версій та їх вичерпна перевірка; поставлення завдань і мети подальшої роботи з призупиненої справи.

Вивчаючи матеріали про зупинення справи минулих років, важливо встановити, наскільки повно виявлено інформацію, що стосується самого злочину, обставин його вчинення, особи підозрюваного, які суперечності є в протоколі огляду місця події, допитах свідків і потерпілого, а також які хиби допущено у провадженні невідкладних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів і як вони могли відобразитися на якості подальшого розслідування. Після вивчення вказаних документів необхідно з'ясувати:

1) як було використано отримані дані для пошуку підозрюваного, перевірки версій, встановлення всіх обставин злочину;

2) яка якість подальшого розслідування, зокрема чи призначено всі необхідні у справі експертизи, наскільки повно і точно поставлено перед екпертом питання;

3) чи вжито заходів для встановлення додаткових свідків і перевірки показань допитуваних;

4) які існують суперечності в матеріалах, зібраних на подальшому етапі розслідування, у проведенні криміналістичних досліджень;

5) вивчити справи про злочини, вчинені нещодавно на території обслуговування, архівні матеріали тощо.

Одним із найефективніших методів тут є розподіл інформації на окремі елементи, дослідження кожного з них, зіставлення різних джерел інформації та побудова узагальненої інформації у справі. Слід зазначити: якщо розслідування доручається бригаді (групі) слідчих, кожен учасник розслідування зобов'язаний вивчити матеріали самостійно. На спільному засіданні обговорюються результати вивчення і розробляється відповідна програма реалізації роботи.

Для розслідування у відновленій кримінальній справі за злочинном минулих років характерним є проведення великої кількості повторних чи додаткових допитів свідків і потерпілих. Відомо, що пізнавальна цінність допиту як засобу отримання доказів є величезною. Крім безпосереднього отримання вербальної інформації, слідчий може сприймати й оцінювати психофізіологічні та

кінетичні реакції допитуваної особи на поставлення перед нею різного роду питань. Особа, що має кримінально-процесуальний статус підозрюваного, з'являється у таких справах значно рідше. Найчастіше це пов'язано з недостатністю доказів і, відповідно, підстав для затримання особи чи обрання їй запобіжного заходу. У такому випадку запідозрена особа допитується як свідок.

З усіх слідчих дій допит є не тільки найбільш ефективним і поширеним, а й необхідним та обов'язковим, оскільки проводиться у кожній кримінальній справі, служить засобом не тільки отримання нових, а й якісної перевірки вже наявних доказів. Крім того, слід враховувати, що в результаті аналізу матеріалів зупиненої кримінальної справи можуть бути виявлені дані про осіб, які згадувалися під час давання показань, але не були допитані в ході неякісно проведеного досудового слідства.

Якщо в матеріалах кримінальної справи є посилання на особу, яка має прямий чи опосередкований стосунок до події злочину, вона повинна бути допитана, хоч яким би безперспективним це видавалося слідчому. Специфіку проведення допитів, виконуваних у кримінальних справах про нерозкриті злочини минулих років, обумовлено необхідністю врахування впливу часу, що минув од моменту вчинення злочину.

Тому і тактичні прийоми допиту слідчим мають обиратися з урахуванням характеру ситуації, що склалася в ході спілкування з допитуваним.

Розгляньмо типові ситуації, що можуть виникати у справах про нерозкриті злочини минулих років під час проведення допиту.

Перша ситуація

Допит особи ще не проводився внаслідок того, що про особу було відомо з матеріалів справи, але вона була відсутня, місця її перебування не було виявлено або така особа взагалі не фігурувала у кримінальній справі на час проведення досудового слідства до його зупинення.

Фактичними підставами для проведення такого допиту можуть бути:

- 1) отримання відповіді на запит;
- 2) рапорт оперативного працівника про виконання доручень, у яких фігурують нові, раніше не допитані особи;
- 3) виявлення місць зберігання, реалізації викраденого майна, що перебуває у володінні конкретної особи чи покупця краденого;
- 4) поява осіб, які володіють вагомими для розкриття злочину даними, після публікацій у засобах масової інформації;

5) виявлення свідків у результаті проведення поквартирних (подомових) обходів, особливо очевидців, що впізнали злочинця за описом його прикмет чи суб'єктивним портретом;

6) виявлення свідків, яким згодом опосередковано стало відомо про злочин чи вони стали очевидцями приховання слідів злочину;

7) поява нової підозрюваної особи;

8) виявлення осіб із оточення підозрюваного, що можуть допомогти у вивченні його особистості;

9) виявлення нових осіб, потерпілих від розслідуваного злочину;

10) неможливість чи недоцільність повторних слідчих дій за наявності понятих, здатних заповнити своїми показаннями їхні прогалини та хиби;

11) виявлення даних про осіб, що згадуються у проаналізованих матеріалах справи, але не допитаних у ході проведення слідства.

У таких випадках допит проводиться одним із слідчих, що входить до складу СОГ.

Друга ситуація

Допит особи проводився до зупинення досудового слідства, але не дав позитивних результатів у плані встановлення особи злочинця та збирання доказів. На думку слідчого, який проводив допит, особа не володіє та не може володіти криміналістично значимою інформацією.

Фактичною підставою для проведення додаткового допиту може бути виявлення нових джерел інформації, що прямо вказують на наявність у особи важливої для розслідування інформації.

У такому випадку додатковий допит повинен проводити слідчий зі складу СОГ, який раніше цієї особи не допитував.

Третя ситуація

Допит особи вже проводився до зупинення досудового слідства, але не приніс позитивних результатів, хоч є припущення, що особа володіє криміналістично важливою інформацією, однак замовчує її через такі можливі мотиви:

1) небажання конфліктувати з іншими особами, що проходять у справі;

2) острах помсти з боку винної особи;

3) прагнення приховати свої непорядні вчинки, боягузтво;

4) бажання вигородити підозрюваного через родинні, дружні, інші відносини з ним чи з корисливих міркувань;

5) прагнення з корисливих мотивів штучно завищити кількість викраденого, підсилити відповідальність винної особи з помсти, ревнощів чи інших міркувань;

6) бажання приховати чи інакше описати свої дії, помилково розцінювані як неправомірні;

7) небажання виступати як свідок чи інший учасник слідства;

8) скептичне ставлення до можливості розкриття злочину.

Фактичною підставою для проведення додаткового допиту такої особи може бути виявлення нових джерел інформації, здатних нейтралізувати мотиви особи замовчувати вагому для розслідування інформацію.

У такому випадку повторний допит проводиться іншим досвідченим слідчим зі складу СОГ, здатним установити психологічний контакт із допитуваною особою.

Четверта ситуація

Допит особи вже проводився до зупинення досудового слідства, але не приніс позитивних результатів, оскільки через певні причини особа замовчувала наявну в неї інформацію, але з часом мотиви замовчувати інформацію в особи зникли.

Фактичними підставами для проведення додаткового допиту такої особи можуть бути одержання достовірних даних про зникнення в особи мотивів замовчувати інформацію чи особиста заява особи про бажання змінити або істотно доповнити свої показання.

У такому разі додатковий допит може проводитися тим же слідчим за умови, що раніше ним було встановлено психологічний контакт з особою.

П'ята ситуація

Допит особи вже проводився до зупинення досудового слідства, але не приніс позитивних результатів через неякісне його проведення в цілому.

Фактичними підставами для проведення повторного допиту такої особи можуть бути:

1) виявлення в ході аналізу матеріалів кримінальної справи істотної неповноти показань;

2) виникнення необхідності перевірки чи уточнення окремих обставин події;

3) виявлення суперечностей між показаннями особи та іншими доказами;

4) виявлення своєчасно не встановлених обставин, про які особа повинна була знати.

Проведення повторного допиту слід доручити іншому досвідченому слідчому зі складу СОГ.

Отже, після відновлення досудового слідства працівник може опинитися перед необхідністю як первинного, так і додаткового чи повторного допиту осіб.

Безумовно, що в усіх випадках необхідно враховувати чинник часу, що минув од моменту вчинення злочину та вплинув на формування показань допитуваного.

Необхідно враховувати і наявність чи відсутність в особи бажання давати об'єктивні показання, а також можливість впливу тактичними засобами на появу в особи такого бажання. У всіх випадках доцільно застосовувати тактичні методи актуалізації забутого в пам'яті допитуваного.

Контрольні питання

1. *Поняття розкриття злочину та його складові елементи.*
2. *Причини несвоєчасного розкриття злочину.*
3. *Чинники, що впливають на процес розслідування нерозкритого злочину минулих років.*
4. *Типові слідчі ситуації на момент зупинення кримінальної справи у справах про нерозкриті злочини минулих років.*
5. *Організаційна робота за нерозкритими злочинами минулих років начальника органу, начальника відділення та слідчого.*
6. *Вимоги до плану розслідування нерозкритого злочину минулих років.*
7. *Типові ситуації, що виникають під час проведення допиту за нерозкритими злочинами минулих років.*

Теми рефератів

1. *Слідчо-оперативна група як ефективний засіб розслідування нерозкритих злочинів минулих років.*
2. *Взаємодія різних підрозділів та служб у ході розслідування нерозкритих злочинів минулих років.*
3. *Планування як невід'ємний елемент розслідування нерозкритих злочинів минулих років.*
4. *Допит як джерело отримання доказів під час розслідування нерозкритих злочинів минулих років.*

Список використаних і рекомендованих джерел

Нормативно-правові акти

1. *Про утворення* Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.1998 р. № 617 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 19. – Ст. 35.

2. *Про затвердження* переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – Ст. 91.

3. *Про затвердження* Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст. 172.

4. *Правила* судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: Наказ МОЗ України від 17.01.1995 р. № 6.

5. *Про затвердження* таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу: Наказ МОЗ України від 01.08.2000 р. № 188 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 34. – Ст. 162.

6. *Про заходи* щодо запобігання небезпечним діям з боку осіб, які страждають на тяжкі психічні розлади: Наказ МВС України та МОЗ України від 19.12.2000 р. № 348/877 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 6. – Ст. 133.

7. *Про затвердження* Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України: Наказ МВС України від 11.09.2001 р. № 785 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 52. – Ст. 227.

8. *Про затвердження* Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України: Наказ МВС України від 10.09.2009 р. № 390 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 82. – Ст. 72.

9. *Про затвердження* Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему внутрішніх справ: Наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 101. – Ст. 409.

10. *Про судову* практику у справах про обман покупців: Постанова ПВС України від 02.03.1973 р. № 2.

11. *Про практику* розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей або цінних паперів: Постанова ПВС України від 12.04.1996 р. № 6.

12. *Про судову* практику у справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: Постанова ПВС України від 26.04.2002 р. № 4.

13. *Про судову* практику у справах про хабарництво: Постанова ПВС України від 26.04.2002 р. № 5.

14. *Про судову практику у справах проти життя та здоров'я особи*: Постанова ПВС України від 07.02.2003 р. № 2.
15. *Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх*: Постанова ПВС України від 16.04.2004 р. № 5.
16. *Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля*: Постанова ПВС України від 10.12.2004 р. № 12.
17. *Про практику розгляду судами справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями*: Постанова ПВС України від 23.12.2005 р. № 13.
18. *Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті*: Постанова ПВС України від 23.12.2005 р. № 14.
19. *Про судову практику у справах про хуліганство*: Постанова ПВС України від 22.12.2006 р. № 10.
20. *Про судову практику у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканності особи*: Постанова ПВС України від 30.05.2008 р. № 5.
21. *Про судову практику у справах про злочини проти власності*: Постанова ПВС України від 06.11.2009 р. № 10.

Спеціальна література

1. *Андреев Б. В.* Расследование преступлений в сфере компьютерной информации / Б. В. Андреев, П. Н. Пак, В. П. Хорст. – СПб. : Юрлитинформ, 2001. – 152 с.
2. *Антипов В. П.* Планирование расследования нераскрытых преступлений / В. П. Антипов. – 2-е изд. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 152 с.
3. *Асташкина Е. Н.* Квартирные кражи: проблемы оптимизации и алгоритмизации первоначального этапа расследования / Е. Н. Асташкина, Н. А. Марочкин. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 184 с.
4. *Бастрыкин А. И.* Криминалистика. Техника, тактика и методика расследования преступлений : науч.-практ. пособ. / А. И. Бастрыкин. – 2-е изд. – М. : Юридический центр Пресс, 2009. – 460 с.
5. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 837 с.
6. *Біленчук П. Д.* Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2007. – 512 с.
7. *Бірюкова Т. П.* Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних із виготовленням і збутом підроблених грошей : навч. посіб. / Т. П. Бірюкова, В. В. Бірюков. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. – 352 с.
8. *Весельський В. К.* Торгівля людьми в Україні. Проблеми розслідування : навч. посіб. / В. К. Весельський, В. В. Пясковський. – К. : КНТ, 2007. – 264 с.
9. *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Х. : Вид-во Університету внутрішніх справ, 2000. – 336 с.

10. *Гармаев Ю. П.* Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: теория и практика / Ю. П. Гармаев, А. Ф. Лубин. – М. : Юридический центр Пресс, 2006. – 303 с.

11. *Головин А. Ю.* Расследование вооруженных разбоев и бандитизма / А. Ю. Головин, В. Д. Рожков, И. В. Тишутина, А. Я. Эрекаев. – СПб. : Юрлитинформ, 2004. – 288 с.

12. *Голубев В. А.* Розслідування комп'ютерних злочинів: монографія / В. А. Голубев. – Запоріжжя : Запорізький інститут державного і муніципального управління, 2003. – 296 с.

13. *Гора І. В.* Криміналістика : навч. посіб. / І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – 4-те вид., випр. та доповн. – К. : Паливода А. В., 2007. – 236 с.

14. *Гришук В. К.* Юридичний аналіз основного складу умисного вбивства за Кримінальним кодексом України 2001 року / В. К. Гришук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2002. – Вип. 161. Правознавство. – С. 89–95.

15. *Гурев М. С.* Убийства на разборках. Методика расследования / М. С. Гурев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.

16. *Дорожньо-транспортні* пригоди. Особливості розслідування / ГСУ МВС України, ДНДЕКЦ / А. М. Шабадай (авт.-уклад.). – Х. : Факт, 2003. – 120 с.

17. *Драпкин Л. Я.* Криминалистика : учеб. / Л. Я. Драпкин, В. Н. Карагодин. – М. : Проспект, 2007. – 672 с.

18. *Дубягин Ю. П.* Особенности методики расследования неочевидных убийств / Ю. П. Дубягин, О. П. Дубягина, С. Г. Логинов. – СПб. : Юрлитинформ, 2004. – 252 с.

19. *Журавлев С. Ю.* Расследование экономических преступлений / С. Ю. Журавлев. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 496 с.

20. *Журавлев С. Ю.* Торговля людьми / С. Ю. Журавлев, А. М. Пигаев. – СПб. : Юрлитинформ, 2006. – 216 с.

21. *Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання* : навч. посіб. / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. – К. : Вид. Паливода А. В., 2006. – 260 с.

22. *Ищенко Е. П.* Криминалистика : учеб. пособ. / Е. П. Ищенко, В. А. Образцова. – Минск : Элит. Год, 2007. – 536 с.

23. *Каныгин В. И.* Расследование преступлений против личности и собственности : курс лекций / В. И. Каныгин, А. Ф. Лубин, Д. О. Серебров, С. П. Сереброва. – СПб. : Питер, 2009. – 272 с.

24. *Криміналістика* : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти. – В. М. Глібко, А. Л. Дудников, В. А. Журавель та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 684 с.

25. *Когутич І. І.* Криміналістика: особливості методики розслідування окремих видів злочинів : текст лекцій / І. І. Когутич. – К. : Тріада плюс, 2006. – 456 с.

26. *Комиссарова Я. В.* Первоначальный этап расследования изнасилований, совершаемых группой несовершеннолетних / Я. В. Комиссарова, Е. В. Лялина. – СПб. : Юрлитинформ, 2007. – 200 с.

27. *Коновалова В. Е.* Вбивство: мистецтво розслідування : монографія / В. Е. Коновалова. – Х. : Факт, 2001. – 311 с.

28. *Копіца О. В.* Виявлення та особливості розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним відшкодуванням податку на додану вартість : монографія / О. В. Копіца. – Одеса : ХНУВС, 2007. – 161 с.

29. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности / В. П. Корж. – Х. : НУВС, 2002. – 412 с.

30. *Кримінально-процесуальний кодекс України.* Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – Вид. 3-тє, переробл. та доповн. – К. : Юристконсульт, КНТ. – 2006. – 890 с.

31. *Лавров В. П.* Расследование преступлений по горячим следам : учеб. пособие. / В. П. Лавров, В. Е. Сидоров. – М. : Типография Академии МВД СССР, 1989. – 56 с.

32. *Лисенко В. В.* Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (теорія і практика) : монографія / В. В. Лисиченко. – К. : Логос, 2004. – 324 с.

33. *Маркусь В. О.* Криміналістика : навч. посіб. / В. О. Маркусь. – К. : Кондор, 2007. – 558 с.

34. *Мельник М. І.* Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства / М. І. Мельник. – К. : Парламентське видавництво, 2000. – 256 с.

35. *Мисливий В. А.* Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту : монографія / В. А. Мисливий. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2004. – 380 с.

36. *Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2008. – 728 с.*

37. *Пономарева Л. В.* Методика расследования изнасилований / Л. В. Пономарева. – СПб. : Юрлитинформ, 2002. – 152 с.

38. *Пономаренко Г. О.* Особливості кваліфікації, розслідування та запобігання злочинам проти довкілля : навч. посіб. / Г. О. Пономаренко, О. І. Нікітенко, Г. С. Поліщук та ін. – Херсон, 2007. – 68 с.

39. *Россинская Е. Р.* Криминалистика : курс лекций / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2003. – 431 с.

40. *Салтевський М. В.* Криміналістика : підручник: У 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум, Основа, 2001. – Ч. 2. – 528 с.

41. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2005. – 588 с.
42. *Сафронов С. О.* Методика розслідування умисного заповідання тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : наук.-практ. посіб. / С. О. Сафронов. – Х. : Консум, 2003. – 174 с.
43. *Скригонюк М. І.* Криміналістика : підруч. / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – 496 с.
44. *Тарасова В. В.* Метрологія, стандартизація і сертифікація / В. В. Тарасова, А. С. Малиновський, М. Ф. Рибак. – К. : ЦНЛ, 2006. – 264 с.
45. *Шеремет А. П.* Криміналістика : навч. посіб. / А. П. Шеремет. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.
46. *Шеремет А. П.* Розслідування та запобігання вбивствам : навч. посіб. / А. П. Шеремет. – Чернівці : Наші книги, 2008. – 248 с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>Розділ I</i>	
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ	
Тема 1. Предмет, система та завдання криміналістики	4
Тема 2. Механізм вчинення злочину та виникнення криміналістичної (доказової) інформації	18
Тема 3. Методи та методологія криміналістики	23
Тема 4. Криміналістична ідентифікація та діагностика	32
<i>Розділ II</i>	
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА	
Тема 5. Загальні положення криміналістичної техніки	50
Тема 6. Криміналістична фотографія та відеозапис	61
Тема 7. Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія)	77
Тема 8. Криміналістична трасологія (слідознавство)	87
Тема 9. Криміналістичне дослідження зброї, боєприпасів та слідів їх застосування (судова балістика)	101
Тема 10. Судове почеркознавство та авторознавство	115
Тема 11. Техніко-криміналістичне дослідження документів	124
Тема 12. Інформаційно-довідкове забезпечення розкриття і розслідування злочинів (криміналістичні обліки)	135
<i>Розділ III</i>	
КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА	
Тема 13. Загальні положення криміналістичної тактики. Характеристика слідчої дії	145
Тема 14. Тактика проведення слідчого огляду	156
Тема 15. Тактика допиту та очної ставки	168
Тема 16. Тактика пред'явлення для впізнання	183
Тема 17. Тактика обшуку та виїмки	189
Тема 18. Тактика відтворення обстановки та обставин події	199
Тема 19. Тактика використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів	207
Тема 20. Розшукова робота слідчого	219

Розділ IV
КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

<i>Тема 21.</i> Загальні положення методики розслідування окремих видів злочинів	230
<i>Тема 22.</i> Розслідування вбивств і вбивств на замовлення	246
<i>Тема 23.</i> Розслідування заподіяння тілесних ушкоджень	259
<i>Тема 24.</i> Розслідування зґвалтувань та інших посягань на ставу недоторканність особи	270
<i>Тема 25.</i> Розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми	282
<i>Тема 26.</i> Розслідування крадіжок і заволодінь чужим майном способом розтрати або зловживання службовим становищем	294
<i>Тема 27.</i> Розслідування грабежів, розбоїв і вимагань	315
<i>Тема 28.</i> Розслідування шахрайств і шахрайств із фінансовими ресурсами	324
<i>Тема 29.</i> Розслідування виготовлення чи збуту підроблених грошей або цінних паперів	335
<i>Тема 30.</i> Розслідування ухилень від сплати податків	349
<i>Тема 31.</i> Розслідування злочинних порушень правил торгівлі ..	357
<i>Тема 32.</i> Розслідування злочинів проти довілля	372
<i>Тема 33.</i> Розслідування хуліганства	381
<i>Тема 34.</i> Розслідування порушень установлених законодавством вимог пожежної безпеки	391
<i>Тема 35.</i> Розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху	398
<i>Тема 36.</i> Розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів	410
<i>Тема 37.</i> Розслідування злочинів у сфері використання ЕОМ, систем і комп'ютерних мереж	422
<i>Тема 38.</i> Розслідування хабарництва	429
<i>Тема 39.</i> Особливості розслідування злочинів, учинених неповнолітніми	443
<i>Тема 40.</i> Особливості розслідування злочинів, учинених неосудними чи особами з дефектами психіки	453
<i>Тема 41.</i> Особливості розкриття і розслідування злочинів по «гарячих слідах»	465
<i>Тема 42.</i> Особливості розслідування злочинів, учинених організованими кримінальними угрупованнями	472
<i>Тема 43.</i> Особливості розслідування нерозкритих злочинів минулих років	479

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	489
---	-----

Навчальне видання

БЛАГУТА Роман Ігорович, начальник кафедри кримінального процесу
та криміналістики, кандидат юридичних наук, доцент;

СИБІРНА Рома Іллінічна, професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики, доктор біологічних наук, професор;

БАРАНЯК Володимир Михайлович, доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики, кандидат хімічних наук, доцент;

ПРЯХІН Євген Васильович, доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики, кандидат юридичних наук;

ДУФЕНЮК Оксана Михайлівна, доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики, кандидат юридичних наук;

МАРКО Сергій Іванович, викладач кафедри кримінального процесу
та криміналістики, кандидат юридичних наук;

ЩУР Богдан Володимирович, доктор юридичних наук.

КРИМІНАЛІСТИКА

Головний редактор *Гайдук Н. М.*

Редактори *Гайдук Н. М., Коновал С. С.*

Художнє оформлення
та комп'ютерна верстка *Остапенко В. С.*

Оригінал-макет виготовлений ТОВ «Атіка»,
04060 Київ-60, вул. М. Берлінського, 9.

Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження видавничої продукції:

Серія ДК № 216 від 11.X 2000 р.,

видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Віддруковано:

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Формат 60×84/8. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 28,83.

Тираж 100 прим. Зам. № 32-12.